KRITIKA
Časopis za filozofiju i teoriju društva
Godište 7, broj 1/2026
https://kritika.ifdt.bg.ac.rs

izdaje
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Kraljice Natalije 45, Beograd, telefon: +381112646242
Email: institut@ifdt.bg.ac.rs
www.ifdt.bg.ac.rs

SAVET REDAKCIJE

Anton Berishaj*, Priština;* Miran Božovič*, Ljubljana;* Igor Cvejić*, Beograd;* Vladimir Cvetković*, Beograd;* Zoran Dimić*, Niš;* Aleksandar Dobrijević*, Beograd;* Slavko Đorđević*, Kragujevac;* Ivan Đorđević*, Beograd;* Katerina Kolozova*, Skopje;* Mikonja Knežević*, Beograd;* Predrag Krstić*, Beograd;* Drago Perović*, Nikšić;* Una Popović*, Novi Sad;* Dušan Ristić*, Novi Sad;* Ivana Spasić*, Beograd;* Dragan Todorović*, Niš;* Vesna Trifunović*, Beograd;* Ugo Vlaisavljević*, Sarajevo;* Ivana Zagorac*, Zagreb;* Adriana Zaharijević, *Beograd*.

KONTAKT REDAKCIJE

kritika@ifdt.bg.ac.rs

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Nišavić

Zamenica urednika
Ana Đorđević

Redakcija
Bojan Baća, Ivan Cerovac, Jasmin Hasanović, Jelena Matić Bojić, Nenad Markovikj, Tijana Matijević, Ivan Milenković, Ivica Mladenović, Aleksandar Ostojić, Marija Petrović, Katarina Popović, Željko Šarić, Milan Urošević.

Sekretari
Damir Zejnulahović, Branko Milošević, Biljana Albahari

Lektura i korektura: Olgica Rajić
Dizajn: Nirvana Žiško
Grafička obrada: Sanja Tasić
Elektronska obrada: Aleksandra Knežević

Časopis izlazi dva puta godišnje u elektronskoj formi i u režimu je otvorenog pristupa. Radove objavljene u časopisu nije dozvoljeno preštampavati, u celini ili u delovima, ukoliko nije naveden izvornik.

Univerzitet u Beogradu
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

KRITIKA

ČASOPIS ZA FILOZOFIJU I TEORIJU DRUŠTVA

broj 1/2026
Godište VII

e-ISSN 2683-5959

OSPORAVANI IZBORI U 21. VEKU/ Priredio Dejan Bursać

3 Dejan Bursać
Osporavani izbori u 21. veku: između institucija, protesta i političkih ishoda

5 Ivana Milićević
„Osnove na prvom mestu" u vreme geopolitičkog proširenja: Evropska unija i osporavani izbori u Srbiji i Gruziji

27 Goran Novaković
Dvojno državljanstvo, „uvoz birača" i politička prava u Srbiji

53 Nemanja Anđelković i Andrej Ševo
Lustracija kao mehanizam demokratske samoodbrane i tranzicione pravde: Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava

71 David Tadić
Više izbora, manje slobode? Proporcionalni sistemi, preferencijalno glasanje i izborni integritet

TEORIJSKI PRISTUPI STUDENTSKIM I GRAĐANSKIM PROTESTIMA/ Priredila Ana Đorđević

93 Todor Kuljić
Trg i kapitalparlamentarizam: neklasni sudar demosa i demofobije u Srbiji

109 Rade M. Pantić
O problematici političke artikulacije društvenih pokreta i partija u kontekstu savremenog studentskog pokreta u Srbiji

137 Ivica Mladenović i Zona Zarić
Kriza hegemonije, studentski pokret i proces političke subjektivacije

165 Nada M. Sekulić
O krizi demokratije danas – traženje alternativa

STUDIJE I ČLANCI

189 Marko Bala
Između Scile i Haribde: civilno društvo u Srbiji protiv političkog autoritarizma i ekonomskog neoliberalizma

213 Nevena Rudinac i Miloš Todorović
Feministički antiratni diskurs u Srbiji 1990-ih: istorijski pregled i genealoška interpretacija

227 Dušan D. Smiljanić
Fregeov ontološki nihilizam i krug u zasnivanju ontologije

PREVOD

257 Mišel Lamon i Virag Molnar
Proučavanje granica u društvenim naukama

PRIKAZI

293 Aleksandar Čučković
Opojnost krajnosnog. O knjizi Predraga Krstića, *Korenovanja: čari radikalizma*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2025.

297 Anastasija Filipović
Emocije kao način bivanja-u-svetu. O knjizi Igora Cvejića, *Emotivno suočavanje sa svetom. Utelovljenost, logika, autentičnost i društvena priroda emocija*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2024.

ŽIVOT TEORIJE

305 O radionici „Osporavani izbori u 21. veku”

I

PRIREDIO DEJAN BURSAĆ

OSPORAVANI IZBORI U 21. VEKU

OSPORAVANI IZBORI U 21. VEKU: IZMEĐU INSTITUCIJA, PROTESTA I POLITIČKIH ISHODA

Podsticaj za ovaj temat predstavlja celodnevna radionica *Disputed Elections in the 21st Century*, koju je Institut za filozofiju i društvenu teoriju organizovao prošlog oktobra povodom obeležavanja 25 godina od petooktobarskih promena, kao jedne od ključnih vododelnica u modernoj političkoj i društvenoj istoriji Srbije. U okviru tog događaja održan je i panel mladih istraživača, osmišljen sa ciljem da autore na početku akademske karijere uključi u savremene politikološke debate. Ipak, tematski broj nije ograničen isključivo na istraživanja predstavljena na tom panelu, već je, putem javnog poziva, obuhvatio i druge kvalitetne priloge koji tematski i analitički doprinose razumevanju fenomena izbornog sporenja. Stoga je osnovna namera ovog temata, kao i samog događaja, bila da se otvori prostor za komparativnu refleksiju i analitičko suočavanje sa pojavom osporavanja izbora, kao faktora koji u sve većoj meri oblikuje političku dinamiku savremenih društava.

Osporavanje izbora (kroz problematizovanje njihove legitimnosti, regularnosti ili samih rezultata) postalo je jedno od prepoznatljivih obeležja političkog života u 21. veku. Ovakvi procesi više nisu ograničeni isključivo na zemlje u tranziciji ili hibridne režime, već se sve češće javljaju i u razvijenim demokratijama, otvarajući niz pitanja vezanih za demokratski legitimitet, poverenje u institucije i političku participaciju. Dok su pojedini sporovi ovog tipa rešavani institucionalnim putem, drugi su prerastali u masovne proteste, građansku neposlušnost, pa čak i u promene režima. Raznovrsnost ishoda ukazuje na složenu međuigru formalnih institucija, neformalnih praksi i šireg društveno-političkog, pa i međunarodnog konteksta u kojem se izbori odvijaju. U uslovima globalnog demokratskog nazadovanja i opadajućeg poverenja u institucije predstavničke demokratije, osporavani izbori dodatno su dospeli u fokus akademske i šire javnosti.

Sa zadovoljstvom konstatujem da je ovaj tematski broj okupio radove koji obuhvataju suštinu pomenutog fenomena. Dva priloga nude komparativni okvir za razumevanje osporavanih izbora iz različitih perspektiva: kroz analizu odnosa eksternih aktera prema spornim izbornim procesima u Srbiji i Gruziji; kao i kroz merenje uticaja izbornih pravila na shvatanje

CC BY NC ND

integriteta izbornog procesa, dovodeći u pitanje određene teorijske pretpostavke u literaturi.

Dva priloga posvećena su Srbiji, uzimajući u obzir aktuelni krizni politički momenat u kojem društvo reaguje na niz sistemskih nepravdi, uključujući i sve izraženije, gotovo ritualizovane izborne neregularnosti koje doprinose daljem demokratskom nazadovanju. Autori tako razmatraju lekcije iz procesa lustracije koji nakon 2000. godine nikada nije u potpunosti zaživeo; a teorijski se razmatra i jedno od ključnih polja savremenog izbornog prava, ali i sve češći poligon izbornih manipulacija, koji se odnosi na politička prava i izbornu participaciju dijaspore, odnosno građana sa dvojnim državljanstvom.

U nameri da dodatno povećamo društvenu relevantnost ovog temata, broj je obogaćen i transkriptima uvodnih izlaganja autora iz Srbije i inostranstva, učesnika okruglog stola o osporavanim izborima, održanog u okviru istog događaja povodom obeležavanja 25. godišnjice petooktobarskih promena. Taj okrugli sto okupio je istraživače i profesore sa univerziteta u Notingemu, Gracu, Friburgu, Varšavi, Vroclavu i Beogradu. Pored analiza specifičnih nacionalnih konteksta, ovi prilozi nude i šire teorijske i metodološke uvide u konceptualizaciju samog pojma osporavanih izbora i načine njihovog istraživanja.

Kao gostujući urednik, koristim ovu priliku da izrazim iskrenu zahvalnost svim autorima i recenzentima, a posebno uredništvu časopisa Kritika, na nesebičnoj podršci i saradnji u realizaciji ovog tematskog broja.

Dejan Bursać
Viši naučni saradnik
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

DOI: 10.5281/zenodo.20268162
Pregledni rad
Primljen: 19. januara 2026. Prihvaćen: 30. marta 2026.

Ivana Milićević

„OSNOVE NA PRVOM MESTU" U VREME GEOPOLITIČKOG PROŠIRENJA: EVROPSKA UNIJA I OSPORAVANI IZBORI U SRBIJI I GRUZIJI

SAŽETAK

Demokratizacija država kandidata predstavlja jedan od centralnih aspekata transformativne paradigme u politici proširenja Evropske unije, koja u prvi plan stavlja unutrašnje promene i usklađivanje sa normama, politikama i propisima EU. Međutim, od početka rata u Ukrajini dolazi do pomeranja fokusa sa unutrašnjih reformi u državama kandidatima na njihovo strateško pozicioniranje u kontekstu geopolitičkih promena. U radu se istražuje kako se promena paradigme u politici proširenja odražava na uslovljavanje država kandidata u oblasti demokratizacije, na primerima odgovora EU na neregularne parlamentarne izbore u Srbiji u decembru 2023. godine i Gruziji u oktobru 2024. godine.

Iako su oba izborna procesa obeležena značajnim nepravilnostima, različite reakcije institucija EU, odnosno (izostanak) primene mehanizama negativnog uslovljavanja kao odgovora na narušavanje demokratskih institucija, tumače se u svetlu geopolitičke logike u politici proširenja. Pretpostavlja se da u kontekstu rastuće geopolitičke kontestacije postoje veći rizici za EU da primeni mehanizme negativnog uslovljavanja, posebno u državama koje primenjuju takozvanu strategiju balansiranja, kako ne bi došlo do jačanja uticaja drugih aktera. Pojam „konsenzus balansiranja" uvodi se u rad kako bi se objasnio izostanak primene mehanizama negativnog uslovljavanja u slučaju demokratskog nazadovanja u slučaju kada se proevropska spoljna politika država kandidata zvanično ne dovodi u pitanje, što je pokazano na primeru reakcije EU na neregularne izbore u Srbiji. Međutim, prekid ovog konsenzusa, odnosno suspenzija procesa evropskih integracija do koje je došlo nakon osporavanih izbora u Gruziji, otvara prostor za oštriji odgovor EU kroz korišćenje finansijskih, političkih i simboličkih mehanizama negativnog uslovljavanja.

KLJUČNE REČI

demokratizacija, izbori, Evropska unija, proces proširenja, politika uslovljavanja, Srbija, Gruzija

Ivana Milićević, Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju: ivana.milicevic@ifdt.bg.ac.rs

CC BY NC ND

Uvod

Uspešna integracija država Centralne i Istočne Evrope u Evropsku uniju (EU) nakon Hladnog rata doprinela je percepciji procesa proširenja EU kao mehanizma transformacije i demokratizacije država kandidata. Tako je evropeizacija kandidata kroz pristupanje EU, koja podrazumeva institucionalne i političke promene koje nastaju u okviru ovog procesa, dovedena u vezu sa demokratizacijom postkomunističkih režima (Beširević 2012). Mogućnost EU da kroz instrumente uslovljavanja deluje kao faktor demokratizacije u trećim državama oblikovala je njen identitet kao normativne sile u međunarodnim odnosima, koji se temelji na pretpostavci da EU deluje kao transformativni akter koji svoje norme i vrednosti može da širi bez upotrebe vojnih sredstava (Manners 2002; Vukasović 2021).

Veliko proširenje iz 2004. godine podstaklo je brojna i sveobuhvatna istraživanja mogućnosti i ograničenja EU da kroz instrumente uslovljavanja utiče na politike, institucije i norme u zemljama kandidatima za članstvo. Međutim, ograničen i spor napredak u integraciji država Zapadnog Balkana doveo je u pitanje transformativnu prirodu politike proširenja, posebno kada je reč o ulozi EU u procesu demokratizacije država kandidata. Različiti su faktori koji su uticali na specifičnosti ove politike u odnosu na prethodna proširenja, među kojima su spoljašnje i unutrašnje krize sa kojima se EU suočila, period „zamora od proširenja", ali i upliv pojedinačnih interesa država članica u politiku proširenja (Biber 2020:154).

Ovi faktori uticali su na izmenjenu prirodu uslovljavanja, u prvom redu na smanjenje kredibilnosti i izvesnosti nagrade, te jasnosti zahteva koji se postavljaju pred države kandidate (Schimmelfennig and Sedelmeier 2019). Brojna istraživanja ukazala su na protivrečne posledice primene mehanizama uslovljavanja od strane EU na stanje demokratije u državama Zapadnog Balkana (Kovačević 2019; Kmezić 2019; Biber 2020; Richter and Wunsch 2020), što pokazuju i podaci o ograničenom napretku ili čak nazadovanju država kandidata na relevantnim međunarodnim indeksima demokratije (Freedom House 2025; V-Dem 2025). Ograničen uticaj EU na proces demokratizacije u državama kandidatima najčešće je tumačen u kontekstu opadanja kredibilnosti procesa proširenja, te prioritizacije stabilnosti u regionu u odnosu na demokratske reforme (Kmezić 2019; Kovačević 2019).

Dok je 2020. godine usvajanje nove metodologije pristupnih pregovora predstavljalo pokušaj revitalizacije ove politike, pravi podsticaj ambicioznijem pristupu proširenju došao je usled rata u Ukrajini. Odluka o dodeljivanju statusa kandidata trima državama Istočnog partnerstva – Ukrajini, Moldaviji i Gruziji – tumači se pre svega u okviru geopolitičke paradigme u politici proširenja (Anghel and Džankić 2023; Schimmelfennig 2025). Iako

je već proglašenje „geopolitičke Komisije" predstavljalo značajan iskorak u odnosu na tradicionalno samopredstavljanje Evropske unije i označilo pomeranje fokusa sa normativnog pristupa ka bezbednosnim aspektima proširenja, u kontekstu rata u Ukrajini dolazi do promene same prirode ovog procesa (European Commission 2024). Ta promena, međutim, ne podrazumeva napuštanje transformativnog pristupa, koji se zasniva na paradigmi evropeizacije država kandidata kroz usklađivanje sa okvirima liberalne demokratije, već njegovo uklapanje u „geopolitičku logiku" proširenja (Schimmelfennig 2025:80).

Iako je s početkom rata u Ukrajini fokus pomeren na geopolitičke aspekte politike proširenja (Anghel and Džankić 2023; Anghel 2025; Schimmelfennig 2025), literatura o uticaju međunarodnog konteksta i geopolitičkih promena na politiku proširenja retko se fokusira na mogućnost EU da utiče na demokratizaciju država kandidata u okviru geopolitičke paradigme. Oslanjajući se na postulate teorijskog modela spoljnih podsticaja, ali uzimajući u obzir i specifičnosti unutrašnje politike kao dopunu ovog modela (Richter and Wunsch 2020), u radu će se analizirati na koji način geopolitička logika u politici proširenja utiče na uslovljavanje od strane EU u oblasti demokratskih institucija, na primeru osporavanih izbora u dvema državama kandidatima, Srbiji i Gruziji.

Teorijski okvir – uslovljavanje u oblasti demokratizacije u okviru geopolitičke paradigme

Proces demokratske tranzicije bivših komunističkih država odvijao se paralelno sa njihovim uključivanjem u procese evropskih integracija, što je dovelo do toga da demokratizaciju ovih država odlikuje značajan stepen međunarodnog uticaja, u prvom redu uticaj Evropske unije. Demokratizacija ovih država je tako podsticana kroz mehanizme uslovljavanja njihovih integracija u EU, pri čemu je usklađivanje sa demokratskim vrednostima, normama i praksama postavljeno kao jedan od preduslova za članstvo u EU (Beširević 2012). Evropski savet je 1993. godine usvojio takozvane Kopenhaške kriterijume, koji uključuju i zahteve koji se odnose na demokratizaciju, izjednačavajući time zahteve za konsolidacijom demokratije sa ostalim kriterijumima za članstvo u EU. Ovi kriterijumi uključuju stabilnost institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava te zaštitu ljudskih i manjinskih prava (European Council 1993).

Na taj način, EU kao predmet političkog uslovljavanja ističe demokratizaciju, podsticanu kroz nagrade u vidu materijalne pomoći ili određenih političkih benefita, a na kraju i statusom države članice EU. U okviru transformativne paradigme, demokratizacija i „evropeizacija" država kandidata

smatraju se ne samo usko povezanim, već i međusobno uslovljenim procesima (Beširević 2012:40). Demokratizacija, međutim, sama po sebi predstavlja pojam otvoren za različita tumačenja, zbog čega je razumevanje ovog procesa uslovljeno određenjem koncepta demokratije (Grabbe 2006:31).

Prema Šumpeterovoj definiciji, demokratija označava institucionalno uređenje donošenja političkih odluka u kojem pojedinci stiču moć da odlučuju konkurentskom borbom za dobijanje glasova građana (Schumpeter 1976). Dok su kasnija razumevanja demokratije značajno proširila ovu strogo proceduralnu definiciju, kompetitivnost u svima ostaje jedan od ključnih elemenata njenog određenja. Pored konkurentnosti, Dalovi kriterijumi uključuju i određene kvalitativne uslove koji podrazumevaju slobodne, poštene i redovne izbore, uz visok stepen političke participacije i građanskih i političkih sloboda, među kojima su sloboda izražavanja, medija i udruživanja (Dahl 1998).

Slobodni, pošteni i redovni izbori predstavljaju jednu od ključnih institucija demokratije i u brojnim kasnijim definicijama i klasifikacijama, pri čemu se izbori razumeju kao minimalan, ali ne i dovoljan uslov za postojanje demokratije. Režimi koji se zasnivaju na minimalnom konceptu demokratije koji podrazumeva održavanje višepartijskih izbora, ali bez jednakih uslova i mogućnosti za kompeticiju, klasifikuju se kao kompetitivno autoritarni ili hibridni režimi (Levitsky and Way 2002). Hibridne režime odlikuje urušavanje demokratskih standarda i sve slabija konkurentnost u okviru prividno demokratskih izbornih procesa, u kojima vladajuća partija kontroliše medije, javne resurse i institucije kako bi uticala na ishod izbora (Bursać and Vučićević 2025:65).

Deo literature o demokratizaciji razmatra mogućnost spoljnih aktera, pre svega Evropske unije, da kroz instrumente svoje spoljne politike, prvenstveno politiku proširenju, doprinese konsolidaciji demokratije u državama kandidatima za članstvo. Politika uslovljavanja *čini* samu srž procesa proširenja, imajući u vidu da se *članstv*o u EU uslovljava nizom političkih i ekonomskih zahteva koji se postavljaju pred države kandidate (Schimmelfennig and Sedelmeier 2004). Svoj uticaj na politike i institucije kandidata za članstvo EU ostvaruje kroz specifičan odnos moći, u kojem EU kao akter koji uslovljava teži da kroz različite mehanizme oblikuje ponašanje uslovljenog aktera. U teoriji postoji nekoliko modela kojima se objašnjava prihvatanje ovih zahteva od strane država kandidata, među kojima neki ističu normativni osnov usklađivanja, dok drugi u prvi plan stavljaju racionalističku logiku.

Model spoljnih podsticaja zasnovan je na pretpostavkama teorije racionalnog izbora i pretpostavlja da država u procesu pristupanja prihvata pravila EU ukoliko koristi nagrade prevazilaze unutrašnje troškove usklađivanja

sa zahtevima (Schimmelfennig and Sedelmeier 2004). Takav teorijski model, razvijen pre svega u kontekstu pristupanja država Centralne i Istočne Evrope, uspeh ove politike vezuje za nekoliko faktora koji uključuju određenost uslova, obim i brzinu koristi koju država kandidat dobija, kredibilnost pretnji i obećanja te obim troškova prihvatanja uslova po državu kandidata (*Ibid.*). Istraživanja primene mehanizama uslovljavanja tokom prethodnih proširenja pokazala su da je uslovljavanje u oblasti demokratizacije posebno izazovno, imajući u vidu više „troškove" za političke elite da ove uslove prihvate (Schimmelfennig and Sedelmeier 2019).

Uzimajući u obzir specifičnosti uslovljavanja u oblasti demokratizacije, navodi se da su odlučujuće faze u kojima EU može da doprinese procesu demokratske konsolidacije pretpristupni i pregovarački proces, dok se smatra da u fazi punopravnog članstva uticaj EU na demokratizaciju država članica slabi (Beširević 2012). Međutim, mogućnost EU da deluje kao demokratizujući faktor dovedena je u pitanje kroz sve tri faze uticaja. Sa jedne strane, urušavanje demokratije, vladavine prava i ljudskih prava u pojedinim državama članicama EU, posebno među državama Višegradske grupe, dovela je u pitanje njen unutrašnji legitimitet i temeljne vrednosti Unije (Nedeljković and Radić Milosavljević 2022). Sa druge strane, ograničen napredak, pa i nazadovanje u demokratizaciji u državama koje su višegodišnji kandidati za članstvo ukazuju na njene ograničene mogućnosti da deluje kao transformativni akter kroz pristupne pregovore i politiku proširenja (Kovačević 2019).

Nakon dubokog urušavanja kredibilnosti daljeg proširenja, pokušaj da se ova politika revitalizuje u prvi plan istakao je upravo neophodnost temeljnih reformi u oblasti demokratije i vladavine prava. Nova metodologija pristupnih pregovora imala je za cilj da doprinese uspostavljanju jasnijeg, određenijeg i predvidivijeg procesa, zasnovanog na objektivnim kriterijumima, striktnom uslovljavanju i reverzibilnosti procesa (European Commission 2020). Tematska podela pregovaračkih poglavlja po klasterima trebalo je da omogući efikasniji proces, ali i jači fokus na ključnim reformama. Osnove pregovaračkog procesa tako su sadržane u pregovaračkom klasteru 1, koji obuhvata ključne političke kriterijume koje se odnose na demokratske institucije, uključujući reforme i sprovođenje izbornih zakona i procedura. U skladu sa novom metodologijom, pregovori u ovim oblastima otvaraju se prvi, a zatvaraju se poslednji kako bi se osiguralo praćenje sprovođenja najvažnijih reformi i uslovljavanje daljeg napretka usklađivanjem sa principima demokratije i vladavine prava (*Ibid.*).

Nova metodologija pristupnih pregovora odražava transformativni pristup u politici proširenja u kojem je fokus na unutrašnjim reformama u državama kandidatima i usklađivanju sa politikama i propisima EU.

Liberalizacija i demokratizacija država kandidata u skladu sa temeljnim normama EU prepoznaju se kao osnove integracije, ističući transformaciju na unutrašnjem planu, pre svega kroz „liberalno-demokratske reforme i institucionalno i pravno usklađivanje kandidata za članstvo sa EU" (Schimmelfennig 2025:80–81). Za razliku od ovog pristupa, geopolitički pristup proširenju u prvi plan ističe međunarodni kontekst u odnosu na unutrašnju transformaciju, pri čemu se politika proširenja razume kao instrument uticaja i strategija uravnotežavanja u odnosu na rastuću bezbednosnu pretnju, ali i mogućnost za jačanje strateške pozicije EU u međunarodnom okruženju (Anghel 2025). U skladu sa ovim pristupom, primarni cilj proširenja jeste da osigura granice EU i proširi sferu njenog uticaja sprečavajući uticaj drugih aktera u državama kandidatima, kako bi se obezbedila stabilnost i teritorijalna konsolidacija.

Geopolitička logika tako nalaže da fokus EU bude na državama, ili regionu, koji su strateški „najrelevantniji", odnosno najbliži ili najugroženiji od geopolitičkih takmaca EU, što zahteva odlučan pristup u politici proširenja (Schimmelfennig 2025:82–83). Međutim, postavlja se pitanje na koji način promena paradigme utiče na primenu mehanizama uslovljavanja od strane EU u oblasti demokratizacije. Za razliku od transformativnog pristupa, geopolitičko proširenje jača kredibilitet obećanja Evropske unije o proširenju u kontekstu vojnih pretnji i pojačane geopolitičke konkurencije, dok istovremeno ima tendenciju da umanji kredibilitet njene pretnje da primeni mehanizme negativnog uslovljavanja ili obustavi pregovore sa državama u kojima dolazi do narušavanja demokratije (Schimmelfennig 2025:89).

Imajući u vidu princip „osnove na prvom mestu" (*fundamentals first*), u radu će se analizirati mehanizmi uslovljavanja koje je EU koristila u slučajevima u kojima su identifikovane neregularnosti u izbornom procesu tokom parlamentarnih izbora u dvema državama kandidatima. Pristup EU posmatraće se u odnosu na različite mehanizme politike uslovljavanja, koji uključuju njenu finansijsku, političku i simboličku dimenziju. Finansijska dimenzija podrazumeva mogućnost uskraćivanja ili dodeljivanja finansijskih sredstava kroz neke od instrumenata pretpristupne pomoći, politička dimenzija odnosi se na napredak ili obustavljanje napretka u procesu pristupanja, dok se simbolička dimenzija ogleda u javnoj podršci ili osudi političkih elita u državama kandidatima od strane zvaničnika ili institucija EU (Richter and Wunsch 2020).

Pretpostavka rada jeste da jačanje autoritarnih tendencija u državama kandidatima, između ostalog i narušavanje izbornog procesa, u kontekstu geopolitičke kontestacije za EU povećava troškove primene mehanizama negativnog uslovljavanja, poput uskraćivanja finansijskih sredstava, simboličke podrške ili obustavljanja procesa proširenja. Pojam „konsenzus

balansiranja" u radu označava uzajamnu strategiju EU i država kandidata koje primenjuju međusobno uslovljavanje (*cross-conditionality*), odnosno takozvanu strategiju balansiranja u svojoj spoljnoj politici, sa ciljem da maksimizuju koristi od EU i njenih geopolitičkih rivala (Schimmelfennig 2025:89–90). Smatra se da ovaj konsenzus postoji sve dok vlade, makar i deklarativno, zadržavaju proevropsku spoljnopolitičku orijentaciju, a EU zauzvrat ne primenjuje mehanizme negativnog uslovljavanja kao odgovor na narušavanje demokratskih institucija. Primenom mehanizama negativnog uslovljavanja EU bi rizikovala jačanje uticaja svojih geopolitičkih rivala u ovim državama, čime bi se ugrozila strateška funkcija politike proširenja koja postaje ključna u okviru geopolitičke paradigme. Međutim, u radu se iznosi tvrdnja da kada je ovaj konsenzus prekinut, kao u slučaju odluke nove Vlade Gruzije da odloži pregovore o članstvu u EU do 2028. godine, za EU se smanjuju troškovi primene mehanizama negativnog uslovljavanja, a narušavanje demokratskih institucija postaje ključni argument u delegitimizaciji odluke aktuelnog režima o napuštanju proevropske spoljne politike.

Metodološki pristup

U radu se koristi analiza kongruencije (*congruence analysis*) kako bi se izneta hipoteza proverila na osnovu uporedne studije slučaja. Ova analiza omogućava da se na osnovu empirijskih podataka proceni mogućnost teorijskog pristupa da objasni analizirane procese, pri čemu je fokus na poređenju i usklađivanju između alternativnih teorijskih objašnjenja (Blatter and Haverland 2012:144). Analiza kongruencije na taj način povezuje empirijske nalaze sa teorijskim konceptima, pri čemu cilj nije generalizacija prema većem broju slučajeva, već doprinos širim teorijskim raspravama. U konkretnom slučaju, istraživanje ima za cilj da poveže i dopuni postojeće teorijske pristupe u analizi dometa uslovljavanja EU u oblasti demokratizacije, među kojima jedni pristupi akcenat stavljaju na prirodu politike proširenja EU, a drugi na političke prilike u državama kandidatima. U radu se postojeći modeli dopunjuju stavljanjem fokusa na međunarodni kontekst koji postaje posebno značajan u okviru geopolitičkog pristupa proširenju kako bi se doprinelo razumevanju primene mehanizama uslovljavanja od strane EU, ali i strategija država kandidata u izmenjenom geopolitičkom okruženju.

Odabrani slučajevi omogućavaju da se u kontekstu osporavanih izbora u Srbiji i Gruziji analizira na koji način promena dominantnog pristupa u politici proširenja utiče na uslovljavanje država kandidata u oblasti demokratizacije. Pored urušavanja demokratije i faktičkog suspendovanja reformi na putu ka članstvu u EU, zajednička trenutnim vladama u Srbiji

i Gruziji jeste i činjenica da su formirane na osnovu osporavanih izbora održanih u decembru 2023, odnosno oktobru 2024. godine. Pored osporavanja rezultata izbora od strane domaćih aktera, opozicionih političkih partija, nezavisnih posmatrača i civilnog društva u obe države, legitimitet izbornih rezultata dovode u pitanje i međunarodne posmatračke misije, usled zabeleženih neregularnosti koje uključuju proceduralne propuste, političke pritiske i zloupotrebu javnih resursa (CRTA 2024; GIP 2024; OSCE 2024; 2024a). Izborne neregularnosti tako je u svojim godišnjim izveštajima zabeležila i Evropska komisija, dok je Evropski parlament u oba slučaja usvojio rezolucije u kojima ukazuje na brojne nepravilnosti (European Parliament 2024; 2024a).

Reakcija institucija EU posmatraće se imajući u vidu strategiju uzajamnog uslovljavanja, odnosno balansiranja između različitih spoljnih aktera u cilju jačanje sopstvene pozicije u pregovaračkom procesu koja je karakteristična za obe države (Schimmelfennig 2025:90). Naime, Srbija i Gruzija su prepoznate kao karakteristični primeri za takozvanu „dilemu kredibilnosti" EU, koja posebno dolazi do izražaja u okviru geopolitičke paradigme i slabljenja kredibilnosti pretnje suspendovanjem procesa, odnosno mehanizmima negativnog uslovljavanja u slučaju suspendovanja ili nazadovanja u reformama (Kovačević 2019; Brandt et al. 2024). Studije slučaja zasnivaju se na analizi zvaničnih dokumenata Evropske unije, poput izveštaja Evropske komisije i rezolucija Evropskog parlamenta, analizi sadržaja saopštenja zvaničnika Evropske unije dostupnih na internet stranicama ovih institucija, te sekundarne literature koja uključuje izveštaje međunarodnih organizacija, lokalnih medija i organizacija civilnog društva.

Urušavanje demokratije i osporavani izbori u Srbiji

Iako je od 2012. godine kandidat za članstvo u EU, Srbija je ostvarila vrlo ograničen napredak u procesu pristupanja. Nakon više od deset godina pristupnih pregovora, otvoreno je 22 od ukupno 35 poglavlja, a dva su preliminarno zatvorena. Iako proces evropskih integracija deklarativno ostaje strateški cilj vlasti u Srbiji, reforme u ovom procesu praktično su suspendovane poslednjih godina. Pod vlašću Srpske napredne stranke (SNS) od 2012. godine, Srbija je nazadovala od statusa polukonsolidovane demokratije u hibridni režim i svrstana je među izborne autokratije sa jednom od najvećih stopa urušavanja demokratije na globalnom nivou (Freedom House 2024; V-Dem 2025).

Izbori na svim nivoima održavaju se u izrazito neregularnim uslovima koji pogoduju vladajućoj stranci, uz visok stepen prezidencijalizacije izbora (OSCE 2024). Zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda takođe je

narušena, dok su nacionalni mediji dominantno pod kontrolom režima, a kritičari vlasti izloženi kampanjama diskreditacije, zastrašivanju, pa i policijskoj represiji (Freedom House 2024). Demokratsko nazadovanje dodatno se produbilo nakon neregularnih izbora u decembru 2023. godine, koji su narušili legitimitet ključnih institucija, kao i usled jačanja represije nad civilnim društvom, ekološkim i studentskim aktivistima od leta 2024. godine (Ejdus 2025).

Mogućnost EU da odgovori na jačanje autoritarnih tendencija u Srbiji pokazala se ograničenom, pre svega usled prioritizovanja stabilnosti koje je obeležilo pristup politici proširenja na Zapadnom Balkanu. U periodu „povratka geopolitike" prozapadna spoljna politika postala je osnov podrške EU hibridnim režimima u regionu uprkos nedemokratskim tendencijama na unutrašnjem planu, što je ugrozilo kritički pristup evaluaciji demokratije i vladavine prava (Kmezić and Bieber 2017; Biber 2018). Takav pristup posebno je upečatljiv u Srbiji, gde je EU propustila da pruži odlučan odgovor na kontinuirano urušavanje demokratskih institucija u zamenu za, makar i deklarativno, proevropsku spoljnu politiku.

U decembru 2023. godine održan je još jedan krug vanrednih parlamentarnih izbora, uz pokrajinske izbore u Vojvodini i lokalne izbore u 65 gradova i opština u Srbiji. Raspisivanje vanrednih izbora zvanično je obrazloženo kao način da se obezbedi „viši stepen demokratičnosti, smanjenje tenzija koje se stvaraju između suprotstavljenih opcija u društvu, odbacivanje isključivosti i govora mržnje i afirmisanje prava na slobodno iznošenje mišljenja i stavova o određenim političkim, ekonomskim i drugim pitanjima, uključujući i dalju afirmaciju evropskih vrednosti" (Vlada RS 2023). Međutim, svi parlamentarni izbori u Srbiji, još od 2012. godine, raspisivani su prevremeno sa ciljem jačanja pozicije vladajuće partije, te su i prevremeni izbori održani u decembru 2023. godine doveli do ubedljive pobede SNS-a, uz brojne neregularnosti.

Posmatrači Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava Organizacije za bezbednost i saradnju (OSCE/ODIHR) u svojim izveštajima ukazali su na postojanje pritisaka na birače, zloupotrebu javnih resursa, uz dominantnu ulogu predsednika u kampanji, medijsku pristrasnost, kao i neadekvatan regulatorni okvir koji se odnosi na finansiranje kampanja i kontrolu medija (OSCE 2024). Usledili su protesti opozicije, čak i štrajk glađu nekoliko poslanika i poslanica koji su zahtevali poništavanje izbora (Radio Slobodna Evropa 2023). Međutim, značajnijih rezultata protesta nije bilo, pri čemu se kao jedan od ključnih faktora ističe upravo povoljan odnos međunarodnih aktera, među kojima je i EU, prema vladajućem režimu (Bursać 2024; Bursać and Vučićević 2025:72). Posebno u kontekstu jačanja geopolitičke paradigme, institucije EU bile su oprezne u oštrim

kritikama prema režimu koji, održavajući bliske odnose sa Rusijom i Kinom kao ključnim rivalima EU, primenjuje strategiju balansiranja. Uprkos kontinuiranom dovođenju u pitanje strateškog opredeljenja Srbije u izveštajima EU (European Commission 2024a), činjenica da se njena proevropska spoljna politika zvanično ne preispituje omogućava vladajućem režimu da se pozicionira kao partner EU u rešavanju ključnih pitanja i garant stabilnosti u regionu, jačajući svoju poziciju u odnosu međusobnog uslovljavanja.

Mehanizmi uslovljavanja od strane EU

Finansijska dimenzija

Početkom februara 2024. godine Evropski parlament usvojio je rezoluciju o Srbiji kojom se traži nezavisna istraga o izbornom procesu i ukazuje na sumnje u legitimitet izbornih rezultata usled brojnih neregularnosti (European Parliament 2024). Parlament je, između ostalog, pozvao Evropsku komisiju i Savet da primenjuju striktno uslovljavanje u oblasti temeljnih reformi, pozivajući Komisiju da detaljno prati izveštaje Evropskog revizorskog suda i pokrene reviziju finansiranja koje je Vlada Srbije primila kroz Instrument pretpristupne pomoći III (IPA III) i druge instrumente (*Ibid.*). Konačno, ukoliko vlasti u Srbiji odbiju da sprovedu ključne izborne reforme ili ako istraga pokaže njihovu direktnu umešanost u izbornu prevaru, Parlament poziva na suspenziju EU fondova zbog ozbiljnog kršenja vladavine prava (*Ibid.*). Međutim, do suspenzije fondova nije došlo. Štaviše, Srbija je obuhvaćena novim regionalnim finansijskim mehanizmom, Instrumentom za reforme i razvoj na Zapadnom Balkanu (*Reform and Growth Facility*) koji je pokrenut u novembru 2023. godine. Iako je princip „osnove na prvom mestu" potvrđen i Planom rasta za Zapadni Balkan, koji temeljne reforme prepoznaje kao ključni preduslov dodele finansijskih sredstava, Srbiji su isplaćena sredstva pretfinansiranja u okviru ovog instrumenta, uprkos navodima o narušavanju ključnih demokratskih institucija (European Western Balkans 2025).

Politička dimenzija

Što se tiče mehanizama uslovljavanja daljeg napretka u procesu pristupanja, oni se neposredno prepoznaju isključivo u rezoluciji Evropskog parlamenta o izborima. U njoj se ističe da Srbija, kao država kandidat za članstvo u EU, ne ispunjava osnovne evropske i međunarodne standarde demokratije, te se vlasti pozivaju da sledeće lokalne izbore održe uz garante demokratije (European Parliament 2024). U Rezoluciji se takođe ukazuje na činjenicu da održavanje prevremenih parlamentarnih izbora, kontinuirane izborne

kampanje i značajno kašnjenje u formiranju vlade ne doprinose demokratskom upravljanju, već slabe nadzornu ulogu i legitimitet Parlamenta.

Evropski parlament takođe „izražava žaljenje zbog nedostatka glasne kritike od strane Komisije, naročito komesara za proširenje, u vezi sa brojnim navodima o izbornim prevarama i poziva Komisiju da bez odlaganja reši nedostatke koji su doveli do ovih navoda" (*Ibid.*). Parlament je pozvao na uslovljavanje daljeg napretka u pregovaračkom procesu napretkom u sprovođenju izbornih reformi, uključujući i implementaciju preporuka ODIHR-a i Venecijanske komisije. Međutim, iako se u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Srbiji prepoznaju izborne neregularnosti, navodi se da je „debata o izbornim reformama nastavljena, nakon čega je većina opozicionih partija učestvovala na lokalnim izborima u junu 2024. godine" (European Commission 2024a:22). Na taj način se u izveštaju praktično zanemaruju suštinski nedostaci u ovom izbornom ciklusu, te ističe rad na reformama, iako se kasnije u izveštaju navodi da su i lokalni izbori 2024. godine bili praćeni pritiscima na birače, zloupotrebom javnih resursa i pristrasnosti u medijskom izveštavanju (*Ibid.*:23).

Simbolička dimenzija

Dva dana po održavanju izbora, Visoki predstavnik Borelj (*Josep Borrell*) i komesar za proširenje Varhelji (*Olivér Várhelyi*) izdali su zajedničko saopštenje u kojem, pozivajući se na preliminarne zaključke međunarodnih posmatračkih misija, „sa zabrinutošću zaključuju da izborni proces zahteva značajno unapređenje i dalje reforme, jer funkcionisanje demokratskih institucija predstavlja srž procesa pristupanja Srbije EU", te pozivaju na inkluzivan dijalog političkih aktera (European Commission 2023). Osim u izjavama poslanika Evropskog parlamenta, oštrije reakcije visokih zvaničnika EU su izostale. Već u maju 2024. godine, na zajedničkoj konferenciji za medije sa predsednikom Vučićem, komesar Varhelji je pohvalio dogovor postignut u Parlamentu o sprovođenju preporuka ODIHR-a, dok su prilikom iste posete održani i sastanci sa predstavnicima nove Vlade Srbije (European Commission 2024b). Nastavak saradnje sa režimom u pristupnim pregovorima, uprkos činjenici da je njegov legitimitet doveden u pitanje usled brojnih izbornih neregularnosti, ima ne samo političku, već i simboličku dimenziju. Sastanci sa evropskim zvaničnicima i pohvale „evropskog puta" Srbije doprinose jačanju pozicije režima na unutrašnjem planu, dok se propuštanjem da se nedvosmisleno osudi narušavanje demokratskih institucija narušava kredibilnost uslovljavanja od strane EU u oblasti temeljnih reformi (Kmezić 2018:104, Richter and Wunsch 2020).

Urušavanje demokratije i osporavani izbori u Gruziji

Pod vlašću stranke Gruzijski san (*Georgian Dream*), Gruzija se u 2024. godini suočila sa najznačajnijim jednogodišnjim padom po relevantnim indeksima demokratije od sticanja nezavisnosti, čime je svrstana među izborne autokratije (V-Dem 2025). Nakon godina u kojima je vladajuća partija Gruzijski san vodila, makar deklarativno, proevropsku politiku, poslednjih godina došlo je do sve upečatljivijeg razmimoilaženja, kako kada je reč o unutrašnjoj, tako i kada se govori o spoljnoj politici. Naime, do 2018. godine vladajuća stranka je svoj legitimitet gradila na agendi demokratizacije, koja je bila tesno povezana sa procesom evropskih integracija.

Period između 2013. i 2017. obeležen je određenim napretkom u jačanju nezavisnosti pravosuđa, unapređenju građanskih sloboda i slobode govora (Nord et al. 2025:27). U tom periodu Gruzija je potpisala Sporazum o pridruživanju sa Evropskom unijom, obezbedila bezvizni režim sa šengenskom zonom i ostvarila dobre rezultate u pogledu regulatornog usklađivanja sa pravnim tekovinama EU, iako bez jasne perspektive članstva (Delcour and Wolczuk 2015:465; Borzel and Lebanidze 2015:19). To je omogućilo vladajućoj partiji da se afirmiše kao proevropska i ojača svoju poziciju kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu.

Nedugo nakon ruske invazije na Ukrajinu, u martu 2022. godine, Gruzija je aplicirala za članstvo u EU. Za razliku od Ukrajine i Moldavije, dodeljivanje statusa kandidata za članstvo u EU u slučaju Gruzije bilo je uslovljeno ispunjavanjem dodatnih kriterijuma, što je podstaklo promenu u diskursu vladajuće partije prema procesu evropskih integracija (Tsuladze et al. 2024:315). U decembru 2023. godine Gruziji je, u skladu sa preporukom Evropske komisije, dodeljen status kandidata uprkos ocenama da nije bilo vidljivog napretka u ispunjavanju zahteva (Panchulidze and Andguladze 2025). Ova odluka tumači se kao pokušaj pružanja kredibilnije perspektive članstva kao podsticaja za reforme, ali pre svega u kontekstu jačanja geopolitičke paradigme u politici proširenja EU. Naime, uprkos jačanju autoritarnih tendencija, EU se suočila sa strateškom dilemom, imajući u vidu da bi propuštanje da se Gruziji dodeli status kandidata za članstvo ostavilo prostora za jačanje ruskog uticaja u ovoj državi, što je dodatno osnažilo njenu poziciju u odnosu takozvanog međusobnog uslovljavanja sa EU (Kuchenbecker 2023).

Naime, još od dolaska partije Gruzijski san na vlast, Gruzija je pored opredeljenja za evropske integracije uporedo jačala odnose sa Rusijom, što je podrazumevalo i unapređenje ekonomske saradnje, a neposredno uoči odluke o dodeljivanju statusa kandidata za članstvo u EU Gruzija je potpisala i sporazum o strateškom partnerstvu sa Kinom (Topuria 2025).

Spoljnopolitičko balansiranje Gruzije na taj način postalo je sve jasnije povezano sa urušavanjem demokratije na unutrašnjem planu (Tsuladze 2023). Tako je, paradoksalno, u periodu povećane kredibilnosti proširenja EU, usled rastuće polarizacije umesto jačanja proevropskog došlo do jačanja ofanzivnog diskursa vladajuće partije koji se temelji na različitim strategijama delegitimizacije EU (Tsuladze et al. 2024:317–318). U tom periodu došlo je i do učvršćivanja autoritarnih tendencija, koje se između ostalog ogledaju u represiji prema civilnom društvu, usvajanju Zakona o transparentnosti stranog uticaja i takozvanog Zakona o porodičnim vrednostima, koji su ocenjeni kao „suprotni evropskim vrednostima" (European Commission 2024c). Uprkos ranijim upozorenjima civilnog društva, ocene su da je EU na krizu reagovala sporo i pretežno reaktivno, te da su preventivni mehanizmi za zaštitu demokratskih institucija izostali.

Trend narušavanja demokratije kulminirao je tokom parlamentarnih izbora održanih 26. oktobra 2024. godine, koje su obeležile brojne nepravilnosti (OSCE 2024a). ODIHR i drugi međunarodni posmatrači parlamentarne izbore ocenili su kao fundamentalno manjkave, dok su opozicione partije gotovo jednoglasno odbile da priznaju zvanične rezultate koje je objavila Centralna izborna komisija i odlučile da bojkotuju rad Parlamenta (CESKO 2024). Tako je sa zvaničnih 53,93% osvojenih glasova, vladajuća stranka obezbedila apsolutnu dominaciju u jednopartijskom parlamentu, što je zemlju uvelo u najveću političku krizu u poslednjoj deceniji (Chikhladze 2025). Nedugo zatim, novoizabrana Vlada najavila je da odlaže otpočinjanje pregovora o članstvu u EU do 2028. godine, čime je zvanično napustila proevropsku spoljnu politiku, što je izazvalo višemesečne proteste građana Gruzije, sa zahtevima za ponavljanjem izbora i vraćanjem države na „evropski put" (Katamadze 2024).

Mehanizmi uslovljavanja od strane EU

Finansijska dimenzija

Već u rezolucijama Evropskog parlamenta o Gruziji koje su prethodile izborima, pozivano je na uvođenje ličnih sankcija osnivaču partije Gruzijski san, Ivanišviliju (*Ivanishvili*), zbog njegove uloge u narušavanju političkih procesa i demokratskih reformi, kao i u ugrožavanju evro-atlantskih integracija kao ustavno proklamovanog cilja Gruzije (European Parliament 2022). To je ponovljeno i u Rezoluciji koja je usledila nakon neregularnih izbora, u kojoj se zahtev za uvođenje ličnih sankcija proširuje i na sve „odgovorne za demokratsko nazadovanje, kršenje izbornih zakona i standarda, zloupotrebe procedura i državnih institucija" (European Parliament 2024a).

Primena finansijskih mehanizama uslovljavanja otpočela je kao odgovor na demokratsko nazadovanje, posebno nakon uvođenja takozvanog Zakona o stranim agentima. Evropska komisija je donela odluku o povlačenju i/ili relociranju pomoćnih sredstava u vrednosti od 121 milion evra, dok je u julu doneta odluka da se obustave i finansijska sredstva namenjena Gruziji u okviru Instrumenta za mir u Evropi (*European Peace Facility*) (Caprile 2024). Iako je bilo pokušaja uvođenja sankcija protiv gruzijskih zvaničnika i diplomata na nivou EU nakon neregularnih izbora u oktobru 2024. godine, ova odluka je onemogućena usled protivljenja mađarskih i slovačkih predstavnika u Evropskom savetu (European Parliament 2025).

Politička dimenzija

Politička dimenzija uslovljavanja ogleda se u nizu rezolucija Evropskog parlamenta o Gruziji, u kojima je još od 2022. godine upozoravano na autoritarne tendencije koje mogu da ugroze proces evropskih integracija ove države (Panchulidze and Andguladze 2025:25). Nakon izbora održanih u oktobru 2024. godine, Evropski parlament je usvojio rezoluciju u kojoj je pozvao na preuzimanje niza mera, ukazujući na to da su politike gruzijske vlade nekompatibilne sa evro-atlantskim integracijama ove države, dok su ključni nedostaci izbornog procesa prepoznati i u godišnjem izveštaju Evropske komisije o Gruziji (European Parliament 2024a; European Commission 2024d). Evropski parlament takođe je pozvao Komisiju da preispita ispunjenje prelaznih merila za viznu liberalizaciju, kao vid političkih sankcija prema režimu (European Parliament 2024a).

Evropska komisija je predložila delimičnu suspenziju Sporazuma o ukidanju viza sa gruzijskim vlastima, što je usvojio i Evropski savet u januaru 2025. godine, suspenzijom ovog režima za diplomate i visoke zvaničnike Gruzije (Official Journal of the European Union 2025). U svojim zaključcima, Evropski savet konstatuje da je aktivnostima gruzijske vlade praktično suspendovan njen „evropski put", pozivajući Gruziju na sprovođenje demokratskih, sveobuhvatnih i održivih reformi (European Council 2024). Politička dimenzija delovanja EU tumači se u svetlu odluke nove gruzijske Vlade da otpočinjanje pretpristupnih pregovora odloži na četiri godine, što je značajno oblikovalo odgovor institucija EU, otvorivši prostora za odlučniji pristup u primeni kako političkih, tako i finansijskih mehanizama negativnog uslovljavanja. Tako je i u najnovijem paketu proširenja Evropska komisija istakla se u kontekstu urušavanja demokratije i nazadovanja u oblastima temeljnih reformi, Gruzija smatra državom kandidatom samo deklarativno, čime je potvrđeno da je proces pristupanja faktički obustavljen (European Commission 2025).

Simbolička dimenzija

Dan nakon održavanja izbora, Evropska komisija i Komesar za proširenje izdali su saopštenje u kojem ukazuju na ključne zaključke ODIHR-a u kojima se ističu izborne neregularnosti, nejednaki uslovi i kampanja u izrazito polarizovanoj atmosferi (European Commission 2024e). U saopštenju se poziva na ispitivanje navoda o nepravilnostima i dijalog političkih aktera. Znatno stroži stav prisutan je u Rezoluciji Evropskog parlamenta, u kojoj se navodi da Parlament „ne priznaje samoproklamovanu vlast partije Gruzijski san nakon izbora održanih 26. oktobra 2024. koji nisu bili ni slobodni ni pošteni, već održani u kršenju demokratskih normi i standarda, te ne oslikavaju volju gruzijskog naroda", zbog čega se dovodi u pitanje legitimitet izbornih rezultata (European Parliament 2024a).

U skladu sa time, u Rezoluciji se pozivaju EU i njene države članice, nacionalni parlamenti i međuparlamentarne institucije da ne priznaju legitimitet gruzijskog parlamenta i bojkotuju „samoproklamovane vlasti Gruzije" (*Ibid.*). Evropski parlament takođe je pozvao na održavanje novih parlamentarnih izbora, u povoljnijem izbornom okruženju uz nadzor nezavisnih međunarodnih aktera, kako bi se osigurao fer, slobodan i transparentan proces, apelujući na zvaničnike EU i države članice da takođe pozovu na nove izbore i buduće odnose sa gruzijskim vlastima eksplicitno uslove određivanjem novog datuma parlamentarnih izbora u slobodnim i poštenim uslovima (*Ibid.*). Evropska komisija je, međutim, zauzela znatno blaži stav u odnosu na Evropski parlament, uz pozive režimu da se „vrati na evropski put" (European External Action Service 2024a). Služba za spoljne odnose pozvala je na međunarodnu istragu izbornih nepravilnosti i uputila poziv na dijalog svim političkim partijama (European External Action Service 2024b).

Međutim, nešto odlučnija reakcija nastupila je nakon što je nova gruzijska vlada donela odluku da suspenduje proces evropskih integracija. Zvaničnici EU pružili su nedvosmislenu javnu podršku protestima građana u Gruziji, uz navode da će „nastaviti da podržavaju evro-atlantske aspiracije gruzijskog naroda i pružiti podršku civilnom društvu i prodemokratskim pokretima da državu vrate na demokratski i evropski put" (European Parliament 2024b). Ukazivanje na izborne neregularnosti ključno je za osporavanje legitimiteta ove odluke, pri čemu se ukazuje na to da izborne nepravilnosti podrivaju integritet samog procesa i nove Vlade (*Ibid.*). Na taj način, ova odluka se tumači kao suprotna volji većine građana Gruzije, dok se o protestima građana govori kao o izrazu posvećenosti evropskim i demokratskim vrednostima (European Commission 2024c).

Zaključak

Iako je reakcija institucija EU na neregularne parlamentarne izbore u Srbiji i Gruziji primarno oblikovana njihovom specifičnom prirodom i nadležnostima unutar sistema EU, generalno se smatra da je reakcija EU na demokratsko nazadovanje država kandidata pretežno reaktivna. Evropski parlament je preuzeo najaktivniju ulogu, imajući u vidu da je stanje demokratije, posebno u kontekstu osporavanih rezultata izbora, razmatrano na sednicama i u rezolucijama Parlamenta, uz pozivanje ostalih institucija na preduzimanje različitih finansijskih, političkih, ali i simboličkih mera. Međutim, u analiziranim dokumentima i saopštenjima primećuje se izvesna razlika u načinu na koji su institucije EU i njeni predstavnici reagovali na nalaze o izbornim neregularnostima u dvema državama koje su kandidati za članstvo. Naime, oštrije reakcije Evropske komisije i Evropskog saveta na izborne neregularnosti izostale su u slučaju Srbije, dok su sastanci na najvišem nivou i saradnja sa novom vladom nastavljeni, što se može tumačiti kao pružanje simboličke podrške režimu, uprkos činjenici da se legitimitet izbornog procesa dovodi u pitanje. Sa druge strane, u slučaju Gruzije, Evropska unija zauzela je znatno odlučniji pristup, a posebno nakon odluke nove Vlade Gruzije da praktično suspenduje proces evropskih integracija Gruzije u novembru 2024. godine.

Razlika u pristupu institucija EU kada je reč o narušavanju demokratskih institucija i izbornim neregularnostima u državama kandidatima tumači se pre svega u kontekstu geopolitičke paradigme u politici proširenja. Dok je, sa jedne strane, u izmenjenom geopolitičkom kontekstu politika proširenja ponovo visoko pozicionirana na agendi institucija EU, kredibilnost proširenja ne podrazumeva nužno i visoku kredibilnost politike uslovljavanja. Takva pozicija podrazumeva visoke troškove primene mehanizma negativnog uslovljavanja u državama u kojima dolazi do jačanja autoritarizma, posebno kada je reč o državama koje primenjuju strategiju balansiranja u svojoj spoljnoj politici, poput Srbije i, donedavno, Gruzije. Kao što je pokazano u analizi reakcija institucija EU na osporavane izbore u Srbiji, sve dok postoji formalno proevropska spoljna politika i dok vladajući režim zvanično ne dovodi u pitanje proces evropskih integracija države kandidata, odlučnija reakcija institucija EU izostaje.

Ovakav pristup u politici uslovljavanja EU u radu se razume kao „konsenzus balansiranja" u kojem institucije EU u kontekstu rastuće geopolitičke kontestacije prioritizuju strateško pozicioniranje u odnosu na unutrašnje reforme u državama kandidatima. Na taj način se, uprkos ambicioznijem pristupu politici proširenja, nastavlja praksa nekredibilnog uslovljavanja, posebno u oblasti demokratije i vladavine prava, koja je karakteristična za

odnos EU prema stabilokratskim režimima. Mehanizmi negativnog uslovljavanja, poput suspenzije fondova ili uskraćivanja simboličke podrške režimu, kao reakcija na neregularne parlamentarne izbore u Srbiji, izostali su, imajući u vidu da je režim i nakon izbora zadržao deklarativno proevropsku politiku, uz težnju da se pozicionira kao garant stabilnosti u regionu.

Sa druge strane, otvoreniji antievropski narativi i na kraju napuštanje proevropske spoljne politike od strane nove Vlade Gruzije doveli su do prekida „konsenzusa balansiranja", što je isprovociralo znatno oštrije reakcije institucija i zvaničnika Evropske unije. Neregularnost izbornog procesa, kao pokazatelj nedostatka demokratskog legitimiteta i jačanja autoritarnih tendencija, postala je tako ključna za interpretaciju spoljnopolitičkog zaokreta gruzijskog režima od strane institucija EU kao odluke koja ne odražava volju građana Gruzije. Odluka o obustavljanju procesa pristupanja Gruzije na izvestan način povezala je suspendovanje demokratskih reformi sa zaokretom u gruzijskoj spoljnoj politici, čime je otvoren prostor za odlučniji pristup EU te primenu različitih mehanizama negativnog uslovljavanja, uključujući suspenziju finansijskih sredstava, bojkot novoizabrane vlade i na kraju obustavljanje daljeg procesa evropskih integracija.

Literatura

Anghel, Veronica. 2025. "Why the EU is a Geopolitical Power: Wartime Enlargement, Integration, and Reform." *Journal of European Public Policy* 32(12):2862–2885.

Anghel, Veronica, and Jelena Džankić. 2023. "Wartime EU: Consequences of the Russia-Ukraine War on the Enlargement Process." *Journal of European Integration* 45(3):487–501.

Beširević, Nataša. 2012. „Demokratizacija i europeizacija kao teorijski okviri instrumenta uvjetovanosti u 'Politici proširenja' Europske unije". *Političke perspektive* 2(1):21–44.

Biber, Florijan. 2020. *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bieber, Florian. 2018. "The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies." *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development* 10:176–185.

Blatter, Joachim, and Markus Haverland. 2012. "Congruence Analysis." Pp. 144–204 in *Designing Case Studies. Research Methods Series*. London: Palgrave Macmillan.

Börzel, Tanja A., and Bidzina Lebanidze. 2015. "European Neighbourhood Policy at the Crossroads: Evaluating the Past to Shape the Future." *Maximizing the Integration Capacity of the European Union: Lessons of and Prospects for Enlargement and Beyond* (MAXCAP) Working Paper Series No. 12.

Brandt, Hannah, et al. 2024. *Growing Resilient Together: Reshaping EU-Enlargement and Neighbourhood Policy in a Geopolitical Era*. Invigorating Enlargement and Neighbourhood Policy for a Resilient Europe.

Bursać, Dejan. 2024. "Serbian Democracy is Paying a Price for Western Geopolitical Interests." *Balkan Insight*, 11.1.2024. (https://balkaninsight.com/2024/01/11/serbian-democracy-is-paying-a-price-for-western-geopolitical-interests/).
Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2025. "Electioneering Strategies in the Hybrid Regime: Another Regular Snap Election in Serbia." *New Perspectives* 33(1):64–76.
Caprile, Anna. 2024. "Georgia at a Crossroads: October 2024 Parliamentary Elections." European Parliamentary Research Service. (https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/762474/EPRS_BRI(2024)762474_EN.pdf).
Chikhladze, Mariam. 2025. "Legitimacy Crisis: How Georgia's Elections Were Rigged." Caucasus Analytical Digest, no. 141 (https://doi.org/10.3929/ethz-b-000723691).
CESKO. 2024. "Report on the Georgian Parliamentary Elections of October 26," 2024 (202505141032-annual-report-2024.pdf).
CRTA. 2024. "Izbori 2023: Završni izveštaj", Beograd: CRTA. (https://crta.rs/wp-content/uploads/2024/02/CRTA_Zavrsni-izborni-izvestaj-2023.pdf).
Dahl, Robert. 1998. *On Democracy*. Yale University Press.
Delcour, Laure, and Kataryna Wolczuk. 2015. "Spoiler or Facilitator of Democratization?: Russia's Role in Georgia and Ukraine." *Democratization* 22(3):459–78.
Ejdus, Filip. 2025. *The (Geo)Politics of Democracy in Serbia*. RSC/Southeastern Europe 2025/02, European University Institute.
European Commission. 2020. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Enhancing the Accession Process – A Credible EU Perspective for the Western Balkans COM (2020) 57 final.
European Commission. 2023. "Joint Statement by High Representative Josep Borrell and Commissioner for Neighbourhood and Enlargement Olivér Várhelyi on the parliamentary elections in Serbia," 19.12.2023. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_23_6742).
European Commission. 2024. "A Stronger Europe in the World," 11.10.2024. (https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/story-von-der-leyen-commission/stronger-europe-world_en).
European Commission. 2024a. "Serbia 2024 Report." SWD (2024) 695 final, Brussels, 30.10.2024. (https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/3c8c2d7f-bff7-44eb-b868-414730cc5902_en?filename=Serbia%20Report%202024.pdf).
European Commission. 2024b. "Remarks by Commissioner Várhelyi at the Joint Press Conference with Aleksandar Vučić, President of Serbia," 13.5.2024. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_24_2581).
European Commission. 2024c. "Speech by Commissioner Šuica at the European Parliament plenary on Crackdown on peaceful pro-European demonstrators in Georgia," 17.12.2024. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_25_392).
European Commission. 2024d. Georgia 2024 Report. SWD (2024) 697 final, Brussels, 30.10.2024. (https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/7b6ed47c-ecde-41a2-99ea-41683dc2d1bd_en?filename=Georgia%20Report%202024.pdf).

European Commission. 2024e. "Statement by the European Commission and the High Representative Josep Borrell on the Parliamentary elections in Georgia," 27.10.2024. (https://enlargement.ec.europa.eu/news/statement-european-commission-and-high-representative-josep-borrell-parliamentary-elections-georgia-2024-10-27_en).
European Commission. 2025. "2025 Enlargement Package Shows Progress Towards EU Membership for Key Enlargement Partners*," 4.11.2025. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_25_2590).
European External Action Service. 2024. "Georgia: Statement by the High Representative with the European Commission on the Final Adoption of the Law on Transparency of Foreign Influence." (https://www.eeas.europa.eu/eeas/georgia-statement-high-representative-european-commission-fi-nal-adoption-law-transparency-foreign_en).
European External Action Service. 2024a. "Georgia: Joint Statement by the High Representative Josep Borrell and the European Commission on the Parliamentary elections." (https://www.eeas.europa.eu/eeas/georgia-joint-statement-high-representative-josep-borrell-and-european-commission-parliamentary_en).
European Parliament. 2022. "European Parliament Resolution of 9 June 2022 on Violations of Media Freedom and the Safety of Journalists in Georgia," (2022/2702(RSP)). (https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52022IP0239).
European Parliament, 2024. "European Parliament Resolution of 2 February 2024 on the Situation in Serbia Following the Elections," (2024/2521(RSP)). (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0106_EN.html).
European Parliament. 2024a. "European Parliament Resolution of 28 November 2024 on Georgia's Worsening Democratic Crisis Following the Recent Parliamentary Elections and Alleged Electoral Fraud," (2024/2933(RSP)). (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-10-2024-0179_EN.html).
European Parliament. 2024b. "Joint Statement on the Georgian Government's Decision to Pause Its Accession to the European Union," 29.11.2024. (https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/joint-statement-on-the-georgian-governme/product-details/20241129DPU39689).
European Parliament. 2025. "European Parliament Resolution of 13 February 2025 on the Further Deterioration of the Political Situation in Georgia," (2025/2522(RSP)). (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2025-0019_EN.html).
European Western Balkans. 2025. "AFET Discusses Serbian Elections, Investigation of Irregularities and Implementation of ODIHR Recommendations in Focus," 23.1.2024. (https://europeanwesternbalkans.com/2024/01/23/afet-discusses-serbian-elections-investigation-of-irregularities-and-implementation-of-odihr-recommendations-in-focus/).
Freedom House. 2024. "Country Report: Serbia." (https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2025).
Grabbe, Heather 2006. *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. London: Palgrave Macmillan.

Katamadze, Maria. 2024. "Why are Thousands of Georgians Protesting Day After Day?," *DW,* 8.12.2024. (https://www.dw.com/en/why-are-thousands-of-georgians-protesting-day-after-day/a-70990855).

Kmezić, Marko. 2019. "EU Rule of Law Conditionality: Democracy or 'Stabilitocracy' Promotion in the Western Balkans?: A Failure of EU Conditionality?" Pp. 87–109 in *The Europeanisation of the Western Balkans: New Perspectives on South-East Europe*. Cham: Palgrave Macmillan.

Kovačević, Maja. 2019. „Ograničenja transformativne moći Evropske unije i Zapadni Balkan". *Međunarodni problemi* 71(1):26–49.

Kuchenbecker, Anna. 2023. "The Geopolitical Tightrope: Balancing Georgia's EU Candidacy," European Council on Foreign Relations, 24.10.2023. (https://ecfr.eu/article/the-geopolitical-tightrope-balancing-georgias-eu-candidacy/).

Levitsky, Steven, and Lucan Way. 2002. "Elections without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism". *Journal of Democracy* 13(2):51–65.

Manners, Ian. 2002. "Normative Power Europe: A Contradiction in Terms?" *Journal of Common Market Studies* 40(2):235–258.

Nedeljković, Stevan, and Ivana Radić Milosavljević. 2022. "The Crisis of the Liberal International Order and the Europeanization of the Western Balkans". Pp. 23–44 in *The Europeanization of Montenegro: A Western Balkan Country and its Neighbourhood in Europe and the Global World*, edited by A. B. Balazs. Baden-Baden: Nomos.

Nord, Marina, David Altman, Fabio Angiolillo, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2025. *Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?* University of Gothenburg: V-Dem Institute.

Official Journal and of the European Union. 2025. "Council COUNCIL DECISION (EU) 2025/170 of 27 January 2025 on the Partial Suspension of the Application of the Agreement between the European Union and Georgia on the Facilitation of the Issuance of Visas (EU) 2025/170 of 27 January."

OSCE 2024. Georgia Parliamentary elections 26 October 2024: ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw: OSCE/ODIHR. (https://www.osce.org/files/f/documents/1/6/584029_0.pdf).

OSCE. 2024. Republic of Serbia Early parliamentary elections 17 December 2023: ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw: OSCE/ODIHR. (https://www.osce.org/files/f/documents/1/3/563505_0.pdf).

Panchulidze, Elene, and Ana Andguladze. 2025. "The Limits of Democracy Protection in Georgia," Pp. 21-31 in *Hope on Hold: Georgia's Battle for Democracy*. Georgian Institute of Politics.

Radio Slobodna Evropa. 2023. „Štrajkom glađu do revizije izbora u Srbiji", 28.12.2023. (https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-strajk-gladju-revizija-izbori-nepravilnosti-marinika-tepic/32751300.html).

Richter, Solveig, and Natasha Wunsch. 2020. "Money, Power, Glory: The Linkages Between EU Conditionality and State Capture in the Western Balkans." *Journal of European Public Policy* 27(1):41–62.

Schimmelfennig, Frank. 2025. „Geopolitical Enlargement," Pp. 79-98 in *The European Union's Geopolitics*, edited by M. Jopp, and J. Pollak. Cham: Springer.

Schimmelfennig, Frank, and Ulrich Sedelmeier. 2004. "Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to the Candidate Countries of Central and Eastern Europe." *Journal of European Public Policy* 11(4):661–679.

Schimmelfennig, Frank, and Ulrich Sedelmeier. 2019. "The Europeanization of Eastern Europe: The External Incentives Model Revisited." *Journal of European Public Policy* 27(6):814–833.
Schumpeter, Joseph. 1976. *Capitalism, Socialism and Democracy.* George Allen and Unwin.
Stanicek, Branislav. 2024. "Situation in Serbia Following the 2023 Elections." European Parliamentary Research Service, February 2024. (https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/757638/EPRS_ATA(2024)757638_EN.pdf).
Topuria, Revaz. 2025. "What Has Georgia Gained from Its Strategic Partnership with China?" *The Diplomat*, 20.6.2025. (https://thediplomat.com/2025/06/what-has-georgia-gained-from-its-strategic-partnership-with-china/).
Tsuladze, Lia. 2023. "Georgia's Contested European Trajectory". *Current History* 122:255–260.
Tsuladze, Lia, Nino Abzianidze, Mariam Amashukeli, and Lela Javakhishvili. 2024. "De-Europeanization as Discursive Disengagement: Has Georgia "Got Lost" on Its Way to European Integration?" *Journal of European Integration* 46(3):297–319.
Vlada Republike Srbije. 2023. „Vlada uputila predsedniku Republike predlog za raspuštanje parlamenta", 30.10.2023. (https://web.archive.org/web/20231120181825/https://www.srbija.gov.rs/vest/744246/vlada-uputila-predsedniku-republike-predlog-za-raspustanje-parlamenta.php).
Vukasović, Dejana. 2021. „Evropska unija kao akter u međunarodnim odnosima: moć diskursa". *Politička revija* 70(4):11–34.

Ivana Milićević

"FUNDAMENTALS FIRST" IN THE ERA OF GEOPOLITICAL ENLARGEMENT: EUROPEAN UNION AND DISPUTED ELECTIONS IN SERBIA AND GEORGIA

Summary

The democratisation of candidate countries has long represented a core element of the European Union's enlargement policy, grounded in a transformative paradigm that prioritises internal reforms and alignment with EU norms, policies and regulations. However, the outbreak of the war in Ukraine has triggered a paradigmatic shift in enlargement policy, marked by a growing emphasis on the strategic positioning of candidate countries rather than domestic reforms. This paper examines how the increasing role of geopolitical considerations within the enlargement policy affects the EU's conditionality in the field of democratisation, focusing on the reaction of the EU institutions to disputed parliamentary elections in Serbia in December 2023 and in Georgia in October 2024.

Although both electoral processes were characterised by significant irregularities, including procedural violations, political pressure, and the misuse of public resources, the divergent reactions of EU institutions, particularly the (non-)application of negative conditionality mechanisms in response to democratic backsliding, are interpreted through the lens of the emerging geopolitical logic of enlargement. The paper advances the argument that, in a context of increased geopolitical contestation, the EU faces increased risks in applying negative conditionality, as such measures may strengthen the influence of its geopolitical rivals, especially in states pursuing the so-called balancing strategy. The absence of a stronger EU response to democratic deterioration

is thus conceptualized as a "balancing consensus," whereby the EU refrains from employing negative conditionality in exchange for a pro-European foreign policy orientation on the part of candidate states, as illustrated by the EU's reaction to the contested elections in Serbia. By contrast, the breakdown of this consensus, as in the case of the suspension of Georgia's European integration process following disputed elections, has created space for a more decisive response of the EU institutions, including the use of financial, political and symbolic instruments of negative conditionality.

Keywords: democratisation, elections, European Union, enlargement, conditionality policy, Serbia, Georgia.

DOI: 10.5281/zenodo.20268145
Originalan naučni rad
Primljen: 19. januara 2026. Prihvaćen: 8. aprila 2026.

Goran Novaković

DVOJNO DRŽAVLJANSTVO, „UVOZ BIRAČA" I POLITIČKA PRAVA U SRBIJI

SAŽETAK
Izborni inženjering koji vladajuća stranka u Srbiji sprovodi od 2022. godine „uvozom birača" srpskog etničkog porekla iz postjugoslovenskih republika („Srba u regionu") pokazuje kako je moguće instrumentalizovati dvojno državljanstvo i politička prava ne bi li se uticalo na rezultate izbora i održao režim kompetitivnog autoritarizma. Ovaj rad nastoji da rasvetli ovu situaciju razmatranjem političkih prava „Srba u regionu". Dok većina ne bi porekla svoje pravo na dvojno državljanstvo i politička prava koja iz njega proizlaze ukoliko su ostvarena u skladu sa zakonom, ovde se u pitanje dovode principi kojima se definišu kriterijumi uključenja i isključenja iz državljanstva na kojima je zasnovano zakonodavstvo koje se njima bavi. Tvrdi se da je postojeći režim nepravedan jer kroz pravne propise i političke manipulacije privileguje prekogranične etničke srodnike nauštrb građana koji žive na teritoriji Srbije i tako omogućuje izborni inženjering u vidu „uvoza birača"; razmatraju se različiti principi ograničenja političkog tela po kojima se može pravdati njihovo uključenje ili isključenje kao članova političke zajednice i nosilaca političkih prava u Srbiji. Ne uspeva se pronaći princip koji bi mogao dati konačan odgovor na problem ograničenja, ali se prepoznaje snaga argumenta o potrebi povremenog demokratskog rekonstituisanja političkog tela koje bi ispravljalo postojeće nepravde i nejednakosti i naglašava se da je u tim procesima potrebno uvažiti argumente koji potiču od teorija participativne i agonističke demokratije koji su izloženi u tekstu.

KLJUČNE REČI
dvojno državljanstvo, problem ograničenja, politička prava, politička participacija, izbori, izborni inženjering, uvoz birača, Srbi u regionu, Srbija

Uvod

Neposredno pred i po okončanju opštih izbora 2022. godine, postojale su osnovane sumnje da vladajuća Srpska napredna stranka (SNS) preduzima aktivnosti organizacije masovnog prijema etničkih Srba iz Bosne i Hercegovine, odnosno njenog entiteta Republike Srpske, u državljanstvo Srbije ne bi li proširivanjem svog biračkog tela uticala na rezultate izbora (CRTA 2023). Praksa „uvoza birača" iz Republike Srpske kulminirala je na izborni dan u decembru 2023. godine (CRTA 2024a). Tada su održani vanredni parlamentarni izbori, izbori za Grad Beograd, kao i izbori u trećini jedinica

Goran Novaković, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka: goran.novakovic@fpn.bg.ac.rs

CC BY NC ND

lokalne samouprave. Pored niza izbornih manipulacija, javnost je tog dana svedočila širokim razmerama tzv. „izbornih migracija". S jedne strane, građani Srbije naseljeni u opštinama u kojima nije bilo izbora dobijali su fiktivne adrese ne bi li glasali u Beogradu. Upravo je mogućnost ovakvih manipulacija razlog zašto su lokalni izbori raspisani samo u trećini opština, zajedno sa činjenicom da su u pitanju bile one opštine u kojima je SNS imala bolji rejting i u kojima bi izbore zasigurno dobila. Sa druge strane, nastavljena je praksa „uvoženja" etničkih Srba iz Republike Srpske. Oni bi, izvan redovnih procedura propisanih zakonima Srbije, ostvarivali prava prijema u državljanstvo, prijave prebivališta, izdavanja ličnih dokumenata i upisa u birački spisak, ne bi li im bilo omogućeno da glasaju na teritoriji Srbije, i to na onim mestima gde su njihovi glasovi bili potrebni da bi koalicija okupljena oko SNS osvojila većinu. Ove manipulacije doprinele su da koalicija oko SNS osvoji tesnu većinu mandata u Skupštini grada Beograda, što opravdava tvrdnje o prekrajanju izborne volje građana Beograda. Beogradski izbori ponovljeni su 2024. godine kada je, uprkos preporukama i upozorenjima međunarodne i domaće javnosti, nastavljeno sa „uvozom birača" (CRTA 2024b). Ovaj rad bavi se upravo problematikom „uvoza birača" srpskog etničkog porekla iz Republike Srpske i ostatka regiona.

Zakon o državljanstvu Republike Srbije (2004, izmenjen 2007) predviđa mogućnost dvojnog državljanstva, kao i olakšanu proceduru prijema u status državljanstva Republike Srbije, za etničke Srbe koji nemaju prebivalište na teritoriji Srbije (čl. 23). Ovde se, pre svega, misli na „Srbe u regionu", kako ih kvalifikuje Zakon o dijaspori i Srbima u regionu (2009). U pitanju su etnički Srbi koji su usled različitih istorijskih okolnosti ostali izvan granica srpske države. Očekivano je da će se određeni broj njih odlučiti da iskoristi pravo na dvojno državljanstvo, bilo zbog snažnog osećaja nacionalne pripadnosti, bilo zbog ekonomskih i drugih razloga. Međutim, počev od 2022. godine, vladajuća stranka u Srbiji zloupotrebljava ove zakone ne bi li uticala na rezultate izbora u svoju korist. Ona sistematski organizuje prijem u državljanstvo Republike Srbije svojih pristalica iz regiona posredstvom administrativnih organa koje kontroliše na teritoriji Srbije, kao i organa na teritorijama na kojima ti birači žive, a koji su pod kontrolom lokalnih stranaka povezanih sa SNS.[1]

1 Pored „uvoza birača", postoje i navodi o potencijalnim kandidaturama javnih funkcionera iz regiona za javne funkcije u Srbiji: gradonačelnik Ljubljane navodno je bio potencijalni kandidat za više funkcija u Srbiji, uključujući predsednika Vlade i predsednika Republike (Milovančević i Bulajić 2025), a pojavili su se i navodi o potencijalnoj kandidaturi bivšeg predsednika Republike Srpske za predsednika Srbije (N1info.rs 2025). Nakon vanrednih predsedničkih izbora u Republici Srpskoj u novembru 2025. pojavile su se i sumnje o organizovanom uvozu birača iz Srbije u Republiku Srpsku (Radovanović 2025).

Kada ovaj problem posmatramo kroz prizmu manipulacija izbornim pravom, nema mnogo prostora za diskusiju (Bursać 2024:49–68). Ustav Republike Srbije iz 2006. jasno definiše da izborno pravo poseduje „[s]vaki punoletan, poslovno sposoban državljanin Republike Srbije" (čl. 52). Status državljanstva kao uslov za posedovanje izbornog prava potvrđen je Zakonom o izboru narodnih poslanika (2022, čl. 3) i Zakonom o izboru predsednika Republike (2022, čl. 3). Zakonom o lokalnim izborima (2022), osim državljanstva Srbije od birača se traži i „prebivalište na teritoriji jedinice lokalne samouprave u kojoj ostvaruje izborno pravo" (čl. 3) kao poseban administrativni uslov posedovanja izbornog prava na lokalnom nivou. Pošto je Zakonom o prebivalištu i boravištu građana (2011) prebivalište definisano kao „mesto u kome se građanin nastanio sa namerom da u njemu stalno živi, odnosno mesto u kome se nalazi centar njegovih životnih aktivnosti, profesionalnih, ekonomskih, socijalnih i drugih veza koje dokazuju njegovu trajnu povezanost s mestom u kome se nastanio" (čl. 3), odmah je jasno da je glasanje etničkih Srba iz inostranstva na lokalnim izborima u Srbiji u suprotnosti sa pravnim propisima. Uvidom u Zakon o jedinstvenom biračkom spisku (2009), koji određuje upis u birački spisak kao mehanizam ostvarivanja izbornog prava, možemo zaključiti da je to slučaj i sa parlamentarnim i predsedničkim izborima. U suštini, birački spisak predstavlja spisak građana koji poseduju izborno pravo i koji vode nadležni državni organi. Zakon nalaže da građani u birački spisak mogu biti upisani samo prema trenutnom mestu prebivališta, odnosno prema poslednjem mestu prebivališta za državljane koji su se preselili u inostranstvo ili prema poslednjem mestu prebivališta roditelja za one koji nikada nisu imali prijavljeno prebivalište (čl. 6). „Srbi u regionu" koji ne ispunjavaju ove uslove ne mogu biti upisani u birački spisak i na taj način ostvariti izborno pravo u Srbiji ni na parlamentarnim ni na predsedničkim izborima. Drugim rečima, da bi posedovali izborno pravo u Srbiji, građani moraju imati status njenih državljana, a da bi ga posedovali na lokalnom nivou, moraju imati i prijavljeno prebivalište u jedinici lokalne samouprave u kojoj se izbori održavaju. Ostvarivanje izbornog prava koje dolazi sa statusom državljanstva na svim izbornim nivoima biva omogućeno upisom u birački spisak. Pošto je za upis u birački spisak neophodno imati prijavljeno prebivalište u izbornoj jedinici u kojoj se izbori održavaju, svaki državljanin Srbije koji u njoj namerava ostvariti svoje izborno pravo mora prethodno prijaviti prebivalište na teritoriji koju ona pokriva, i to na teritoriji jedinice lokalne samouprave za lokalne izbore i na teritoriji Srbije za parlamentarne i predsedničke. Iako „Srbi u regionu" imaju pravo na status državljana Srbije koji im garantuje izborno pravo, oni nemaju pravo na prijavu prebivališta koja bi im omogućila izborno pravo na lokalnom nivou i pravo upisa u birački spisak

nezavisno od nivoa izbora. Stoga je za uključenje ovih građana u izborne procese u Srbiji bilo pre svega neophodno prekršiti Zakon o prebivalištu i boravištu građana prijavom fiktivnih adresa novih birača kod nadležnih organa uprave u mestima u kojima je postojala politička potreba za tim. To znači da je svaka prijava fiktivnih adresa „Srba iz regiona" na teritoriji Srbije koja za cilj ima njihovo masovno uključenje u biračko telo SNS protivzakonita i da predstavlja slučaj izbornog inženjeringa.

Ovakav izborni inženjering nije stran državama kompetitivnog autoritarizma (Levitsky and Way 2010). U pitanju su one države u kojima se redovno održavaju takmičarski izbori, ali u kojima stranke na vlasti izbornim manipulacijama i narušavanjem vladavine prava omogućuju sopstvenu izbornu nadmoć. U Srbiji je u protekloj deceniji zabeležen postepen pad kvaliteta izbornih procedura, a praksa izbornog inženjeringa koja se oslanja na „uvoz birača" iz regiona samo je jedna od mnogih koje omogućuju pobedu na izborima vladajućih struktura (Lončar i Spasojević 2024). Ilustrativan primer je i susedna Mađarska u kojoj je donošenje zakona kojim se omogućuje prijem u državljanstvo Mađarske etničkim Mađarima bez prebivališta na njenoj teritoriji 2010. godine, bio jedan od ključnih događaja koji su omogućili ubrzano nazadovanje demokratije (Pogonyi 2026). U narednim godinama, preko milion etničkih Mađara bez prebivališta postaju državljani Mađarske sa izbornim pravom, čija će izborna podrška vladajućoj stranci Fides (*Fidesz*) omogućiti učvršćivanje moći i urušavanje demokratije.

Literatura koja se bavi mehanizmima instrumentalizacije dvojnog državljanstva i političkih prava u režimima kompetitivnog autoritarizma i dalje je oskudna (Pogonyi 2026; Džankić 2026). Bolja je situacija sa literaturom koja dvojno državljanstvo razmatra u kontekstu političkih prava tzv. spoljašnjih građana (Bauböck 2007a; 2009). Međutim, većina radova iz ove oblasti odnosi se na Zapadnu Evropu i Severnu Ameriku i zanemaruje ili nedovoljno adekvatno adresira regionalni kontekst Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope kojem Srbija pripada. Autori koji se fokusiraju na zapadni kontekst, dvojno državljanstvo i politička prava razmatraju kao pitanja koja nužno proizlaze iz savremenih migracija, a neki zastupaju i stav da je dvojno državljanstvo neophodno priznati kao ljudsko pravo (Spiro 2010). U pitanju je kontroverzno polje sa oprečnim normativnim zaključcima (Spiro 2003; López-Guerra 2005; Bauböck 2007a) koje se udaljava od mogućnosti konačnog odgovora na pitanje političkih prava spoljašnjih građana kada se u obzir uzme i kontekst Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope. Ovde se ta pitanja primarno tiču tzv. srodničkih manjina (*kin minorities*) (Bauböck 2007b). One žive izvan granica svoje etničke države u kojoj poseduju državljanstvo i politička prava kao spoljašnji građani, a da ni oni ni njihovi preci nikada nisu živeli na tlu njene trenutne teritorije. Ovo

opravdava svrstavanje država iz ovog regiona u države sa posebnim obrascem političkih prava (Pogonyi 2014) u kojima aktuelna dešavanja pokazuju kako širi kontekst može omogućiti instrumentalizaciju državljanstva i političkih prava za ciljeve suprotne demokratskim vrednostima.

Ovaj rad se iz ugla demokratske teorije i teorija građanstva fokusira na problematiku principa na kojima se zasnivaju zakoni o državljanstvu, odnosno kojima se definišu kriterijumi članstva u političkom telu (demosu), i koji omogućuju pomenuti izborni inženjering u Srbiji. Pri tome će biti korisno osloniti se na tri dimenzije kroz koje nemački sociolog Kristijan Jopke (*Christian Joppke*) definiše građanstvo[2]: status, prava i identitet (Joppke 2007). Statusna dimenzija predstavlja ono što na srpskom jeziku najčešće nazivamo državljanstvom, formalno-pravni aspekt članstva u nekoj političkoj zajednici (nacionalnoj državi); dimenzija prava odnosi se na prava koja to članstvo omogućuje, zajedno sa dužnostima nosilaca prava prema zajednici; a identitet na ponašanje i identifikaciju sa tom zajednicom. Među pravima koja državljani na osnovu svog statusa imaju prednjače politička prava, kojima građani ispoljavaju narodni suverenitet, učestvuju u procesima upravljanja zajedničkim stvarima i definišu i redefinišu principe kojima se određuje ko su članovi njihove zajednice i koji je sadržaj i opseg prava koja oni kao članovi te zajednice imaju. Pitanje principa po kojima se određuju kriterijumi uključenja i isključenja iz političke zajednice, od temeljne je važnosti za demokratsku teoriju jer je demokratski režim najpre definisan time ko donosi odluke, a ne kako su odluke donesene. Prihvaćene demokratske procedure mogu biti primenjene i u suštinski nedemokratskim režimima, a da oni ne postanu demokratski (López-Guerra 2005:218). Drugim rečima, ovde nije cilj dati analizu kršenja zakona i procedura koji se tiču dvojnog državljanstva u režimima kompetitivnog autoritarizma, već razmotriti principe koji određuju ko je član političke zajednice, odnosno ko ima politička prava da u njenim okvirima učestvuje u političkom odlučivanju. Ovo znači da čak i kada bi se desilo da se u Srbiji dostigne minimalan nivo demokratije, u smislu slobodnih i poštenih izbornih procedura, ostalo bi otvoreno pitanje pravednosti principa koji definišu ko je uključen kao član i nosilac prava, a ko ostaje isključen. U tom smislu, rasprava o političkim pravima „Srba u regionu" obuhvaćena je

2 Literatura se susreće sa poteškoćama kada je u pitanju prevođenje engleskog pojma *citizenship* (Vasiljević 2016:13–19). Kao srpski prevodi ovog pojma često se koriste pojmovi *građanstvo* i *državljanstvo*. Pojam *građanstva* je znatno širi i obuhvata mnogo više od formalno-pravnih aspekata pripadnosti političkoj zajednici, za šta se kod nas obično koristi pojam *državljanstvo*. Stoga ću u tekstu dimenziju građanskog statusa, članstva u nekoj političkoj zajednici, označavati pojmom *državljanstvo*, dok ću ukupnost svih značenja engleskog pojma *citizenship* označavati pojmom *građanstvo*.

problemom koji demokratska teorija prepoznaje kao problem ograničenja (*boundary problem*) (Đorđević 2018).

Ukratko, u ovom radu se razmatraju politička prava dvojnih državljana koje zakonodavstvo kategoriše kao „Srbe u regionu". Tvrdi se da je postojeći režim nepravedan jer kroz pravne propise i političke manipulacije privileguje prekogranične etničke srodnike nauštrb građana koji žive na teritoriji Srbije i tako omogućuje izborni inženjering u vidu „uvoza birača" i razmatraju se različiti principi ograničenja političkog tela dostupni u demokratskoj teoriji prema kojima se može pravdati njihovo uključenje ili isključenje kao članova političke zajednice i nosilaca političkih prava u Srbiji. Rad će biti strukturisan na sledeći način. Prvo se daje osvrt na shvatanje političkih prava, participacije, izbora i demokratije kojima se ostatak rada vodi, zatim se razmatraju kontekstualni okvir odnosa dvojnog državljanstva i političkih prava i problemi odnosa dvojnog državljanstva i preraspodele političkih prava u Srbiji kako bi se utvrdilo na koji način je postojeći režim nepravedan i potom argumentuju principi kojima se mogu pravdati uključenje ili isključenje „Srba u regionu" iz političkog tela u Srbiji. Poslednji deo rezervisan je za zaključna razmatranja.

Politička prava, participacija, izbori i demokratija

Da je državljanstvo (građanski status) preduslov za posedovanje prava ukazala je još Hana Arent (*Hannah Arendt*) kada ga je označila „pravom da se imaju prava" (*the right to have rights*) (1998:297–310). Zaista, mnoga prava ne samo da je nemoguće imati izvan granica države koja će nam ih garantovati pošto smo njeni državljani, već i onda kada je to moguće – imamo ih kao stranci, državljani one države iz koje potičemo. To je pogotovo slučaj s političkim pravima koja imaju smisla jedino u okviru političke zajednice čiji smo članovi. Ona su fundamentalna prava kojima građani izražavaju narodni suverenitet, odlučuju o stvarima koje se tiču zajedničkog života i utiču na procese u kojima se odlučuje na koji način će posedovati prava koja kao građani imaju. Nije onda čudno što je pravo na političku participaciju označeno kao „pravo nad pravima" (*the right of rights*) (Waldron 1998). Ovaj deo rada ima zadatak da razmotri argumente o značaju političkih prava za posedovanje prava koja proističu iz članstva, odnosno da rasvetli prirodu i značaj političke participacije, izbora i demokratije u okviru tog odnosa.

Henri Stajner (*Henry J. Steiner*) ukazuje da je pravo na političku participaciju u Deklaraciji o ljudskim pravima i Paktu o građanskim i političkim pravima, najvažnijim dokumentima međunarodnog prava ljudskih prava koji se bave ovom materijom, prepoznato kroz dve različite klauzule – jedne koja se tiče izbora i druge koja se tiče učešća u upravljanju javnim poslovima

(Steiner 1988). Ustav Republike Srbije (2006) sadrži suštinu obe klauzule i određuje ih kao *izborno pravo*[3] (čl. 52) i *pravo na učešće u upravljanju javnim poslovima* (čl. 53). Stajnerovo objašnjenje stoga može biti primenjeno i na ovaj dokument. (Razlike u definicijama ovih prava u Ustavu i dva međunarodna instrumenta nisu suštinske i ovde mogu biti zanemarene.) Stajner na osnovu ove dve klauzule razlikuje i dva shvatanja participacije kao ljudskog prava, koja odgovaraju dvema konkurentnim teorijama demokratije. Prva teorija, koja ima instrumentalistički pogled na političku participaciju, smatra da su izbori gotovo dovoljni da ispune potrebe političke participacije, a druga zahteva mnogo veći stepen participacije građana, pošto je vidi kao inherentno dobro (Steiner 1988:97–105). Prvo shvatanje demokratije Stajner prepoznaje u radovima autora poput Jozefa Šumpetera (*Joseph Schumpeter*) i Roberta Dala (*Robert Dahl*). Oni participaciju ne shvataju kao cilj, već su izbori sredstvo za uticaj na aktivnosti vlade i politike koje oni donose – otuda naziv *instrumentalistički*. Građani u skladu sa svojim interesima glasaju na izborima za predloge javnih politika koje pred njih iznose političke stranke. Izbori, u tom pogledu, imaju ulogu davanja saglasnosti za vršenje vlasti i ograničavanja vlasti da nanosi štetu građanima tako što će je kazniti na narednim izborima ukoliko nije postupala u skladu sa njihovim interesima (*Ibid.*:100–102). Prema ovom shvatanju, kritični su predstavnici teorije prema kojoj političku participaciju ne treba posmatrati samo kao sredstvo, već i kao inherentno dobro. Stajner tu najpre misli na teoretičare participativne demokratije, Kerol Pejtman (*Carole Pateman*) i Bendžamina Barbera (*Benjamin Barber*). Oni kritikuju instrumentalistička shvatanja zbog „sklonosti da vrednuju samo liberalne pretpostavke individualizma, hegemonije privatnih prava i ograničene vlade čija je primarna funkcija da poštuje ta prava", kao i zbog osećaja bespomoćnosti kod građana izazvanog pasivnošću reagovanja na predloge drugih (*Ibid.*:102). Sami izbori nemaju kapacitet da odgovore potrebama građanskog učešća u političkom životu, pošto svode participaciju na pasivan čin zaokruživanja unapred ponuđenih opcija. Ovi autori se zato zalažu za različite vidove aktivne participacije u svim oblastima života i prostorima u kojima provodimo najviše vremena (posao, škola, lokalna zajednica, dom, itd.). Stalno učešće u odlučivanju, te razvoj kompetencija i osećaja sopstvene važnosti koje ono kod građana donosi, za rezultat ima razvoj njihovog društvenog sopstva i samovladavine (*Ibid.*:103–105). To ne znači da se odustaje od instrumentalnosti, pošto učestala politička participacija stvara kompetentne

3 O razlici između pojmova izborno pravo, biračko pravo i pravo glasa videti u Pajvančić 1999:11–14. U radu će, radi lakšeg praćenja argumentacije, biti korišćen opšti pojam izbornog prava.

građane koji su osposobljeni da donose dobre političke odluke, ali i da izabrane predstavnike drže odgovornima, kako kroz izbore, tako i izvan njih.[4] Pored obrazovne, jedna od uloga političke participacije koju Pejtman ističe je i integrativna. Učestvujući u procesima zajedničkog donošenja odluka, građani postaju vezani za političku zajednicu i stiču osećaj pripadnosti i zajedništva, što je od ključne važnosti za izgradnju istinske političke zajednice (Pateman 1970:27). Drugim rečima, dok se instrumentalističke teorije zadržavaju na negativnoj ulozi participacije kao sredstva zaštite pojedinaca od samovolje vlasti, participativne teorije političku participaciju vide i kao pozitivno pravo koje omogućuje razvoj pojedinaca kao građana i izgradnju kolektivnog političkog subjekta.

Ukoliko po strani ostavimo to da su pravni dokumenti namerno razdvojili participaciju kroz izbore od drugih vidova participacije, verovatno zato što je tako moguće odrediti obaveze države prema međunarodnom pravu i sankcije u slučaju njihovog kršenja, ali i zbog prevlasti ideja koje su izbore shvatale kao superioran vid participacije građana (*Ibid.*:108–113), pravo na političku participaciju kao fundamentalno pravo ne treba pravdati instrumentalističkim argumentima iz bar dva razloga. Prvo, ako kvalitet vladavine određujemo prema njenim ishodima, participaciju i demokratiju ne možemo opravdati kao nešto što u sebi nosi vrednost. U tom smislu, podjednako bi vredni bili i oni nedemokratski režimi koji građane ne uključuju u procese odlučivanja, ali ispunjavaju njihove preference. Zato je, kao što teoretičari participativne demokratije ukazuju, bitan sadržaj procesa, a ne samo ishodi. Na drugi razlog ukazuje Džeremi Voldron (*Jeremy Waldron*) ističući da teoretičari prava nisu skloni da na pravo na političku participaciju (ili bilo koje drugo pravo) gledaju instrumentalistički, odnosno kao na sredstvo kojim želimo da postignemo određeni društveni cilj, pošto bi lako bilo moguće manipulisati njime u zavisnosti od toga kakav ishod kao cilj imamo (Waldron 1998:320).

Praveći otklon od instrumentalističkih shvatanja, Voldron nudi elemente opravdanja prava na političku participaciju kao „prava nad pravima". Participacija, smatra on, definiše društvene ciljeve i koncepcije zajedničkog dobra prema kojima će instrumentalnost biti određena (*Ibid.*:321). Voldron ne poriče instrumentalnu ulogu političke participacije, ali je podređuje intrinsičnoj, što ga približava participativnim teorijama. Participirajući, definišemo principe kojima uslovljavamo sam sadržaj politika koje se

4 Normativno je problematično politička prava i demokratiju svoditi samo na izbore, pa ne čude zahtevi za njihovim ukidanjem ili institucionalizacijom alternativnih oblika participacije (za jedno takvo razmatranje videti Novaković 2025). Bilo kako bilo, izbori ostaju primaran oblik političke participacije u savremenim društvima koji nesumnjivo može da uključi najveći broj građana u istom trenutku.

tiču pitanja zajedničkog dobra ili izbegavanja štete koju bi nam zajedničke odluke nanele: pitanja života i smrti, egzistencijalnog minimuma, života u pravednom i uređenom društvu, kao i pitanja rata, mira i bezbednosti (*Ibid.*:316). Drugim rečima, odlučujemo o sadržaju i preraspodeli prava koje imamo kao građani (*Ibid.*:321). Međutim, kroz participaciju odlučujemo i o sadržaju građanskih dužnosti koje se odnose na ponašanje koje članstvo u političkoj zajednici zahteva od članova kojima garantuje prava. Građani su dužni da poštuju prava sugrađana i zakone koje su zajednički doneli, plaćaju poreze, služe vojsku, a često se traži obavezan izlazak na izbore i slično. Ukoliko smo podvrgnuti dužnostima čije se poštovanje od nas kao građana zahteva, onda treba da imamo i jednaku mogućnost učešća u definisanju njihovog sadržaja i preraspodele. Da bi načelo građanske jednakosti bilo ispunjeno, kako Pejtman otkriva čitajući Rusoa, svi građani moraju imati jednake benefite i terete, odnosno „jedan ne sme biti gospodar drugog" (Pateman 1970:23–27).

Za Voldrona su sadržaj i preraspodela prava predmet neslaganja i kontroverzi koje potiču iz različitih shvatanja društvenih ciljeva i koncepcija opšteg dobra u okviru jedne zajednice (Waldron 1998:321). Stoga fundamentalna važnost prava na političku participaciju, odnosno ono što ga čini „pravom nad pravima", počiva u njegovoj ulozi u razrešavanju ovih kontroverzi pri kojima se „razložni imaoci prava ne slažu oko toga koja prava imaju" (*Ibid.*:308). Kao veoma važno pravo, ono treba da bude jednako za sve u okviru zajednice imalaca prava. Ako odlučujemo o sadržaju i preraspodeli prava koja imamo svi kao ljudska bića, tvrdi Voldron, nemoguće je uzeti nečija prava za ozbiljno i isključiti ih iz odlučivanja o njima. Drugim rečima, ne možemo da smatramo nekoga subjektom prava, ako ne vidimo tu osobu kao sposobnu da iznese stavove o sopstvenim pravima (*Ibid.*:332).

Za preciznije razumevanje prirode i značaja političkih prava i političke participacije, trebalo bi se posvetiti i argumentima koji potiču od teorija agonističke demokratije. Iako bi se Šantal Muf (*Chantal Mouffe*), vodeća teoretičarka ovog pravca, složila oko postojanja pluralizma koncepcija opšteg dobra i dubokih neslaganja koje iz njega proizlaze, ona se nikako ne bi složila sa Voldronom da je neslaganje oko prava neslaganje „razložnih imalaca prava". Muf piše o paradoksalnom odnosu dveju tradicija koje konstituišu savremenu liberalnu demokratiju: liberalne i demokratske (Mouffe 2000). Dok se liberalni element odnosi na ideje vladavine prava, ljudskih prava i poštovanja individualnih sloboda, demokratski element čine ideje jednakosti, narodne suverenosti i istovetnosti onih koji vladaju i onih kojima se vlada (*Ibid.*:2–3). Kod liberalnih teoretičara ovaj paradoks se zanemaruje ili neadekvatno rešava u korist jednog od dva elementa. Demokratija zahteva definisanje granica između onih koji pripadaju demosu i onih

koji mu ne pripadaju kao uslova za posedovanje demokratskih prava, ali se onda stvara tenzija između načela ljudskih prava i narodne suverenosti zbog opasnosti da će odluke donesene demokratskim procesima ugroziti postojeća prava. Stoga se u savremenim liberalnim demokratijama postavljaju granice na načelo narodne suverenosti ne bi li se zaštitila ljudska prava (*Ibid.*:4). Oko ljudskih prava više nema pregovaranja usled liberalne vere u mogućnost konsenzusa koju Muf negira. Za nju je moć inherentni činilac društvenih odnosa, a politički subjekti oblikovani su posredstvom različitih odnosa moći i društvenih praksi, jezika i kulture. Društvenim odnosima je inherentan antagonizam, jer se politika uvek tiče definisanja političkog „mi" u odnosu na političko „oni". Cilj agonističke politike je da pretvori ovaj antagonizam u agonizam, to jeste da borbu među neprijateljima pretoči u borbu među protivnicima koji prihvataju etičko-politička načela liberalne demokratije (*Ibid.*:98–105). Sa druge strane, Ransijer (*Jacque Rancière*) u svojim razmatranjima arentijanskog paradoksa o „pravu da se imaju prava", izriče da su ljudska prava „prava onih koji nemaju prava koja imaju i imaju prava koja nemaju" (Rancière 2004:302). On razlikuje dve forme postojanja prava: prava zapisana u pravnim dokumentima i prava onih koji nešto učine od tih zapisa (*Ibid.*:302–303). Drugim rečima, to su prava subjekata koji u procesima subjektivizacije kroz akte disenzusa dovode u pitanje poredak konsenzusa i tako redefinišu granice uključenja i isključenja. Ova shvatanja su u suštini kompatibilna sa teorijama participativne demokratije, jer obe teorije posežu za emancipacijom građana i širenjem političkog (Đorđević 2014).

Politička prava u društvima okarakterisanim pluralizmom koncepcija opšteg dobra i borbama oko moći prave sponu između narodne suverenosti i ljudskih prava. Participacija predstavlja kanal kroz koji će biti definisano ko su članovi zajednice koji su nosioci prava i dužnosti i kroz koji će oni kao nosioci političkih prava moći da učestvuju u procesima definisanja sadržaja i preraspodele prava i dužnosti koje kao članovi imaju. Zato na politička prava ne smemo gledati isključivo instrumentalno, kao na nešto što omogućuje ispunjenje preferenci građana i zaštitu od samovolje vlasti, već ih treba shvatiti kao inherentno dobro posredstvom koga se u procesima subjektivizacije događa razvoj građana koji postaju osposobljeni da učestvuju u odlučivanju o stvarima koje se tiču njihovih života, da redefinišu postojeći poredak i pomeraju granice unutar kojih su postavljeni, odnosno koji u tim procesima grade političku zajednicu čiji su neraskidiv deo. Nema onda sumnje da je pitanje ko su članovi i nosioci političkih prava – važno pitanje za svaku političku zajednicu.

Razumevanje dvojnog državljanstva i političkih prava u Srbiji

Najznačajniji deo literature o građanstvu i državljanstvu u Srbiji rezultat je istraživanja novih „režima državljanstva" nastalih nakon raspada jugoslovenske države (Šo i Štiks 2012; Štiks 2016). Nasilni raspad socijalističke Jugoslavije na novonastale republike praćen je stvaranjem novih režima državljanstva zasnovanih na onome što je Hejden (*Robert M. Hayden*) nazvao „ustavnim nacionalizmom", misleći na „ustavnu i pravnu strukturu koja privileguje pripadnike jedne etnički definisane nacije u odnosu na druge stanovnike određene države" (Hayden 1992:655). Novi ustavni dokumenti sadržali su eksplicitne definicije ovih država kao nacionalnih država svojih titularnih nacija. Cilj je bio pravnim sredstvima odrediti ko će biti uključen, a ko ostati izvan. Odnosno, korišćen je „etnički inženjering" ne bi li se svesno uticalo na etničku strukturu novonastalih država u korist titularnih nacija (Štiks 2016:241–243). I dok su doskorašnji građani koji nisu bili poželjne etničke pripadnosti bivali uskraćeni za svoja građanska prava tako što su bili isključivani iz državljanstva ili čak bili žrtve etničkog čišćenja, oni koji su bili pripadnici titularne nacije, a ostali izvan granica njene novonastale nacionalne države, dobijali su pravo na dvojno državljanstvo i druge privilegije koje im je garantovalo zakonodavstvo država koje su nazvane po nacijama kojima pripadaju, iako tamo zaista ne žive. Režim državljanstva u Srbiji, koji je definisan Ustavom iz 2006. i Zakonom o državljanstvu iz 2004. godine, nije izuzetak.

Jelena Vasiljević (2012) prati evoluciju režima državljanstva u Srbiji u prve dve decenije nakon raspada Jugoslavije. Zakonodavstvo u Srbiji, kako to ona pokazuje, iako se često poziva na građanska načela, zapravo predviđa etnifikovanu koncepciju državljanstva tako što privileguje ili diskriminiše određene grupe na osnovu etničke pripadnosti (videti i Rava 2010). Već je u prvom članu Ustava Srbija definisana kao „država *srpskog naroda* i *svih građana* koji u njoj žive" (kurziv dodat), tj. etnička država svih Srba, ma gde oni bili nastanjeni, pa tek onda država svih ostalih koji žive na njenoj teritoriji. Isti princip prate i potom izmenjene odredbe Zakona o državljanstvu, kada određuju pravo na dvojno državljanstvo. Tamo stoji da „[p]ripadnik srpskog naroda [...] *ima pravo* da bude primljen", a da „pripadnik drugog naroda ili etničke zajednice sa teritorije Republike Srbije", za razliku od toga, „*može* biti primljen" u državljanstvo Srbije (čl. 23, kurziv dodat).

Etnifikacija državljanstva nastavljena je donošenjem Zakona o dijaspori i Srbima u regionu (2009) koji pravi distinkciju između „dijaspore" i „Srba u regionu", kao i osnivanjem Ministarstva koje će biti zaduženo za dijasporu (Vasiljević 2012:84). Dijaspora, prema definiciji iz Zakona, obuhvata

srpske iseljenike i njihove potomke u inostranstvu, a izraz „Srbi u regionu" koristi se da označi etničke Srbe naseljene u okolnim državama, koji su usled specifičnih istorijskih okolnosti ostali izvan granica svoje matične države. Sve ovo ukazuje na shvatanje državljanstva u Srbiji kao postteritorijalnog, kojim se privileguju etnički srodnici koji se nalaze izvan granica nacionalne države nauštrb etničkih manjina i doseljenika koje žive unutar njih (Ragazzi and Balalovska 2011).

Vasiljević u analizi polazi od Brubejkerove (*Rogers Brubaker*) kulturološke teze, prema kojoj je državljanstvo pravni odraz odnosa države i ukorenjene koncepcije nacije. Drugim rečima, za Brubejkera su politike državljanstva oblikovane dominantnim, istorijski uslovljenim i društveno specifičnim koncepcijama nacije (Brubaker 1992). Iako nije sporno da je svaki režim državljanstva zajedno sa odlukama političkih aktera oblikovan kulturološkim činiocima, transformaciju režima državljanstva i pitanje dvojnog državljanstva u Srbiji ne možemo razumeti bez referenciranja na Jopkeov instrumentalistički pristup. Prema ovom shvatanju, politike državljanstva su rezultat borbi među dominantnim političkim elitama i menjaju se u skladu sa njihovim ideološkim pozicijama i interesima (Joppke 2003). Ovo ne implicira da su politički akteri autonomni i racionalni agenti koji deluju nezavisno od kulture, već da su režimi državljanstva oblikovani međudejstvom različitih, a često i protivrečnih faktora. Ovo će nam pokazati i kratak osvrt na prve dve decenije transformacije režima državljanstva u Srbiji posle raspada socijalističke Jugoslavije.

Nedemokratski režim Slobodana Miloševića oblikovao je period izgradnje nacije shvatanjem nacije i državljanstva kao teritorijalnih, pretendujući da okupi sve etničke Srbe unutar granica jedne države. Zakonodavstvo je bilo zasnovano na građanskim principima i nije predviđalo dvojno državljanstvo, iako je time srpskim izbeglicama iz Bosne i Hrvatske bilo sprečeno da stupe u državljanstvo Srbije. Jedan od razloga tome je težnja da se izbeglice vrate na svoja ognjišta ili da budu naseljeni na teritorijama Kosova ili Vojvodine, ne bi li se etnička struktura stanovništva u ovim heterogenim sredinama balansirala. Drugi razlog krije se u potrebi režima da izbeglicama uskrati izborno pravo, jer su u Miloševiću videli glavnog krivca za svoj loš položaj, pa bi njihovo uključivanje imalo nepovoljne izborne ishode po režim (Rava 2010:11–12; Vasiljević 2012:78). Smena Miloševića 5. oktobra označila je dolazak režima koji je za cilj imao liberalizaciju i demokratizaciju države (Vladisavljević 2019). U periodu koji je usledio kodifikovano je shvatanje nacije kao etno-kulturne zajednice u Zakonu o državljanstvu i novom Ustavu. Režim državljanstva je liberalizovan tako što je uvedeno pravo na državljanstvo prekograničnim etničkim srodnicima, ranije isključenim izbeglicama i drugim pogođenima raspadom Jugoslavije. Novi režim

je prešao sa teritorijalne na postteritorijalnu koncepciju nacije i, odustavši od ranijeg cilja za ujedinjenjem svih Srba u okviru jedne nacionalne države, krenuo u njihovu kulturno-ekonomsku integraciju. Drugim rečima, iako je dominantna koncepcija nacije kao etno-kulturne zajednice uslovljavala politike državljanstva, njihov konačan oblik zavisio je od interesa i ideologija režima koji ih je menjao. Pogotovo je to slučaj kada je državljanstvo postajalo instrument manipulacije biračkim telom kojim su političke elite nastojale učvrstiti svoju moć (Džankić 2026).

Dvojno državljanstvo nije samo predmet političke instrumentalizacije. Ono je nužna i neophodna posledica globalizacije, slabljenja granica nacionalnih država i prekograničnih migracionih tokova. Stoga ga ne možemo razumeti bez pozivanja na Baubekovu (*Rainer Bauböck*) koncepciju „konstelacija državljanstva". U pitanju je „struktura u kojoj su pojedinci istovremeno povezani sa nekoliko takvih političkih entiteta [misli se na države i druge teritorijalne političke entitete, prim. aut.], tako da njihova zakonska prava i dužnosti ne određuje samo jedan politički autoritet, već više njih" (Bauböck 2010:848). U ovoj složenoj strukturi, članstvo u nacionalnoj državi i dalje ostaje osnovni uslov posedovanja građanskih prava (Joppke 2007). Međutim, dok je u zemljama Zapadne Evrope dvojno državljanstvo poželjno i vodi sticanju neophodnih prava, ono postaje kontroverzno u zemljama Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope. U pitanju su etnički heterogene države sa dugom istorijom prekrajanja granica koje se u svom savremenom obliku ne poklapaju sa granicama koje naseljavaju pripadnici nacija po kojima one nose imena. Pošto je želja za nacionalnim ujedinjenjem svih etničkih srodnika ostala jak motiv u njihovim politikama državljanstva, ove države uvode pravo na dvojno državljanstvo kako bi uključile etničke manjine koje su ostale izvan granica matične države. Literatura s razlogom problematizuje ovu praksu i shvata je kao normativno i empirijski različitu od uključivanja u dvojno državljanstvo migranata u kontekstu kosmopolitskih kretanja (Bauböck 2007b).

Pitanje dvojnog državljanstva u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi postaće posebno kontroverzno nakon uspona savremenih režima kompetitivnog autoritarizma (Levitsky and Way 2010). Uprkos nedostatku literature koja bi nam pomogla da do kraja rasvetlimo ove kontroverze, postoji mađarski slučaj kao slikovit obrazac za razumevanje instrumentalizacije državljanstva u kontekstu demokratskog nazadovanja (Pogonyi 2026). Naime, od dolaska Fidesa na vlast i donošenja zakona 2010. godine, kojim se uvodi pravo na državljanstvo za etničke Mađare bez prebivališta, državljanstvo postaje instrument kojim Fides ostvaruje svoje političke, ekonomske i ideološke ciljeve. Prvenstveno se koriste politička prava spoljašnjih građana, koji po pravilu glasaju za Fides, kako bi se omogućila politička većina

neophodna za sprovođenje nedemokratskih politika i konsolidaciju nedemokratskog režima. Ovaj obrazac najkasnije od 2022. godine počinje da se primenjuje i u Srbiji, ali sa jednom razlikom: u Srbiji nije bilo neophodno menjati režim državljanstva, već je u cilju konsolidacije SNS-ovog režima instrumentalizovan zakonodavni okvir uspostavljen u prvoj polovini dvehiljaditih (Džankić 2026).

Režim državljanstva uspostavljen Zakonom o državljanstvu i Ustavom iz 2006. godine nije doživeo značajnije izmene od dolaska SNS na vlast 2012. godine i ponovne autoritarizacije režima. Nastavljeno je sa privilegovanjem „Srba iz regiona" nauštrb ostalih građana i usvojeno je nekoliko dokumenata koji proklamuju Srbiju kao matičnu državu svih etničkih Srba, ističu njenu važnost u odbrani srpskih interesa i definišu srpski kulturni prostor (Biserko 2022). Kombinacijom etno-populističke politike prema regionu, SNS-ovog logističkog i mobilizacionog kapaciteta i sveprožimajuće kontrole ove stranke nad institucijama u Srbiji, omogućeno je da od 2022. godine dvojno državljanstvo postane instrument izbornog inženjeringa. SNS uz pomoć stranaka iz regiona sa kojima blisko sarađuje organizuje masovne prijeme svojih pristalica među „Srbima u regionu" u državljanstvo Srbije u cilju uvećanja sopstvenog biračkog tela. Ovi građani prijemom u državljanstvo stiču izborno pravo u Srbiji, a zarobljene institucije im potom omogućuju da izvan zakonom predviđenih procedura steknu fiktivna prebivališta i lične dokumente koji su im neophodni za ostvarivanje izbornog prava na svim izbornim nivoima. Ovaj i drugi vidovi izbornog inženjeringa omogućuju SNS-u da utiče na ishode izbora i narušava izbornu volju građana Srbije (Lončar i Spasojević 2024).

Dvojno državljanstvo i problemi preraspodele političkih prava u Srbiji

Do sada je jasno da se etnifikovana koncepcija nacije instrumentalizuje za političke potrebe režima SNS-a. Za razliku od Srbije pod Miloševićem ili savremene Mađarske, ovde nije bilo izmena zakonodavnog okvira koje bi omogućile instrumentalizaciju državljanstva, već nepravedni pravni propisi prethode političkoj instrumentalizaciji. U ovom delu rada zato će detaljnije biti razmotreni problemi koji proističu iz pravnih normi kada je u pitanju preraspodela političkih prava različitim kategorijama stanovništva u Srbiji.

Već je ukazano na suptilnu diskriminaciju kojom Zakon o državljanstvu (2004) predviđa da pripadnici srpskog naroda *imaju pravo* na prijem u državljanstvo Srbije, a da u njega *mogu* biti primljeni pripadnici drugih naroda sa njene teritorije (čl. 23). Srpsko državljanstvo *mogu* dobiti i stranci koji su stupili u brak sa državljaninom Srbije (čl. 17), iseljenici i njihovi

potomci (čl. 18), stranci čiji je prijem u državljanstvo u interesu Srbije i njihovi bračni partneri (čl. 19), kao i „izbegla, prognana i raseljena lica" rođena drugde na teritoriji Jugoslavije (čl. 23). Međutim, Zakon uskraćuje dvojno državljanstvo strancima koji ne spadaju u ove kategorije ukoliko se ne odreknu prethodnog državljanstva ili ne budu otpušteni iz njega osim kada „to nije moguće ili se ne može razumno očekivati" (čl. 14). Njima je uskraćeno i izborno pravo pošto Ustav (2006) predviđa državljanstvo kao uslov za posedovanje izbornog prava (čl. 52). Ovaj „dupli standard" (Arrighi de Casanova 2021) čini doseljenike najvećom diskriminisanom grupom u Srbiji kada su u pitanju politička prava.[5] Iako u Srbiji mogu živeti, raditi u svojstvu stranih državljana i doprinositi zajednici radom i plaćanjem poreza, oni nemaju politička prava koja bi im omogućila punopravnu participaciju u donošenju odluka vezanih za njihova prava i dužnosti.[6] Drugim rečima, iako pravo na dvojno državljanstvo i izborno pravo u Srbiji imaju etnički Srbi koji žive u inostranstvu, ta prava su uskraćena doseljenicima koji žive na njenoj teritoriji ukoliko se ne odreknu svog državljanstva.

„Srbi u regionu" imaju pravo na prijem u državljanstvo Srbije i politička prava koja ono sa sobom nosi, bez potrebe za prijavom prebivališta na njenoj teritoriji. Prebivalište je potrebno kako bi upisom u birački spisak ostvarili izborno pravo koje im je garantovano ustavnim i zakonskim dokumentima i stekli izborno pravo na lokalnom nivou. To je jedina prepreka koju je režim morao da prevaziđe da bi proširio svoje biračko telo na ove građane. Međutim, ovde nije u pitanju samo trenutni izborni inženjering koji će biti prevaziđen kada Srbija bude imala demokratski režim, već je otvoreno pitanje principa kojim se određuje ko ima pravo na članstvo koje će mu omogućiti pristup političkim pravima i da li ova prava pripadaju svima podjednako.

Može se reći da je problem u tome što „Srbi u regionu" kao dvojni državljani imaju politička prava u državi u kojoj ne žive. Međutim, problem nije u tome da neko ima politička prava u većem broju država zato što se jednakost u političkim pravima ne meri na globalnom nivou pa da tvrdimo da ih neki imaju više kada su članovi više zajednica. Jednakost mora postojati na nivou zajednice tako da svaki njen član bude ravnopravan nosilac političkih prava i dužnosti sa drugim članovima. U tom smislu, „Srbi u regionu" sa dvojnim državljanstvom predstavljaju privilegovanu grupu u odnosu na punopravne građane i doseljenike koji žive na teritoriji Srbije,

5 Politička prava nema ni 675 ljudi bez ikakvog državljanstva (podaci Republičkog zavoda za statistiku dostupni na: https://data.stat.gov.rs/Home/Result/3104020703, pristupljeno 30.9.2025), kao ni mnogi pripadnici albanske manjine iz Preševske doline kojima su ona uskraćena kada su im organi Srbije svojevoljno pasivizirali adrese (YIHR 2023).

6 Za jednu raspravu o političkim pravima doseljenika videti Beckman 2006.

zato što su nosioci prava a nisu u obavezi da ispunjavaju dužnosti. Dok naseljeni na teritoriji Srbije moraju biti podvrgnuti njenim zakonima i plaćati poreze koji idu u državnu kasu, državljani bez prebivališta nemaju tu obavezu. Istina je da oni neće uživati benefite svih prava koje državljanstvo Srbije omogućuje, ali činjenica da su nosioci političkih prava omogućuje im da učestvuju u odlučivanju o sadržaju i preraspodeli prava i dužnosti koje će imati drugi. Sa druge strane, oni koji žive na teritoriji Srbije i kojih se te odluke primarno tiču, nemaju ista prava u državama u kojima žive ovi etnički Srbi. Tako će dvojni državljani, građani Republike Srpske, imati jednaka prava da učestvuju u odlučivanju o pravima i dužnostima građana u Srbiji, ali građani Srbije neće imati takva prava u Republici Srpskoj, iako će morati biti podvrgnuti odlukama koje ti dvojni državljani donesu u njihovo ime. Dakle, dok su jedni prinuđeni da poštuju zajedničke odluke, drugi to neće morati.

Uzevši sve navedeno u obzir, ne čudi što je režim državljanstva u Srbiji označen kao „neuhvatljiv", „dvosmislen" (Rava 2010) i „nekonsolidovan" (Vasiljević 2012:73). Iako se formalno poziva na građanska načela, on kroz pravne propise i političku instrumentalizaciju stvara nejednakosti u posedovanju političkih prava, tako što privileguje etničke Srbe sa dvojnim državljanstvom koji žive izvan granica Srbije nauštrb stanovništva koje živi na njenoj teritoriji. Naredni deo rada nadovezuje se na ovo stanje i razmatra normativne principe kojima se u demokratskoj teoriji može opravdati ograničenje političkog tela, ne bismo li videli na koji način je moguće argumentovati uključenje ili isključenje „Srba u regionu" u ili iz redova članova zajednice i nosilaca političkih prava u Srbiji.

Politička prava „Srba u regionu"

Problem određivanja granica između onih koji čine građanstvo, političko telo ili demos i onih koji ostaju izvan u demokratskoj teoriji naziva se problemom ograničenja (Đorđević 2018). Ovo povlačenje granica znači da su svi oni koji su uključeni kao članovi, odnosno državljani, nosioci političkih prava i subjekti u procesima definisanja sadržaja i preraspodele prava i dužnosti koje će kao članovi imati. Zato je važno na osnovu kog principa su ove granice povučene. Zakonodavstvo Srbije zasnivano je na etno-nacionalnom principu po kojem se državljanstvo dodeljuje na osnovu etno-nacionalnih veza (Bauböck 2007a:2414–2416). Međutim, ovo vodi nepravednoj preraspodeli političkih prava u kojoj se privileguju srpski etnički srodnici nosioci dvojnog državljanstva koji nisu naseljeni na teritoriji Srbije, a etničke manjine i nedržavljani koji tu zapravo žive stavljeni su u podređen položaj. Pošto je ovaj kriterijum inkompatibilan sa načelom građanske jednakosti,

opravdano je odbaciti ga i argumente za opravdanje političkih prava „Srba u regionu" potražiti u principima spoljašnjeg ograničenja demosa dominantnim u literaturi o političkim pravima dvojnih državljana: principu podvrgnutih strana i principu pogođenih strana (Đorđević 2018:71–95).

Princip svih podvrgnutih strana (*all subjected principle*) zasniva se na antičkom atinskom i rusoovskom argumentu da svako ko je podvrgnut zakonima političke zajednice mora i da učestvuje u njihovom donošenju (López-Guerra 2005). Na prvi pogled čini se da participativna demokratija zahteva ovakav princip. Samovladavina znači da građani oblikuju odluke kojima su podvrgnuti kroz aktivnu političku participaciju. Te odluke mogu biti obavezujuće samo na teritoriji države u kojoj živimo. U tom smislu politička prava u Srbiji bi trebalo da pripadaju samo onima koji stalno prebivaju na njenoj teritoriji, bilo da su tu rođeni i proveli život, bilo da su se doselili iz neke druge države i centar svojih životnih dešavanja premestili u Srbiju. „Srbi u regionu" i spoljašnji građani koji nisu podvrgnuti zakonima Srbije nemaju osnove za takva prava zato što bi njihovo učešće u donošenju zakona kojima neće biti podvrgnuti narušilo samovladavinu onih koji to jesu. Drugim rečima, učešće onih na koje se ne odnose prava i dužnosti koji će političkom participacijom biti definisani i preraspodeljeni, narušava prava i dužnosti onih koji su im podvrgnuti.

Ovome bi se moglo prigovoriti da nisu svi građani koji su podvrgnuti zakonima države isti. Prvo, pošto ne može svaki građanin biti podjednako podvrgnut svakoj odluci, neće biti podjednako ni motivisan da učestvuje u njihovom donošenju. Drukčije rečeno, nećemo svi istovremeno imati sva prava i dužnosti, pa nećemo imati jednaku potrebu da odlučujemo o svima njima. Neki građani biće neminovno diskriminisani određenim odlukama, za razliku od drugih koji neće biti. To ne znači da nećemo hteti da u odlučivanju učestvujemo, pošto se u budućnosti možemo naći u situaciji da nas se te odluke tiču ili zato što imamo osećaj solidarnosti sa pripadnicima zajednice kojih se tiču, ali to neće imati istog efekta na razvoj našeg građanskog sopstva kakav bi bio u slučaju odluka koje nas se tiču. Drugo, neće svi večno biti podvrgnuti zakonima iste države. Oni koji su u njoj rođeni, proveli život i ne nameravaju nikuda da idu, zasigurno će imati veću potrebu za participacijom nego oni koji su se tu doselili iz različitih razloga i ne postoje garanti da će u njoj i ostati. Nisu, dakle, ulozi za sve isti, a princip svih podvrgnutih strana ne daje definitivan odgovor na problem ograničenja, iako nudi dobar argument da „Srbi u regionu" ne treba da imaju politička prava u Srbiji jer nisu podvrgnuti režimu prava i dužnosti koji uspostavljaju njeni zakoni.

Princip svih pogođenih strana (*all-affected principle*) daje odgovore na neka od ovih pitanja. Prema ovom principu, članovi političke zajednice

i nosioci političkih prava treba da budu svi oni čiji su interesi pogođeni zakonima koje ta zajednica donosi, nezavisno od teritorije na kojoj žive. Prema Piteru Spirou (*Peter Spiro*), zagovorniku spoljašnjeg glasanja, dvojni državljani i spoljašnji građani treba da imaju politička prava u zemljama porekla zato što tamo imaju neke interese poput porodičnih veza, planova da se u tu zemlju vrate, privatne svojine ili uloženog novca i slično (Spiro 2003). Oni su često i nosioci dužnosti u zemljama porekla tako što plaćaju poreze ili imaju obavezu služenja vojnog roka. Oni koji nemaju ovakve interese, kako tvrdi Spiro, neće biti zainteresovani za participaciju, pa ih to ne čini privilegovanim nosiocima političkih prava. Dvojni državljani i spoljašnji građani, dakle, imaju opravdan zahtev za pravima u svojim državama porekla iako u njima ne žive, kao i neke dužnosti, što znači da imaju osnovan zahtev za političkim pravima koja bi im omogućila odlučivanje o tim pravima i dužnostima.

Najmanje su dva razloga na koje se „Srbi u regionu" mogu pozivati kada bi tvrdili da su njihovi interesi pogođeni zakonima Srbije. Prvi se tiče uloge Srbije kao zaštitnice interesa srpske nacionalne manjine u regionu i, konkretnije, zaštitnice poretka nastalog Dejtonskim mirovnim sporazumom; a drugi se odnosi na njenu ekonomsku i kulturnu pomoć opstanku i razvoju srpske etničke manjine u državama regiona. Međutim, nijedan od ovih razloga ne može opravdati njihova politička prava. Na kraju krajeva, građani država čije interese štite neke druge države nemaju politička prava u tim državama, niti građani Evropske unije imaju politička prava u Srbiji i drugim kandidatkinjama za članstvo kada se iz njihovih sredstava pomažu privreda i kultura u ovim državama i slično. U tom smislu, ovaj princip ne može ponuditi valjane razloge opravdanja političkih prava „Srba u regionu", što je u skladu sa uobičajenim kritikama koje dobija kao previše širok i nedovoljno jasan. Prigovara mu se da bi podrazumevao proširenje demosa u ogromnim razmerama u zavisnosti od pogođenosti odlukama, te da bi njegova primena podrazumevala drugačiji demos za svaku odluku, jer nisu svi podjednako njima pogođeni.

Baubek nudi užu verziju ovog argumenta koju naziva principom interesenata (*stakeholder principle*) (Bauböck 2007a:2420–2423). On prihvata ove kritike i traži argumente koji će opravdati uključenje spoljašnjih građana u imaoce političkih prava. Stoga predlaže objektivne kriterijume koji će dokazati postojanje interesa u budućnosti zajednice i donošenju odluka u okviru nje. Takvi kriterijumi moraju biti objektivne biografske činjenice: rođenje na teritoriji, sadašnje ili pređašnje prebivalište, da su im građani roditelji ili bračni partneri i slično (*Ibid.*:2421). Kriterijum po kojem će se vrednovati prava i dužnosti mora biti diferenciran, pošto neće spoljašnji i unutrašnji građani u svim odlukama biti tretirani jednako (Bauböck 2009).

Takve kriterijume bilo bi moguće pronaći za mnoge pojedinačne etničke Srbe na postjugoslovenskom prostoru, pa bi ovaj princip mogao dati opravdanje za njihovo uključivanje kao pojedinaca u slučaju kada su zaista pogođeni nekim odlukama, ali smo već videli kako nema argumenata koji bi dokazali objektivne grupne interese „Srba u regionu" i opravdavali njihova politička prava u Srbiji. Baubek ne daje ni odgovore na problem narušavanja samovladavine građana Srbije koji izaziva participacija „Srba u regionu". Međutim, to ne znači da ne pravi važnu poentu kada kaže da postoje objektivna prava i dužnosti pojedinačnih spoljašnjih građana koja opravdavaju njihova politička prava u državama u kojima ne žive (*Ibid*.).

Baubekov argument je u suštini samo specifikovana verzija principa svih pogođenih strana koja postavlja uže kriterijume definisanja interesenata. Razrešavanje svih mogućih kontroverzi Baubek prosto prepušta demokratskim procesima i ustavnim tradicijama pojedinačnih slučajeva (Bauböck 2007a:2422). Međutim, on ne razjašnjava ko odlučuje o tome čiji su interesi objektivni, odnosno ko treba da odlučuje o tome ko su nosioci političkih prava, iako je demokratičnost odluke određena upravo time ko je donosi. Izgleda kao da se ovde susrećemo sa paradoksom. Ako odluku o tome kome pripadaju politička prava treba da donesu svi čiji su interesi njome pogođeni, to bi značilo da svi „Srbi u regionu" već imaju politička prava, pošto odluka o njihovom statusu nosilaca prava sve njih objektivno pogađa. Onda ne bi imalo smisla odlučivati imaju li oni politička prava, pošto je evidentno da ih već imaju. Sa druge strane, ukoliko smatramo da odluku o tome da li će politička prava imati i „Srbi u regionu" treba da donesu građani koji žive unutar granica Srbije, onda nema smisla priklanjati se principu svih pogođenih, jer je to stvar principa svih podvrgnutih. Ako je to stvar principa svih podvrgnutih, onda nema poente odlučivati o pravima „Srba u regionu" jer oni ne mogu biti podvrgnuti odlukama koje važe u Srbiji. Bilo kako bilo, ni Baubekov princip interesenata nema mnogo sreće u pronalaženju doslednih argumenata koji bi opravdali politička prava „Srba u regionu", ali mislim da je on na dobrom tragu kada kaže da se ovo pitanje treba prepustiti demokratskim procesima.

Jedan demokratski princip možemo naći u principu rekonstituisanja demosa koji predlaže Biljana Đorđević polazeći od teorije agonističke demokratije i priklanjajući se kontinentalnoj političkoj teoriji, za razliku od prethodno navedenih autora koji pišu u duhu analitičke političke teorije (2018). Đorđević tvrdi da je demos nemoguće inicijalno demokratski konstituisati, jer se svako njegovo konstituisanje vrši u nepravednim okolnostima uključivanja i isključivanja. Ona, sa jedne strane, uviđa nemogućnost demokratskog utvrđivanja objektivnog nivoa pogođenosti usled njene složenosti i suštinske nesaglasnosti i sukoba koji su neizbežni kod pitanja

pogođenosti (*Ibid.*:82), a sa druge jasno ističe da princip svih podvrgnutih počiva na prvobitnom prinudnom činu koji neke konstituiše kao isključene (*Ibid.*:93). Stalno vraćanje na pitanje o tome ko je odredio određene kriterijume definisanja demosa da uključi ovu ili onu grupu postiže da „[se udaljavamo] od aktera koji može da bude nosilac demokratskog legitimiteta" (*Ibid.*:7). Da bi demos odlučio ko čini demos, mora, kao u slučaju istaknutog paradoksa principa interesenata, postojati unapred definisan demos. Demokratsko konstituisanje demosa je nerešiv problem, odnosno paradoks, i zato se treba okrenuti načinima njegovog povremenog rekonstituisanja „putem svakodnevnih momenata pregovaranja o vezi između narodnog suvereniteta i ljudskih prava kroz različite političke situacije: prilikom priznanja članstva, prilikom redefinisanja političkog identiteta i prilikom pokretanja kolektivne akcije" (*Ibid.*:2), ne bi li se ispravile nepravde i nejednakosti koje njegovo konstituisanje stvara. U tom smislu, principi svih podvrgnutih i svih pogođenih strana mogli bi biti razmatrani kao principi demokratskog rekonstituisanja demosa.

Pored kompozicione dimenzije demosa koja se tiče spoljašnjih granica, Đorđević analizira i performativnu dimenziju koja se odnosi na procese samokonstituisanja demosa od strane aktivnog građanstva. Za demokratiju je ona presudna jer „istorija demokratije je istorija borbi za osvajanje slobode i otelotvorenje jednakosti ljudi putem te borbe" (*Ibid.*:322). Ovaj uvid je posebno važan u situacijama kada oni koji formalno imaju politička prava, kao što je romska nacionalna manjina u Srbiji ili migranti kao novi članovi, usled različitih institucionalnih i sociostrukturnih faktora nemaju mogućnost ravnopravne političke participacije. Stoga pitanje ograničenja nije stvar samo onih koji ostaju unutar ili izvan granica, već i onih koji imaju ili nemaju mogućnosti aktivne političke participacije. U bilo kom slučaju, ono je pitanje ispravljanja nepravdi i nejednakosti uspostavljenim okvirima postojećeg poretka.

Zaključna razmatranja

Namera rada bila je da razmotri politička prava kategorije u zakonodavstvu označene kao „Srbi u regionu". Pitanja političkih prava spoljašnjih građana i drugih kategorija stanovništva koji su nosioci dvojnog državljanstva, kao i onih kojima je državljanstvo uskraćeno, ostaju otvorena. Ovde je ustanovljeno da režim državljanstva u Srbiji privileguje etničke srodnike naseljene izvan granica Srbije nauštrb stanovništva koje živi unutar njenih granica, a sve to kroz nepravedne pravne norme i njihovu instrumentalizaciju od strane političkih elita zarad manipulacije rezultatima izbora koja im omogućuje opstanak na vlasti. Pošto princip na kojem je zakonodavstvo u Srbiji

zasnovano nosi obrasce etno-nacionalnog principa koji negira građansku jednakost, prešlo se na razmatranje principa svih podvrgnutih i svih pogođenih strana. Oba ova principa pružaju važne argumente, ali nijedan od njih ne može da ponudi konačan odgovor na problem ograničenja, odnosno uključenja ili isključenja „Srba u regionu" u punopravno članstvo u Srbiji. Princip svih podvrgnutih kategorički isključuje one koji ostaju izvan granica države i zanemaruje njihove objektivne interese, a princip svih pogođenih postavljen je široko i može samo da opravda politička prava pojedinaca u zavisnosti od toga da li su objektivno pogođeni odlukom. Sasvim je moguće da nikada nećemo doći do principa koji bi ove probleme rešio. Stoga su važni agonistički uvidi da konstituisanje svakog političkog tela počiva na nepravdama i nejednakostima koje bi trebalo da se ispravljaju njegovim povremenim rekonstiuisanjem. U procesima rekonstituisanja političkog tela važno je, međutim, uzeti u obzir argumente participativne i agonističke demokratije koji upućuju na važnost političkih prava i političke participacije kroz koje se građani samoaktualizuju i postaju kompetentni da odlučuju o pitanjima sastava zajednice i sadržaja i opsega prava i dužnosti koje će kao članovi te zajednice imati. Pošto u režimu kompetitivnog autoritarizma u kojem se Srbija nalazi ne postoje uslovi za to, ova pitanja će sačekati buduće demokratske promene. Ukoliko cilj takvih promena bude istinska demokratizacija društva i režima, pitanja uključenja i isključenja „Srba u regionu" i drugih kategorija stanovništva iz građanstva u Srbiji biće neka od najvažnijih pitanja koja će morati da se otvore. Njihovo konačno razrešenje možda neće biti moguće, ali su njihovo adresiranje i ispravljanje postojećih nepravdi i nejednakosti pitanja od temeljne važnosti ukoliko se nastoji uspostaviti istinski legitiman demokratski režim.

U radu otvorena pitanja mogu poslužiti kao polazišta za buduća normativna i empirijska istraživanja, pogotovo jer je ovde svesno i namerno izostavljeno razmatranje institucionalnih procedura po kojima bi rekonstituisanje demosa moglo biti legitimno, i nije bilo prostora posvetiti se posledicama mogućih ishoda takvog rekonstituisanja, kao ni sagledavanju slučaja Srbije u širem komparativnom kontekstu transformacije državljanstva u režimima kompetitivnog autoritarizma. Ovde još treba napomenuti da bi svako ukidanje postojećih prava „Srba u regionu" bilo kontroverzno, na šta ukazuje i nedavna presuda italijanskog Ustavnog suda u vezi sa zakonom koji predviđa ukidanje prava na državljanstvo potomcima italijanske dijaspore (Buckley 2026). Iako je širenje političkih prava obično nepovratan proces, rasprave o spuštanju gornje starosne granice za posedovanje izbornog prava pokazuju da je takva pitanja moguće otvoriti. Ovaj rad ponudio je samo preliminarnu argumentaciju u vezi sa razmatranim pitanjima u Srbiji.

Literatura

Arent, Hana. 1998 [1951]. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.

Arrighi de Casanova, Jean-Thomas. 2021. "Immigrants, Emigrants and the Right to Vote: A Story of Double Standards". Pp. 194–209 in *Handbook of Citizenship and Migration*, edited by M. Giugni, and M. Grasso. London: Edward Elgar Publishing.

Bauböck, Rainer. 2007a. "Stakeholder Citizenship and Transnational Political Participation: A Normative Evaluation of External Voting." *Fordham Law Review* 75(5):2393–2447.

Bauböck, Rainer. 2007b. "The Trade-off Between Transnational Citizenship and Political Autonomy". Pp. 61–91 in *Dual Citizenship in Global Perspective: From Unitary to Multiple Citizenship*, edited by T. Faist, and P. Kivisto. New York: Palgrave Macmillan.

Bauböck, Rainer. 2009. "The Rights and Duties of External Citizenship." *Citizenship Studies* 13(5):475–499.

Bauböck, Rainer. 2010. "Studying Citizenship Constellations." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36(5):847–859.

Beckman, Ludvig. 2006. "Citizenship and Voting Rights: Should Resident Aliens Vote?" *Citizenship Studies* 10(2):153–165.

Biserko, Sonja. 2022. „Srpski svet". *Forum Bosnae* 97:132–144.

Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge and London: Harvard University Press.

Buckley, Julia. 2026. "Italy Ruling Tells Millions with Italian Roots They Have Lost the Right to Citizenship". *CNN*, March 14. Accessed 24.3.2026. (https://edition.cnn.com/2026/03/14/travel/italy-citizenship-law-restrictions-constitutional-court).

Bursać, Dejan. 2024. *Osnovi reforme izbornog sistema: slučaj Srbije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

CRTA. 2023. *Izbori 2022 – Završni izveštaj sa preporukama*. Beograd: CRTA. Preuzeto 24. avgust 2025. (https://crta.rs/wp-content/uploads/2023/01/Izbori-2022-godine-_CRTA-Zavrsni-izvestaj-sa-preporukama.pdf).

CRTA. 2024a. *Izbori 2023 – Završni izveštaj*. Beograd: CRTA. Preuzeto 24. avgust 2025. (https://crta.rs/wp-content/uploads/2024/02/CRTA_Zavrsni-izborni-izvestaj-2023.pdf).

CRTA. 2024b. *Beogradski izbori 2024 – Završni izveštaj*. Beograd: CRTA. Preuzeto 24. avgust 2025. (https://crta.rs/wp-content/uploads/2024/07/CRTA_BG-Izbori_Zavrsni-izvestaj-2024.pdf).

Džankić, Jelena. 2026. "Citizenship and the Democratic Struggles in Montenegro and Serbia." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1–20. https://doi.org/10.1080/1369183X.2026.2631899.

Đorđević, Biljana. 2014. „Problemi normativne snage i kritike agonističke participacije: ka mogućoj komplementarnosti agonističke i participativne demokratije." *Filozofija i društvo* 25(3):77-105.

Đorđević, Biljana. 2018. „Problem konstituisanja političkog tela u demokratskim teorijama". Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Hayden, Robert M. 1992. „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics." *Slavic Review* 51(4):654-673.

Joppke, Christian. 2003. "Citizenship Between De- and Re-ethnicization." *European Journal of Sociology* 44(3):429–458.

Joppke, Christian. 2007. "Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity." *Citizenship Studies* 11(1):37–48.
Levitsky, Steven, and Way, Lucan. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
Lončar, Jelena, i Dušan Spasojević. 2024. „Izborni proces u Srbiji – između starog i novog kompetitivnog autoritarizma". *Politički život* 2024(26):9–22.
López-Guerra, Claudio. 2005. "Should Expatriates Vote?" *The Journal of Political Philosophy* 13(2):216–234.
Milovančević, Vojislav, i Jelena Bulajić. 2025. „OTKRIVAMO Vučić priprema Zorana Jankovića za predsedničkog kandidata: Pregovori za mandatara nisu uspeli, ali je spreman „plan B"". *nova.rs*, 07. april. Pristupljeno 26.12.2025. (https://nova.rs/vesti/politika/otkrivamo-vucic-priprema-zorana-jankovica-za-predsednickog-kandidata-pregovori-za-mandatara-nisu-uspeli-ali-je-spreman-plan-b/).
Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. London and New York: Verso.
N1info.rs. 2025. „Stefanović (SSP): Razmatra se opcija da Dodik bude kandidat za predsednika Srbije nakon Vučića". *N1info.rs*, 19. avgust. Pristupljeno 26.12.2026. (https://n1info.rs/vesti/stefanovic-ssp-razmatra-se-opcija-da-dodik-bude-kandidat-za-predsednika-srbije-nakon-vucica/).
Novaković, Goran. 2025. „Nasumičan odabir političkih predstavnika: jedna alternativa izborima u Srbiji". Str.175–199 u *Super izborna 2024. godina*, priredili D. Vučićević i M. Veković. Beograd: Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije.
Pajvančić, Marijana. 1999. *Izborno pravo*. Novi Sad: Graphica Academica.
Pateman, Carole. 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
Pogonyi, Szabolcs. 2014. "Four Patterns of Non-resident Voting Rights." *Ethnopolitics*, 13(2):122–140.
Pogonyi, Szabolcs. 2026. "Democratic Decline and the Rise of Illiberal Citizenship in Hungary." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1–21. https://doi.org/10.1080/1369183X.2026.2631896.
Radovanović, Vojin. 2025. „„Uvoz birača" iz Srbije u Republiku Srpsku: Prenaduvana tema ili presudan uticaj na rezultat izbora?" *Danas*, 26. novembar. Pristupljeno 3.12.2025. (https://www.danas.rs/vesti/politika/uvoz-biraca-iz-srbije-u-republiku-srpsku-prenaduvana-tema-ili-presudan-uticaj-na-rezultat-izbora/).
Ragazzi, Francesco, and Kristina Balalovska. 2011. "Diaspora Politics and Post-Territorial Citizenship in Croatia, Serbia and Macedonia," *CITSEE Working Paper Series*, 2011(18), CITSEE.
Rancière, Jacques. 2004. "Who is the Subject of the Rights of Man?" *The South Atlantic Quarterly* 103(2–3):297–310.
Rava, Nenad. 2010. "Serbia: Elusive Citizenship in an Elusive Nation-State," *CITSEE Working Paper Series* 2010(8), CITSEE.
Spiro, Peter J. 2003. "Political Rights and Dual Nationality." Pp. 135–152 in *Rights and Duties of Dual Nationals*, edited by D.A. Martin, and K. Hailbronner. The Hague: Kluwer Law International.
Spiro, Peter J. 2010. "Dual Citizenship as Human Right." *International Journal of Constitutional Law* 8(1):111–130.
Steiner, Henry J. 1988. "Political Participation as a Human Right." *Harvard Human Rights Yearbook* 1:77–134.

Šo, Džo, i Igor Štiks, urednici. 2012. *Državljani i državljanstvo posle Jugoslavije*. Beograd: Clio.
Štiks, Igor. 2016. *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj*. Zaprešić: Fraktura.
Ustav Republike Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006 i 115/2021.
Vasiljević, Jelena. 2012. "Ključni elementi transformacije režima državljanstva u Srbiji od 1990. godine". Str. 71–91 u *Državljani i državljanstvo posle Jugoslavije*, priredili Dž. Šo i I. Štiks. Beograd: Clio.
Vasiljević, Jelena. 2016. *Antropologija građanstva*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
Vladisavljević, Nebojša. 2019. *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.
Waldron, Jeremy. 1998. "Participation: The Right of Rights," *Proceedings of the Aristotelian Society* 98(1):307–337.
YIHR. 2023. *Pasivizacija adresa Albanaca u Preševskoj dolini kao diskriminatorna praksa*. Beograd: YIHR. Preuzeto 23. decembar 2025. (https://yihr.rs/wp-content/uploads/2023/10/izvestaj-Pasivizacija-adresa-Albanaca-u-Presevskoj-dolini-kao-diskriminatorna-praksa.pdf).
Zakon o dijaspori i Srbima u regionu. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 88/2009.
Zakon o državljanstvu Republike Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 135/2004, 90/2007 i 24/2018.
Zakon o izboru narodnih poslanika. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 14/2022.
Zakon o izboru predsednika Republike. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 14/2022.
Zakon o jedinstvenom biračkom spisku. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 104/2009, 99/2011 i 44/2024.
Zakon o lokalnim izborima. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 14/2022 i 35/2024.
Zakon o prebivalištu i boravištu građana. *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 87/2011.

Goran Novaković

DUAL CITIZENSHIP, "VOTER IMPORTATION" AND POLITICAL RIGHTS IN SERBIA

Summary

The electoral engineering carried out by the ruling party in Serbia since 2022 by "importing voters" shows how it is possible to instrumentalise and political rights in order to affect election results and prolong the competitive authoritarian regime's stay in power. Since Serbian law allows dual citizenship and offers simplified admission procedures for ethnic Serbs from post-Yugoslav republics ("Serbs in the region"), the ruling party has organized the mass admission of ethnic Serbs from the Republic of Srpska, the Serb-majority entity in Bosnia and Herzegovina, into the citizenship of Serbia, aiming to expand its electorate and influence the elections results in its favour. This paper aspires to shed light on this case by considering the political rights of "Serbs in the region". While most would not object to ethnic Serbs who live outside Serbia's borders being granted citizenship and enjoying electoral rights in parliamentary and presidential elections (but not local ones) if it complies with the law, in this paper, the author questions the very principles of inclusion and exclusion from the citizen body

that the laws on citizenship and political rights are based on. It is argued that the existing regime privileges transborder ethnic relatives through legal regulation and political manipulation at the expense of those living inside Serbia's borders (especially disenfranchised immigrants) and is therefore unjust and enabling of the electoral engineering in the form of "voter importation". The argumentation regarding various principles present in citizenship theory that can be used to justify the inclusion and exclusion of "Serbs in the region" as members of the political community and bearers of political rights in Serbia is then considered. The author is unable to find a principle that would offer a definitive answer to this problem, but recognizes the force of the argument for the need for an occasional democratic reconstitution of the body politic so that existing injustices and inequalities would be corrected and emphasizes that, in these processes, it is necessary to take into account the arguments that come from the theories of participatory and agonistic democracy presented in the text.

Keywords: dual citizenship, boundary problem, political rights, political participation, elections, electoral engineering, voter importation, Serbs in the region, Serbia

DOI: 10.5281/zenodo.20268169
Pregledni rad
Primljen: 20. januara 2026. Prihvaćen: 7. aprila 2026.

Nemanja Anđelković, Andrej Ševo

LUSTRACIJA KAO MEHANIZAM DEMOKRATSKE SAMOODBRANE I TRANZICIONE PRAVDE: ZAKON O ODGOVORNOSTI ZA KRŠENJE LJUDSKIH PRAVA

SAŽETAK

Demokratsku tranziciju Srbije s početka dvehiljaditih karakterisala je postepena konsolidacija demokratskih institucija, ali je poslednjih decenija uočljiv trend demokratske regresije, manifestovan kroz autokratizaciju i osporavanje izbornih procesa. Ovakva regresija dovela je do sve češćeg svrstavanja Srbije u „sivu zonu" demokratizacije. Istovremeno, globalni kontekst obeležen je jačanjem autoritarnih i hibridnih režima, rastućom ekonomskom nejednakošću i porastom desnog populizma, što je doprinelo revitalizaciji koncepta demokratske samoodbrane. Posebno mesto u ovoj literaturi zauzimaju modeli militantne i neomilitantne demokratije, koji nude različite normative i mehanizme zaštite demokratskog poretka od antidemokratskih aktera.

U ovom radu analiziramo Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava kao prvi posttranzicioni zakon o lustraciji u Srbiji, smeštajući ga u teorijski okvir različitih modela demokratske samoodbrane i tranzicione pravde, upoređujući ga sa praksama i modelima lustracije u drugim postkomunističkim društvima. Kroz kvalitativnu analizu zakonskog teksta, skupštinske rasprave o njegovom donošenju i javnih nastupa relevantnih aktera, rad nastoji da pozicionira srpski model lustracije u okviru nekog od modela demokratske samoodbrane, da utvrdi elemente drugih modela koji su potencijalno prisutni, kao i da kategorizuje ovaj primer lustracije u neki od primenjenih modela lustracije u drugim postkomunističkim društvima.

KLJUČNE REČI

lustracija, demokratska samoodbrana, (neo) militantna demokratija, demokratska tranzicija, tranziciona pravda

Uvod

Od prvih demokratskih promena, Srbija se nalazila u procesu postepene demokratizacije i smatrala se tranzicionom demokratijom. Međutim, poslednjih decenija jasan je trend nazadovanja u kvalitetu demokratije (Freedom House 2024) koji se odlikuje autokratizacijom, fragmentacijom opozicije, osporavanim izbornim rezultatima i procesima, često manifestovanim

Nemanja Anđelković, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: nemanja.andjelkovic@ifdt.bg.ac.rs
Andrej Ševo, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: andrej.sevo@ifdt.bg.ac.rs

CC BY NC ND

kroz pozive na bojkot izbornog procesa (Bursać i Vučićević 2021). Upravo zbog te regresije u procesu demokratske tranzicije, neki autori stavljaju Srbiju u „sivu zonu" demokratizacije (Hebda 2020). Otuda se stiče utisak da srpsko društvo muče problemi slični onima sa kojima se suočavalo u poslednjoj deceniji 20. veka.

Uporedo sa nazadovanjem u Srbiji, demokratija se suočila sa ozbiljnim izazovima na univerzalnom planu. Prethodnu deceniju obeležili su povratak autoritarnih ili hibridnih režima (Cassani 2013; Kim 2020) u pojedinim zemljama, povećane ekonomske nejednakosti (Reenock, Bernhard and Sobek 2007; Zafirovski 2022), kao i zabrinjavajući rast desnog populizma koji nije zaobišao čak ni najrazvijenije demokratije (Nurdin, Setiawan and Nugraha 2024). U takvim okolnostima, pojam samoodbrane demokratije ponovo je dobio na značaju (Cappocia 2013; Malkopoulou and Kirshner 2019; Bourne and Rijpkema 2022). Kao jedan od posebnih modela samoodbrane javlja se model militantne demokratije.

U ovom radu bavićemo se analizom i kategorisanjem prvog zakona o lustraciji u Srbiji nakon demokratskih promena, Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Službeni glasnik RS br. 58/2003 i 61/2003) i to kroz prizmu različitih modela demokratske samoodbrane. Takođe, pokušaćemo da smestimo i kategorizujemo srpski model lustracije, artikulisan u pomenutom zakonu, u neki od lustracionih modela koji su se primenjivali u ostalim postkomunističkim društvima. U radu ćemo, pored definisanja koncepta lustracije i militantne demokratije, posebnu pažnju posvetiti neomilitantoj demokratiji kao blažoj verziji demokratske samoodbrane, ali i njenim alternativama. Kroz analizu samog Zakona i skupštinske rasprave o njemu koja mu je prethodila, nastojaćemo da utvrdimo koji model samoodbrane ovaj Zakon predstavlja, da li u sebi sadrži i neke elemente drugih modela i koji su bili njegovi dometi. Pre toga, posvetićemo se raspravi o modelima demokratske samoodbrane i lustracije kako bismo sve postojeće modele predstavili i pokazali njihov međusobni odnos i kritike.

Militantna demokratija kao model demokratske samoodbrane

Militantna demokratija kao jedan od najpoznatijih modela demokratske samoodbrane obuhvata sve one instrumente koji služe isključivanju, odnosno ograničavanju sloboda svih onih koji predstavljaju opasnost po samu demokratiju (Loewenstein 1937a). Militantno demokratskim smatramo one demokratske režime „koji su spremni da usvoje i primene preventivne, *prima facie* nedemokratske mere da bi sprečili one koji nameravaju da, koristeći se demokratskim sredstvima, unište samu demokratiju" (Beširević 2013:12).

Rukovodeći se lekcijama Vajmarske republike i nadolazećeg fašizma, Karl Levenštajn (*Loewenstein*) insistira na potrebi demokratije da poseduje mere odbrane kojima će moći da odstrani svoje neprijatelje kroz ograničavanje njihovih političkih prava, specifično ograničavanja prava na okupljanje, slobodu govora ili glasanja (Loewenstein 1937a; 1937b). Te mere su još uključivale „inkriminaciju veleizdaje, pobune, zabranu i raspuštanje ekstremističkih političkih partija, zabranu osnivanja paramilitarnih jedinica i privatnih gardi, inkriminisanje nedozvoljene trgovine oružjem, pozivanja ili podsticanja na nasilje protiv određenih delova stanovništva, ograničavanje slobode izražavanja, zabranu nošenja određenih simbola, lojalnost državnih službenika ustavnom poretku, pravo na administrativnu kontrolu subverzivnih pokreta, itd." (Beširević 2013:13). Predložene mere nisu pogađale samo slobode pojedinaca, već su mogle da ugroze i same partije koje su se predstavljale ekstremističkim, ukidanjem i zabranom delovanja (Malkopoulou and Norman 2018). Komparativne pravne studije pokazuju da su mnogi od tih instrumenata militantne demokratije i te kako prisutni unutar demokratskih sistema širom sveta i da predstavljaju važnu branu antidemokratskim snagama (Cappocia 2013).

Kritika militantne demokratije i njen mekši model

Međutim, sam koncept militantne demokratije pretrpeo je ozbiljne kritike. Jedna od njih jeste da implementacija militantne demokratije u sebi nosi elitističku perspektivu, te da više služi ograničavanju participacije građana nego zaštiti same demokratije (Malkopoulou and Norman 2018). Povezane sa tom kritikom su i upitnost same prirode militantne demokratije i njena kompatibilnost sa (liberalnom) demokratijom (Dimitrijević 2013; Stahl and Popp-Madsen 2022). Mnogi autori ističu da upotreba mehanizama militantne demokratije, takođe, predstavlja ozbiljnu opasnost po samu demokratiju, jer ti mehanizmi počivaju na trajnoj ili privremenoj suspenziji političkih prava za određene pojedince, grupacije i zahteve, što ugrožava same vrednosti na kojima demokratija počiva, poput jednakosti, slobode i nedominacije (Dimitrijević 2013; Malkopoulou and Norman 2018). Isto tako, mnogi vide ove mehanizme kao dodatne instrumente depolitizacije i isključivanja, pri čemu se velika moć daje u ruke neizabranim pojedincima iz sudske grane vlasti, stvarajući nov prostor za zloupotrebu demokratije i institucija (Stahl and Popp-Madsen 2022). Konačno, sa pravne strane, lustracija kao jedan od mehanizama (neo)militantne demokratije kritikovana je zbog svog retroaktivnog dejstva (prema pripadnicima bivšeg autoritarnog režima), upravo zbog košenja sa pravnim principom da

ne može postojati retroaktivno važenje novih zakona i zakonskih odredbi (Cakić 2010; Stevanović 2018).

Kao rezultat ovih kritika, koncept militantne demokratije početkom 21. veka dobija svoju mekšu formu u vidu neomilitantne demokratije. Autori koji zagovaraju ovaj mekši model ističu da je on kompatibilan sa prirodom liberalne demokratije, te da opravdava privremeno ograničavanje sloboda i prava u ime zaštite demokratije (Capoccia 2013). Kao glavna razlika u odnosu na stariji i tvrđi model, ističe se da neomilitantna demokratija kao koncept počiva na ograničavanju i ublažavanju mera. Tako Isaharov (*Issacharoff*) ističe da novi oblik militantne demokratije mora biti neutralan i da se treba ograničiti samo na izbornu arenu (2007; Malkopoulou and Norman 2018). Zatim, neki autori ukazuju na potrebu za jasnom distinkcijom između antidemokratskih aktera i antidemokratskih ideja, pri čemu se mere smeju sprovoditi samo protiv aktera koji jasno deluju antidemokratski, čime se, makar ne sasvim, ne ugrožava sloboda govora (Capoccia 2005; Bourne 2012; Malkopoulou and Norman 2018). Na kraju, jedna od strategija prilagođavanja kritikama jeste i kroz promenu vrednosnog osnova same neomilitantne demokratije. Nenad Dimitrijević, kao mogući odgovor na kritiku upućenu militantnoj demokratiji, zagovara izmenu pravdanja modela, tako da se militantna demokratija koristi, ne kao zaštita same demokratije, već vrednosti koje ona u sebi sadrži, poput slobode (2013). U tom smislu, mehanizmi bi se pokretali samo protiv onih koji ugrožavaju slobodu drugih građana u jednoj demokratskoj političkoj zajednici.

Uprkos ovim ograničenjima i izmenama u konstrukciji koncepta kao odgovora na kritike osnovnog modela militantne demokratije, neke od zamerki ostaju iste, te kritičari smatraju da i neomilitantni model demokratije pati od istih boljki, naime, da nije kompatibilan sa liberalnom demokratijom, da je može ugroziti kroz suspenziju političkih prava pojedinaca, da uspostavlja dominaciju nad drugima, te da sputava participaciju i predstavlja elitistički instrument u politici (Malkopoulou and Norman 2018).

Alternative militantnoj demokratiji

Međutim, militantna demokratija, u svom tvrđem ili mekšem obliku, nije jedini modeli demokratske samoodbrane. Kao jedan od modela koji insistira na važnosti nesputavanja demokratskih sloboda, liberalno-proceduralistički model, bazira se na prihvatanju i obuhvatanju antidemokratskih snaga kroz integraciju u elektoralni proces bez restrikcija (Kelsen 2006; Jovanović 2013). Polazeći od nepovredivosti individualne autonomije, zamerka koju Kelzen upućuje militantnoj demokratiji jeste da se demokratija koja sebe tim merama održava, posebno ako je protiv većine, ne može

nazvati istinskom demokratijom (Kelsen 2006; Malkopoulou and Norman 2018). Ideja ovog modela jeste postojanje neutralne pluralističke demokratije koja u sebe integriše antidemokratske aktere i kroz elektoralni proces i pritisak od takvih aktera stvara umerenije političke snage, a kao primer navodi se tranzicioni demokratski proces u Španiji nakon promene Frankovog autoritarnog režima (Jovanović 2013).

Drugi alternativni model koji se istakao u literaturi jeste model socijaldemokratske samoodbrane (Malkopoulou and Norman 2018; Stahl and Popp-Madsen 2022), koji se oslanja na socijalističku i republikansku tradiciju. Ovaj model kao koren antidemokratskih snaga vidi društvenu nejednakost i ograničenja u participaciji građana. Stub demokratije jeste društvena stabilnost i integracija svih elemenata društva, kroz građenje socijalne kohezije i suprotstavljanje oligarhijskim tendencijama u društvu (Malkopoulou and Norman 2018). Ovaj mehanizam implementira se u dva koraka. Prvi je otklanjanje tereta društvene nejednakosti koja doprinosi ekstremizmu, dok je drugi inkluzija svih aktera i njihovo direktno uključivanje u političke procese, drugim rečima – olakšavanje mogućnosti participacije (Jackson 2013).

Lustracija kao mehanizam tranzicione pravde

Forme i instrumenti demokratske samoodbrane svoju primenu nalaze i u tranzicionim društvima, poput postkomunističkih, u kojima je veliko pitanje ne samo kako zaštititi tek uspostavljenu i ranjivu demokratiju od budućih nasrtaja, već i kako i da li sankcionisati pripadnike prethodnog autoritarnog režima (Cakić 2010; Jovanović 2013). Iz tog razloga, pitanje tranzicione pravde zauzima visoko mesto na listi prioriteta društava u tranziciji. Pod tranzicionom pravdom ovde podrazumevamo skup različitih mehanizama koji su usmereni na suočavanje sa masovnim kršenjem ljudskih i političkih prava, a sve kao deo tranzicionog procesa od autoritarnog ka demokratskom režimu (Horne 2009; Stan 2011; Nalepa 2020). U tom smislu, tranziciona pravda kao proces u sebe uključuje različite mehanizme koji nastoje da ostvare ciljeve restorativne pravde[1] i pomirenja u društvu.

Kao najčešće pominjani mehanizam militantne demokratije i tranzicione pravde, u tom kontekstu javlja se mehanizam lustracije (Cakić 2010; Stevanović 2018). Pod samim pojmom lustracije najčešće se podrazumeva trajna ili privremena zabrana javnog delovanja ili obavljanja najviših funkcija, koja je uglavnom usmerena prema (bivšim) najvišim državnim

1 Restorativna pravda odlikuje se merama za osnaživanje žrtava, njihovu integraciju i smanjivanje nivoa društvene nepravde (Daly 2015).

zvaničnicima ili članovima birokratije (Karstedt 1998; Stevanović 2018). Konkretnije, lustracija se karakteriše „diskvalifikacijom i, tamo gde su na funkciji, smenjivanjem određenih kategorija nosilaca funkcija u prethodnom režimu sa određenih javnih ili privatnih funkcija u novom režimu" (Schwartz 1995:161). Kada se govori o predmetu lustracije, on može nekada biti shvaćen široko, tako da obuhvata „proveru političara, akademika, sveštenika, novinara, kulturnih direktora, bankara, školskih nastavnika i osoba na široko definisanim 'pozicijama od javnog poverenja' zbog prethodne saradnje sa tajnom policijom, ili učešća u režimu, ili aktivnog učešća u komunističkoj partiji, ili jednostavnog laganja o tom učešću, kako bi se utvrdila njihova podobnost za niz javnih i polujavnih pozicija moći" (Horne 2015:132).

Sâm koncept i tumačenje koncepta lustracije ima dvostruku prirodu, pa se ona može posmatrati kao retributivni i diskvalifikatorni proces (Offe 1996; Stevanović 2018). U prvom slučaju, lustracija se posmatra kao retroaktivno sredstvo za krivično gonjenje pripadnika bivšeg režima, dok u drugom ona više predstavlja prepreku zadržavanju i ponovnom dolaženju na pozicije moći pripadnika bivšeg režima koji su zloupotrebili svoj položaj, ali i svih koji to ubuduće budu činili (Stevanović 2018). Često, kada se govori o lustraciji, govori se o procesu „ritualnog pročišćenja" kako državne organizacije, tako i samog društva i društvenih vrednosti (Cepl and Gillis 1996; Boed 1999; Horne 2015). U tom smislu, glavni ciljevi lustracionog procesa jesu uspostavljanje saznanja i istine o počinjenim nepravdama u bivšem režimu; uspostavljanje minimalne pravde i transparentnosti; kao i učvršćivanje demokratije i jačanje državne bezbednosti (Zięba 2012).

Kada se radi o primenjenim modelima lustracije u postkomunističkim društvima poput Poljske, Mađarske i Češke, uglavnom se govori o tri modela: inkluzivnom, pomirujućem (*reconciliatory*) i isključujućem (Kaminski and Nalepa 2006; David 2011). U Češkoj je primenjen isključujući model koji je podrazumevao automatsko isključivanje i zabranu obavljanja javnih poslova i dužnosti svim pripadnicima komunističke partije (Zabyelina 2017). Sa druge strane, Mađarska je primenila inkluzivni model koji je od kompromitovanih članova bivšeg režima zahtevao da iskažu svoju lojalnost novom demokratskom režimu, a zauzvrat su mogli da dospeju i obavljaju javne pozicije (Zabyelina 2017). Kada govorimo o Poljskoj, u njoj je primenjen pomirujući model koji je podrazumevao da pripadnici bivšeg komunističkog režima priznaju svoju ulogu tokom režima i da prođu kroz proces pomirenja sa novim režimom (Zabyelina 2017). Ipak, ovime nisu iscrpljeni svi mogući modeli lustracije, s obzirom da se često ističe i model „tihe lustracije" sproveden u Rumuniji i Bugarskoj kroz „javna objavljivanja i otkrivanja" (*public disclosures*) (Horne 2015). U ovom modelu,

objavljivanjem delova dokumentacije tajne policije o saradnji sa režimom onih koji obavljaju ili se kandiduju za obavljanje javne funkcije, nastojao se izvršiti veliki javni pritisak na kandidate, kako bi podneli ostavku ili povukli svoju kandidaturu, često i pre objavljivanja, upravo kako ne bi rizikovali javni pritisak i razotkrivanje.

Kada se govori o efektu koji sâm proces lustracije donosi, on se razlikuje od društva do društva, ali i od modela do modela. Isključiv model sa sobom nosi brzinu i efikasnost u uklanjanju pripadnika bivšeg režima, ali i povećane političke tenzije, te zatvaranje prostora za pomirenje (David 2011; Zabyelina 2017). Sa druge strane, inkluzivni model dovodi do snižavanja političkih tenzija kroz uključivanje pripadnika bivšeg režima, ali i do povišenog nepoverenja prema institucijama od strane javnosti, upravo zbog kontinuirane uloge i uticaja tih pripadnika bivšeg režima (Zabyelina 2017). Na kraju, pomirljivi model često se smatra najadekvatnijim modelom koji, pored pomirenja, dovodi i do višeg nivoa poverenja javnosti u institucije, ali i u same pripadnike bivšeg režima (David 2011; Choi and David 2012; Zabyelina 2017).

Nakon izlaganja i diskusije o modelu militantne demokratije i njenih alternativa, u narednom odeljku okrenućemo našoj studiji slučaja Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava kao primeru lustracionog pravnog dokumenta i pokušaćemo da kroz analizu samog dokumenta, kao i skupštinske rasprave povodom njegovog donošenja, utvrdimo koji model najviše odgovara ovom zakonu, kao i koje sve elemente pomenutih modela demokratske saomoodbrane on poseduje.

Studija slučaja: Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (2003)

Metodologija

U ovom delu posvetićemo se analizi studije slučaja koju čini Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava. Započinjemo objašnjenjem političkog i istorijskog konteksta unutar koga se javlja potreba za donošenjem zakona o lustraciji. Nastavljamo analizom sadržaja samog dokumenta, a pored ove analize koristićemo i analizu diskursa VIII sednice četvrtog saziva Narodne skupštine[2], pri čemu ćemo se fokusirati na predlagače ovog Zakona i način na koji oni opisuju i pravdaju njegovu prirodu. Ovakva dvostruka analiza omogućava nam da razvijemo sveobuhvatnu sliku o percepciji samih

2 Transkripti sednice dostupni putem linka: https://otvoreniparlament.rs/transkript/6032?tagId=58248

učesnika o prirodi Zakona, što će nam pomoći da bolje klasifikujemo ovaj Zakon, kao i da uočimo sve elemente modela demokratske samoodbrane.

Kroz analizu ćemo pokušati da damo odgovor na dva pitanja: kakav je karakter Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, i koji model i elemente demokratske samoodbrane ovaj Zakon predstavlja i sadrži.

Politički kontekst donošenja Zakona

Period vladavine Slobodana Miloševića u Srbiji obeležila su eklatantna kršenja ljudskih prava. Represivni politički sistem, međunarodna izolacija i atmosfera opšteg nasilja pothranjena ratom i bujanjem kriminala, stvorili su okolnosti u kojima su pojedinačna i kolektivna prava građana bledela pred imperativom državnog ili bilo kojeg razloga koji je mogao biti potkrepljen silom. Nemaština i poniženje doveli su do revolucionarne situacije čija je kulminacija 5. oktobar 2000. godine i svrgavanje Slobodana Miloševića sa vlasti.

Pad Miloševićevog režima otvorio je pitanje odgovornosti njegovih pripadnika za prethodna kršenja ljudskih prava. Većina predstavnika Demokratske opozicije Srbije (DOS) je tokom izborne kampanje 2000. godine i nakon preuzimanja vlasti načelno bila za donošenje zakona o lustraciji i obećavali su ili makar najavljivali spremnost za njeno sprovođenje. U tome, pre i nakon 5. oktobra, najglasniji i najkonkretniji bili su predstavnici Demohrišćanske stranke Srbije i njen predsednik i ministar pravde Vladan Batić, koji se posebno istakao nastojanjima da lustraciju sprovede u oblasti pravosuđa (B92 2002). Posebno glasni bili su i predstavnici Građanskog saveza Srbije koji su i inicirali donošenje Zakona o lustraciji 2003. godine. Argumentacija ova strane bila je krajnje uopštena: država i njeni organi prošarani su kadrovima koji su u periodu prethodne vlasti kršili zakone i ljudska prava građana i oni kao takvi moraju biti odstranjeni iz sistema, kako bi se omogućilo njegovo funkcionisanje. Lustracija ne znači da su svi koji su imali nekakvu ulogu u prethodnom sistemu automatski krivi, već je cilj pronalaženje onih koji su se profesionalno i moralno ogrešili, ili, prema rečima Vladana Batića koji je komentarisao stanje u pravosuđu – „odvajanje žita od kukolja" (B92 2002).

Postojanje značajnog broja kadrova prethodne vlasti podrazumevalo je i to da će se mnogi od njih boriti za očuvanje svojih pozicija i privilegija i oponirati nastojanjima da se lustracija ozakoni i sprovede. Opozicija u vidu Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke oštro se protivila svakom vidu lustracije, kritikujući ga kao osvetu i revanšizam. Predsednik Srpske radikalne stranke otišao je toliko daleko da je u jednom govoru prokomentarisao da „čim se pomene zakon o lustraciji već vidi kako

vlast veša ljude o lustere" (Ševo 2025). Ovom viđenju donekle je bio blizak i deo doskorašnjeg DOS-a, tj. pripadnika Demokratske stranke Srbije (DSS) koja je u to vreme bila i najjača opoziciona partija. Oni zauzimaju manje afirmativan, pa čak i negativan stav spram lustracije. Kritikujući neusklađenost same lustracije i skupštinskog predloga zakona o lustraciji sa Ustavom i zakonima Srbije ali i Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, te njenu retroaktivnost, predsednik poslaničkog kluba DSS-a, Dejan Mihajlov, zaključio je da bi lustracija samo „otvorila nove podele i da Srbiju ne bi povela putem onoga što se zove izgradnja sistema" (VIII sednica, I zasedanja 2003).

U takvoj političkoj klimi, grupa poslanika iz redova Građanskog saveza Srbije na čelu sa Ivanom Andrićem podnosi Narodnoj skupštini predlog Zakona o kršenju ljudskih prava, poznat još i kao zakon o lustraciji. Ovaj zakon je usvojen 30. maja 2003. godine, sa 111 glasova, uglavnom pripadnika DOS-a, dok je većina predstavnika opozicije (SPS, SRS i DSS) napustila sednicu (Cekić 2010). Tanak kvorum, oštro protivljenje opozicije i nejedinstvo u redovima vlasti, učiniće primenu ovog zakona i ostvarivanje procesa lustracije u Srbiji krajnje izazovnim.

Analiza dokumenta i skupštinske rasprave

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, odnosno zakon o lustraciji, taj proces definiše kao „postupak ispitivanja i utvrđivanja kršenja ljudskih prava određenih ovim zakonom, utvrđivanja pojedinačne odgovornosti za kršenje ljudskih prava i izricanje mera zbog utvrđenih kršenja ljudskih prava" (Član 2). Lica koja mogu biti podvrgnuta ovom procesu mogu se podeliti na visoke zvaničnike i pripadnike državne birokratije, od poslanika Narodne skupštine, preko zamenika ministara i čelnika lokalnih opština, pa sve do funkcionera Narodne banke i Bezbednosno-informativne agencije (Član 10). Zakonom je predviđeno i posebno telo koje vrši proces lustracije (Član 11) i koje se zove Komisija za ispitivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Komisija). Članom 21 (Stav 1) uređuje se struktura Komisije koja „ima devet članova. Tri člana Komisije su sudije Vrhovnog suda Srbije, tri člana – istaknuti pravni stručnjaci, jedan član – zamenik republičkog javnog tužioca i dva člana – narodni poslanici koji su diplomirani pravnici, a nisu birani sa istih izbornih lista".

Već iz same definicije procesa lustracije može se primetiti da utvrđivanje odgovornosti, pa i same sankcije, mogu biti usmerene isključivo na pojedince, a ne i na partije, što može značiti da pripadnost partiji bivšeg režima nije osnova za bilo kakvo pravno gonjenje. To Zakon jasno i utvrđuje u stavu 2 Člana 12:

> pripadnost određenoj političkoj stranci, organizaciji ili grupi, izuzev pripadnosti zločinačkom udruženju u slučaju kad je kršenje ljudskih prava istovremeno krivično delo za koje je nastupila zastarelost krivičnog gonjenja, samo po sebi nije osnov za sprovođenje postupka lustracije i za izricanje lustracionih mera.

Ova odrednica jeste važna, jer može znatno ograničiti prostor za zloupotrebu i pretvaranje procesa lustracije u retributivni instrument prema pripadnicima bivšeg režima. To je uostalom ono što su i sami poslanici predlagači, poput Ivana Andrića iz Građanskog saveza Srbije, isticali tokom skupštinske rasprave posvećene samom zakonu:

> zakon o lustraciji je, u stvari, negacija revanšizma odnosno osvete. To, po našem mišljenju, znači da osveta može postojati tamo gde pojedinci iz vlasti ili vlast u celini krši prava pojedinaca ili grupe pojedinaca koji su građani države, bez mogućnosti da pojedinci na takvo kršenje odgovore ili da se od takvog kršenja zaštite. Ovaj zakon je negacija osvete, upravo iz razloga jer predviđa precizan postupak – jasnu proceduru, instituciju, ograničenje i pravo žalbe za one koji će biti predmet ovog zakona[3].

U nastavku svog govora, Andrić dodaje da:

> neće ovom zakonu biti podložni ni Mira Marković, ni Milovan Bojić, ni Milorad Vučelić. Ovom zakonu će, pre svega, biti podložna predsednica Skupštine Nataša Mićić, premijer Srbije Zoran Živković, svi ministri, pomoćnici ministara, predsednici opština, sudije i mi – nas 250 poslanika Republičke skupštine. Ovaj zakon se na nas odnosi i zato je besmisleno govoriti o revanšizmu.

To je nešto na čemu insistira i tadašnji poslanik Demokratske stranke, Bojan Pajtić: „Mi želimo da lustracija upravo pođe od nas. Ovaj predlog zakona predviđa da se lustracija odnosi na period od narednih deset godina. Ne plašimo se pretnji".

Bojazan dela poslanika tadašnje opozicije, mahom iz Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke, proisticala je iz činjenice da u Članu 4 Zakona, vremenski period njegovog važenja obuhvata „sva kršenja ljudskih prava izvršena posle 23. III 1976. godine, kao dana stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, pod uslovima određenim ovim zakonom". Komentarišući govor Ivana Andrića, visoki funkcioner SPS-a Žarko Obradović ističe da je:

3 Otvoreni Parlament | OSMA SEDNICA, PRVOG REDOVNOG ZASEDANJA, 2003-05-29

> reč o *par excellence* političkom zakonu, aktu osvetništva usmerenom protiv političkih protivnika, radi eliminacije ljudi, pod formom zaštite ljudskih prava, a u stvari sa očiglednom namerom kršenja ljudskih prava, bez odluke suda, sa ciljem da se predstavnici opozicije spreče da učestvuju u izborima i javnom životu.

Pojedine izjave predlagača Zakona i njegovih pobornika išle su u prilog strahu tadašnjih opozicionara. Iako mahom pomirljive i umirujuće, neke od tih izjava aludirale su na funkciju lustracije kao korektiva istorijskih nepravdi, pa tako predlagač Ivan Andrić izjavljuje: „Bez jasnog suočavanja sa prošlošću, budućnost ove zemlje neće postojati". U očima opozicije, stoga, ovaj predlog Zakona ostaje prvenstveno sredstvo revanšizma i političkog progona, bez obzira na njegov intenzitet i obuhvat.

Iako postoji jasan retributivni karakter Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, odnosno samog procesa lustracije, mere koje Zakon predviđa, kao i njihovo trajanje, kvalifikuju ga kao mekši oblik militantne demokratije. One su razrađene u članovima 32 i 33. Kao glavna mera ističe se zabrana daljeg obavljanja javne funkcije koju je okrivljeno lice do tada obavljalo, kao i zabrana kandidature za lica koja su učestvovala u kršenju ljudskih prava:

> lice za koje je odlukom Komisije ili Vrhovnog suda utvrđeno da je kršilo ljudska prava, a nije se povuklo sa položaja, odnosno odustalo od kandidature za položaje, određene u članu 10. tač. 6. do 21. ovog zakona, u roku od 30 dana od dana javnog saopštenja Komisije iz člana 32. ovog zakona, ne može zauzimati, odnosno zauzeti položaje iz člana 10. ovog zakona u roku od pet godina od dana javnog saopštenja Komisije (Stav 1, Član 33).

Ono što dodatno svrstava Zakon u neomilitantni model jeste to što optuženo lice „ne može samo u narednih pet godina da vrši javnu funkciju", kako navodi poslanik Bojan Pajtić tokom rasprave, što se potvrđuje i u samom Zakonu (Član 33, Stav 1). Takođe, dodatno ograničenje predstavlja i nemogućnost sankcionisanja narodnih poslanika „upravo zato što su izabrani od građana. Dakle, samo se ta mera može izreći onim licima koja su imenovana ili postavljena".

Takođe, kada je reč o modalitetu zaštite demokratije, ovaj Zakon ga operacionalizuje kroz prizmu zaštite od kršenja ljudskih prava i time, takođe, ne pripada starim modelima militantne demokratije, već operacionalizuje neku od vrednosti demokratije koju je vredno štititi (Dimitrijević 2013). I to je ono što i sami poslanici prepoznaju:

> svako ko krši ljudska prava i pre i posle 5. oktobra, ima razloga da brine da će biti utvrđeno da je to učinio i da zbog toga neće moći da vrši, ne da radi, nego samo neće moći da vrši najodgovornije državne funkcije (Bojan Pajtić).

Ovaj Zakon, ipak, nije samostalan, već se vezuje za drugi predlog zakona, naime za Zakon o otvaranju tajnih dosijea. Funkcija pomenutog zakona je, kako poslanik Ljubiša Kesić navodi, to što „bi služio kao podloga lustracionoj komisiji u sprovođenju lustracionog postupka". Sâm zakon o lustraciji deo je većeg pravnog paketa koji čini okosnicu predizbornih obećanja, kako i sâm Ivan Andrić, glavni predlagač, ističe:

> Ta četiri zakona, četiri temelja demokratije jesu: Zakon o denacionalizaciji odnosno o vraćanju otete imovine; Zakon o privatizaciji – Zakon po kome će se prodati ničija odnosno svačija svojina, od koje građani nisu imali ili su imali vrlo malo koristi; treći je Zakon o lustraciji, koji je danas na dnevnom redu; četvrti je Zakon o rehabilitaciji, to je zakon gde bi žrtve onih koji će biti lustrirani bile, na određen način, zadovoljene i dobile bi satisfakciju.

Ovo pokazuje i da je, kada se uzme u obzir sâm kontekst ovog pravnog paketa od četiri zakona, Zakon o lustraciji, ne samo retributivnog, već i restorativnog karaktera, u smislu ispravljanja nepravde i štete načinjene žrtvama prethodnog režima.

Zaključna razmatranja

Dakle, kada se pogledaju sve odredbe Zakona, kao i pravdanja predlagača, možemo reći da ovaj Zakon i proces lustracije kakav predviđa, prvenstveno pripadaju neomilitantnom modelu, odnosno mekom modelu militantne demokratije. Više je razloga za ovakvu kvalifikaciju, pre svega, težina mera koja se odnosi samo na visoke političke i birokratske položaje, izuzimanje direktno izabranih predstavnika, vremenski ograničena zabrana, individualna umesto kolektivno-partijska odgovornost, jasne procedure koje odgovaraju postupcima u krivičnom zakoniku, kao i vrednosno zasnovana zaštita demokratije kroz prizmu zaštite ljudskih prava i sankcionisanja njihove povrede.

Sâm karakter Zakona jeste retributivan, iako su njegovi zagovarači u svojim izlaganjima isticali fokus procesa na sadašnja i buduća kršenja. Ipak, treba istaći da, kada se uzme širi kontekst paketa četiri zakona (Zakon o denacionalizaciji, Zakon o privatizaciji, Zakon o lustraciji i Zakon o rehabilitaciji), ovaj Zakon nije isključivo retributivnog karaktera, već i restorativnog u širem smislu. Upravo u tom širem kontekstu, možemo smatrati da ovaj Zakon poseduje i element modela socijaldemokratske samoodbrane, ako restorativni karakter Zakona razumemo kao deo pravnog paketa za inkluziju žrtava kršenja ljudskih prava, kako bivšeg, tako i sadašnjeg režima i njihovo ravnopravnije učešće u društvenom i političkom životu.

Međutim, da li bi zaista takav karakter Zakona bio dodatno potvrđen kroz praksu i implementaciju, nećemo znati, s obzirom da do njegove stvarne primene, kao i primene pomenutog pravnog paketa u celosti, nije došlo. Razloga za to je nekoliko. Parlamentarna opozicija oštro se protivila ovom Zakonu, uključujući i DSS, kao najjaču opozicionu partiju i doskorašnjeg pripadnika koalicije DOS, često optuživanu za politički oportunizam i pokušaje da ovim protivljenjem stekne veći stepen kontrole nad BIA i vojno-bezbednosnim strukturama (Cekić 2010). Pored toga, stranke bivše vlasti su u lustraciji videle očiglednu i egzistencijalnu pretnju. Stranke vlasti, sa druge stranke, nisu bile ujedinjene u pogledu toga kako lustraciju vršiti i koliko duboko je sprovesti. Pored toga, primena zakona je proceduralno ukočena još na samom početku, nemogućnošću dogovora oko izbora članova Komisije za utvrđivanje kršenja ljudskih prava, koja nikada nije ni oformljena u punom sastavu, kao i neusvajanjem pratećih zakona, poput Zakona o otvaranju dosijea tajnih službi. Mnoštvo moćnih i pasioniranih protivnika, kao i nejedinstvo i nedovoljna motivisanost pripadnika vlasti, učinili su da ovaj zakon ostane samo mrtvo slovo na papiru. U suštini, nije postojala dovoljno jaka koalicija koja bi podržala inicijativu i proces lustracije (Korać 2013).

Uzevši sve u obzir, postavlja se opravdano pitanje – do koje mere lustracija može da se poistoveti sa konceptom neomilitantne demokratije, odnosno kada ona to jeste, a kada nije. Važno je istaći da lustracija nije uvek i automatski instrument neomilitantne demokratije. Da bi se ona, pak, mogla smatrati neomilitantnom formom, mora služiti kao zaštita od aktera koji mogu destabilizovati i ugroziti demokratski sistem. To znači da preventivna logika samog procesa mora postojati. Zatim, do neke mere mora biti u skladu sa ustavnim i pravnim demokratskim normama političke zajednice. Kao što se videlo na primeru (neo)militantnog koncepta demokratije, to nikad ne može biti potpuna usklađenost i uvek će postojati tenzije između demokratskih načela i prakse zaštite demokratije. Na kraju, važno je da postoji vremenska ograničenost koja određuje vremenski okvir u kojem se istražuju antidemokratske radnje, čime se garantuje specifično određivanje odgovornih aktera, a ne primenjuje nediskriminatorno isključivanje cele političke ili društvene grupacije. Zadovoljavanjem ovih osnovnih uslova, proces lustracije nije samo retributivni instrument obračunavanja i utvrđivanja odgovornosti pripadnika bivšeg režima, već predstavlja i branu i kriterijum ocene antidemokratskog delovanja.

Kada, pak, govorimo o modelu lustracije, smatramo da se ovaj Zakon ne može smestiti ni u jedan od 4 pomenuta modela lustracije primenjena u postkomunističkim društvima. Zbog svoje odredbe da se pripadanje bivšem režimu ne tretira *a priori* kao osnov za kažnjavanje i zabranu obavljanja

funkcija, ovaj model ne spada u isključujući model kao onaj primenjen u Češkoj. S druge strane, on nije ni inkluzivan, jer ne postoji mehanizam priznavanja krivice pripadnika bivšeg režima kojim bi oni ponovo postali legitimni kandidati za obavljanje javne pozicije. Treće, ovaj model nije primarno rekoncilijaran kao model primenjen u Poljskoj, opet, jer ne prepoznaje mehanizam priznavanja krivice i „oprosta", već se pojam pomirenja pominje samo kao vrednost koja treba da bude ostvarena kao ishod ovog procesa kroz „pročišćenje" kadrova na javnim pozicijama i onih koji pretenduju na njih. Na kraju, kada govorimo o modelu „tihe lustracije", pitanje je malo složenije upravo zato što ovaj model iziskuje dodatna istraživanja u pogledu ograničavanja pristupa, ne samo javnim pozicijama, nego i javnim medijima i drugim profesionalnim organizacijama u periodu nakon demokratskih promena. Ipak, moglo bi se pretpostaviti, na osnovu neprimenjivanja zakona o lustraciji, kao i pristupa pripadnika bivšeg režima medijima, a onda i javnim funkcijama, posebno u godinama nakon „istorijskog pomirenja" 2008, da ni ovaj model nije primenjivan u potpunosti. Zato bi možda bilo pogrešno kategorizovati ga kao takvog, posebno što je „tiha lustracija" uglavnom neformalni model lustracije, a ovde ipak govorimo o formalnom pravnom dokumentu kakav je Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava.

Ipak, iako ovaj Zakon i model demokratske samoodbrane nije dobio svoju primenu, to ne znači da se neki drugi model samoodbrane nije mogao uočiti kasnije. „Istorijsko pomirenje" 2008. godine između Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije, predstavlja jednu formu liberalno-proceduralističkog modela kroz legitimizovanje i potpuno uključivanje SPS-a, ne samo u politiku, već i u samu vlast. Ipak, ovo nije bilo dovoljno da ne dođe do reaktivnog talasa i autokratizacije političkog sistema.

Brojni su razlozi za to, ali kada govorimo o modelima demokratske samoodbrane, potencijalni uzročnici mogu ležati u neprimenivanju modela neomilitantne demokratije, kao i u potpunom zanemarivanju modela socijaldemokratske samoodbrane. Nemoguće je zaključiti da li bi i u kojoj meri primena socijaldemokratskog modela samoodbrane, kroz ublažavanje negativnih efekata privatizacije, pomoć gubitnicima tranzicije, kao i kroz otvaranje novih kanala za participaciju putem demokratskih inovacija, uspela da konsoliduje demokratiju i spreči reaktivni talas. Ono što možemo reći jeste da je u Srbiji propuštena šansa za uspostavljanje neke vrste restorativne pravde nakon demokratskih promena, kao i dodatnih instrumenata zaštite demokratije od budućih antidemokratskih tendencija i aktera. Naravno, s obzirom da je vrlo nezahvalno razgovarati o dometu i potencijalima zakona koji nikada nije implementiran, a to i nije primaran cilj ovog rada, na ovom mestu zaustavljamo dalju diskusiju o prirodi tog zakona.

Literatura

B92.net, https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=59270
Beširević, Violeta, prir. 2013. *Militantna demokratija: nekada i sada*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
Boed, Roman. 1999. "An Evaluation of the Legality and Efficacy of Lustration as a Tool of Transitional Justice." *Columbia Journal of Transitional Law* 37(2):357–402.
Bourne, Angela. 2012. "The Proscription of Parties and the Problem with Militant Democracy." *The Journal of Comparative Law* 7(1):196–213.
Bourne, Angela, and Bastiaan Rijpkema. 2022. "Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges." *European Constitutional Law Review* 18(3):375–384.
Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2021. "Election Boycott in a Hybrid Regime: The Case of 2020 Parliamentary Elections in Serbia." *New Perspectives* 29(2):187–196.
Cakić, Milan. 2010. "Lustration in Europe and Serbia: The Motivation for Passing the Laws on Lustration and Their Social Functions." *Sociologija* 52(3):285–306.
Capoccia, Giovanni. 2005. *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
Capoccia, Giovanni. 2013. "Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation." *Annual Review of Law and Social Science* 9:207–226.
Cassani, Andrea. 2013. "Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes." *International Political Science Review* 35(5):542–558.
Cepl, Vojtěch, and Mark Gillis. 1996. "Making Amends After Communism." *Journal of Democracy* 7(14):118–124.
Choi, Susanne Yuk-Ping, and Roman David. 2012. "Lustration Systems and Trust: Evidence from Survey Experiments in the Czech Republic, Hungary, and Poland." *American Journal of Sociology* 117(4):1172–1201.
Daly, Kathleen. 2015. "What Is Restorative Justice? Fresh Answers to a Vexed Question." *Victims & Offenders* 11(1):9–29.
David, Roman. 2011. *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
Dimitrijević, Nenad. 2013. „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?". Str. 31–60 u *Militantna demokratija: nekada i sada*, priredila V. Beširević. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
Freedom House. 2024. "Serbia: Freedom in the World Country Report."
Hebda, Wojciech. 2020. "The Republic of Serbia: Stuck in the Grey Zone of Democratization?" *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 18(3):173–194.
Horne, Cynthia. 2009. International Legal Rulings on Lustration Policies in Central and Eastern Europe: Rule of Law in Historical Context. *Law & Social Inquiry* 34(03):713–744. https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2009.01162.x
Horne, Cynthia. 2015. "'Silent Lustration': Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania." *Problems of Post-Communism* 62(3):131–144.

Issacharoff, Samuel. 2007. "Fragile Democracies." *Harvard Law Review* 120(6):1405–1467.

Jackson, Ben. 2013. "Social Democracy." Pp. 348–363 in *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, edited by M. Freeden, M. Stears, and L. T. Sargeant. Oxford: Oxford University Press.

Jovanović, Miodrag. 2013. „Ima li 'borbena demokratija' alternativu? Pogled iz perspektive tranzicionog društva". Str. 185–206 u *Militantna demokratija: nekada i sada*, priredila V. Beširević. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.

Kaminski, Marek M., and Monika Nalepa. 2006. "Judging Transitional Justice: A New Criterion for Evaluating Truth Revelation Procedures." *Journal of Conflict Resolution* 50(3):383–408.

Karstedt, Susanne. 1998. "Coming to Terms with the Past in Germany After 1945 and 1989: Public Judgments on Procedures and Justice." *Law & Policy* 20(1):15–56.

Kelsen, Hans. 2006 [1932]. *Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie*. Tübingen: Mohr-Siebech.

Kim, Jessica. 2020. "Democracy, Aid, and Diffusion: A Normative Approach to the Hybrid Regime." *Sociology Compass* 14(12):1–16.

Korać, Žarko. 2013. "Zašto nije bilo lustracije", 5. Jun, https://vreme.com/vreme/zasto-nije-bilo-lustracije-2/

Loewenstein, Karl. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights, I." *American Political Science Review* 31(3):417–432.

Loewenstein, Karl. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights, II." *American Political Science Review* 31(4):638–658.

Malkopoulou, Anthoula, and Alexander S. Kirshner, 2019. *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Malkopoulou, Anthoula, and Ludvig Norman. 2017. "Three Models of Democratic Self-Defense: Militant Democracy and Its Alternatives." *Political Studies* 66(2):442–458.

Nalepa, Monica. 2020. Transitional Justice and Authoritarian Backsliding. *Constitutional Political Economy* 32(3):278-300. https://doi.org/10.1007/s10602-020-09315-5

Nurdin, Ali, Asep Setiawan, and Agus Rahmat Nugraha. 2024. "The Rise of Populism and Its Impact on Democratic Institutions: A Comparative Analysis of Global Trends." *International Journal of Social and Human* 1(2):67–78.

Offe, Claus. 1996. *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge: Polity Press.

Reenock, Christopher, Michael Bernhard, and David Sobek. 2007. "Regressive Socioeconomic Distribution and Democratic Survival." *International Studies Quarterly* 51(3):677–699.

Schwartz, Herman. 1995. "Lustration in Eastern Europe." Pp. 461–483 in *Transitional Justice*, vol. I, edited by N. Kritz. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.

Ševo, Andrej. 2025. "Lustracija u Srbiji – istorija i perspektiva", 21. Novembar, https://www.021.rs/info/misljenja-i-intervjui/427339/lustracija-u-srbiji-istorija-i-perspektiva

Stahl, Rune Møller, and Benjamin Ask Popp-Madsen. 2022. "Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-Defense." *Constellations* 29(3):310–328.
Stan, Lavinia. 2011. "Witch-hunt or Moral Rebirth?" *East European Politics and Societies and Cultures* 26(2):274-295. https://doi.org/10.1177/0888325411403922
Stevanović, Aleksandar. 2018. "Lustracija: pojam i pravni aspekti." *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 37(3):109–123.
Zabyelina, Yuliya. 2017. "Lustration Beyond Decommunization: Responding to the Crimes of the Powerful in Post-Euromaidan Ukraine." *State Crime Journal* 6(1).
Zafirovski, Milan. 2022. "Consequences of Income Concentration for Democratic Processes in Contemporary Western and Comparable Societies: Evidence For OECD Countries, 2017–2019." *International Sociology* 37(4):515-541.
Zięba, Mikołaj. 2012. "To What Extent is Lustration an Effective Mechanism of Transitional Justice and Democratic Consolidation? The Case of Polish Lustration Law." *Security and Human Rights* 23(2):147–158.

Nemanja Anđelković
Andrej Ševo

LUSTRATION AS A MECHANISM OF DEMOCRATIC SELF-DEFENSE AND TRANSITIONAL JUSTICE: RESPONSIBILITY FOR HUMAN RIGHTS VIOLATIONS LAW

Summary

Serbia's democratic transition from the beginning of the 2000s was characterized by the gradual consolidation of democratic institutions, but in recent decades, a trend of democratic regression has been noticeable, manifested through autocratization and contestation of electoral processes. This kind of regression has led to an increasingly frequent classification of Serbia in the "grey zone" of democratization. At the same time, the global context is marked by the strengthening of authoritarian and hybrid regimes, growing economic inequality, and the rise of right-wing populism, which contributed to the revitalization of the concept of democratic self-defense. A special place in this literature is occupied by models of militant and non-militant democracy, which offer different norms and mechanisms to protect the democratic order from anti-democratic actors.

In this paper, we analyze the Law on Responsibility for Violation of Human Rights as the first post-transition law on lustration in Serbia, placing it in the theoretical framework of various models of democratic self-defense and transitional justice, and comparing it with practices and models of lustration in other post-communist societies. Through a qualitative analysis of the legal text, the parliamentary debate on its adoption and the public performances of relevant actors, the paper tries to position the Serbian model of lustration within one of the models of democratic self-defense, to determine the elements of other models that are potentially present, as well as to categorize this example of lustration into one of the applied models of lustration in other post-communist societies.

Keywords: lustration, democratic self-defense, (neo)militant democracy, democratic transition, transitional justice

DOI: 10.5281/zenodo.20268211
Originalan naučni rad
Primljen: 14. januara 2026. Prihvaćen: 13. aprila 2026.

David Tadić

VIŠE IZBORA, MANJE SLOBODE? PROPORCIONALNI SISTEMI, PREFERENCIJALNO GLASANJE I IZBORNI INTEGRITET

SAŽETAK
Da li odabir izbornog sistema igra ulogu u proceni izbornog procesa kao slobodnog i poštenog? Ukoliko da, koji elementi izbornog sistema imaju najveći značaj u toj proceni? Oslanjajući se na institucionalnu teoriju izbornog integriteta i dosadašnje teorijske zaključke o prirodi izbornih jedinica, partijske selekcije i preferencijalnih sistema, odgovore tražimo u izbornim ciklusima evropskih zemalja u proteklih 15 godina. Ocene izbornog integriteta prikupljene iz *Perceptions of Electoral Integrity* baze, zajedno sa posebnim komponentama izborne prevare, kao što je kupovina glasova, korišćene su kao podloga za testiranje međuodnosa institucionalnih aranžmana i izbornog integriteta. Rezultati regresionih modela u izvesnoj meri izazivaju dosadašnje teorijske zaključke vezane za pogodnost proporcionalnih sistema u kontekstu slobodnih i poštenih izbora, osporavajući homogenost tvrdnje. Naročito je naglašeno da varijable vezane za veličinu izborne jedinice i broj preferencijalnih glasova u većoj meri objašnjavaju varijacije u oceni izbornog integriteta posmatranih ciklusa, uz posredstvo drugih faktora, poput načina selekcije kandidata.

KLJUČNE REČI
izborni integritet, slobodni i pošteni izbori, proporcionalni izborni sistem, preferencijalno glasanje, izborne jedinice, unutarpartijska kompeticija

Uvodna dilema

Verovatno ne bismo pogrešili ako utvrdimo da ne postoje akteri kojima su izbori važniji od kandidata koji u njima učestvuju. Ukoliko je njihov osnovni cilj izbor ili reizbor na funkciju, jasno je da će jedan deo aktera tragati za svim mogućim strategijama ne bi li uvećali svoje šanse za pobedom, pa čak i one koje se mogu smatrati nepoštenim ili nelegalnim. Onoga trenutka kada izborni akteri postupaju suprotno izbornim pravilima, validnost te izborne utakmice postaje upitna, zajedno sa legitimitetom izbora datog kandidata. Kada je ovaj problem postao vidljiv, istraživanja izbornog procesa više nisu mogla da se zadovolje rasvetljavanjem veze izbornog sistema sa njegovim bračnim partnerom, partijskim sistemom. Time su jedinstveno

David Tadić, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka: david.tadic7322@gmail.com

CC BY NC ND

polje psefoloških istraživanja zauzela pitanja evaluacije izbornih procesa. Vrednosno potkrepljena načelima liberalne demokratije, istraživanja su spojem teorije i empirije nastojala dokazati, izmeriti i konceptualizovati šta termin „slobodni i pošteni izbori" zapravo podrazumeva, razvivši time poseban koncept izbornog integriteta (Shedler 2002; Van Ham 2015; Bishop and Hoeffler 2016; Jovanović 2023). Slučaj „listića leptira"[1] na predsedničkim izborima u SAD 2000. godine upozorio je da se izborne manipulacije, manjkavosti i, u krajnjem slučaju, prevare, dešavaju i van očekivanih hibridnih režima i nekonsolidovanih demokratija.

Objašnjenja za nepošteno ponašanje neretko su tražena u širem kontekstu, kao što su socio-ekonomski činioci, poput nejednakosti ili pismenosti birača (Lehoucq and Molina 2002) ili faktori kao što su nizak nivo poverenja u institucije, naročito izborne (Birch 2008), te stanje demokratije i upotreba izbora u svrhe konsolidovanja autoritarne vlasti (Schedler 2015). Pored njih, autori koji se bave konceptualizacijom „slobodnih i poštenih" izbora takođe razmatraju ulogu tela za upravljanje izborima, sa različitim zaključcima o njihovoj prirodi, posebno kada je reč o zavisnim ili nezavisnim organima (Jovanović 2023:135–138). Teza našeg rada premešta težište na drugu stranu, naglašavajući ulogu institucionalnih aranžmana u kreiranju podsticaja za nepošteno ponašanje. Preciznije, verujemo da odabir elemenata izbornog sistema unutar porodice proporcionalnih sistema presudno utiče na visoke ili niske ocene izbornog integriteta. Kako bismo ispitali početnu tvrdnju, moramo utvrditi da li postoji jasna prednost proporcionalnih sistema u odnosu na većinske u pogledu posledica po integritet izbornog ciklusa, što je osnovna pretpostavka institucionalne teorije izbornog integriteta. Konstruisani teorijski okvir obuhvata i pojedinačne teorijske pretpostavke o funkcionisanju konstitutivnih elemenata sistema, sa fokusom na izborne jedinice i tip glasanja. Teorijska rasprava zatvorena je razmatranjem dodatnih elemenata koji mogu uticati na ocenu izbornog procesa, poput partijske selekcije kandidata. Koristeći se uzorkom zemalja članica Saveta Evrope, podaci obuhvataju izborne cikluse u 21. veku, izbegavajući probleme prvih izbornih utakmica nakon perioda demokratizacije devedesetih godina. Formirani modeli testirani na pomenutom uzorku ukazuju na negativan uticaj različitih izbornih instituta, naročito preferencijalnih, na ocenu izbora kao slobodnih i poštenih, sa posebnim osvrtom na praksu kupovine glasova.

1 Listić leptir (*butterfly ballot*) predstavlja grešku prilikom izrade izbornog listića. U Palm Biču usled redosleda i načina glasanja (rupice za kandidate), birači su nesvesno svoj glas dali pogrešnom kandidatu koga nisu nameravali da podrže.

Izborni integritet u svetlu izbornih pravila: teorijski okvir

Oceniti neki izborni ciklus, bilo na skali ili opisno, kao slobodan i pošten, predstavlja možda i najveći Sizifov kamen u oblasti psefologije. Naročito zanimljiva paralela za taj poduhvat sadržana je u tvrdnji da „standardi slobodnih i poštenih izbora nisu IKEA komplet – malo delova koje svako može sam složiti u funkcionalnu celinu" (Jovanović 2023:204). S obzirom na kompleksnost izbornog procesa, različiti autori su naglašavali šarolike aspekte koji moraju biti uključeni u analizu i konačan sud. Posebno ilustrativan i detaljan prikaz o pristupima konceptualizacije izbornog integriteta daje Van Ham (*Carolien van Ham*). Podelivši ih na osnovu toga da li je koncept određen pozitivno ili negativno, da li se određuje na osnovu partikularnih ili univerzalnih kriterijuma i da li razume izborni integritet kao proces ili koncept, autorka prepoznaje 24 posebne konceptualizacije izbornog integriteta (Van Ham 2015:716–717). Neki od njih zamišljaju izborni ciklus kao lanac u kojem svaka karika mora biti celovita (Schedler 2002:39), drugi etapno dele izbornu utakmicu, posmatrajući dan pre izbora, dan izbora i dan posle izbora (Elklit and Svensson 1997:37). Ostali pristupi kombinuju teorijske okvire pomenutih autora kako bi konceptualizovali jedinstvene instrumente za merenje i ocenjivanje izbornih procesa (Bishop and Hoeffler 2016). Iz široke palete teorija o izbornom integritetu izostala je teorijska koncepcija koja svoju polaznu tačku pronalazi u pravilima izborne utakmice. Institucionalna teorija izbornog integriteta u sebi sabira izborni integritet posmatran u svetlu ljudskih prava, što će reći da procedure zadovoljavaju globalne norme koje se primenjuju na sve zemlje, sa formalnim i neformalnim pravilima igre. Teorija zasnovana na pretpostavci usaglašenih međunarodnih kriterijuma prepoznaje konkretne mehanizme koji mogu uticati na odstupanje od standarda slobodnih i poštenih izbora: strukturalna ograničenja, međunarodni uticaji i institucionalni aranžmani (Norris 2018:494–495). Budući da je naš poduhvat usmeren na institucionalne aranžmane, jasno je zašto bi izborni sistemi bili prva instanca koju treba ispitati. Posebno je tako ako se uzme u obzir već dovoljno naglašen manipulativni i opšteprisutni uticaj izbornih instituta na celokupan politički sistem (Sartori 1994:ix). Istraživanja o sponi izbornog sistema i izbornog integriteta mahom su prezentovala studije slučaja specifičnih zemalja, neretko izbornih autokratija, poput Indonezije ili manjkavih demokratija, poput Brazila (Ames 1995; Muhtadi 2019). Ovakva slika, kao što je već napomenuto, ne znači da su demokratije imune na izborne malverzacije. Identifikovani su i mehanizmi u kojima, naročito u mladim demokratijama, može doći do izbornih malverzacija. Prvenstveno, u situacijama kada vladajuća partija sumnja u svoju pobedu, u većinskim sistemima postoji veća verovatnoća da će partija koristiti nefer

taktike, naročito kada je margina pobede mala (Ruiz-Rufino 2017:10). Literatura takođe govori da jak posredujući efekat na uticaj većinskog sistema na izborne malverzacije vrši i izborna istorija; ukoliko je posmatrana zemlja u prošlosti imala „čiste" izborne cikluse, male su verovatnoće da će biti zabeležene izborne malverzacije (Ruiz-Rufino 2017:14).

Prvi značajniji pokušaj da se konstituišu empirijski potvrđeni odnosi između institucionalnih aranžmana i izbornog integriteta javlja se u istraživanju Pipe Noris (*Pippa Norris*), intuitivnog naslova *Electoral Systems and Electoral Integrity*. Argument koji Norisova iznosi, prethodno naznačen u teorijskim raspravama, jeste da odabir izbornog sistema predstavlja važan preduslov za ocenu izbornog integriteta. Preciznije, zemlje koje primenjuju proporcionalne izborne sisteme, a u određenoj meri i mešovite, imaju *en general* veće indekse izbornog integriteta, što će reći slobodnije i poštenije izbore, nego zemlje sa većinskim izbornim sistemima (Norris 2018). Najadekvatnije objašnjenje za nepošteno ponašanje u većinskim sistemima nudi Birč (*Sarah Birch*), apostrofirajući dva ključna mehanizma (Birch 2007). Prvi je vezan za podsticaje u pravcu kandidata, jer direktan izbor kandidata zahteva izvesne partikularističke postupke (Birch 2007:1540). Za kandidate koji se biraju u jednomandatnim izbornim jedinicama, izbori su „igra nultog zbira"; ne postoji nagrada za drugo mesto, te će svi osvojeni glasovi biti bačeni ukoliko nisu dovoljni za osvajanje mandata. Takav aranžman stoga može navesti kandidata da upotrebi nelegitimne mehanizme kako bi osvojio svoj mandat, s obzirom na visinu uloga (sve ili ništa). Drugi se vezuje za mehaničku posledicu većinskog izbornog sistema u vidu fabrikovanja većine. Kako je za pobedu neretko neophodan niži procenat osvojenih glasova, a imajući na umu „igru nultog zbira", postoji veći podsticaj kandidatima da te glasove steknu na nefer način (Birch 2007:1539). Jednostavno rečeno, kandidat mora pribaviti mali broj glasova na nefer način kako bi dobio izuzetno veliku nagradu, u vidu mandata.

Premda je literatura utvrdila vezu između izbornih institucija i toga da li će izborni proces biti ocenjen kao „slobodan i pošten", u jasnu korist porodici proporcionalnih sistema, mi tvrdimo da slika nije toliko jednolična. Dok se većinski sistemi dele po tome u koliko krugova kandidati idu (jednokružni, dvokružni, alternativni), proporcionalni izborni sistemi određuju se mahom veličinom izborne jedinice, tipom glasanja i izbornim cenzusom. Kombinacijom pomenutih elemenata, proporcionalni sistemi daju drastično različite ishode. Jedan od ključnih elemenata jeste tip glasanja, koji dodatno deli proporcionalne sisteme na sisteme otvorenih (*OLPR*) i zatvorenih lista (*CLPR*). Sistemi sa otvorenim listama (*OLPR*) omogućavaju kandidatima izbor na osnovu osvojenih preferencijalnih glasova, odnosno glasova koje kandidati na partijskoj listi osvajaju individualno. Sistemi sa zatvorenim

listama (*CLPR*) mandate dodeljuju na osnovu unapred određene partijske liste, na koju birači ne mogu uticati. *CLPR* sistemi na takav način pružaju maksimalnu dozu uticaja partijama, naročito partijskim elitama, koje su te koje vrše odabir kandidata, dok birači samo mogu odabrati između različitih partija, ali ne i između kandidata (Bursać and Radujko 2023:472). Tip liste unutar porodice proporcionalnih sistema na ovaj način otvara dodatno polje istraživanja. U pitanju su preferencijalni sistemi, koje Pasareli (*Gianluca Passarelli*) delom definiše kao „sisteme otvorenih lista u kojima birači imaju moć", referišući se na mogućnost iskazivanja preferencije za kandidata na partijskoj listi (Passarelli 2017:2). Takvi sistemi su u apsolutnom kontrastu sa sistemima zatvorenih lista u kojima jedina „preferencija" jeste ona vezana za odabir partije (Passarelli 2017:2). Otvoreni sistemi, shvaćeni kao preferencijalni izborni sistemi[2] razlikuju se na osnovu proizvedenih političkih posledica, koje su drugačije od ostalih proporcionalnih sistema. Za početak, oni mogu uticati na predstavljanje specifičnih društvenih grupa, poput etničkih, geografskih, jezičkih, a posebna pažnja posvećena je i uticaju preferencijalnih izbornih sistema na reprezentaciju žena (Passarelli 2020:48). U kontekstu našeg istraživanja, naročito važna posledica preferencijalnih sistema jeste unutarpartijsko takmičenje; kandidati iste partije moraju se međusobno nadmetati za dobijanje mandata (Passarelli 2017:3). Unutar takvog institucionalnog okvira, kandidati će primenjivati različite taktike za osvajanje svog poslaničkog mandata. Na primeru Italije, kao „arhetipu preferencijalnog izbornog sistema", Pasareli uočava da bi „opsesivna potraga za individualnom podrškom neretko dovodila do zavereničkog i nelegalnog ponašanja u najgorem, i negativne patronaže u najboljem slučaju" (Passarelli 2017:4). To neće reći da je potraga za individualnom podrškom inherentno loša, kako za kandidate, tako i za same birače. Koristeći se primerom Belgije, prethodna istraživanja demonstriraju da je biračima izuzetno važna mogućnost iskazivanja preferencije, čak i kada mali broj kandidata biva izabran putem preferencijalnih glasova. Kandidati će nastaviti „potragu za personalnim glasom", formirajući svoje izborne kampanje u takvim uslovima (De Winter and Baudewyns 2015:295–296; 304).

Individualna podrška kandidatima odnosi se na pojam personalnog glasa (*personal vote*), koji razumemo kao „udeo glasa kandidata koji je rezultat njegovih ili njenih ličnih postupaka, kvaliteta ili ponašanja, a ne partijskih obeležja ili fiksiranih biračkih karakteristika" (Cain, Ferejohn, and Fiorina 1984:111). Primarni podsticaj za kultivisanje personalnog glasa odrediće

2 Za potrebe našeg istraživanja koristimo pojam preferencijalnog izbornog sistema kao kišobran-termin za sve varijante koje su prepoznate unutar ove kategorije izbornih sistema (otvorene, fleksibilne, kvazi, latentne + panaširanje), premda smo svesni razlika koje postoje između njih (pogledati: Passarelli 2020:29).

tip liste, jer kandidati koji svoj mandat osvajaju na osnovu fiksiranog položaja unutar partijske liste nemaju mnogo razloga za ulaganje u ovakvu vrstu strategije. Druga važna karika za uspešno kultivisanje personalnog glasa uočena je u odnosu između različitih izbornih lista i veličine izborne jedinice (Carey and Shugart 1995; Shugart, Valdini, and Suominen 2005). Opšti zaključak govori o dva smera podsticaja. Ukoliko su liste otvorene, kako raste veličina izborne jedinice raste i inicijativa za kultivacijom ličnog glasa. Što se više mandata raspodeljuje, pretpostavka je da će biti lakše osvojiti mandat u slučaju personalizacije glasa. Sa druge strane, ukoliko su liste pak zatvorene, što je izborna jedinica veća, opada inicijativa za kultivacijom personalnog glasa, jer se gubi teritorijalna povezanost između birača i kandidata (uporediti: Shugart, Valdini, and Suominen 2005:439). U ovoj međuigri izborne jedinice i kandidata javlja se i mogućnost koruptivnog ponašanja unutar preferencijalnih sistema; kako raste veličina izborne jedinice u OLPR sistemima, korupcija prati taj rast (Chang and Golden 2007:125). Dakle, u zavisnosti od veličine izborne jedinice, kandidat ima različite podsticaje za individualnom ili partijskom kampanjom (Passarelli 2020:52). Ova teza je donekle dovedena u pitanje istraživanjima koja naglašavaju da veličina izborne jedinice i nije toliko presudna za kultivisanje personalnog glasa, ako se uporedi sa marginom pobede (Selb and Lutz 2015). Analizirajući švajcarske izbore, autori prepoznaju da strategije za kultivisanje personalnog glasa najviše koriste kandidati koji su na „ivici", oni koji ne mogu sa sigurnošću proceniti da li će osvojiti ili izgubiti svoj mandat (Selb and Lutz 2015:336). Literatura je ukazala, još jedanput na primeru italijanskog političkog sistema, da veza između preferencijalnog glasanja, te i personalnog glasa, i klijentelizma zavisi i od toga kakva je partijska organizacija; stroga partijska disciplina italijanskih komunista (PCI) onemogućila je individualističke kampanje, za razliku od demohrišćana (DC) čije su kampanje bile usmerene upravo prema takvim glasovima (Regalia 2015:136). Međutim, drugi autori naglašavali su uticaj partijske selekcije kandidata i u zatvorenim listama; slučajevi u kojima je sam proces selekcije inkluzivan, što znači decentralizovan, omogućavaju podsticaje za kultivisanje personalne podrške (Hazan and Rahat 2010; Atmor, Hazan, and Rahat 2011; Itzkovitch-Malka, and Hazan 2017 citirano prema: André and Depauw 2018:335).

Sa osvrtom na dosadašnje teorijske zaključke, možemo nagovestiti posledice različitih izbornih sistema na izborni integritet. Pretpostavka sa kojom polazimo u istraživanje jeste da niske vrednosti izbornog integriteta pokazuju nepoštene varijante kultivisanja personalnog glasa, jer će kandidati koristiti sve raspoložive strategije ne bi li ostvarili izborni dobitak. Ključni faktori u oceni izbornog integriteta biće vrsta izbornog sistema

(većinski/proporcionalni), tip liste (otvorene/zatvorene), preferencijalno glasanje (jedan preferencijalni glas/više ponuđenih glasova), način selekcije kandidata (centralizovan/decentralizovan), zajedno sa kontekstualnim faktorima. Iz svega navedenog, možemo konstruisati hipoteze koje se sekvencijalno mogu dokazivati u našem modelu:

H1: Izborni sistemi koji proizvode disproporcionalne posledice imaće manje indekse izbornog integriteta u poređenju sa proporcionalnim sistemima.

Početna hipoteza testira osnovnu pretpostavku o proporcionalnim izbornim sistemima kao „pravičnijim" (Norris 2018). Konsolidovana metoda za računanje stepena proporcionalnosti izbornog sistema jeste indeks najmanjih kvadrata (*LSq*, *least squares index*), poznat i kao Galagerov indeks (*Gallagher Index*). Korišćenjem Galagerovog indeksa, računamo stepen razlike u osvojenim glasovima i raspodeljenim mandatima, na osnovu sledeće formule:

$$LSq = \sqrt{\frac{1}{2}\sum_{i=1}^{n}(V_i - S_i)^2}$$

U formuli, *Vi* označava osvojene glasove partije, dok *Si* predstavlja osvojene mandate. Kako niske vrednosti ispoljavaju visok nivo proporcionalnosti (udeo glasova je u većoj meri sličan udelu mandata), a visoke vrednosti obrnuto, prva kategorija odgovaraće sistemima u kojima izborni integritet ispoljava visoke vrednosti.

H2: Proporcionalni sistemi sa otvorenim listama ispoljavaće veće vrednosti indeksa izbornog integriteta u odnosu na sisteme sa zatvorenim listama.

Argument druge hipoteze ide u pravcu percepcije izbornog integriteta. Pretpostavka je da ukoliko birači imaju mogućnost da izraze preferenciju za pojedinačnog kandidata, to omogućava ne samo takmičenje na unutarpartijskoj dimenziji, već i personalizaciju mandata (Carey and Shugart 1995), što povećava osećaj odgovornosti kandidata prema biračima. Birači, posledično i ekspertske evaluacije, mogu percipirati izbore kao poštene, jer znaju tačno kome je otišao njihov glas, a da pritom ne izgube benefite proporcionalne reprezentacije.

H3: Sistemi sa više od jednog preferencijalnog glasa u kombinaciji sa velikim izbornim jedinicama otvaraju prozor mogućnosti za kupovinu glasova, što se posledično negativno odražava na izborni integritet.

Potvrđena veza između otvorenih lista i veličine izborne jedinice za kultivisanje personalnog glasa sa jedne, te i mogućnosti za koruptivno ponašanje sa druge strane (Chang and Golden 2007), dopunjena je testiranjem da li broj preferencijalnih glasova doprinosi ovakvim podsticajima. Ukoliko birači imaju mogućnost da svoj glas alociraju na više kandidata, očekujemo da veći broj kandidata pohrli za tim glasovima; drugim rečima, ponuda raste, ali potražnja ostaje neelastična. H3 stoga ima za cilj da utvrdi da li unutarpartijska kompeticija, kao posledica interakcije između veličine izborne jedinice i broja raspoloživih glasova, otvara prostor za ponašanje slično onom koje je Birč prepoznala u većinskim sistemima (Birch 2007). U takvim uslovima, sa rastom ponude, cena glasa opada, što prevedeno u naš kontekst znači da je neophodno pridobiti daleko manji broj birača kako bi kandidati ostvarili dobitak. Kako je u pitanju institucionalni podsticaj na ponašanje aktera, hipotezu ćemo testirati korišćenjem zavisne varijable koja meri direktno koruptivno ponašanje u vidu kupovine glasova.

H4: Centralizovana selekcija kandidata umanjuje mogućnosti potrage personalnog glasa, te i verovatnoću kupovine glasova.

Konačno, pretpostavljamo da posredujući mehanizam za unutarpartijsku kompeticiju jeste i način na koji partijska organizacija vrši selekciju kandidata. Ideja hipoteze jeste da partijske organizacije koje imaju centralizovaniju selekciju kandidata ostavljaju malo prostora za personalizaciju glasa, što posledično umanjuje i mogućnost koruptivnog ponašanja. Ukoliko je reč o sistemima u kojima nominovanje kandidata potiče od lokalnih partijskih organizacija ili pak o sistemima u kojima postoji izražena decentralizacija procesa selekcije, poput unutarpartijskih izbora, kandidati će imati znatno veće podsticaje za strategije koje će vrednovati personalni glas.

Metodološki okvir i dizajn istraživanja

Institucionalna teorija izbornog integriteta testirana je korišćenjem kvantitativnih metoda na uzorku evropskih zemalja, definisanih na osnovu članstva u Savetu Evrope. Uzorak obuhvata 142 pojedinačna izborna ciklusa u periodu od 2010. do 2025. godine. Podaci vezani za izborne cikluse prikupljeni su iz baze *Parties and Elections in EU*, zajedno sa zvaničnim podacima o izbornim ciklusima ostalih zemalja. Vremenski interval je izabran s obzirom na početak projekta EIP (*Electoral Integrity Project*), čiji se PEI indeks izbornog integriteta (*Perception of Electoral Integrity*) uklapa u dati period i iz čije se baze preuzimaju podaci vezani za izborni integritet. Stoga je i primarna zavisna varijabla koju koristimo u našim modelima PEI indeks

izbornog integriteta (PEI_index). Zavisna varijabla predstavlja kompozitni indeks ekspertskih procena izbornih ciklusa koji u sebi sabira veći broj pojedinačnih varijabli. Na osnovu pitanja vezanih za tok izbora, one mere pojedinačne indikatore o izbornom ciklusu, kao što su promene izbornih pravila, jednakost pred zakonom, kupovina glasova, dominacija partijskih vođa ili finansiranje kampanje. Agregacija pitanja u pojedinačne indikatore, te i njihovo sabiranje, rezultuje ocenom izbornog integriteta posmatrane zemlje na skali od 0 do 100. Sekundarna zavisna jeste varijabla kupovine glasova (vote_buy), čiji su podaci prikupljeni iz V-Dem baze (*Varieties of Democracy*). Razlika između njih jeste što prva sabira ekspertske evaluacije izbornih ciklusa, zasnovane na većem broju pojedinačnih varijabli, dok varijabla kupovine glasova odgovara na pitanje da li i u kojoj meri postoji kupovina glasova, na skali od 0 (postoji) do 4 (ne postoji). Druga zavisna varijabla pruža odgovore na značajno uže pitanje i omogućava nam da ispitamo posebno istaknutu komponentu izbornog integriteta. Varijabla kupovine glasova uključena je kako bi se poboljšala verodostojnost podataka, diverzifikovali izvori i kako bismo preciznije testirali pojedinačne efekte, jer pretpostavljamo da će unutarpartijska kompeticija imati uticaj na nju.

Iz prezentovanog teorijskog i hipotetičkog okvira identifikovali smo faktore koji će uticati na izborni integritet. Pretvoreni u nezavisne varijable, to su prvenstveno tipovi liste (open_list, pref_vote) i veličina izborne jedinice, izražena kao logaritamska vrednost (logDM).[3] Njihove međusobne interakcije takođe su dopunjene i indeksom proporcionalnosti (LSq), kako bismo ispitali početni argument institucionalne teorije izbornog integriteta, kao i dodatnom varijablom koja meri centralizovanost selekcije kandidata (selection). Korišćenjem varijable „selection", kodirane od 0 (visoko centralizovan proces selekcije) do 5 (visoko decentralizovan proces selekcije), ispitujemo njen uticaj na unutarpartijsku kompeticiju, uz interakciju veličine izborne jedinice i broja glasova. Kao kontrolna varijabla, uključen je i indeks vladavine prava, preuzet iz V-Dem baze, modifikovan tako da obuhvata samo slučajeve u kojima je vladavina prava na niskom nivou (rule_of_law). Ostale kontekstualne varijable, poput raznovrsnih indeksa demokratije, izostavljene su usled velikog preklapanja sa zavisnom varijablom. Sumirano, iznete pretpostavke se testiraju koristeći OLS regresione modele, postepeno uvodeći nove varijable koje odgovaraju pojedinačnim hipotezama.

3 Razlog zašto se koristi logaritamska vrednost sadržan je u samoj prirodi izbornih jedinica. Neke izborne jedinice imaju mali raspon (DM=4–10), dok druge imaju veći (DM=15–30). Kako ovaj odnos nije linearan (promena u manjim izbornim jedinicama manjeg je značaja nego promena u velikim), logaritamska vrednost adekvatnije obuhvata ovaj efekat (uporediti: Shugart, Valdini, and Suominen 2005).

Analiza rezultata i diskusija

Prikupljeni podaci o izbornim ciklusima evropskih država, prikazani u Tabeli 1[4], već na prvi pogled pružaju značajne uvide u prirodu izbornih utakmica. Za početak, institucionalnim pejzažem Evrope dominiraju sistemi proporcionalne reprezentacije, sa retkim slučajevima većinskih izbornih sistema, bilo oni jednokružni (FPTP) ili dvokružni (TRS), a slično bi se moglo tvrditi i za mešovite sisteme. U istom tonu, veći broj proporcionalnih sistema pripada varijacijama otvorenih izbornih lista (OLPR), dok su sistemi zatvorenih lista (CLPR) prisutni u retkim slučajevima (Srbija, Crna Gora, Španija, Rumunija). Interesantno je da su pomenuti otvoreni ili preferencijalni sistemi sadržani u državama sa najviše ocenjenim izbornim ciklusima, poput Islanda (PEI=93, 2024) ili Holandije (PEI=89, 2023). Nasuprot tome, sistemi sa zatvorenim izbornim listama u velikoj meri variraju u ocenama. Slučajevi Španije (PEI=72, 2019) i Portugalije (PEI=67, 2015) ispoljavaju srednje ka visokim vrednostima, dok slučajevi Turske, Crne Gore i Makedonije beleže niže ka srednjim vrednostima, u zavisnosti od posmatranih ciklusa. Posebno interesantan jeste slučaj zatvorenih lista u Srbiji usled velikog raspona koji je zabeležen prilikom ocenjivanja pojedinačnih izbornih ciklusa (PEI=53, 2014; PEI=21, 2023). Premda je srpski izborni ciklus iz 2023. godine ocenjen kao najniži u celokupnoj bazi, dosadašnji rezultati izbora u Azerbejdžanu beleže izuzetno niske vrednosti sa vrlo malim rasponom između minimalnih i maksimalnih vrednosti. Iako je reč o izuzetno nedemokratskoj zemlji, simptomatično za naše istraživanje jeste i postojanje jednokružnog većinskog sistema. Na kraju, mešoviti sistemi pružaju drastično različite indekse izbornog integriteta. Stare demokratije, poput Nemačke ili Italije, imaju znatno više vrednosti od postsocijalističkih sistema Gruzije i Mađarske, što nas navodi na zaključak da drugi faktori, poput onih koji mere stepen demokratičnosti posmatranih država, igraju daleko značajniju ulogu u odnosu na institucionalne aranžmane datih država.

Deskriptivnom analizom pojedinačnih država i njihovih izbornih ciklusa ipak ne dobijamo uvid u mehanizme koji pružaju institucionalne uticaje na izborni integritet. Naprotiv, posmatrani slučajevi, ukoliko su izolovani, mogu prikazati potpuno drugačije rezultate od pretpostavki iznetih u našem teorijskom okviru; ilustrativni primeri su slučaj Srbije kao proporcionalnog sistema sa niskim indeksom, ali i Hrvatske i Grčke, sa varirajućim vrednostima. Stoga, vodeći se iznetim hipotezama, konstruisali smo

4 Primetno je i da određene države, kao što su Bosna i Hercegovina i Lihtenštajn, nisu obuhvaćene uzorkom, imajući u vidu da indeksi izbornog integriteta ovih država nisu formirani u PEI bazi podataka.

Tabela 1 – Podaci o izbornom integritetu država članica Saveta Evrope

Država	**Vrsta izbornog sistema**	**Indeks izbornog integriteta (min–max)**	**Država**	**Vrsta izbornog sistema**	**Indeks izbornog integriteta (min–max)**
Albanija	OLPR	40–53	Letonija	OLPR	69–77
Austrija	OLPR	70–78	Litvanija	MIXED	73–76
Azerbejdžan	FPTP	27–36	Luksemburg	OLPR	67–73
Belgija	OLPR	69–75	Mađarska	MIXED	46–53
Bugarska	OLPR	43–69	Makedonija	CLPR	46–49
Češka	OLPR	75–81	Malta	STV	58–64
Crna Gora	CLPR	46–60	Moldavija	CLPR	56–60
Danska	OLPR	83–85	Nemačka	MIXED	78–80
Estonija	OLPR	72–80	Norveška	OLPR	72–82
Finska	OLPR	81–86	Poljska	OLPR	62–75
Francuska	TRS	71–72	Portugal	CLPR	62–77
Grčka	OLPR	59–70	Rumunija	CLPR	45–65
Gruzija	MIXED	51–63	Slovačka	OLPR	69–78
Holandija	OLPR	76–89	Slovenija	OLPR	67–76
Hrvatska	OLPR	59–67	Španija	CLPR	67–77
Irska	STV	69–75	Srbija	CLPR	21–53
Island	OLPR	75–93	Švajcarska	OLPR	74–87
Italija	MIXED	66–68	Švedska	OLPR	79–82
Jermenija	CLPR	52–66	Turska	CLPR	45–47
Kipar	OLPR	65–74	UK	FPTP	60–71

Izvor: Obrada autora

regresione modele kojima smo testirali svaku od pojedinačnih hipoteza na sekvencijalan način, dodajući nove varijable i interakcije kako bismo uočili koji elementi mogu imati poseban efekat na indeks izbornog integriteta. Na osnovu rezultata prezentovanih u Tabeli 2, jasno je da odabir izbornog sistema može biti i jeste od značaja za izborni integritet. Empirijska potvrda ovakve tvrdnje vidljiva je prilikom tumačenja prvog modela, koji je testirao statističku značajnost između izbornog integriteta i indeksa proporcionalnosti izbornog sistema. Negativan predznak (B=-.623), zajedno sa visokom statističkom značajnošću ($p<.01$), nesumnjivo ukazuje da postoji statistički značajna korelacija između izbornog integriteta i visoko proporcionalnih

sistema. Visoko disproporcionalni sistemi, kao što su većinski ili proporcionalni sistemi sa srednjim izbornim veličinama, imaju negativan efekat prilikom transponovanja glasova u mandate; veliki broj glasova može biti „bačen", te prilikom ocenjivanja ovu komponentu izbornog sistema možemo razumeti kao nepravednu ili manipulativnu. Time je tvrdnja Norisove da su proporcionalni sistemi generalno pravedniji od većinskih dopunjena i precizirana; sistemi koji proizvode proporcionalne posledice jesu pravedniji, što ne znači da će to biti nužno svi proporcionalni sistemi. Rezon iza te tvrdnje potiče iz načina na koji smo testirali naše pretpostavke; dodavanjem pojedinačnih varijabli sekvencijalno, primetno je da veću prevagu odnose pojedinačni elementi izbornog sistema, što se ujedno vidi i u tome da model objašnjava izuzetno mali udeo varijanse (R=.040). Zaključak je da proporcionalni sistemi svakako jesu izvesna nužnost, ali ne jedini uslov za ispoljavanje visokih vrednosti izbornog integriteta.

Tabela 2 – Uticaji elemenata izbornog sistema na izborni integritet

	Model 1	**Model 2**	**Model 3**	**Model 4**
(Constant)	70.487 (2.085)	60.443 (2.686)	64.553 (5.498)	59.940 (8.104)
LSq	-.623*** (.269)	-.224 (.267)	-.988** (.395)	-.847* (.436)
open_list		13.086*** (2.280)	/	/
log_DM			3.851** (1.772)	5.355** (2.628)
pref_vote			5.921** (2.465)	13.796 (10.436)
logDM*pref_vote				-3.002 (3.865)
selection				
rule_of_law				
R^2	.040	.247	.196	.203

Standardne greške u zagradama: *p<.10 **p<.05 ***p<.01
U svim tabelama su prikazani nestandardizovani regresioni koeficijenti.
Zavisna varijabla: PEI_index
Referentne kategorije: zatvorene liste (Model 2), sistemi sa jednim preferencijalnim glasom (Model 3–4).

Tip liste stoga mora biti sledeća polazna tačka, jer pored toga što nam omogućava da diferenciramo proporcionalne sisteme, on predstavlja i različite terene za izbornu utakmicu. Ukoliko je izborna lista otvorena, ona

značajno uvećava vrednost izbornog integriteta, što je u skladu sa našim pretpostavkama (H2). Zatvorene liste pružaju mogućnost kandidatima da se kriju iza partijskog ruha, što im sa jedne strane omogućava učešće u koruptivnim radnjama, dok sa druge strane birači ne mogu ostvariti nikakvu povezanost sa njima. Otvorene liste, najčešće putem preferencijalnog glasa za pojedinačnog kandidata, „vraćaju moć biračima" (Passarelli 2017:2), jer ne samo da još uvek uživaju benefite proporcionalne reprezentacije, već i ostvaruju izvestan nivo veze sa svojim kandidatima i kasnijim predstavnicima. Na kraju, važan je i faktor koji je zabeležio Jovanović prilikom osvrta na zaključke koje nudi Norisova, a koji govori o prihvatanju izbornih rezultata. On ističe da „učešće u vlasti većeg broja partija, koje obezbeđuju proporcionalni sistemi takođe jača verovatnoću da partijske elite neće osporavati rezultate izbora, podnositi prigovore i inicirati proteste", što za posledicu ima da oni „svojim pristalicama šalju signal da su izborne procedure sprovedene u skladu sa izbornim pravilima" (Jovanović 2023:111). Zajedno sa legitimacijom koju birači pružaju putem preferencijalnih glasova, možemo očekivati da će otvorene liste imati pozitivan uticaj na percepciju izbornog integriteta.

Posredujući mehanizam u takvom sklopu jeste izborna jedinica, kao što je dokazano u prethodnim istraživanjima (Chang and Golden 2007). Otvorene liste mogu imati drastično drugačije posledice u zavisnosti od veličine izborne jedinice (Carey and Shugart 1995; Shugart, Valdini, and Suominen 2005), te je neophodno ispitati kako ona utiče na zavisnu varijablu. Prateći Model 3 primetno je da efekat veličine izborne jedinice, zajedno sa efektom preferencijalnih glasova na prvi pogled pruža kontraintuitivne zaključke. Pojedinačno, veće izborne jedinice neće dovesti do niskih vrednosti izbornog integriteta, a identičan zaključak važi i za broj preferencijalnih glasova. Čak i u sistemima u kojima su liste otvorene, te postoji više preferencijalnih glasova i gde su izborne jedinice veće, ne postoji statistički značajna veza sa vrednošću izbornog integriteta (Model 4; B=-3.002, p>.05). Premda naizgled deluje da ovakav zaključak govori o tome da pretpostavke iznete u H3 nisu prošle empirijsku validaciju, neophodno je podsetiti na teorijsko opravdanje. Unutarpartijska kompeticija ispoljena u sistemima otvorenih lista i velikim izbornim jedinicama primorava kandidate iste partije da se takmiče za mandate. Kultivisanje personalnog glasa u tom slučaju može se ispoljiti putem kampanja koje će istaći pojedinačne kandidate; kako partije neretko neće finansirati takmičenje partijskih kolega, individualni kandidati moraju ostvariti samostalno svoje namere (Chang and Golden 2007:120). Jedan od mogućih načina na koji to mogu ostvariti jeste putem različitih klijentelističkih praksi, subvencija ili putem kupovine glasova, što predstavlja najneposredniji način za koruptivno ponašanje. Kada se umesto kompozitnog PEI indeksa upotrebi varijabla koja meri stepen kupovine

glasova, rezultati su drastično drugačiji. U Tabeli 3 prikazani su identični regresioni modeli testirani na drugoj zavisnoj varijabli koja meri kupovinu glasova. Potvrđena veza između tipa liste i izborne jedinice testirana je putem interakcije ta dva elementa. Rezultati pokazuju da interakcija između većeg broja preferencijalnih glasova i veličine izborne jedinice ispoljava negativan efekat (B=-1.229, p<.01), što će reći da interakcija ima umanjujući efekat na varijablu koja meri kupovinu glasova. Kako je ona kodirana tako da niže vrednosti označavaju postojanje kupovine glasova, zaključak je da interakcija pomenutih izbornih elemenata ima statistički značajnu korelaciju sa varijablom kupovine glasova. Rezultati Modela 5 usklađeni su i potvrđuju teorijske pretpostavke o podsticajima za kultivisanje personalnog glasa; kako raste veličina izborne jedinice u sistemima sa otvorenim listama, kandidati unutar liste moraju učestvovati u međusobnom nadmetanju. Dodatni podsticaj jeste veći broj preferencijalnih glasova koje birači mogu izraziti prema ponuđenim kandidatima, jer to omogućava većem broju kandidata da osiguraju izbor putem preferencijalnog glasa. U takvom slučaju, naš model pokazuje da formirani institucionalni podsticaji omogućavaju negativno kultivisanje personalnog glasa, izraženo u formi kupovine glasova.

Tabela 3 – Uticaji elemenata izbornog sistema na kupovinu glasova

	Model 5	**Model 6**	**Model 7**
(Constant)	-.604 (.862)	-1.550 (.819)	-.687 (.858)
LSq	-.039 (.048)	.037 (.048)	.023 (.047)
open_list	/	/	/
log_DM	.701*** (.286)	.786* (.261)	.534* (.271)
pref_vote	4.091*** (1.134)	3.714*** (1.037)	3.004*** (1.049)
logDM*pref_vote	-1.229*** (.426)	-1.324*** (.389)	-1.063*** (.391)
selection		.589*** (.145)	.544*** (.142)
rule_of_law			-1.842*** (.657)
R^2	.222	.364	.429

Standardne greške u zagradama: *p<.10 **p<.05 ***p<.01
Zavisna varijabla: vote_buy
Referentne kategorije: sistemi sa jednim preferencijalnim glasom (Model 5–7).

Početne pretpostavke o vezi selekcije kandidata i kupovine glasova pokazale su tendenciju suprotnu od predviđene. Kako proces selekcije postaje decentralizovaniji, postoji statistički manja verovatnoća kupovine glasova, odnosno nelegalnog kultivisanja personalnog glasa. Objašnjenje iza opovrgnute hipoteze može biti pronađeno u ishodima samog procesa selekcije. Ukoliko postoji mogućnost za iskazivanje preferencije, kandidati koji su izabrani od strane partije mogu prepoznati mogućnost „osamostaljivanja". Ako sistem selekcije kandidata obuhvata visoko centralizovan proces, kultivisanje personalnog glasa i posledično dobijanje većeg broja preferencijalnih glasova može omogućiti kandidatu veću samostalnost u delovanju, s obzirom na prirodu njegovog mandata. Ovakva inicijativa izostaje u sistemima sa unutarpartijskim izborima, zato što su birači već iskazali svoju preferenciju pre samih izbora. U takvim sistemima ne postoji nikakav podsticaj za kandidata da traga za personalnim glasom, te posledično i koruptivnim ponašanjem poput kupovine glasova. S obzirom na kontraintuitivan zaključak, u Tabeli 4 prikazujemo testiranje iste hipoteze sa dodatkom interakcije između selekcije kandidata i porasta broja preferencijalnih glasova. Logika interakcije jeste da sistemi koji omogućavaju biračima više mogućnosti za izražavanje preferencija pružaju institucionalnu podlogu za „osamostaljivanje" kandidata koji su nominovani u centralizovanom procesu selekcije. Njihova potraga za personalnim glasom time otvara prozor mogućnosti za koruptivno ponašanje, omogućavajući način takmičenja identičan onom koji je Birč opisala prilikom razmatranja većinskih sistema (Brich 2007); neophodno je prikupiti znatno manji broj glasova kako bi se rezultat promenio u korist kandidata.

Tabela 4 prezentuje drugačiju interpretaciju hipoteze H5. Ukoliko se centralizovana selekcija kandidata vrši u sistemima sa više preferencijalnih glasova, rastu podsticaji za kupovinom glasova kao posledica kultivisanja personalnog glasa (B=-1.195), dok celokupni model takođe u velikoj meri objašnjava udeo varijanse (R^2=.597). Preciznije, centralizovana selekcija kandidata može umanjiti koruptivno ponašanje jer omogućava čvršću kontrolu nad procesom selekcije kandidata. Ovaj efekat dodatno je izražen u sistemima sa zatvorenim listama u kojima birači nemaju mogućnosti da utiču na pojedinačan izbor kandidata, te i sami kandidati nemaju nikakve podsticaje za kultivisanje personalnog glasa. Ako se pak centralizovana selekcija kandidata vrši u sistemima u kojima su liste otvorene, odnosno gde birači imaju mogućnost da iskažu svoj preferencijalni glas za više kandidata, kandidati će iskoristiti institucionalne aranžmane kako bi „osamostalili" svoj mandat od partije. Kontrolna varijabla vladavine prava pojavljuje se u svakom od modela sa negativnim predznakom usled njene modifikacije, jer varijabla obuhvata samo slučajeve u kojima je vladavina

Tabela 4 – Uticaj procesa selekcije kandidata na kultivisanje personalnog glasa

	Model
(Constant)	-.894 (.727)
LSq	.017 (.040)
log_DM	.447* (.230)
pref_vote	4.216*** (.916)
logDM*pref_vote	-1.048*** (.331)
selection	1.220*** (.174)
rule_of_law	-1.617*** (.558)
selection*pref_vote	-1.195*** (.223)
R^2	.597

Standardne greške u zagradama: *p<0.10 **p<0.05 ***p<0.01
Zavisna varijabla: vote_buy
Referentna kategorija za „pref_vote" jesu sistemi sa jednim preferencijalnim glasom.

prava ocenjena nisko. U suprotnom, usled velike korelacije sa zavisnom varijablom, bez modifikacije varijabli vladavine prava praktično bi apsorbovala sve ostale činioce, što je i očekivano. Tamo gde postoji snažna proceduralna sigurnost i pravna izvesnost postaje izuzetno komplikovano da kandidati sprovedu nepoštene prakse bez posledica. Stoga je zaključak da institucionalna rešenja vezana za izborne modele mogu proizvesti negativne posledice po integritet izbornog procesa u državama u kojima ne postoji pravna izvesnost ili čak u državama u kojima postoji tradicija kršenja izbornih pravila, bez velikih sankcija.

Zaključak

Elementi izbornog sistema, naročito veličina izborne jedinice i tip liste, jesu primarni institucionalni prediktori izbornog integriteta. Dok su proporcionalni sistemi generalno pogodniji za više ocene izbornog integriteta (H1), presudan i daleko važniji jeste uslov da takvi sistemi proizvode

proporcionalne posledice, što će u većoj ili manjoj meri zavisiti od elemenata unutar proporcionalnog sistema. Interakcija pomenutih elemenata, u kombinaciji sa niskim nivoima vladavine prava, pruža podlogu za koruptivno ponašanje kandidata (H3). Kako se oni bore sa svojim partijskim kolegama za mandate, raste verovatnoća da će kultivisanje personalnog glasa neophodnog za pobedu biti izraženo i to negativno, putem kupovine glasova. Primetno je i da samo postojanje inkluzivnijih izbornih elemenata (otvorenih lista, većih izbornih jedinica) neće po automatizmu dovesti do negativnih posledica, ili barem neće biti pojedinačni krivac (H2). Tek njihove interakcije dovode do neželjenih rezultata, koji su posebno vidljivi ukoliko se fokus analize prebaci na pojedinačne prakse, poput kupovine glasova. Rezultati su takođe opovrgli pretpostavku da centralizovana selekcija kandidata onemogućava kupovinu glasova (H4), što je naknadno objašnjeno pretpostavkom da će kandidati iskoristiti otvorene izborne modele kako bi se oslobodili od partijskih stega. Na kraju, ovaj rad doprinosi razumevanju institucionalne teorije izbornog integriteta tako što, za početak, odbacuje homogenost institucija u početnoj tvrdnji, a kasnije i empirijski potvrđuje razlike u varijacijama proporcionalnih sistema. Kako je unutarpartijska dinamika izbornih sistema u domaćoj literaturi praktično zanemarena, rad doprinosi ne samo kvantitativno, već i kvalitativno, kroz nijansirani pristup različitim elementima izbornog sistema.

Teško je reći da istraživanje ipak ne pati od izvesnih manjkavosti. Jedno od ograničenja našeg rada sadržano je u odabiru zavisnih varijabli. Indeks izbornog integriteta sabira ekspertske evaluacije, koje u sebi imaju dvostruku manjkavost. Prvo, one neretko ne mogu zabeležiti nijanse nepoštenih praksi, naročito u slučajevima kada podaci nisu podjednako dostupni. Drugo, kako su evaluacije procena pojedinačnih istraživača, one mogu biti pristrasne u odnosu na određene teorijske pristupe ili koncepcije slobodnih i poštenih izbora, a one čak mogu biti u sukobu sa našim teorijskim postavkama. Varijabla kupovine glasova takođe prepoznaje prisustvo takve prakse, bez odgovora na pitanje u kolikoj meri i u kolikom intenzitetu dolazi do kupovine glasova u različitim izbornim ciklusima. Takođe, naši modeli su koristili isključivo varijable vezane za elemente izbornog sistema, na izuzetno dihotoman način. Napomenute varijacije u načinu glasanja, strukture listića i oblicima preferencijalnih sistema, ali i varijacije u načinu selekcije kandidata ili prirode partija i/ili partijskog sistema, mogu biti važne za preciznije određivanje efekata otvorenih izbornih sistema na izborni integritet. U istom svetlu treba posmatrati ostale aspekte koji mogu uticati na izbornu utakmicu. Drastično veće uticaje imaju šaroliki kontekstualni faktori, poput istorije prethodnih izbornih ciklusa ili stepena demokratičnosti političkog sistema. Testirajući istraživanje na primerima relativno

demokratskih zemalja Evrope, uz sve brojnije izuzetke, zaključci vezani za uticaj izbornog sistema na izborni integritet biće daleko drugačiji u zemljama koje naš uzorak nije obuhvatio, poput zemalja Latinske Amerike. S tim u vidu, buduća istraživanja na temu izbornog integriteta morala bi svoju pažnju posvetiti nekim od pomenutih tema, bilo kroz pojedinačne studije slučaja, komparativnim istraživanjima manjeg broja sličnih zemalja ili analizom izbora za druge nivoe (lokalni izbori, izbori za Evropski parlament). Naročito zanimljivu oblast izbornih sistema obuhvataju mešoviti modeli. Budući da je utvrđeno da sistemi sa disproporcionalnim posledicama imaju generalno niže ocene izbornog integriteta, korisno bi bilo ispitati da li efekti kontaminacije u mešovitim sistemima dovode do nepoštenih praksi u većinskom segmentu izbora.

Literatura

Ames, Barry. 1995. "Electoral Rules, Constituency Pressures, and Pork Barrel: Bases of Voting in the Brazilian Congress." *The Journal of Politics* 57(2):324–343.

André, Audrey, and Sam Depauw. 2018. "Electoral Systems and Roles in The Legislative Arena." Pp. 321–345 in *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, edited by E. S. Herron, R. J. Pekkanen, and M. S. Shugart. Oxford: Oxford University Press.

Birch, Sarah. 2007. "Electoral Systems and Electoral Misconduct." *Comparative Political Studies* 40(12):1533–1556.

Birch, Sarah. 2008. "Electoral Institutions and Popular Confidence in Electoral Processes: A Cross-National Analysis." *Electoral Studies* 27(2):305–320.

Bishop, Sylvia, and Anke Hoeffler. 2016. "Free and Fair Elections: A New Database." *Journal of Peace Research* 53(4):608–616.

Bursać, Dejan, and Dušan Radujko. 2023. "Spatial Distance and Representation in Closed PR Lists: Revisiting the U-Curve Argument." *Politics in Central Europe* 19(3):471–487.

Cain, Bruce E., John A. Ferejohn, and Morris P. Fiorina. 1984. "The Constituency Service Basis of the Personal Vote for U.S. Representatives and British Members of Parliament." *American Political Science Review* 78(1):110–125.

Carey, John M., and Matthew S. Shugart. 1995. "Incentives to Cultivate a Personal Vote: A Rank Ordering of Electoral Formulas." *Electoral Studies* 14(4):417–439.

Chang, Eric C. C., and Miriam A. Golden. 2007. "Electoral Systems, District Magnitude and Corruption." *British Journal of Political Science* 37(1):115–137.

De Winter, Lieven, and Pierre Baudewyns. 2015. "Candidate-Centred Campaigning in a Party-Centred Context: The Case of Belgium." *Electoral Studies* 35:295–305.

Elklit, Jørgen, and Palle Svensson. 1997. "What Makes Elections Free and Fair?" *Journal of Democracy* 8(3):32–46.

Jovanović, Milan. 2023. *Slobodni i pošteni izbori: Standardi, koncepti i merenja*. Beograd: Službeni glasnik.

Lehoucq, Fabrice, and Ivan Molina. 2002. *Stuffing the Ballot Box: Fraud, Electoral Reform, and Democratization in Costa Rica*. New York: Cambridge University Press.
Muhtadi, Burhanuddin. 2019. *Vote Buying in Indonesia: The Mechanics of Electoral Bribery*. Singapore: Palgrave Macmillan.
Norris, Pippa. 2018. "Electoral Systems and Electoral Integrity." Pp. 491–513 in *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, edited by E. S. Herron, R. J. Pekkanen, and M. S. Shugart. Oxford: Oxford University Press.
Passarelli, Gianluca. 2017. "Determinants of Preferential Voting in Italy: General Lessons from a Crucial Case." *Representation* 53(4):389–406.
Passarelli, Gianluca. 2020. *Preferential Voting Systems: Influence on Intra-Party Competition and Voting Behaviour*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
Regalia, Marta. 2015. "Electoral Systems." Pp. 132–443 in *The Oxford Handbook of Italian Politics*, edited by E. Jones, and G. Pasquino. Oxford: Oxford University Press.
Ruiz-Rufino, Rubén. 2017. "When Do Electoral Institutions Trigger Electoral Misconduct?" *Democratization* 24(8):331-350.
Sartori, Giovanni. 1994. *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Basingstoke: Macmillan.
Schedler, Andreas. 2002. "Elections Without Democracy: The Menu of Manipulation." *Journal of Democracy* 13(2):36–50.
Schedler, Andreas. 2015. "Electoral Authoritarianism." Pp. 1–16 in *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, edited by R. A. Scott, and M. C. Buchmann. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
Selb, Peter, and Georg Lutz. 2015. "Lone Fighters: Intraparty Competition, Interparty Competition, and Candidates' Vote-Seeking Efforts in Open-Ballot PR Elections." *Electoral Studies* 35:329–337.
Shugart, Matthew S., Melody E. Valdini, and Kati Suominen. 2005. "Looking for Locals: Voter Information Demands and Personal Vote-Earning Attributes of Legislators under Proportional Representation." *American Journal of Political Science* 49(2):437–449.

David Tadić

MORE CHOICE, LESS FREEDOM? PROPORTIONAL REPRESENTATION, PREFERENTIAL VOTING, AND ELECTORAL INTEGRITY

Summary

Does the design of electoral systems shape evaluations of electoral processes as free and fair? If so, what elements of the electoral system matter the most for such an assessment? Drawing on the institutional theory of electoral integrity as well as prior theoretical insights on district magnitude, party candidate selection, and preferential voting systems, the study examines electoral cycles across European countries over the past fifteen years. Evaluations of electoral integrity, derived from the *Perceptions of Electoral Integrity* database, along with individual indicators of electoral malpractice, such as vote buying, serve as an empirical testing ground for the interplay between institutional arrangements and electoral integrity. The results of the regression models partially challenge prevailing theoretical expectations regarding the advantage of proportional representation in ensuring free and fair elections, calling into question

the uniformity of such claims. Specifically, variables related to district magnitude and the number of preferential votes emerged as particularly strong predictors of variation in electoral integrity scores, in particular when used in conjunction with candidate selection procedures.

Keywords: electoral integrity, free and fair elections, proportional representation, preferential voting, electoral districts, intraparty competition

II

PRIREDILA ANA ĐORĐEVIĆ

TEORIJSKI PRISTUPI STUDENTSKIM I GRAĐANSKIM PROTESTIMA

DOI: 10.5281/zenodo.20268233
Originalan naučni rad
Primljen: 8. decembra 2025. Prihvaćen: 23. marta 2026.

Todor Kuljić

TRG I KAPITALPARLAMENTARIZAM: NEKLASNI SUDAR DEMOSA I DEMOFOBIJE U SRBIJI

SAŽETAK
U radu je razmotren odnos radikalne demokratije i studentsko-građanskog protesta u Srbiji. Trg (agora) je opšta volja. Nije postdemokratija nego „divlja demokratija", spontana i javna, a ne izlobirana iza kulisa parlamentarnih frakcija. Tolerancija trga nije akt milosti države nego ustavnopravni zahtev. Ustanak neubrojivih na trgu je skrivena nepriznata plebejska komponenta neposredne demokratije u srpskom protestu. Ali u njemu nema radikalne demokratije koja traži i dublje promene u svetu rada. *Nema je jer protest* cepa ekonomski problem, ne sumnja u društveno-ekonomsku celinu nego kritiku sistema sužava na kritiku političkog i korupciju. Zato su, iako sukobljeni, trg i kapitalparlamentarizam komplementarni delovi jedne celine, srpskog kapitalizma. Iako poprilično zakavženo, ovo dvojstvo je Jedno. To su različite, ali u biti srodne, suprotne, ali ne i dovoljno antagonizovane, sastavnice celine iz čijih napetosti ne može nastati novo. Rezultat može biti samo poboljšanje postojećeg, samo bolji kapitalizam. To su granice koje protest ne može da prekorači jer ih nameću odnosi moći i hegemona epohalna svest užeg i šireg okruženja.

KLJUČNE REČI
trg, kapitalparlamentarizam, protest, radikalna demokratija, srpski kapitalizam

Svaka hegemona epohalna svest nameće nove pojmove kojima objašnjava i vrednuje različite otpore legalnoj vlasti. Međutim, ni klasični pojmovi ne zastarevaju, nego mogu biti korisni u objašnjenju. Kako ih primeniti na savremeni protest? Lakše ako se pođe od toga da pored predstavničke postoji i neposredna demokratija i da matematika (izbrojani rezultati izbora) jeste konstitutivan, ali ne i dovoljan uslov demokratije. Izborna matematika nije uvek suverena, njen drugi ne manje važan uslov je – glas neizbrojanih. Neizbrojani su priznata kontramoć u ustavnom patriotizmu. Upravo ova protivmoć čini plebs ustavnim narodom (Wihl 2023:103), a građansku neposlušnost delom pravne države. Preciznije rečeno, otpor neizbrojanih je nužni korektiv, iako vlast podstiče demofobiju i brani se isključivom proceduralizacijom prava. Glas agore sa trga je neproceduralna strana demokratije,

Todor Kuljić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet: todorunbg@ptt.rs

CC BY NC ND

kontrateg proceduri, samopredstavljanje, simbol i praksa preko potrebne kontramoći, oblik narodnog suvereniteta. Nije to ulica ni masa, nego otvoreno mesto okupljanja građana (agora), glas odozdo koji traži da se čuju svi, a ne samo predstavnici koji su privukli birače i izabrani u parlament uz manju ili veću pomoć bogatih kapitalista. Procedura jeste nužna, ali je njena nedemokratska dimenzija oduzimljiva. Treba spasiti proceduru od normalnosti koju reguliše kapital u veku u kom je status profita postao moralno odvažan, pa je izmenjena uloga novca u politici, a time i ekonomska osnova demokratije. Ne naziva A. Badiju (*Alen Badiou*) bez razloga današnju demokratiju kapitalparlamentarizmom (Badiju 2013:39). Iako se njena ključna ustanova u Srbiji naziva Narodna skupština, ona jeste kapitalistički parlament u koji se ne može ući bez podrške novca. Uprkos ovoj rezervi, treba se čuvati praznog i krutog antiproceduralizma. Ne odbacivati demokratske procedure bez kojih se ne može, nego goli proceduralizam, zatvaranje demokratije iza zavese u institucije. Braniti konstruktivno uslovljavanje, a ne uzajamno isključivanje trga (agore) i parlamenta. Usavršavati odnos javne kontrole i parlamentarne procedure.

Prosto rečeno, **da bi se ublažila trgovačka osnova regrutovanja u parlament platežno sposobnih, nužna je neinstitucionalna neplaćena kontramoć trga.** Zato suprotnost posredne ukroćene i neposredne divlje demokratije nije isključiva nego korektivna. I parlament treba nadzirati spolja. Divlja demokratija (pojam Tima Vila) proteže se od masovnih demonstracija do blokada. Oslanja se na Diveržeovu (*Maurice Diverger*) kritiku demokratije bez naroda koju su dopunjavali Alen Badiju i Žak Ransijer (*Jacques Rancière*). Reč je o otporu neposredne demokratije trga (agore) ekonomskim elitama i medijskim grupama koje uređuju institucionalnu demokratiju (Birešev 2025:43–54). O neplaćenoj volonterskoj kontroli nad plaćenim profesionalnim akterima koji se isključivo bore oko vlasti. O različitim sumnjama u tvrdi legalizam i o verzijama klasične kritike novca u politici koja se sreće još u antici. Rečju, o materijalnom prirodnom, a ne samo o pozitivnom pravu.

Ako se bar delom uvaži razboritost ove načelne sumnje trga u parlament, sužen na partije finansirane od investitora koji i u politiku investiraju, onda treba pojmovno definisati njenu savremenu verziju. I sa istog stanovišta proceniti protest u Srbiji. Treba izbeći akademska ponavljanja o demokratiji kao vlasti većine i sa stanovišta radikalne demokratije proceniti univerzalne potencijale protesta. Početi od četiri klasična pojma. Buna je mlađa sestra revolucije i starija sestra protesta, plebejska, a ne populistička. Nije levi populizam (Š. Muf [*Chantal Mouffe*]), zato što je subjekt demos, politički svesno građanstvo, premda ne uvek klasno homogeno. Današnji demos se okuplja na trgu i nije Le Bonova (*Gustav Le Bon*)

opasno nerazumna masa, nego kontrademokratija, reaktivni revolt protiv režima. U jezgru mu je plebs, koji danas ne čine, kao nekada, deklasirani i sirotinja, nego oni koji su izuzeti iz odlučivanja u kapitalparlamentarizmu bogatih. Plebs na trgu nije svetina ni olos, kako tvrde konzervativci. Plebs je građanska opomena vlasti, a ne populizam uperen protiv etnički Drugog. Suština mu je latentna građanska pretnja, dok je u nacionalizmu plebs eliminisan iz demosa (Wihl 2023). Sloboda okupljanja nije subjektivno pravo pojedinca, nego politička sloboda koja se realizuje kolektivno. To je politička kultura učestvovanja, nadzora i sumnje u vlast, demokratizacija institucionalne demokratije (Demirovic 2018). Naravno, sve to ako se složimo da je demokratija dogovor jednakih, a ne monopol bogatih, i da je vlast i onih koji ne vladaju (Ransijer 2012).

Radikalna demokratija nije umerena zato što obuhvata svet rada. Protest u Srbiji odstupa od modela radikalne demokratije.

Demokratija nije samo uređenje države nego i načina života povezanog sa otporom pojedinaca prinudi i podvlašćivanju. Počiva na sumnji i dijalogu i bori se protiv nepravde i autoritarizma. To joj ni vlast ne spori, ali stvari postaju složenije kada se doda da je demokratija i nakon izbora održiva napetost narodnog i državnog suvereniteta, agore sa trga i kapitalparlamentarizma. Agora nije novi izmišljeni suveren, nego klasični demokratski pojam, metafora narodnog suvereniteta. Bez neinstitucionalizovanog nadzora trga parlamentarni proceduralizam je izuzet od kontrole, pa osamostaljen poprima čak i neke aristokratske crte. Zato demokratski postupak nije okončan sa izborima. Ali ni aktivna agora na trgu nije sinonim radikalne demokratije. Radikalno je suprotno umerenom. Umerena je demokratizacija političkih ustanova, radikalna je ona koja obuhvata i svet rada. Oligarhijski regulisana procedura sužena je na parlament, umerena demokratija uključuje i trg, a radikalna svemu tome dodaje i fabriku, odnosno socijalnu ekonomiju. Radikalna demokratija je antiteza dugom maršu moralizovane pohlepe, otpor epohalnoj situaciji koja traje od kraja 20. veka, od doba kada su bogati prestali da se plaše i od kada je zgrtanje bogatstva prestalo da bude moralno nelagodno. U teoriji radikalne demokratije nadležnost i upozorenje jednako stižu sa trga i iz fabrike. Za rušenje nasilja, koje je uokvireno tišinom o klasnom, nužan je organizovani pritisak i ravnoteža klasnih snaga. Odnosi moći određuju granicu socijalnog u politici. Moć propisuje stupnjeve demokratije, odnos umerenog i radikalnog u njoj. I naravno, hegemonu teoriju demokratije, usku proceduralnu, širu nadzornu i najširu socijalnu. Bez razrade organizacije i pragmatične realutopije

radikalna demokratija ostaje filozofski projekt udaljen od prakse. Više teorijski izazov, nego realna pretnja.

Dvosmislenost protesta je i okolnost da se narod u Srbiji probudio, a da nije narušena klasna tišina. Tome je više razloga. Rano je uočeno da je vrednosni rascep između srednje i radničke klase na osi autoritarno–demokratsko sprečio njihovo političko jedinstvo u protestu u Srbiji (Milenković 2024). Nacionalno već dugo uspešno neutralizuje klasno, a savremeni srpski sindikati su anemični i zbog polukolonijalnog statusa države prema stranom kapitalu. Vlast razlikuje loše tajkune i dobre strane investitore i pravda se otvaranjem novih radnih mesta kod stranaca. Da li na drugoj strani neki domaći tajkuni podržavaju protest zato što je pala nadstrešnica ili zato što nisu dobili da grade Beograd na vodi? U ideološki šarolikom protestu pretežu srednji slojevi, zadovoljni životom, ali ozlojeđeni korupcijom i organizovanim kriminalom koji je zarobio republiku. Podeljeni tabori unutar sebe su ideološki šaroliki, a građani su nezadovoljniji nepravdom nego teškim životom (Demostatov razgovor, avgust 2025). Dalje, podrška protestima opada sa godinama, a sa stepenom obrazovanja raste. Protest ne podržavaju stariji od 65 godina, ni oni sa osnovnim obrazovanjem (Ilić 2025). Strukturno-racionalni i emotivno-moralni slogani protesta su: pravda, sloboda, studenti, blokada, korupcija, laž, krvave ruke, država, vlada, odgovornost (Zvijer, a.o. 2025:90–91). Ključni vizuelni simbol je krvava šaka, simbol korupcije, a ne eksploatacije. Iako studenti ne brane svoj, nego opštiji interes, u ovoj opštosti nisu ni protiv poodavno solidno institucionalizovanog egoizma. U vlastitom generacijskom spoju iskustva i očekivanja, nemaju antikapitalizam. Ali ima anarhizma, kao u svim studentskim protestima. Anarhizam je aktivni virus pobune i radi pobune koji kod mladih psihološki seže do neslućene uzvišenosti identiteta u otporu. Biološki kanalisana moralnost. Međutim, za razliku od globalnog studentskog anarhosocijalizma 1968, danas je to lokalni anarholiberalizam koji je, veberovski rečeno, drugačiji od neburžoaskog. Moralna ekonomija trga je izvan sumnje u ekonomiju i crkvu. Međutim, ako svaka vlast korumpira, i ako je izglednija dobra vlast onih koji ne žele da vladaju, onda je trg u moralnoj prednosti. Ova moralna ambivalentnost trga delom je posledica klasne šarolikosti koja je vidljiva i kod protestanata i kod režimlija. Ni podela na suvereniste i evrofile nije odsečna. Vrh crkve jeste za režim, ali njen deo nije izgubio autoritet ni kod dela protesta koji povremeno svraća u crkvu po blagoslov. Zato nije teško zaključiti da zakavžene emocije u dominantnom javnom diskursu protesta nisu centrirane toliko oko antagonizovanih ideologija i nepomirljivih klasnih interesa, nego više oko političkih podela za vlast ili protiv nje, za predsednika ili protiv njega. Pa ipak, nemali učinak protesta jeste što je neutralisao desničarske teme u

javnosti i oslobodio građane straha od vlasti. Masovnošću na trgu približio se samo jednoj strani radikalne demokratije, ali je redukovanjem kritike države na korupciju ostao izvan nje.

Gvozdeni zakon kleptokratije je denunciranje neubrojivog demosa kao ohlosa.

U Srbiji odnos plebiscitarnog i predstavničkog, neposredne i posredne demokratije, karakteriše obostrano i duboko nepoverenje između naroda i režima. To je najopštija odredba duge aktuelne političke krize. Narušavanje temeljne saglasnosti i sumnja u institucije još nisu prešli u oružani sukob. Koji su konkretni uzroci nepoverenja u dugu koruptivnu vlast u Srbiji, a koji su uzroci demofobije vlasti i njenog straha od sunovrata i od gubitka političke kontrole? Koliko režim strepi od neposredne demokratije, a koliko od gole osvete nakon sunovrata? Izgleda da je druga opasnost aktuelnija, iako je nemire na srpskim trgovima teško odsečno odvojiti od šireg građanskog nepoverenja prema kapitalparlamentarizmu 21. veka u kom se prelama odnos profita i demokratije, volonterskog trga i plaćenog parlamenta. Socijalno jeste skriveno u studentsko-građanskom otporu korupciji, iako nije antikapitalistički artikulisano. Ono što je neskriveno jeste s jedne strah vlasti od demosa, a s druge nepoverenje studentsko-građanskog demosa u institucije – sudar iskustava, očekivanja, moralizama i emocija, agore i parlamenta. Pojmovno gledano, možda je ovaj dugi sudar u Srbiji odveć složen da bi se mogao redukovati klasičnom napetošću između sitoajena (građanina) i buržuja (posednika). Međutim, i ova pojmovna antiteza nije neupotrebljiva kod objašnjenja ulaska sitoajena u javni prostor koji je monopolisala vlast uz pomoć buržuja. Možda ova procena danas zvuči uprošćeno zato što se pitanje šta narodu prepustiti u našem veku drugačije postavlja nego u prošlom, zbog drugačijeg odnosa klasnih snaga. Drugačija je i procena srazmere koliko je demokratije na trgu odbranjivo i koliko je jedinstvena demofobija režima. U svakom slučaju, strah srpskog režima nije mali čim se snaga demosa prikazuje kao opasnost od ohlosa, svetine, blokadera-terorista, huligana ili plaćenika. To je postojana ideološka retorika režima u Srbiji kojom se demofobija vlasti imunizuje od neubrojivih. Oštrije rečeno, na delu je odbrana kleptokratije, duge koruptivne vlasti, jer je gvozdeni zakon kleptokratije denunciranje neubrojivog demosa kao ohlosa. Odgovori raznih režima demosu bili su antikomunistički, antitotalitarni ili antipopulistički. U Srbiji je ova vrsta retorike antiizdajnički akcentovana i centrirana oko otpora plaćenoj obojenoj revoluciji. U EU je rast ekstremne desnice zbog otpora migrantima na drugi način ojačao demofobiju vlasti. U strahu od masovnih okupljanja i od ugroženosti manjina

nastala je neoliberalna antipopulistička retorika. U Srbiji je, međutim, na delu strah vlasti od naroda, a ne od nasilja ekstremnodesničarskih grupa i kriminalaca koje režim organizuje i koristi. Dakle, unutar evropske demofobije treba razlikovati otpor nasilnom šovinističkom populizmu uperenom protiv etnički Drugog od nenasilnog građanskog nepoverenja u institucije. I nekontrolisanu i nekažnjenu provalu besa mase (navijača, huligana) od pretnje građanskog otpora odozdo. Srpski režim se brani tako što huliganizuje građansko, ideološki osmišljavajući vlastitu konzervativnu demofobiju tezom o obojenoj revoluciji.

Trg je opšta volja. Nije postdemokratija nego „divlja demokratija" spontana i javna, a ne izlobirana iza kulisa parlamentarnih frakcija. Tolerancija trga nije akt milosti države nego ustavnopravni zahtev.

Da li režimskoj retorici nedostaje samo proglašenje vanrednog stanja pa da buna odista postane revolucija? Pre odgovora treba se zapitati šta studentsko-građanski protest nije? Gde ga pojmovno smestiti između građanske neposlušnosti, otpora, revolta, bune, ustanka ili revolucije? Nije teško uočiti da protest nije revolucija, jer ne teži temeljnoj promeni vrednosti. Srpski trg je lišen socijalne komponente radikalne demokratije i nije direktna suprotnost liberalizmu. Nije ni ustanak, kojim se slabi diže protiv jakog i u kom rob ne želi da postane gospodar, nego samo da skrene pažnju na nepravednu podvlašćenost. Robovi nemaju viziju, a njihov ustanak je otpor koji traži samo politizaciju vlastite bespomoćnosti. Donekle slično, danas LGBT parade ne traže izmenu sistema nego samo drugačiju normalnost rodnog poretka i ukidanje vlastite duge nepriznatosti. Mase na srpskom trgu nisu ni nacionalni „identitari" ako se ima na umu razlika između univerzalno plebejskih (socijalnograđanskih) i partikularnih nacionalpopulističkih struja (od Pegide do Lepenove).

Za razliku od pomenutih otpora, studentsko-građanski protest u Srbiji, iako ne u celini, nosi u sebi univerzalno. Traži više od priznanja vlastite bespomoćnosti. Ali ipak ne toliko da bi bio revolucija i radikalna demokratija. O tome svedoče ključni zahtevi protesta. Najopštije rečeno, nemir na trgovima valja shvatiti kao nadoknadu osobenog deficita predstavničkog političkog sistema koji je neoliberalizam normalizovao kao stvar novca. A u Srbiji legalizovao i dugom otvorenom korupcijom vlasti. Nije reč o revoluciji, jer je u protestu vidljiva ograničena pretenzija za prevazilaženjem korupcije parlamentarizma, a ne i ključnog deficita kapitalparlamentarizma.

Pa ipak, uprkos nedovoljno upadljivom klasnom sadržaju, protest nije u potpunosti lišen plebejske komponente. Plebejsko treba shvatati kao

dugu kumulativnu tradiciju demokratskog otpora: pruža se od Aristotelovog učenja o demokratiji kao diktaturi sirotinje, preko Rusoove opšte volje i Marksove diktature proletarijata sve do Ransijerove definicije dela bez udela. U našem veku to su građani spremni da vaninstitucionalno nadziru trgovinu u kapitalparlamentarizmu. Ovo treba istaći vremenu uprkos, jer je plebejska tradicija u liberalizmu prokleta kao totalitarna i pomerena na negativnu stranu normativnih pojmova centriranih oko nasilja ulice. U ovoj osudi zapostavlja se važna pojmovna nijansa, razlika sile od nasilja. Sila je masovnost, latentna reaktivna protivmoć i nenasilna pretnja protesta, nasilje je legalni monopol države. Osim toga, u pitanju je i odbrana različitih interesa. Nenasilna moć brani interese neubrojanih, marginalizovanih i nesigurnih iz srednjih i donjih slojeva, a legalna zakonska prinuda je sredstvo elita u državi kapitala. Dakle, samo formalno gledano protest je nelegalna snaga pokreta, a država legalna vlast sistema. Sadržinski posmatrano, stvari su složenije.

Naime, ako pretenduje da bar delom bude volja svih građana, a ne samo novcem osigurana parlamentarna većina, demokratija treba ne samo da formalno dozvoljava, nego i da omogućava proteste neubrojanih. Da i trgu prizna status ravnopravnog dela opšte volje. Nije to postdemokratija, nego vaninstitucionalna, spontana i javna demokratija, a ne ona izlobirana iza kulisa parlamentarnih frakcija. U njenom središtu je takođe odavno razrađeni nehijerarhijski plenum, oblik neposredne demokratije koji traži da se čuju svi glasovi. Vidljivi i nevidljivi. Dakle, razvijena demokratija, pored u institucijama poslovnikom regulisanog neslaganja, traži i javno razbarušeno neslaganje na trgu. Treba otvarati prostor građanskom neslaganju, a ne preventivno ga zatvarati i demonizovati kao ulicu. To je ustavnopravni zahtev ne samo kodifikovanog pozitivnog, nego i materijalnog prirodnog prava. Nije moralni, nego metamoralni imperativ podsticati, a ne sprečavati neslaganje kao javno vanparlamentarno pravo na raspravu. Građanska neposlušnost nije teror, nego blokada, nova barikada manipulativnoj proceduri. Nije to ulični studentski identitetski hir. Sapostojanje pripitomljene institucionalne i divlje rasprave podrazumeva i neukroćene metode protesta iznad duhovitih performansa. Neinstitucionalni otpor je svež vazduh demokratije, obrazac političke kulture, a ne oblik vladavine. Protivi joj se kruta liberalna antiteza: institucija *contra* ulice. *Don't touch* institucije. Ovu isključivost treba korigovati drugačijom antitezom: trg (agora) *contra* apsolutno suverenog kapitalparlamenta. Trg je nužni pojmovni deo *volonte generale* zato što novcem osigurana većina u parlamentu može donositi i zakone koji se kose sa interesima neubrojanih. Zato Tim Vil izričito uvodi protest kao četvrtu moć pored izvršne, zakonodavne i sudske. Ne kao dekorativnu i povremenu građansku neposlušnost, niti kao toleranciju kojom

se dugo kiti klasični liberalni kapitalparlamentarizam, a koju širokogrudo priznaje i srpski predsednik. Nego trg kao normalni i permanentni vaninstititucionalni nadzor parlamenta kapitala smešten između konstitucionalne i konstituisane moći.

Studentsko-građanski protest u Srbiji cepa ekonomski problem, ne osporava celinu nego ga sužava na korupciju.

Za dalje pojmovno raščišćavanje važno je još preciznije razdvojiti bunu od revolucije. Razni ovovekovni protesti su šarolike bune zato što su lišeni novog programa. Protive se uglavnom starim, ali nepoštenim procedurama. Nisu socijalne revolucije koje postavljaju nova pravila i donose nove vrednosti. Nisu ni obojene revolucije, jer nema dokaza da su strane sile podstakle masovno nezadovoljstvo. Naprotiv, aktuelni srpski režim odgovara stranim silama zbog stabilnosti ulaganja u periferijski kapitalizam, osiguranja litijuma nemačkoj industriji, bakra Kinezima i privilegija Ling Longu. I dozvoljava Trampovom zetu rušenje Generalštaba. Reč je o proračunatoj prepredenoj toleranciji stranaca koju je vlast u Srbiji koristila nudeći razne ustupke velikim silama da bi izbegla njihovo nepoverenje i subverzivne obojene revolucije. Nije li zato EU dugo ignorisala protest umanjujući njegovim učesnicima delatno zgušnjavanje rizika i nade?

Bolji dokaz da protest nije obojen nije potreban. Protesti nisu ni nacionalne revolucije, jer je ovaj pojam drveno gvožđe: nacionalni identitari žele nova pravila za druge (po pravilu manjine), a ne za sebe. Nacionalisti se bore protiv univerzalnog, a revolucije nema bez odbrane univerzalnosti (Wihl 2023:91), bez oslobođenja od starog i bez slobode novog. Rasizam nemačke Pegide je provincijalizacija Evrope, to su protesti protiv univerzalnih prava izbeglica. I građanski rat u Jugoslaviji je 1990-ih bio provincijalizacija višenacionalne države, jer su u novim patuljastim državama dotadašnji ravnopravni narodi degradirani u nacionalne manjine. Etničko je srušilo načelo univerzalnosti. Ali nije u aktuelnom studentsko-građanskom protestu u Srbiji. On se neće pojmovno degradirati ako se odmah kaže da je to duga buna protiv procedure, iako deluje radikalno. Buna je i zato što je izolovan na jednu državu i zato što mu je odjek u okruženju prilično slab. Ima nečega šizofrenog u neravnomernosti između dugog trajanja s jedne strane i nepriznavanja snažnog i masovnog nezadovoljstva srpskog studentsko-građanskog protesta s druge. Koliko je za to kriv sam studentsko-građanski protest koji cepa ekonomski problem i sužava ga na korupciju umesto da osporava celinu? Koliko je realno od klasno šarolikog protesta očekivati napad na celinu?

Priznavanje samo nenasilnog neslaganja (dijaloga) je eufemizam za liberalnu represivnu toleranciju. To je kulturni politički način da se prikrije neprijatna ekonomska represija.

Promenio se pre svega odnos klasnih snaga, ko je alfa a ko beta. Epohalne društvene promene menjaju vrednosne komponente klasičnih pojmova. Pozitivni pojmovi postaju negativni i obrnuto. Nakon sloma socijalizma legalnost protesta priznaje se samo nenasilnom pokretu. Prirodnopravna formula o otimanju otetog proglašena je totalitarnom. Priznavanjem samo nenasilnog protesta sužava se legitimnost onog nezadovoljstva demosa koje je prožeto fizičkom pretnjom, preseca se nužna veza mase i nasilja, o čemu je pisao Le Bon. Odbacuje se materijalno prirodno pravo i Marksova procena da je sila babica svakog društva koje u sebi nosi novo. Naprosto, svako nasilje izuzev državnog demonizuje se kao terorizam. Nije tako bilo uvek. Nasilni otpor nenarodnoj vlasti dugo je u istoriji bio legitiman. „Bogu nema draže žrtve od krvi tirana", pisali su čak i teolozi u srednjem veku. U savremenom kapitalizmu, međutim, legalno je samo mirno neslaganje. Sila je isključivi monopol države. Da li je kod ovog sužavanja legitimnosti sile na državu više reč o civilizovanju kuture neslaganja ili o moralizovanju važne poluge novca i profita? Pre će biti da je nenasilno neslaganje (dijalog) eufemizam za liberalnu represivnu toleranciju. To je kulturan politički način da se prikrije neprijatna ekonomska represija. U digitalnom dobu za neinstitucionalizovano nenasilno neslaganje važnije je biti prisutan u javnosti nego naoružan na barikadi. Ne postojiš ni u srpskoj javnosti ako nisi u medijima koje nadziru bezobrazno bogati. Biti prisutan, znači biti neizložen stigmatizaciji, patologizaciji i kriminalizaciji. Mediji osiguravaju moralizaciju vlastite i amoralizaciju druge strane: mi smo patrioti, pravedni i pošteni, a drugi je nepravedan i plaćeni izdajnik. Zato su sporovi oko slobode medija ključna napetost liberalne tolerancije. Bez medija, nema glasova ni javnog pritiska. Javna vidljivost je važnija od cilja, to je uslov svih uslova. Demokratija je time relativizovana i formalizovana. Rasizam, šovinizam, separatizam – sve postaje javno važno ako je medijski vidljivo. Osigurati sebi isključivo medijsku vidljivost, a ne i uverljivost znači demokratiju degradirati na reklamu, a vrednosti relativizovati. Ako je i ekstremna desnica (Le Pen, Pegida, srpski radikali i prerušeni naprednjaci) kadra da legitimnost pravda medijskom vidljivošću, onda iščezava razlika između oprečnih sadržaja, partikularnih i univerzalnih vrednosti. Srpski predsednik je to najbolje shvatio. Svaki dan je na TV ekranima. Hegemonom vidljivošću relativizuje sadržaj izlaganja.

Brojanje nije zbrajanje neuračunljive ulice iz drona nego mera snage neuračunatog plebsa na trgu. Razlikuje se od suve aritmetike izbrojivih u parlamentu koju formiraju bogati sponzori i plaćeni lobisti.

Marketinški stručnjaci znaju da smanjena vidljivost uskraćuje demokratski kvalitet demosu. Premda je demos uočljiv kao većina demonstrirajući masovnost na trgu, režim uvek smanjuje broj onih koji se ne slažu. Ovde je važno pitanje – koje brojanje je demokratski realno u opštijem socijalnopolitičkom smislu? Da li je to matematički zbir o kom se staraju sumnjive izborne komisije, brojanje glasova u parlamentu ili ono treće, javno brojanje socijalno nezadovoljnih na trgu? Ovo poslednje, svakako, zato što je u njegovoj osnovi brojanje neubrojanog dela bez udela. Nije to spontano zbrajanje neuračunljive ulice, nego neuračunatog plebsa na trgu, koje se razlikuje od suve aritmetike u parlamentu koju formiraju bogati sponzori i plaćeni lobisti. Investitori koji prilažu partiji da bi obezbedili profit. Klasno šarolike učesnike protesta u Srbiji spaja status neubrojivosti, to je ekonomski, politički i medijski zbir nevidljivih. U kapitalizmu, direktno ili posredno, legalnu parlamentarnu većinu izbrojivih određuje egoistična svojina.

Njoj nasuprot, protesti na trgu ne pokazuju moć onih koje je teško izbrojiti iz drona, nego pritisak neubrojivih. Svih onih koji nisu priznati u kapitalizmu zato što su gubitnici koji nisu kadri za profit. Dakle, dve podele, dva brojanja, dva smisla politike. Dva shvatanja demosa i vladanja, dva obrasca legalnosti javnog opštenja, dva viđenja demo-kratije. I dva teorijska obrasca redukovanja političkog: pravno i socijalno. Prosto rečeno, finansijski moćni imaju lobističke kanale, manjina bogatih trguje državnim moćnim položajima, kupuje državu. Interesi siromašne većine, demosa, teže se organizuju jer nemaju sponzora. Nisu li upravo stoga neslaganja na trgu intrinzično republikanska? Da bi im uskratili ovaj status, vladajući ih demonizuju istim kontraargumentom: protesti nisu plaćeni od legalnih domaćih kapitalista nego od stranih organizatora obojene revolucije. Pri tome, naravno, skrivaju vlastite sponzore koji im, doduše, više nisu ni potrebni kao ranije, jer su zauzeli državu i uzimaju koliko hoće. Na drugoj strani, protest u Srbiji nije nasilje, ni moć mase, nego pritisak neizbrojivog demosa. Kako platiti neizbrojive neubrojive? Ako se optuže da su plaćeni, lakše im je uzeti legitimnost opšte volje. U Srbiji demos na trgovima zahteva „Ne tražimo da nas brojite, nego da nas ubrojite u one koji su kadri za kontrolu odlučivanja". Nije to matematička volja naroda, čijom se isplativošću kalkuliše u parlamentu, nego neposredno nenaplativo neslaganje agore na trgu.

Sloboda neubrojivih nije višak vrednosti liberalizma niti posledica slobodnog tržišta ideja, nego je izraz spontanog samoupravljanja platežno nesposobnih.

Sociološki rečeno, na trgu je društvena protivsila uperena protiv legalno kupljene institucionalne države koja polaže isključivo pravo na legitimno nasilje. Ako to država i jeste u veberovskom smislu, ona ne može monopolisati legitimnost na masovno neslaganje pomoću raznih manipulativnih načina namicanja većine: „Finansiraj mi kampanju, neću ti ostati dužan". Zato je u objašnjenju savremene normalizovane izborne farse važno prepoznati neubrojivost i neizbrojivost. Protivmoć neubrojivog dela bez udela u represivnoj toleranciji, koja se naziva demokratijom, ispoljava se u nekvantitativnom otporu demosa na trgu. Izbori osiguravaju samo izbrojivu saglasnost i to samo ukoliko su valjano kontrolisani i medijski regulisani. Ako nisu, onda je nepristajanje neizbrojivih i neubrojivih legitimno. Nema istinske legalnosti bez ovako raščlanjene legitimnosti, kao što nema ni prava bez nekodifikovane pravičnosti. Izbeći neprogresivnu konfliktnost znači socijalno intervenisati u korist politički nepriznatih neubrojivih.

Ako je demos po prirodi neorganizovan, nije i nereprezentativan, nego je samoreprezentativan (Wihl 2023:94). Širi je prostor neslaganja na trgu od institucionalizovane politike koja je svedena na državu i isključivu legitimnost njenog nasilja. Istini za volju, preko plenuma se ne može vladati, procedura je nužna, ali se može vlast nadzirati. Nadzor vlasti agorom sa trga nije manje konstitutivan od nezavisnog sudstva. U Srbiji smo svedoci samopredstavljanja na trgu koje se protivi otuđenom partijskom predstavljanju, što je živi deo šire razlike između neposredne i posredne, materijalne i formalne demokratije. Savremeni demos je normativno usmeren, ali ne u moralističkom nego u metamoralnom pogledu. Demokratija neubrojivih na trgu je antiteza demokratiji broja i moći ubrojivih, onih koje za vlast kvalifikuje novac. Plati vladajućoj partiji, pa ruši hotel „Jugoslavija". Studentsko-građanski protest nije gola plebiscitarna demokratija, jer se tek u nezadovoljstvu agore na trgu vidi ambis između različitih oblika predstavljanja. U parlamentu ovaj raskol zamagljuje svađa, brbljaonica plaćenih poslanika.

Ustanak neubrojivih na trgu je skrivena nepriznata plebejska komponenta neposredne demokratije.

Pa ipak, kraju svega rečenog treba biti realan. Trg je nužna dopuna neubrojivih aktera, onih na drugoj strani jednako nužnih institucija koje nadziru ubrojivi. Ali trg nije tek sporedna korektura ni dekorativni nadzor

korupcije. Nadmetanje savremene agore sa trga i parlamenta treba videti i kao konstruktivno, a ne samo kao opasno i nerazumno. Nije to građanski rat, ni antipluralno homogenizovanje mase, zato što demos treba razlikovati od populusa (koji se manipulativno konstituiše kao ksenofobna politička celina protiv konkretnih neprijatelja). Demos je širi pojam, čine ga u socijalnom smislu neubrojivi. Oni simbolizuju mogućnost ustanka odozdo, neslaganja koje kontroliše državu (Wihl 2023:97). Latentni plebs danas je multietnički prekarijat (zaposleni privremeno i povremeno) koji je na srpskim trgovima manje aktivan od delova nezadovoljnih srednjih slojeva. Prekarijat je lišen klasne svesti, ali ne i statusa neubrojivih i marginalizovanih. Odlučni i dugi otpor na srpskim trgovima spontano je marginalizovao tradicionalne radničke štrajkove. A poziv studenata sindikalno neorganizovanom, klasno prestrašenom i nacionalno zavedenom radništvu na generalni štrajk ostao je bez odjeka.

U poluperiferijskom srpskom kapitalizmu nema ove latentne pretnje plebsa stranim investitorima, ni državi kao njihovom poslodavcu. Predsednik države je otvoreno molio zaposlene da ne uznemiravaju strane investitore štrajkovima. Multiklasni i multietnički demos na srpskim trgovima na tome mu nije mnogo zamerao. Revolt studentsko-građanskog demosa nije nastao iz želje da vlada, nego iz otpora da se njime vlada koruptivnim kadrovima. Iako u protestu nema ni prisećanja na socijalne revolucije, ovo iskustvo treba pomenuti kao jedan oblik pretenzije plebsa i bezgaćnika da postanu ubrojivi demos. Vreme će pokazati da li je protest samo latentno upozorenje ili otvorena demokratska pretnja neubrojivih. Za sada je jasno da ustanak neubrojivih u Srbiji nije šovinistička eksplozija desnih ekstremista protiv etnički drugačijeg stranca, niti je eksplozija partikularnog, nego je pobuna univerzalističke kontrole agore sa trga protiv intrinzično partikularne korupcije kapitalparlamentarizma.

Protest neplaćenog i nepotplaćenog trga počiva na načelu da „Treba sve čuti", a ne samo plaćene poslanike koje su regrutovale sponzorisane partije. U ovoj materijalnoj razlici zgusnuta je napetost između savremenog demosa i oligarhije i skrivena nepriznata plebejska komponenta neposredne demokratije. Socijalni zahtevi su ipak posredno prisutni, iako nisu ogoljeni kao u revolucijama zbog hleba 1789. i 1917. Hleb je kao motiv revolta tek posredno prisutan u studentsko-građanskom otporu korupciji, pa traženje poštene procedure i odgovornosti srpskog režima ipak nije lišeno socijalnog. I u studentskom otporu stranačkom zapošljavanju ima klasnog nemirenja. U celini uzev, agora sa trga jeste neproceduralna reakcija na korupciju, iako ne traži mnogo iznad poštene procedure. Ovo otuda što je u hegemonoj epohalnoj svesti utopija slaba, a lobiranje legalizovano. Uporna i duga borba demosa na srpskim trgovima u osnovi nije iracionalna

reakcija ulice, nego dugo, godinama kumulirano samotraženje, doduše, legalističko zato što nema epohalne socijalne alternative. Zato protest nije revolucija, ni pojmovno neuhvatljivi revolt između ustanka i bune. Svest o neubrojivosti probuđenog demosa treba čitati kao korak ka svesti o nepomirljivosti. Ova svest je daleko iznad nesporazuma oko procedure, ali i ispod klasne svesti. Klasna svest, svest o neubrojivosti i proceduralni otpor su u različitoj meri prisutna tri uzroka, tri nivoa nepomirljivosti organizovanog nezadovoljstva i tri različita pojma kojima treba objašnjavati neslaganja srpskog trga i većine u parlamentu koji je izabran uz pomoć kapitala.

Epilog: Protest je vrtoglavica, a ne nesvestica celine u Srbiji. Sudar unutar Jednoga.

Ovi pojmovi mogu biti korisni samo ako se ima na umu celina. Celina je nacionalni kapitalizam. Dugi poremećaj njegove integracije u Srbiji jeste vrtoglavica sistema. Nije i njegova nesvestica, zato što, čak i ako je moguć sunovrat vlasti, nije izgledna promena društveno-ekonomskog sistema. Metaforična dijagnoza data u ovom podnaslovu nagoveštava granice učinka protesta i njegov odnos prema radikalnoj demokratiji.

Filozofski gledano, ako je suština mišljenja pitanje (Hajdeger), onda se treba držati onoga što nisi osvojio (A. Rembo). Treba li se u proceni protesta držati kriterija radikalne demokratije i koliko je za to protest u Srbiji sposoban? Odgovor je ambivalentan. Radikalna demokratija upozorava da treba nastaviti upravo sa onim što je u antitotalitarnim rezulucijama Evropskog parlamenta proglašeno za dovršeno, anahrono i totalitarno. Sa slomom evropskog socijalizma sahranjena je živa, a ne mrtva prošlost univerzalnog smisla socijalne jednakosti. Ali upravo to što pobednici ne posustaju u demonizaciji univerzalnog, kod poraženih univerzalno dodatno oživljava. Prošlost je živa ukoliko se opaža kao opasna, mrtva prošlost se zaboravlja.

Ove žive socijalne prošlosti nema u srpskom protestu. Radikalna demokratija ne može se svesti na otpor korupciji. Zato je za dijalektičku procenu važan pristup koji protest i režim vidi kao Jedno, zavađeno u sebi nadvoje. Kao jedinstvo suprotnosti, ali izvan mogućnosti radikalnodemokratskog razrešenja. Unutar ovog jedinstva treba pažljivo razdvojiti nestabilni dualizam, koji katkad rađa progresivno, od onoga koji neretko nosi i unazađivanje. Postoji i pat pozicija snaga trga i parlamenta lišena brzog nasilnog rešenja. Nije naodmet podsetiti da se u proceni treba čuvati privida koji u naprednom ne vidi nazadno. Ova dijalektika nadilazi „mrzovoljno suočavanja pozitivnog i negativnog" (cit. Žil Šatle [*Gilles Chat□let*], prema Badiju 2019:118). Isprepletenost agore sa trga i procedure treba čitati u ovom ključu. U Srbiji je reč o sudaru unutar Jednoga. Nije na delu sudar dva zasebna

entiteta (tabora), nego rascep Jednog bića kapitalizma i Jedne političke kulture. Tačnije, srpsku konfliktnost čine probuđeno nezadovoljstvo demosa i uspavana korupcija vlasti. Vreme će pokazati koliko je ova konfliktnost progresivna. Za sada je vidljiva njena celina, moć nenasilne mase na trgu i legalnog nasilja parlamentarne većine, sudar demosa i oligarhije. Odnos snaga unutar celine je asimetričan, ali dinamičan i nestabilan (menja se iz meseca u mesec).

Dakle, u analizi se treba osloboditi teorijske lakoće frontalne redukcije sukoba na dve polarne različitosti, ali i simetrije u proceni isključivosti zavađenih delova celine. Dve verzije demokratije, agora sa trga i kapitalparlamentarizam, jesu sukobljene, ali su i komplementarni delovi jedne celine, srpskog kapitalizma. Iako poprilično sukobljeno, ovo dvojstvo je Jedno. To su različite ali društveno-ekonomski srodne, suprotne, ali ne i dovoljno antagonizovane strane da bi iz njihove napetosti moglo nastati novo. Rezultat može biti samo poboljšanje postojećeg, samo bolji kapitalizam. Rečeno nije teško pokazati poređenjem, doduše, nehomogenih poželjnih vizija društva kod protesta i homogene vizije kod vlasti. Njihove oprečne vizije javnog neprijatelja ne bi trebalo da zavedu. Zato je kod analize protesta u Srbiji epistemološki plodnije poći od Jednoga, nego od dve zasebne celine. Protest jeste faza u antagonizaciji pocepane celine, ali treba pažljivo ceniti stupanj njihove (ne)pomirljivosti. Nisu sve nepomirljivosti podjednako duboke ni inovativne: kulturne napetosti pliće su od ekonomskih, a kvir razlike su još beznačajnije za progresivnu nestabilnost celine. Razne medijske galame uspešno skrivaju jedinstvo celine u Srbiji i kroje privid o dubokom frontalnom dualizmu koji seže do teze o građanskom ratu. Napetost unutar celine može biti žestoka, a da ne bude i antagonistička. Režim apeluje na poštovanje procedure koja reguliše otmeno i uljudno neslaganje koje nije nužno i progresivno. Naprotiv, progresivni ishod je verovatniji tamo gde je manje ljubaznosti, ukoliko neslaganje studentsko-građanske agore i kapitalparlamentarizma pređe u socijalno-ekonomski antagonizam. Ako ovo izostane, napetost, uprkos dužini, ostaje samo na površini uzburkana, a u dubini nedirnuta represivna tolerancija. Zato treba razdvojiti estetske razlike, koje se ispoljavaju u proceduralnim sukobima u parlamentarnom forumu, a koje su često funkcionalni ukras celine, od dubljih socijalnih razlika koje se mogu aktivirati samo na trgu. Teorijski je besplodna i graja oko podele na patriote i izdajnike, jer zamagljuje zaspalu klasnu napetost unutar celine. Aktuelna napetost agore sa trga i kapitalparlamentarizma u Srbiji može dovesti samo do reorganizovanja celine, a ne i doneti novu celinu. Zato je za sada gornja granica učinka ove napetosti samo vrtoglavica celine (rušenje režima), ali ne i njena nesvestica (temeljna izmena kapitalizma).

Literatura

Badiju, Alen. 2013. *O mračnom slomu* (prevela O. Petronić). Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.

Badiju, Alen. 2019. *Mali džepni Panteon* (prevela S. Vasilić). Loznica: Karpos.

Birešev, Ana. 2025. *Zazivanje političkog – istorija i perspektive*. Beograd: Filozofski fakultet.

Demirovic, Alex. 2018. "Autoritärer Populismus als neoliberale Krisenbewältigungsstrategie, Prokla." *Heft* 190:27–42.

Demostatov razgovor. Avgust 2025. https://demostat.rs/sr/vesti/ekskluziva/demostatov-razgovor-kako-razumemo-fenomen-studentskih-protesta/2258 (posećeno novembra 2025).

Ilić, Vujo. 2025. „Klasna podrška protestima". *Peščanik* 25.8.2025. https://pescanik.net/klasna-podrska-protestima/ (posećeno novembra 2025).

Milenković, Vladimir. 2024. „Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase". *Slobodni filozofski* 20.12.2024.

https://slobodnifilozofski.com/2024/12/klasni-karakter-protesta-protiv-rezima-o-upadljivom-odsustvu-radnicke-klase.html (posećeno novembra 2024).

Ransijer, Žak. 2012. *Na rubovima političkog* (preveo I. Milenković). Beograd: Fedon.

Wihl, Tim. 2023. "Die Demo als Revolte?" *Zeitschrift für Politische Theorie* 14(1):85–103.

Zvijer, Nemanja, Marija Radoman, and Aleksandra Marković. 2025. "The Formal Features of Protest Slogans as an Element of Symbolical Struggle in Serbians Faculty Blockades 2024–2025" Pp. 79–96 in *International Scientific Conference "New Divisions, Struggles and Solidarities in Southeast Europe" Book of Proceedings*, edited by V. Backović and A. Marković. Belgrade: Sociological Scientific Society of Serbia.

Zahvalnica

Zahvaljujem na korisnim sugestijama učesnicima protesta, profesorima Jovu Bakiću i Nemanji Zvijeru.

Todor Kuljić

THE PUBLIC SQUARE AND THE CAPITAL-PARLIAMENTARIANISM: NON-CLASS CLASH OF DEMOS AND DEMOPHOBIA IN SERBIA

Summary

The paper discusses the relationship between radical democracy and student-citizen protest in Serbia. The public square (agora) and the capital-parliamentarism are synonyms of direct and indirect democracy. The public square is the general will. It is not post-democracy but "wild democracy" spontaneous and public, not lobbied behind the scenes of parliamentary factions. The tolerance of the public square is not an act of mercy of the state but a constitutional requirement. The uprising of the countless in the public square is the hidden, unrecognized plebeian component of direct democracy in the Serbian protest. But there is no radical democracy in it that seeks

deeper changes in the world of work. It is not there because the protest divides the economic problem, does not challenge the whole, but narrows the criticism of the system to corruption. That's why the square and the capital-parliamentarianism are conflicting complementary parts of one whole, Serbian capitalism. Although quite entwined, this duality is One. These are different but essentially related, opposite, but not sufficiently antagonized components of the whole, from whose tensions nothing new can arise. The result can only be an improvement of the existing, only a better capitalism. These are the limits that the protest cannot exceed because they are imposed by power relations and the hegemon's epoch-making awareness of the narrow and wider environment.

Keywords: The public square, agora, capital-parliamentarianism, protest, radical democracy, Serbian capitalism

DOI: 10.5281/zenodo.20268223
Originalan naučni rad
Primljen: 27. februara 2026. Prihvaćen: 4. maja 2026.

Rade M. Pantić

O PROBLEMATICI POLITIČKE ARTIKULACIJE DRUŠTVENIH POKRETA I PARTIJA U KONTEKSTU SAVREMENOG STUDENTSKOG POKRETA U SRBIJI

SAŽETAK
Tekst pokušava da kontradikcije i dileme sa kojima se danas suočava studentski pokret u Srbiji smesti unutar svetskosistemskih procesa dužeg trajanja. Zbog toga polazimo od debata na levici koje su pokrenute krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka, koncentrisanim na krizu saradnje između društvenih pokreta i levih političkih partija, kao i na promene u režimu akumulacije kapitala na svetskom nivou, koje su uzrokovale transformaciju kejnzijanske države blagostanja u autoritarnu neoliberalnu državu. Novi oblik kapitalističke države karakterišu sužavanje nadležnosti parlamenta, promenjena funkcija političkih partija i depolitizacija društvenih odnosa pod diktatom tehnokratskih ideologija neoliberalizma, paralelno sa njihovom juridizacijom i kulturizacijom. U nastavku teksta posvećuje se pažnja specifičnostima koje nova forma i funkcija kapitalističke države dobija na periferiji kapitalističkog svetskog sistema. Na primeru postsocijalističke Srbije tekst pokušava da pokaže promene vladajućih ideoloških paradigmi kao oblike adaptacije zavisne države na kretanja akumulacije kapitala na svetskom nivou. U zaključku se vraćamo na studentski pokret u Srbiji i ukazujemo na nužnost izgradnje autonomne ideologije pokreta i adresiranja pitanja zavisnog razvoja na periferiji bez kojih su nemoguće temeljne društvene promene. Inspirisani teorijom Nikosa Pulancasa, predlažemo strategiju političke artikulacije procesa zasnovanih na direktnoj demokratiji u društvenoj bazi sa onim predstavničke demokratije unutar države u cilju demokratske transformacije i prevazilaženja forme i funkcije kapitalističke države.

KLJUČNE REČI
studentski pokret, Srbija, Nikos Pulancas, autoritarni etatizam, neoliberalizam, periferija, politička artikulacija

Uvod

Studentski pokret u Srbiji, nastao nakon tragedije uzrokovane padom nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu prvog novembra 2024. godine, stekao je za kratko vreme ogroman broj pristalica i proširio se u masovne proteste kojima su pristupile mnoge druge organizacije građana.

Rade M. Pantić, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd: rade.pantic@fmk.edu.rs

CC BY NC ND

Pokret se od početka ogradio od opozicionih političkih partija i nevladinih organizacija, gradeći alternativni oblik političke organizacije kroz direktnu demokratiju, odbijajući da u prvi plan ističe lidere putem rotiranja predstavnika u medijima i koncentrišući se na cilj ispunjenja zahteva koji su upućeni vlastima. Studenti su uspeli da blokadama zgrada fakulteta i plenumskim načinom odlučivanja stvore masovan pokret, dobro organizovan i koordinisan, koji je dugim marševima i organizovanjem protesta i u najperifernijim gradovima Srbije stekao veliku popularnost i nametnuo se kao glavni politički izazov vladajućoj Srpskoj naprednoj stranci.

U radu ćemo pokušati da kontradikcijama koje se ispoljavaju u delovanju ovog pokreta nađemo njihov izvor u istorijskim kretanjima dužeg trajanja, kako bismo izbegli parohijalnost interpretacija koje svode analizu na jedinstven i lokalni slučaj, izolovan od svetskosistemskih procesa. Naime, studentski pokret u Srbiji za sebe je tvrdio da je apolitičan, a upustio se u alternativne metode organizacije naroda koje su od njega napravile najvažnijeg opozicionog političkog aktera u zemlji. Studentski plenumi su u suštini nelegalne institucije studentskog organizovanja (zvanične su studentski parlamenti), pa ipak su studenti u svojim zahtevima istakli upravo one koji su legalne prirodne. Studenti ističu da se bore za sistemske promene, a istovremeno zahtevaju da postojeće zvanične institucije države rade svoj posao, dok sami nisu uspeli da sopstvene zahteve izraze kroz studentske parlamente. Oni traže da se na čelu institucija nađu oni koji su stručni za obavljanje tih poslova, a prizivanje vladavine eksperata stoji u kontrastu sa direktnim demokratskim načinom organizovanja pokreta i strategijom da se plenumski način odlučivanja prenese i na druge društvene nivoe, lokalne zajednice i radna mesta. Konačno, nakon što studentski pokret nije uspeo da protestima i blokadama dođe do ispunjenja svojih zahteva, bio je prinuđen da promeni taktiku i napravi „izborni zaokret", najavljujući sastavljanje „studentske liste", na kojoj će se naći odabrani, moralno neupitni, apolitični stručnjaci, koja će se takmičiti na parlamentarnim izborima. Ovaj zaokret je tako u prvi plan izbacio problem političke artikulacije studentskog pokreta: artikulacije logike delovanja pokreta zasnovanog na principima direktne demokratije sa praksama predstavničke demokratije višepartijskog političkog sistema.

Kako ćemo videti, ova maršruta društvenih pokreta, od „politike odbijanja", koja se manifestuje u ograđivanju od zvaničnih političkih organizacija i institucija, do „izbornog zaokreta" i prihvatanja nužnosti učestvovanja u njima, jeste posledica strukturnog problem sa kojim su se pokreti susreli još sedamdesetih godina prošlog veka. Zato ćemo se, kako bismo upravo istakli strukturno poreklo kontradikcija i nedoumica sa kojima se danas sreće studentski pokret u Srbiji, na početku teksta vratiti debatama

na levici s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina prošlog veka. Italijanska komunistkinja Rosana Rosanda (Rossana Rossanda) tada je primetila „krizu dijalektike između društvenih pokreta i političkih partija", što nam omogućava da raskid društvenih pokreta sa levim političkim partijama vidimo kao problem, a ne navodno puko oslobođenje pokreta od restriktivnog diktata političkih partija, kako su tvrdile tada preovlađujuće interpretacije tzv. novih društvenih pokreta. Širu elaboraciju problematike ovog raskida pružio je Nikos Pulancas (*Nicos Poulantzas*), čiji koncept autoritarnog etatizma predstavlja teorijsku srž ovog teksta. Pulancas nam, naime, omogućava da sistemske promene u procesima akumulacije kapitala na svetskom nivou tokom krize sedamdesetih godina, povežemo sa restrukturacijom kapitalističkih država, koja je vodila ka slabljenju parlamentarne demokratije, jačanjem uloge izvršne vlasti i administracije u odnosu na parlament i političke partije, i ka posledičnom udaljavanju političkih partija od narodnih masa. Novu formu kapitalističke države Pulancas stoga naziva autoritarnim etatizmom, koji odlikuje uspon vladajućih državnih partija, duboko sraslih sa državnom birokratijom, kao i dominacija tehnokratskih ideologija. Kao posledica ovih procesa, došlo je do autonomizacije delovanja društvenih pokreta u odnosu na leve političke partije, koje su asimilovane u mehanizme novog etatizma, pa će nam, u nastavku teksta, Pulancasov predlog strategije demokratskog prelaska u socijalizam putem političke artikulacije delovanja društvenih pokreta i političkih partija, poslužiti kao putokaz u interpretaciji neuspeha pokreta i levih partija da spreče neoliberalnu kontrarevoluciju kapitala, napad na institucije socijalne države blagostanja i povećanje stope eksploatacije radnog naroda.

Kako bismo pokušali da nadogradimo Pulancasovu analizu iz sedamdesetih godina u odnosu na savremene svetskosistemske procese, da istaknemo nove načine političke kooptacije levih pokreta i partija, kao i nove ideološke mehanizme integracije u procese akumulacije kapitala na svetskom nivou, u nastavku teksta uvodimo koncept autoritarnog neoliberalizma i analizu savremene dekadencije parlamentarne demokratije, komparativnog politikologa Pitera Mera (*Peter Mair*). Pažnju ćemo zatim posvetiti specifičnim odlikama političke sfere u perifernim državama kapitalističkog sistema, kakva je savremena Srbija, kako bismo, kao korektiv interpretacijama koje problematiku političke sfere ovih država gledaju kroz optiku antikorupcijskog diskursa, predložili hipotezu da sistem političkog vladanja u njima predstavlja perifernu varijantu autoritarnog neoliberalizma uzrokovanu zavisnim razvojem, a ne puku lokalnu devijaciju od navodnog demokratskog standarda država centra. Usled toga osvrnućemo se na teoriju periferne kapitalističke društvene formacije Samira Amina (*Samir Amin*), da bismo u nastavku na primeru savremene Srbije interpretirali promenu

u ideološkim mehanizmima zavisne društvene reprodukcije, koju je donela vladavina Srpske napredne stranke, kao oblik adaptacije periferne države u odnosu na promene u procesima akumulacije kapitala nakon svetske krize 2008. godine. U zaključku teksta vratićemo se na problematiku političke artikulacije studentskog pokreta u Srbiji i u odnosu na izvedenu analizu pokušati da ukažemo na mogućnosti i probleme koje ovaj proces nosi sa sobom.[1]

Kriza dijalektike između društvenih pokreta i partija

U jugoslovenskom časopisu *Marksizam u svetu*, u broju 12 iz 1985. godine, objavljeni su prevodi dva teksta na temu krize levih političkih partija. Autori tekstova su Rosana Rosanda, italijanska komunistkinja, novinarka i feministkinja, i Manuel Askarate (*Manuel Azcárate*), španski komunista i novinar, član Centralnog i Izvršnog komiteta Komunističke partije Španije (KPŠ), odgovoran za međunarodne odnose do 1981. godine.[2] Rosandin prilog nosi naslov „Kriza i dijalektika partija i društvenih pokreta u Italiji" i poslužiće nam kao korektiv preovlađujućih interpretaciji nastanaka tzv. novih društvenih pokreta (Rossanda 1985 [1983]). Naime, prema interpretacijama koje su od kraja sedamdesetih i tokom osamdesetih godina postale dominantne, tokom šezdesetih nastaju novi društveni pokreti (feministički, studentski, mirovni, ekološki, antirasistički, omladinski itd.), koji predstavljaju izlazak na javnu scenu „novih društvenih subjekata", i nastaju u direktnoj opoziciji prema radničkom pokretu, koji se proglašava totalizujućim i isključujućim, navodno usko skrojenim prema interesima „belog muškog radnika". Autori nastajućih studija novih društvenih pokreta prikazuju ove pokrete kao signal nastanka novog postindustrijskog ili postmodernog društva, i izraz potreba narastajuće nove srednje klase kojoj nisu u centru interesovanja ekonomski i materijalni zahtevi, koji su navodno u zapadnim društvima većinom zadovoljeni, već „postmaterijalni", kulturni, oni koji se tiču potrošnje, identiteta i životnih stilova.[3] Novi

1 Ovaj tekst nema ambiciju da pruži detaljan prikaz delovanja studentskog pokreta u Srbiji, koji bi bio potkrepljen empirijskim istraživanjem, već se zadovoljava time da ponudi jednu novu teorijsku perspektivu koja bi smestila ovaj pokret i njegove dileme u širu problematiku delovanja društvenih pokreta u okviru svetskosistemskih procesa akumulacije kapitala i sledstvenih preobražaja političke sfere država kapitalističkog svetskog sistema. Takva studija zahtevala bi zasebno istraživanje i zaseban tekst.

2 Oba autora su u trenutku pisanja teksta bili disidenti svojih komunističkih partija: Rosanda je izbačena iz Italijanske komunističke partije 1969. godine, a Askarate iz Komunističke partije Španije 1981. godine.

3 Prema Kregu Kalhunu (*Craig Calhoun*), pioniri studija novih društvenih pokreta gledali su na radnički pokret kao na jednoličnu, disciplinarnu i represivnu instituciju

društveni pokreti navodno nisu zainteresovani za državnu politiku, već za onu koja se odvija unutar civilnog društva, u „svakodnevnom životu", pa predstavljaju forme pluralitetnih mikropolitika koji se organizuju putem novih nehijerarhijskih oblika udruživanja i društvenog delovanja van zvaničnih političkih institucija (Pavlović ur. 1983).

Za razliku od ovih preovlađujućih interpretacija koje pozitivno gledaju na bujanje različitih društvenih pokreta koji navodno izlaze iz Prokrustove postelje uniformnih radničkih partija, Rosanda je na primeru Italije detektovala prekid „dijalektike" između društvenih pokreta i radničkih partija, posebno Italijanske komunističke partije (IKP), rascep koji je istovremeno uzrokovao i krizu Partije i krizu društvenih pokreta. Naime, prema Rosandi, subjekti društvenih pokreta koji izbijaju na javnu scenu 1968. godine nisu nešto apsolutno novo, oni su postojali i ranije.[4] Ono što je uzrokovalo njihovu novu vidljivost jeste njihova autonomizacija od levih partija, rascep između novih zahteva društvenih pokreta i sposobnosti partija i zvaničnih političkih institucija da na njih odgovore. Prema Rosandi, ono što je ranije odlikovalo IKP jeste njena „elastičnost", sposobnost da u sebe apsorbuje različite oblike društvenih borbi, različite frakcije radništva, nove zahteve mladih radnika i omladine. Na ovaj način se Partija konstantno revitalizovala, širila i jačala, dok su pokreti od Partije dobijali političku reprezentaciju, organizacijsku infrastrukturu i mogućnost artikulacije društvenih borbi u zajednički front.[5] Međutim, od 1968. godine javljaju se radikalniji zahtevi radnika i studenata, koji se pozicioniraju znatno više ulevo od IKP i sindikata pod njenom kontrolom, i organizuju u autonomne fabričke savete tokom tzv. „vruće jeseni" 1969–70. godine. Delovanje ovih studentsko-radničkih organizacija zatim se prelilo van zidina fabrike, nastankom „kvartovskih komiteta", koji su istakli radikalne zahteve i u sferi društvene

(prenebregavajući pluralitet njegovih formi i delovanja), takođe kao na zastarelu i izlišnu formu društvene organizacije u uslovima novog postindustrijskog društva izobilja i promenjene klasne strukture. Na ovaj način su od radničkog pokreta i marksizma napravili karikaturu u odnosu na koju su istakli aposolutni novitet teme svojih studija (Calhoun 1993:390–391). Za političke stavove klasika marksizma, koji upravo zagovaraju nužnost artikulacije različitih vidova društvenih borbi videti: Barker 2013.

4 Za radove koji dovode u pitanje novost novih društvenih pokreta videti: Kivisto 1986; Tucker 1991; Calhoun 1993.

5 Slično se može zaključiti u vezi s aktivnošću Komunističke partije Jugoslavije u međuratnom periodu, koja je organizovala studentski pokret, omladinu u gradu i na selu, učestvovala u radu ženskog pokreta, sarađivala sa pokretima za nacionalno samoopredeljenje, radila na savezu radnika i seljaka itd. Videti: Gužvica 2019; Radanović 2016. Kao odgovor na kritike da je socijalistička Jugoslavija rasformiranjem Antifašističkog pokreta žena zapostavila rad na ženskom pitanju videti Burcar 2020, gde se pokazuje da je Savez komunista Jugoslavije sistematski radio na podruštvljavanju reproduktivnog rada kako bi se stekli materijalni preduslovi za žensku emancipaciju.

reprodukcije, zajedno sa feministkinjama koje su zahtevale nadnice za kućni rad (Cuninghame 2011). Oni osnivaju vlastite forme samoorganizovanja i nove partije, ali IKP i dalje sa njima komunicira, polemiše, neke zahteve prihvata, a neke odbija, pokušavajući da ih kooptira. Saradnja je, prema Rosandi, bila dobra i sa feminističkim organizacijama. Tokom prve polovine sedamdesetih IKP tako čak uspeva da profitira na novom talasu društvenih pokreta, ostvarujući odlične rezultate na izborima. Međutim, do definitivnog raskida, prema Rosandi, dolazi 1976. godine kada je IKP, u skladu sa svojom novom političkom strategijom „istorijskog kompromisa", podržala vladu Demohrišćanske partije, a zatim i mere štednje koje su vodile ka neoliberalnoj restrukturaciji italijanske privrede, okrećući se protiv levih društvenih pokreta i podržavajući državnu represiju nad njima. (za detaljniju analizu istorijskog kompromisa videti Hellman 1988; Mandel 1978).

Ovaj rascep između društvenih pokreta i levih partija Rosanda tako ne vidi kao nešto pozitivno, kao oslobođenje društvenih pokreta od „tradicionalne levice", već kao problem, kako za pokrete tako i za partije. Leve partije su izgubile svoju društvenu bazu, dok su se pokreti distancirali od politike, marginalizovali ili subkulturizovali i, ostavljeni bez zajedničkog političkog stožera, fragmentisali, napustivši težnje ka ujedinjenoj borbi i konstruisanju alternativnog društvenog projekta.

Askarate u svom prilogu ističe promene kroz koje je tada prolazila kapitalistička država, u kojoj je izvršna vlast jačala u odnosu na parlament i predstavničku demokratiju (Azcarate 1985 [1983]). Prema njemu, moć odlučivanja se sve više koncentrisala unutar izvršnih organa, administracije i visoke državne birokratije. To je stvorilo protivrečnost između društvenih očekivanja koja su polagana u političke partije i njihovih stvarnih mogućnosti. Politička sfera poprima sve više oblik „politike spektakla", a televizijska posredovanost zamenjuje političku organizaciju masa, što utiče na personalizaciju političkih pozicija partija, favorizujući medijski eksponirane lidere, i jača nedemokratske procese unutar samih partija. Askarate ove negativne tendencije zapaža kod KPŠ, ističući da se ona zatvorila u izbornu parlamentarnu logiku i da je zapostavila politički rad sa društvenom bazom. Ovo zatvaranje KPŠ i njena sve veća birokratizacija stoje u kontrastu, kako sa njenim proklamovanim ciljevima, tako i sa demokratskim težnjama i željama masa za jednom novom političkom praksom, pa se one rezignirano okreću od nje i gledaju sa uvećanim skepticizmom prema celoj političkoj sferi.

Pulancasova teorija autoritarnog etatizma i projekat demokratskog prelaska u socijalizam

Oba priloga originalno su objavljena u zborniku na francuskom jeziku koji je priređen u čast francusko-grčkog marksističkog teoretičara Nikosa Pulancasa (Buci-Glucksmann 1983). Pulancas je tokom krize kapitalizma sedamdesetih godina primetio transformaciju kapitalističke države, iz kejnzijanske države blagostanja u „autoritarni etatizam". Autoritarni etatizam, prema njemu, jeste nova forma kapitalističke države u kojoj dolazi do slabljenja institucija političke demokratije, iako se formalno zadržava oblik parlamentarnog višestranačkog sistema (Poulantzas 1981 [1978], 2017 [1979]).

Prema Pulancasu, autoritarni etatizam predstavlja, naizgled paradoksalno, decentriranje moći kapitalističke države u odnosu na internacionalni kapital, uz istovremenu centralizaciju i koncentraciju moći unutar institucija vlade i administracije. Naime, s jedne strane, kao odgovor na svetsku krizu kapitalizma, jačaju procesi internacionalizacije kapitala putem stranih direktnih investicija i razvoja nove međunarodne podele rada, kako bi pad profitne stope bio zaustavljen uvećanjem stope eksploatacije radne snage (Pulancas 1978 [1974]). Promene u režimu akumulacije kapitala na svetskom nivou zahtevale su reorganizaciju odnosa, kako unutar kapitalističke klase, tako i između kapitala i radničke klase. Evropske kapitalističke države stoga su bile prinuđene da se restruktuiraju unutar novog „imperijalističkog lanca" i da „interiorizuju" procese internacionalizacije kapitala pod dominacijom američkog kapitala. Novo preplitanje stranog i nacionalnog kapitala značilo je promenu ekonomske funkcije države, pri čemu su mnoge odluke, kako bi se podredile tokovima internacionalnog kapitala, delegirane na institucije smeštene iznad, ispod ili izvan ingerencije nacionalne države – na naddržavne političko-ekonomske saveze, međunarodne finansijske i trgovinske organizacije, regionalne mreže, nevladine savete, agencije i komore itd. (Jessop 2002). Ovi procesi su, s druge strane, doveli do jačanje ekonomskih funkcija države intervencijama u proizvodne odnose i društvenu reprodukciju, kako bi se stvorio hegemonijski blok između različitih frakcija nacionalnog, mešovitog i stranog kapitala, i kako bi se radništvo podvrglo novim radnim, tehničko-tehnološkim, legalnim, obrazovnim i potrošačkim zahtevima u cilju povećanja produktivnosti rada i stope eksploatacije radne snage.

Jačanje ekonomske funkcije države uslovilo je, prema Pulancasu, transformaciju cele kapitalističke države: budući da političko-ideološke funkcije države sada postaju podređene ekonomskoj, dolazi do „premještanja vladajuće ideologije prema tehnokratizmu" (Poulantzas 1981 [1978]:174). Ova dominacija novog ekonomskog aparata države direktno je uticala na

slabljene parlamenta i predstavničke demokratije u odnosu na izvršnu vlast, kao i na slabljenje uloge političkih partija u odnosu na administraciju i državnu birokratiju. Tako je došlo do zaobilaženja parlamenta kao mesta gde se javno donose značajne političke odluke i koncentracije moći u administrativnim telima koja odluke donose daleko od očiju javnosti i kontrole parlamenta. Donošenje normi i utvrđivanje pravila, prema Pulancasu, tako se sve više prenosi na administraciju i izvršnu vlast, kao i na nadnacionalne i nevladine institucije, što parlamentu oduzima incijativu u predlaganju zakona i slabi autonomiju sudske vlasti. Moć parlamenta je tako drastično sužena i on postaje podređen vladi i administraciji, pa služi legitimizaciji unapred donetih odluka.[6]

Paralelno sa slabljenjem parlamenta dolazi i do transformacije funkcija političkih partija, čija predstavnička funkcija slabi u odnosu na administraciju, što vodi ka „krizi zastupljenosti". Umesto buržoaskih partija, sada administracija, institucionalizacijom spleta neformalnih krugova, kao komisija, radnih grupa, delegacija, saveta itd., preuzima funkciju zastupanja i arbitriranja interesa različitih frakcija kapitala i prerade ovih interesa u oblike hegemonijskih tehnokratskih ideologija. Budući da administracija preuzima ulogu političke organizacije vladajuće klase i integracije narodnih masa, kao i proizvođenja hegemonije, partije prestaju biti mesta razrade političkih programa, pravljenja klasnih i društvenih kompromisa, te gube zastupničku funkciju i postaju „remeni za prenošenje odluka izvršne vlasti" (Isto:236). Ovim putem dolazi do „dezideologizacije" političkih partija i njihove transformacije u *catch-all* partije, dok se rad na terenu i direktan kontakt sa društvenom bazom zamenjuje administrativnim tehnikama političkog marketinga, ispitivanja javnog mnjenja, anketa, fokus grupa itd. Partije tako dobijaju funkciju medijske drugostepene ideološke prerade tehnokratskih ideologija u cilju njihove popularizacije u narodnim masama i njihovog usklađivanja radi održanja društvene kohezije.[7]

Budući da se administracija sada autonomizuje od kontrole i dogovora s parlamentom, a heterogenizacija kapitala vodi ka fragmentaciji državne birokratije u odnosu na interese frakcija kapitala koje zastupa, što kao učinak

6 „Državna politika razrađuje se kao *tajna* nametnuta kao permanentni državni razlog, tajnim mehanizmima, sistemom administrativnih postupaka što praktički bježe svakoj kontroli javnog mišljenja. To je značajna promjena osnovnih principa buržoaske predstavničke demokracije. Princip javnosti potpuno je uklonjen u korist institucionalno priznatog principa tajne [...]" (Poulantzas 1981 [1978]:233).

7 Za koncept drugostepene ideološke prerade inspirisali smo se književnom teorijom Pavela Medvedeva prema kojoj književni postupci ne uzimaju predmete za svoju obradu iz stvarnosti, već iz ideologijā koje su tu stvarnost već interpretirale. Stoga književni postupci „prelamaju" ideologije koje su već na svoj specifičan način obradile društvenu stvarnost (Medvedev 1976 [1928]).

ima partikularizaciju i proliferaciju zakona, dolazi do povećane kontrole vrhova izvršne vlasti nad administracijom kako bi se ova što više objedinila. Centralizacija vlasti tako postaje potreba koja se javlja usled povećanja unutrašnjih kontradikcija administracije, uslovljenih širenjem njenih funkcija do kojih dolazi procesima internacionalizacije kapitala. Kao odgovor na ove probleme nastaju vladajuće masovne državne partije, čija je funkcija upravo usklađivanje i kontrola rada različitih birokratskih institucija sa pozicija vrhova izvršne vlasti. Dakle, postojanje jako hijerarhizovane masovne vladajuće partije na čelu državnog aparata predstavlja strukturnu nužnost usled promenjene forme i funkcije kapitalističke države. Podela vlasti između više partija, prema Pulancasu, samo bi dovela do povećanja kontradikcija koje bi trebalo ukloniti. Iz ove potrebe striktne kontrole nad radom državnog aparata dolazi do prožimanja partijskih kadrova sa kadrovima visoke birokratije, kao i do personalizacije političke vlasti u liku predsednika vlade ili predsednika države.[8] Ne radi se, dakle, o tome da je određena politička klika uzurpirala vrednosno-neutralne državne institucije, već je došlo do fragmentacije i partikularizacije samih institucija, što zahteva arbitriranje snažne izvršne vlasti oličene u figuri „autoritarnog" političkog lidera.[9]

Možemo zaključiti iz Pulancasove analize da vlast tehnokratskih eksperata, „tehnobirokratski etatizam stručnjaka", zahteva nužnu suplementaciju

8 Prema Pulancasu, situacija se ne menja mnogo u državama u kojima, umesto jedne masovne državne partije, opstaju dve koje se alterniraju na vlasti, i koje ne predstavljaju značajnu alternativu jedna drugoj. Garant kontinuiteta su upravo administrativne državne, nevladine i međunarodne birokratske institucije koje ostaju mesta odlučivanja. U dvopartijskim sistemima dolazi do stvaranja administrativnih mreža između vladajućih partija sa mešovitim članstvom, koje kontrolišu upliv kadrova u administraciju, selektivnom kooptacijom članova opozicionih partija, kao i isključenjem onih koji predstavljaju alternativu vladajućem bloku.
Kao savremen primer ovog kontinuiteta administracije, Geri Tipl (*Gary Teeple*) navodi da je u svom prvom mandatu američki predsednik Barak Obama (*Barack Obama*), demokrata, zadržao iz prethodne republikanske administracije predsednika Buša (*George W. Bush*) i ministra odbrane, Roberta Gejtsa (*Robert Gates*), kao i predsednika Federalnih rezervi, Bena Bernankea (*Ben Bernanke*), tj. rukovodioce vojne i monetarne politike, stubova američke svetske hegemonije. Tipl, takođe, daje primer Viktorije Nulend (*Victoria Nuland*), jedne od glavnih kreatora Obamine spoljne politike i zagovornika novog zaoštravanja odnosa sa Rusijom, koja je zadržala visoke diplomatske pozicije za vreme mandata šest predsednika i deset različitih ministara spoljnih poslova (Teeple 2024:457).
9 „Nije riječ o potpunom gubljenju vlasti u korist prave despotske i otočke vlasti, iako ustavni tekstovi šefu izvršnog tijela katkad pripisuju ono što se obično naziva 'prekomjernom vlašću'. Personalizirano predsjedništvo funkcionira kao žarišna točka raznih administrativnih središta i mreža vlasti, kao njihova usklađenost s vrhovima vlasti, a odgovara današnjoj političkoj ulozi administrativnog uređaja. Vrhovni šef izvršne vlasti je, više nego u prošlosti, jamstvo za političko-administrativni mehanizam koji mu velikim dijelom povjerava ovo odlučujuće mjesto." (Poulantzas 1981 [1978]:235)

u figuri autoritarnog lidera jake državne partije, a budući da ekspertska ideologija s vremenom gubi privid tehničke neutralnosti i otkriva svoju klasnu partikularnost, potrebna joj je i suplementacija u vidu identitetskih ideologija (nacionalističkih, etničkih, rasističkih, religioznih, patrijarhalnih itd.). Otvaranje ka novoj internacionalizaciji kapitala, koja će tokom osamdesetih godina prošlog veka prerasti u neoliberalni režim akumulacije kapitala na svetskom nivou i čije je zametke Pulancas sjajno dijagnostikovao u promeni oblika kapitalističke države, nužno je vodilo ka usponu autoritarnog etatizma, de-demokratizaciji višepartijskog sistema i istovremenom uzdizanju tehnokratskih ideologija zajedno sa identitetskim.

Pulancas je iz svoje analize transformacije kapitalističke države izveo kritiku strategija tadašnjih evrokomunističkih partija koje su se, ne obraćajući pažnju na promene forme države koje su se dešavale, bazirale na gradualnom zauzimanju mesta unutar državnih institucija. Taktika jačanja parlamentarnog koalicionog potencijala sa buržoaskim partijama, sprovodila se upravo u doba institucionalnog slabljenja parlamenta, pa je stoga Pulancas upozoravao na opasnost kooptacije komunističkih partija, na mogućnost njihove „socijaldemokratizacije" od strane dominantnog administrativnog aparata i njegovih tehnokratskih ideologija, iza kojih stoje interesi internacionalnog kapitala, a od kojeg sada zavisi nacionalna društvena reprodukcija.

S druge strane, Pulancas je takođe upozorio da antidržavni stav društvenih pokreta i novi animozitet prema političkim partijama može dovesti do njihove atomizacije i od njih načiniti lake mete za ideološku i političku rekuperaciju putem „neokorporativizma i neoklijentelizma države" (Poulantzas 2017 [1979]). Društveni pokreti tako su stavljeni pred nemoguću dilemu: ako ustraju na svojim principima samoorganizacije i oblicima direktne demokratije u izolaciji od predstavničke demokratije, suočiće se sa fragmentacijom i postepenom marginalizacijom, ili će postati lak plen državne rekuperacije, dok, ako potraže zastupništvo u nekoj od političkih partija, rizikuju asimilaciju u njene strukture, koje su putem transformacije predstavničke demokratije podređene autoritarnom etatizmu. Oba izbora tako, prema Pulancasu, predstavljaju slepu ulicu, pa on odbacuje dilemu isključivog izbora – ili direktna demokratija ili predstavnička demokratije, i postavlja problem političke artikulacije društvenih pokreta i partija.

Naime, budući da kapitalistička država ne predstavlja puki neutralni instrument moći, čijim se osvajanjem može služiti ova ili ona društvena klasa, Pulancasova vizija demokratskog puta u socijalizam pretpostavlja transformaciju i širenje institucija predstavničke demokratije u cilju temeljne restrukturacije forme i funkcije države, uz istovremeno širenja institucija direktne demokratije u društvu putem delovanja društvenih pokreta. Za njega, politička artikulacija društvenih pokreta ne predstavlja puko

premeštanje zahteva društvenih pokreta u političku sferu parlamentarizma ili jednostavnu transformaciju društvenih pokreta u parlamentarnu partijsku organizaciju, budući da nova forma parlamentarizma i funkcija političke partije nužno deformišu ove zahteve prema logici autoritarnog etatizma iza koje stoje interesi reprodukcije kapitalističkih društvenih odnosa. Naprotiv, politička artikulacija, smatra on, predstavlja zasnivanje nove dijalektike između pokreta i partija.

Nova problematika koju gradi Pulancas onda bi glasila: kako povezati jačanje direktne demokratije u društvenoj bazi sa transformacijom predstavničke demokratije u državi kako bi se putem radikalne transformacije državnih aparata promenio odnos snaga u državi i omogućilo preuzimanje državne vlasti od strane narodnih masa? Dakle, ne radi se o odvojenom, paralelnom delovanju pokreta i partije, niti o supsumciji jednog delovanja u drugo, već o njihovoj artikulaciji, artikulaciji dva heterogena društvena procesa koje bi trebalo usaglasiti u strategijsku koaliciju čija će dinamika upravo biti zasnovana na tenziji i sukobu koji proizlaze iz nesvodivosti njihovih unutrašnjih logika. Bez zastupnika unutar države, društveni pokreti su osuđeni na političku neefektivnost i fragmentaciju, dok su političke partije bez šireg uporišta u društvenim pokretima nemoćne da se odupru asimilujućim pritiscima državnog aparata i interesa kapitala. Dakle, prema Pulancasu bi trebalo stvoriti nove institucionalne kanale, koji bi povezali direktnu demokratiju u bazi i predstavničku u državi, i time omogućiti „povećano sudjelovanje narodnih masa u državi, [...] i [...] razvoj njihovih inicijativa unutar same države" (Poulantzas 1981 [1978]:266), što bi vodilo, ne ka pukom preuzimanju postojeće države, već ka njenoj transformaciji u cilju izgradnje demokratskog socijalizma, ka refunkcionalizaciji države u službi širenja novih društvenih odnosa, a ne reprodukcije kapitalističkih.

Ideološki mehanizmi autoritarnog neoliberalizma

Čini se da je Pulancas još sedamdesetih godina odlično detektovao tendencije u razvoju akumulacije kapitala na svetskom nivou i posledične promene kapitalističke države i njene vladajuće ideologije. Tokom osamdesetih doći će do širenja internacionalizacije kapitala, pospešenog hegemonijom finansijske frakcije kapitala, koji će biti oslobođen ranijih državnih restrikcija, potčinjavanja periferije putem nametanja mera štednje od strane internacionalnih finansijskih institucija, što će omogućiti premeštanje niskoprofitnih radnointenzivnih delova proizvodnih procesa u ove zemlje, kao i restrukturaciju privreda centra prema tzv. vitkoj proizvodnji putem procesa podugovaranja i autsorsinga, što će razbiti velike koncentracije radništva u fordističkim fabrikama, i time moć radničkih sindikata, i novim radnim

zakonodavstvom dodatno fragmentisati radničku klasu uvođenjem različitih oblika nestandardnih radnih ugovora (za sumarnu analizu ovih procesa videti: Pantić and Močnik 2026).

Državni tehnokratizam biće nadodređen ideologijom neoliberalnih ekonomista, kao i daljim odvajanjem tehnokratskih struktura od kontrole parlamenta, npr. autonomizacijom rada nacionalnih centralnih banaka i njihovim potčinjavanjem Banci za međunarodna poravnanja, kao i proliferacijom drugih paradržavnih „nezavisnih tela", koja zapravo predstavljaju tela zavisna od naddržavnih međunarodnih institucija i diktata svetskog kapitala. Ovo je vodilo ka restrikciji demokratije na tzv. *rule-based order*, gde pravila određuju neoliberalne tehnokrate i nameću ih kao prirodne nužnosti. Autoritarna uloga neoliberalne države postaće naročito upadljiva nakon velike svetske krize 2008. godine, kada su vlade, centralne banke i internacionalne finansijske institucije spasavale banke i finansijski kapital ubrizgavanjem finansijskih sredstva, dok su narodne mase podvrgavale novim merama štednje. Primeri postkriznih mera uključili su ustavnim i zakonskim propisima institucionalizovanje kategorija „ekonomske datosti" i „ekonomske nužnosti",[10] npr. u obliku „fiskalnog pravila" koje određuje maksimume budžetskog deficita i maksimalni udeo duga prema bruto društvenom proizvodu, čime su se državne politike ogolile kao puki instrumenti u službi disciplinovanja narodnih masa prema interesima internacionalnog kapitala. Ove intervencije su izazvale ponovno interesovanje za Pulancasov koncept autoritarnog etatizma i njegovu elaboraciju pod imenom „autoritarnog neoliberalizma" (Bruff 2014; Ryan 2018).

Nezavisno od Pulancasove teorije, komparativni politikolog Piter Mer analizirao je dalju dekadenciju uloga parlamenta i političkih partija u neoliberalizmu (Mair 2006). Prema njemu, kriza društvene uloge političkih partija manifestuje se kao, s jedne strane, sve veći skepticizam birača prema partijama i izborima (smanjenje participacije na izborima, veća volatilnost u glasanju, osipanje članstva i smanjenje ideološke identifikacije sa pojedinim partijama), a, s druge strane, kao sve veće okretanje političara „od društva ka državi" i sve veće brisanje razlika između različitih partija. Dok su tradicionalne partije komunicirale sa svojom bazom putem niza društvenih institucija, aktivno socijalizujući i politički organizujući svoje članove i glasače i ujedinjujući ih prema klasnim ili ideološkim kriterijumima, savremene partije se odvajaju od njih i transformišu u *catch-all* partije, tražeći glasove u širem „biračkom telu".[11] Paralelno, putem promene

10 Za podređivanje prava i pravne prakse neoliberalnoj ekonomističkoj ideologiji videti: Knox 2016, 2019; Pantić 2025.

11 Geri Tipl tvrdi da je transformacija partija u *catch-all* partije vodila ka tome da one promovišu nedovoljno definisane i specifikovane politike, koje su generičke i opšte,

načina finansiranja partija, od finansiranja putem članarina i donacija ka finansiranju iz javnih fondova, dolazi do podređivanja partija državnim institucijama i do njihove juridizacije putem niza novih zakonskih regulacija i ograničenja, koja pojačavaju državnu kontrolu nad partijama i slabe njihovu organizacionu autonomiju. Partije su tako vezane za državne institucije i postale su za političare odskočne daske ka usponu u individualnim administrativnim karijerama.

Mer zaključuje da je prostor tradicionalne partijske demokratije, kao mesto posredovanja između društva i države, ostao ispražnjen, pa su narodne mase postale direktno izložene neoliberalnom tehnokratizmu. Neoliberalno razmontiranje države blagostanja, redukcijom javnih socijalnih usluga i sistema socijalne zaštite, reprodukciju radne snage podređuje direktno tržištima i finansijalizaciji. Umesto politizovanja društvenih i radnih odnosa posredstvom političkih partija i njihovih organizacija, usledиće juridizacija društvenih odnosa. Ostavljene bez političke zaštite, radne mase će se reaktivno organizovati u retradicionalne identitetske zajednice, kako bi smanjile egzistencijalni rizik usled nestalnosti prihoda i nadomestile nedostatak socijalizacije. Ekonomizam tehnokratskog neoliberalizma tako atomizuje radničku klasu na ideološki oblik individualnog posednika „ljudskog kapitala", negirajući na ovaj način postojanje klasne podele društva, da bi zatim reaktive zajednice bazirane na identitetskim kulturnim specifičnostima uvukao u pravne mehanizme „politika priznanja" (*politics of recognition*). Neoliberalni tehnokratizam na ovaj način biva suplementiran pravno-kulturističkim identitetskim politikama, koje političku sferu redukuju na problematiku priznanja prava na kulturnu identititetsku specifičnost, vladajući na ovaj način menadžmentom kulturnih razlika i sukoba (Močnik 2016). Identitetske politike tako predstavljaju pravno-kulturistički preobraženi oblik tehnokratske organizacije masa pod diktatom neoliberalne ekonomske ideologije. Između defanzivnih i hipohondričnih identitetskih zajednica i države umeću se sada „nevladine organizacije", koje se

---

kako bi na njih nahvatale što različitije segmente birača. Prema Tiplu, karakterizacija političkih partija kao *catch-all* ili *all-in* stranaka protivreči samom pojmu „partije" ili „stranke", jer on implicira zauzimanje neke „strane", a ne tendenciju da se obuhvate svi. Budući da između programa partija nema temeljnih razlika, fokus postaje promocija ličnosti lidera i stoga dolazi do personalizacije politike. Parlamentarni izbori i postojanje višestranačkog sistema, tako, fragmentišu klase u individualne „birače" sa zasebnim ličnim interesima, dok pružaju iluziju izbora i veru u postojanje alternative do koje može doći smenom vlasti: „Političke partije postaju deo državnog izbornog aparata, obezbeđujući privid političkog takmičenja i izbora kako bi se održao legitimitet liberalne demokratije. [...] To je zadatak liberalne demokratije: da pomaže akumulaciji kapitala dok ubeđuje radnu većinu da nije klasa sa zajedničkim interesom, već puki zbir atomizovanih glasača, svaki sa svojim zasebnim interesom." (Teeple 2024:472,474)

poistovećuju sa civilnim društvom, i koje ugrožene i isključene identitarce socijalizuju putem podređivanja preduzetničkim veštinama u skladu sa ideologijom tržišnog takmičenja, nazvanim samopomoć (*self-help*) i osnaživanje (*empowerment*), ili kanališu društvene pokrete i nezadovoljstva od transformativnih ka palijativnim i adaptivnim oblicima delovanja pokušavajući da izgrade imidž tobožnjeg neoliberalizma sa ljudskim likom (Petras 1999; Ismail and Kamat 2018).[12]

Što se maršrute društvenih pokreta u neoliberalizmu tiče, Pulancasova i Rosandina strahovanja u pogledu njihove fragmentacije i rekuperacije pokazala su se kao opravdana. Usled opasnosti marginalizacije, društveni pokreti su doživeli ili NVOizaciju, uklapanjem u ideološke mehanizme identitetskih politika (Wood 1995:23), ili su svojom transformacijom u političke partije bili kooptirani u postojeće državne aparate. Joakim Jahnov (*Joachim Jachnow*) dao je odličnu analizu maršrute transformacije levih antisistemskih pokreta u parlamentarnu partiju na primeru nemačkih Zelenih. Iako su pokreti koji su stvorili Partiju zelenih od starta imali svest o opasnostima njene birokratizacije, i preduzeli određene mehanizme rotacije kako bi ih predupredili, to nije zaustavilo procese postepenog preuzimanja dominacije od strane parlamentarne frakcije (*Bundestagsfraktion*) u odnosu na Federalni komitet Partije. Naime, parlamentarna frakcija je dobila monopol nad javnim resursima finansiranja, kao i monopol u medijskoj zastupljenosti, pa je stoga nametnula ostatku partije, njenim levim frakcijama, logiku parlamentarnog preživljavanja putem kompromisnih koalicija sa velikim nemačkim državnim partijama.[13] Antiratni levi pokret koji je pored naglaska na ekološke probleme zastupao demilitarizaciju i antiimperijalizam, tako se transformisao u pro-NATO partiju koja zagovara remilitarizaciju Nemačke i razvoj nuklearnog naoružanja, podržava imperijalističke intervencije SAD, kao i neoliberalne reforme nemačkog tržišta radne snage (Jachnow 2013).

Rastući skepticizam prema predstavničkoj demokratiji i zvaničnim političkim institucijama narastao je tokom dvehiljaditih, a naročito nakon svetske ekonomske krize 2008. godine, kada, kako u centru tako i na periferiji, dolazi do masovnih uličnih protesta i spontanog nastanka društvenih pokreta organizovanih na principima direktne demokratije. No, i pored inicijalnog masovnog odaziva na ove nove forme direktne demokratije

12 Kako napominje Mer u literaturi namenjenoj perifernim zemljama, formula „dobre vlade" (*good governance*) glasi: „NVO-i plus sudije = demokratija", to jest, „[...] dok je naglasak na 'civilnom društvu' prihvatljiv, i dok je oslanjanje na pravne procedure ključno, sami izbori kao takvi ne moraju to biti." (Mair 2006:30)

13 Za sličan mehanizam kooptacije na primeru slovenačke partije Levice izrasle na talasu protesta protiv mera štednja tokom krize Evrozone videti: Podvršič and Veselinovič 2020.

i plenumskog odlučivanja koji pokreti organizuju, suočeni sa nemogućnosti da utiču na temeljne promene državnih politika, ovi oblici organizovanja brzo su gubili masovnost participacije i gasili se,[14] da bi zatim pokušavali da se transformišu u političke partije, kako bi putem izbora i eventualnog ulaska u parlament pokušali da ispune inicijalne zahteve pokreta. Takođe je dolazilo do preuzimanja ovih zahteva od postojećih političkih organizacija ili nastanka levih frakcija unutar njih, koje su pokušavale da iskoriste popularnost društvenih pokreta za pokušaj unutarpartijske reforme.[15] Čini se da je dijalektika društvenih pokreta i političkih partija ostala zaglavljena u začaranom krugu: društveni pokreti razočarani u zvanične političke institucije pokušavaju da se kroz proteste organizuju u nove forme direktne demokratije i samoupravljanja – njihov neuspeh uzrokuje „izborni zaokret" transformacijom pokreta u političku partiju, koja zapostavlja rad na terenu i biva usisana u državni izborni aparat i parlamentarističku logiku – neuspeh političke partije da izvede temeljne društvene promene i njena kooptacija vode ka daljoj rezignaciji prema zvaničnim političkim institucijama, čije (ne)delovanje pokreće novi talas protesta... Čini se tako da problem političke artikulacije društvenih pokreta i partija, koji je Pulancas postavio još skoro pola veka ranije, i dalje nije rešen.

Pre nego što u zaključku ove probleme ispitamo na primeru studentskog pokreta u Srbiji, potrebno je da se, usled položaja Srbije u međunarodnoj podeli rada, osvrnemo na specifičnosti političke sfere u perifernim kapitalističkim društvenim formacijama.

Politička sfera u perifernim kapitalističkim društvenim formacijama na primeru postsocijalističke Srbije

Restauracija kapitalizma u postsocijalističkim državama Istočne Evrope predstavljala je njihov povratak na perifernu poziciju u međunarodnoj podeli rada tj. na poziciju koju su ove zemlje zauzimale unutar svetskog kapitalističkog sistema pre socijalističkih revolucija nakon Drugog svetskog rata (Gagyi and Slačálek ur. 2022).[16] Ove zemlje danas ponovo predstavlja-

14 Za analizu neuspeha održanja društvenih pokreta zasnovanih na plenumskoj demokratiji, na primerima zapatičkog pokreta u Meksiku, argentinskog *Horizontalidad*-a, američkog *Occupy Wall Street*, španskog *Indignados*, kao i studentskih pobuna u Hrvatskoj i građanskih nemira u Bosni i Hercegovini 2014. godine, videti: Kolar 2018.

15 Za analize poraza Sirize po parlamentarnoj pobedi u Grčkoj, neuspelih pokušaja Korbina (*Jeremy Corbyn*) u Britaniji da transformiše Laburističku partiju, kao i Sandersa (*Bernie Sanders*) u SAD da se izbori za prevlast u Demokratskoj stranci videti: Panitch and Gindin 2020.

16 Za analizu međuratne Jugoslavije kao periferne kapitalističke društvene formacije videti: Dimitrijević 1958, Pantić 2023. Za pokušaje posleratne Jugoslavije da se putem

ju periferne kapitalističke društvene formacije za koje je karakterističan zavisni model akumulacije kapitala. Prema egipatskom teoretičaru zavisnosti, Samiru Aminu, zemlje centra imaju sposobnost da podrede organizaciju proizvodnje i razmene na svetskom nivou ka potrebama njihove unutrašnje akumulacije kapitala, dok zemlje periferije odlikuje dezartikulisan i neravomeran razvoj privrednih sektora, nastao kao posledica kolonijalnih i polukolonijalnih intervencija država centra, usled koga su u nemogućnosti da dovrše proizvodne procese i stvore autocentričan model akumulacije, pa su prinuđene da svoju unutrašnju akumulaciju podrede zahtevima akumulacije kapitala centra. Dok u centru dominiraju horizontalni odnosi artikulacije privrednih sektora, na periferiji kapital centra blokira horizontalnu povezanost privrednih sektora i pojedinačne privredne grane vezuje za sebe, u vertikalne odnose podređenosti, tako da oni postaju zavisni delovi procesa akumulacije kapitala centra. Periferne države tako nejednakim uključenjem u međunarodnu podelu rada i blokiranjem njihovog autocentričnog razvoja postaju nesposobne za samostalnu proširenu reprodukciju kapitala. Reprodukcija periferne kapitalističke društvene formacije stoga je zavisna od potreba akumulacije kapitala centra tj. akumulacija kapitala centra postaje uslov reprodukcije perifernih zemalja (Amin 1978 [1970]).

Zavisna akumulacija kapitala periferije uzrokuje promene u njenoj klasnoj kompoziciji. Budući da su nesposobne da obezbede autonomnu akumulaciju kapitala, društvene formacije periferije nemaju vladajuću nacionalnu kapitalističku klasu. Na periferiji postoji kompradorska buržoazija, sačinjena od političke birokratije i podređenog lokalnog kapitala vezanog za nju, koja funkcioniše kao lokalno namesništvo stranog kapitala.[17] Da bi se kompradorska buržoazija reprodukovala, ona mora obezbediti kapitalu centra uslove za ekstraeksploataciju domaćeg stanovništva, zaposlenog u niskoprofitnim i niskostručnim, ekološki štetnim delovima proizvodnih procesa, i istovremeno osigurati reprodukciju tog stanovništva bez koje je nemoguće održavanje ideološke hegemonije, društvene kohezije i političke stabilnosti, nužnih za istu eksploataciju.

U istočnoevropskim državama restauraciju kapitalizma izvela je socijalistička politička i privredna birokratija, tzv. tehnobirokratija, međutim ona se u uslovima nove neoliberalne restrukturacije akumulacije kapitala na svetskom nivou pokazala kao nesposobna da se transformiše u

socijalističkog projekta oslobodi zavisnog položaja u svetskom sistemu videti: Pantić 2021.

17 Prema Pulancasu „[...] pod kompradorskom buržoazijom tradicionalno se podrazumeva deo buržoazije, koji nema svoju osnovu akumulacije kapitala, koji u neku ruku deluje kao prost 'posrednik' stranog imperijalističkog kapitala – zato se u tu buržoaziju ponekad uključuje i 'birokratska buržoazija' – i koji je, najzad, trostruko potčinjen stranom kapitalu (ekonomski, politički i ideološki)." (Pulancas 1978 [1974]:79)

vladajuću kapitalističku klasu (Močnik 2018). U Srbiji je ova transformacija bila dodatno otežana ratovima i međunarodnom izolacijom, ali ishodi su bili slični u svim istočnoevropskim državama. Nakon postoktobarskih promena u Srbiji dolazi do faze restauracije kapitalizma koja se bazira na povećanom uplivu stranih direktnih investicija, a vladajući politički blok se transformiše u kompradorsku birokratiju, dok domaći kapital dobija određenu ulogu u odnosu na strani kapital. Prema Vladimiru Milenkoviću (2021, 2024), karakteristično za ovu fazu restauracije kapitalizama jeste da je strani kapital pre svega bio zainteresovan za privatizaciju onih preduzeća koja su već imala monopole i niše na lokalnom tržištu, dok su nove investicije odlazile pre svega u sektore bankarstva, telekomunikacija, nekretnina i maloprodaje, a vrlo malo u industriju. Ova faza restauracije kapitalizma išla je tako naruku visokokvalifikovanim stručnjacima iz srednjih slojeva, koji su mogli naći zaposlenje u ispostavama stranih kompanija u sektorima bankarstva i komunikacija, dok je novac pristigao od privatizacije omogućio popravljanje položaja zaposlenih u javnom sektoru školstva, zdravstva i administracije. S druge strane, došlo je do procesa deindustrijalizacije, gašenjem preduzeća iz industrijskog sektora, dok su „preživela" preduzeća podvrgnuta smanjenju broja zaposlenih (*downsizing*), uzrokujući veliku nezaposlenost, pad vrednosti radne snage i pauperizaciju radničke klase.

U političkoj sferi dominirale su Demokratska stranka i Demokratska stranka Srbije, jedna zastupajući liberalniji, a druga konzervativniji deo srednje klase, dok je stranka G17+ kontinuirano delovala, okupljajući neoliberalnu grupu eksperata, koja je praktično funkcionisala kao ispostava Međunarodnog monetarnog fonda, držeći pod kontrolom monetarnu i fiskalnu politiku i obezbeđujući prodor interesa internacionalnog kapitala.[18] U ideološkoj sferi dominirala je kulturistička ideologija proevropskih intelektualaca i nevladinih organizacija, koja je putem balkanističke ideološke matrice izmestila klasne kontradikcije proizvedene zavisnim razvojem na identitetske opozicije Evropa–Balkan, zapadnjaštvo–rusofilstvo, reforma–tradicionalizam, individualizam–kolektivizam, slobodno tržište–državna redistribucija (Močnik 2002). Balkanizam je tako funkcionisao kao kulturistička potpora tehnokratskoj neoliberalnoj ideologiji, svodeći demokratiju na elitistički pojekat vesternizacije i tretirajući radne mase kao „kočničare reformi", nosioce „vrednosnih orijentacija" koje blokiraju „demokratsku tranziciju". Budući da osiromašeno i fragmentisano radništvo, seljaci i narasli sloj nezaposlenih nisu mogli naći predstavnika u vladajućem političkom bloku, ostali su im na raspolaganju očajnički štrajkovi pojedinačnih preduzeća, protesti, blokade i činovi samopovređivanja (Musić 2013).

18 Jan Dragokupil (*Jan Drahokoupil*) je na primeru Republike Češke ovakve političke blokove nazvao kompradorskim servisnim sektorom. (2009:114–131)

Ovaj model razvoja zavisio je od kontinuiranog priliva novca od privatizacije i inostranog zaduživanja, pa je svetskom krizom 2008. godine zapao u probleme. Kako napominje Milenković, s jedne strane, svetska ekonomska kriza i pritisak stranog kapitala ka novim merama štednje, a s druge, rastuće društveno nezadovoljstvo, protesti radničke klase i uspon desnice, zahtevali su koncentraciju političke vlasti unutar jedne masovne državne partije. Milenković zapaža da je pokušaj transformacije Demokratske stranke u *catch-all* partiju izveo Boris Tadić, pokušavajući da nađe birače van tradicionalne baze ove stranke, gradeći široku i hijerarhizovanu infrastrukturu i centralizujući vlast u figuri predsednika Srbije. Međutim, odvajanjem Srpske napredne stranke (SNS) od najveće opozicione stranke, Srpske radikalne stranke, Demokratska stranka je neočekivano dobila ozbiljnog rivala.

Bivši radikali su u novoj stranci uspeli da naprave otklon od svoje ranije antievropske ideologije i da se, prenoseći akcenat na socijalna pitanja, nametnu kao zastupnici tzv. gubitnika tranzicije, istovremeno redukujući sve ekonomske nevolje na korumpiranost vladajućeg postoktobarskog političkog bloka i sa njim povezanih domaćih kapitalista, tzv. tajkuna. Na ovaj način SNS je napravila distinkciju između „loših tajkuna" i „dobrih stranih investitora", da bi zatim svoju nacional-konzervativnu ideologiju reartikulisala u ekonomističku ideologiju nacionalnog interesa, koji se meri uspešnošću u takmičenju na svetskom tržištu tj. sposobnošću privlačenja stranih investicija i rasta BDP-a. SNS je, tako, proizvela ono što Milenković naziva „ideološkom sintezom",[19] koja artikuliše nacional-identitetsku ideologiju sa neoliberalnim tehnokratizmom na nov način, zamenjujući kulturističku fiksaciju Evropom ideologijom nacionalnog ekonomističkog pragmatizma, što je učinilo ranije balkanističke opozicije izlišnim u funkciji reprodukcije zavisnih društvenih odnosa.[20] Zajedno sa pređašnjom ideologijom, za potrebe održanje ideološke reprodukcije novog kompradorskog bloka i zavisnog razvoja postali su izlišni i proevropski intelektualci, zajedno sa glasovima delova liberalne srednje klase koja se identifikovala sa njihovom ideološkom proizvodnjom. Vladajuća ideologija evropskih vrednosti,

19 „Ovakvim je manevrom SNS uspeo da apsorbuje velike ideološke dileme postpetooktobarske Srbije i samim time ih učini irelevantnim. Došlo je do ideološke sinteze u kojoj se u SNS-u utapaju i proevropski kurs i suverenistička politika, i Đinđićevo germanofilstvo i Šešeljevo rusofilstvo, i 'odbrana Kosova' i evropske integracije." (Milenković 2021)

20 Jedno od skorijih anketnih istraživanja pokazuje da simpatizeri nove vladajuće koalicije nemaju posebnu preferencu kada je u pitanju članstvo Srbije u Evropskoj uniji (broj ispitanika koji su „za" bio je gotovo jednak onom koji su „protiv"), dok su prema samoj EU veoma indiferentni (većina ispitanika je na pitanje „Ako bi vam neko sutra rekao da se Evropska unija raspala, kako biste se osećali?" odgovorila da bi bila ravnodušna). (Ristić 2023)

demokratije i ljudskih prava, zamenjena je ideologijom ekonomskog nacionalizma, a od radništva se očekivao „povratak redu" i prihvatanje radne etike i odgovornosti.

Ono što Borisu Tadiću nije pošlo za rukom, uspelo je, tako, lideru naprednjaka, Aleksandru Vučiću. Dolaskom na vlast, SNS se ustoličila kao državna partija, kojoj je uspelo da istovremeno pacifikuje radništvo i sprovede mere štednje, kooptira desnicu i potpuno podredi domaću kapitalističku klasu državnom aparatu, kao i da centralizuje vlast i nametne se kao direktan i isključiv posrednik interesa stranog kapitala. Materijalnu bazu za politički uspeh SNS-a činili su procesi širenja nemačkog industrijskog kapitala na prostor Istočne Evrope, koji je omogućio zavisnu i delimičnu reindustrijalizaciju, razvijanjem pre svega standardizovanih radnointenzivnih delova proizvodnog procesa na nižem stepenu proizvodnih lanaca za koje je potrebna niskokvalifikovana radna snaga (Germann 2017; Gerőcs and Pinkasz 2019). Uz viznu liberalizaciju koja će olakšati radnu emigraciju u zemlje centra Evropske Unije, i javne infrastrukturne projekte, doći će do smanjenja stope nezaposlenosti i povećanja kupovne moći radništva postepenim porastom realnih nadnica i doznaka iz inostranstva, uz paralelno povećanje stope eksploatacije, omogućeno novim Zakonom o radu iz 2014. godine. Uklješteno između nemogućnosti autonomnog političkog organizovanja, i zanemarivanja i kultur-rasizma pređašnjeg vladajućeg političkog bloka, radništvo, prema Milenkoviću, nije imalo gde drugde, nego da prihvati „fatalizam stabilokratije" koji mu je nudio novi kompardorski blok. Radništvo će tako ući u egzistencijalni pakt u podređenoj poziciji prema novoj državnoj partiji, koja je zavisnu reindustrijalizaciju „prodavala" kao nacionalni razvojni projekat.

Favorizacija stranog kapitala uzrokovala je da domaći kapital, kako bi preživeo, mora ulaziti u klijentelistički odnos sa državom, tako da dolazi do preplitanja političke birokratije nove državne partije sa domaćom kapitalističkom klasom, putem monopola na javne nabavke i tzv. javno-privatnih partnerstava. S druge strane, mere štednje i niski porezi na kapital, nametnuti radi priliva inostranih finansijskih sredstava i konkurentnosti u privlačenju stranih investicija, dodatno su redukovali socijalnu zaštitu i kvalitet usluga javnih institucija društvene reprodukcije radne snage, školstva, zdravstva, komunalnog sistema itd. U centru kapitalističkog svetskog sistema, razmontiranje socijalne države blagostanja praćeno je finansijalizacijom reprodukcije radne snage, putem dostupnih potrošačkih, hipotekarnih i studentskih kredita, kao i putem privatnih penzionih i investicionih fondova. Finansijalizacija je na ovaj način omogućila uvećanje stope eksploatacije radne snage stagnacijom rasta realnih nadnica, uz zadržanje visokih standarda potrošnje (Husson 2012:23–26). Budući da je periferija

integrisana u svetski sistem zavisnom finansijalizacijom, nepostojanje razvijenih finansijskih tržišta uzrokuje da vladajuća državna partija kapitalističke periferije stranačkim zapošljavanjem u javnom sektoru nadomešta usluge socijalne države i apsorbuje višak radne snage. Prema Marku Kostaniću (2014), ono što je u dominantnom ideološkom diskursu percipirano kao periferna korupcija i „zarobljavanje države",[21] jeste supstitutivan mehanizam integracije podređenog domaćeg kapitala i osiromašenih radnih masa u nedostatku socijalne države i razvojnog ekonomskog projekta.[22]

Dakle, nije partijska korupcija ono što blokira „tranziciju" postsocijalističkih država i što je uzrok njihove nerazvijenosti u odnosu na zemlje centara, već je upravo posledica dovršene integracije ovih zemalja u svetski kapitalistički sistem, tranzicije u zavisni položaj u međunarodnoj podeli rada. Vladajuće državne partije zemalja Istočne Evrope predstavljaju tako periferne varijante autoritarnih zapadnih *catch-all* partija u uslovima zavisnog razvoja adaptiranog u odnosu na zahteve akumulacije kapitala centra nakon svetske ekonomske krize i potrebe društvene integracije domaćeg kapitala i radništva u ovim okvirima, pri čemu je, u nedostatku razvojnog projekta i socijalne države, nužna veća direktna intervencija partije u cilju disciplinovanja narodnih masa i lokalnih kapitalista. Svođenje političke problematike na borbu protiv korupcije i političkih kritika vladajućih partija na korupcione skandale jeste tako mehanizam održanja zavisnog položaja periferije, a ne propitivanja strukturnih uzroka nerazvijenosti koji mogu pridoneti temeljnom preobražaju. U datim okvirima zavisnog razvoja, bez osmišljavanja alternativnog ekonomskog programa, maksimum koji se može dostići antikorupcijskim diskursom jeste zamena jedne kompradorske političke birokratije drugom, tj. promenom kako se ništa suštinski ne bi promenilo.

21 Kako su primetili brojni autori, tokom devedesetih godina prošlog veka došlo je do internacionalizacije problematike korupcije, kada se ona sve manje vezivala za koruptivne radnje multinacionalnih kompanija, a sve više za javne institucije perifernih država. Prema ovim autorima, „antikorupcijski diskurs" je postao glavno ideološko sredstvo kojim je obrazlagana nerazvijenost periferije, zamenivši ranija rasistička i kulturistička opravdanja imperijalizma i postajući novi način disciplinovanja i potčinjavanja država globalnog Juga (Brown and Cloke 2004; Hindess 2005; Bukovansky 2006; Bratsis 2014; Pantić 2026).

22 „Korupcija periferne države je strateški odgovor na međunarodnu kapitalističku konkurenciju i osiromašenje širokih slojeva, a ne neizbrisiv talog nekog imaginiranog balkansko-socijalističkog mentaliteta. Radi se o jedinom instrumentu aktivne ekonomske politike koji je preostao na raspolaganju lokalnim političkim akterima" (Kostanić 2014)

Zaključak: politička artikulacija studentskog pokreta u Srbiji

Proteste protiv vlasti SNS-a uglavnom su do nastanka novog studentskog pokreta organizovale opozicione partije ili su te partije preuzimale spontane proteste građana.[23] Karakteristično za ove proteste jeste da su uokvireni u antikorupcijski diskurs i da nisu uspevali da mobilišu mnogo učesnika van okvira tradicionalne srednje klase (Pešić and Petrović 2020). Urušavanje javnih servisa društvene reprodukcije, preduzetnički urbanizam, kao i povećanje obima stranih investicija u ekstraktivnu industriju koja ugrožava ekološku sigurnost i vodi eksproprijaciji javnog i privatnog zemljišta, paralelno sa sve većom centralizacijom vlasti i porastom represivnih metoda vladavine, uvećala je narodno nezadovoljstvo prema vladajućoj partiji i proširila proteste van granica srednjeklasnog mehura (Ilić 2025). Slabo organizovana, usitnjena, posvađana i krajnje politički neinventivna opozicija, navikla da papagajski ponavlja mantre o pravnoj državi i otetim institucijama i upućuje žalbe mentorima iz Evropske unije, zajedno sa liderima ekoloških pokreta, koji su na aktivizam gledali kao na odskočnu dasku za političke karijere, nije uspela da politički artikuliše rastuće nezadovoljstvo građana i ponudi mu novu organizacionu i ideološku platformu. Kao rezultat, raslo je društveno nezadovoljstvo prema svim zvaničnim oblicima političkih organizacija, kako vladajućim tako i opozicionim.

Studentski pokret doneo je preko potrebnu svežinu organizujući se prema modelu direktne demokratije, odbijajući da ima lidere i nudeći saradnju sindikatima, neformalnim radničkim udruženjima, udruženjima poljoprivrednika, radnicima u kulturi, ekološkim pokretima... Iako je poziv na generalni štrajk upućen od strane studenata imao mali odziv, studentski pokret je nastavio da sarađuje sa sindikatima na izradi predloga izmena Zakona o radu i Zakona o štrajku, pozivom građanima da se organizuju u lokalne zborove i formiranjem organizacije Društvenog fronta kao institucije koja bi trebalo da artikuliše borbe različitih radničkih sindikata i udruženja. I pored velikih organizacijskih mogućnosti koje je studentski pokret pokazao i velike podrške narodnih masa, on nije, kao ni drugi društveni pokreti koji su zasnovani na „politici odbijanja", uspeo da ispuni svoje ciljeve.

23 Kao prethodnicu studentskog pokreta i izuzetak od protesta koje je organizovala opozicija trebalo bi pomenuti urbani pokret Ne da(vi)mo Beograd, koji je predvodio proteste protiv izgradnje urbanističkog projekta Beograd na vodi. Pokret se s vremenom transformisao u političku partiju Zeleno-levi front. Za analizu problema u pokušajima uvođenja formi direktne demokratije u organizaciju ovog pokreta videti: Petrović 2019. Za interpretaciju njegovog izbornog zaokreta videti: Kralj 2023, a za analizu nastanka ovog pokreta iz šire perspektive nastanka globalnog autoritarnog neoliberalizma videti: Piletić 2021.

Kompromisno rešenje u vidu zahteva za raspisivanjem parlamentarnih izbora i formiranje studentske liste ne moraju nužno značiti korak unazad i ponavljanje začaranog kruga koji smo opisali. Kako je pisao Pulancas, društveni pokret mora naći odgovarajući način artikulacije između širenja direktne demokratije u bazi i buduće predstavničke grupe u parlamentu. Ako se pokret jednostrano okrene ka parlamentarizmu i sve resurse baci na izbornu utakmicu, postoji opasnost da će se grupacije budućih poslanika sa studentske liste autonomizovati od pokreta i nastaviti parlamentarnu politiku po starom. Studentski pokret tako mora nastaviti da paralelno radi na terenu, da širi i razvija organizaciju društvene baze, i osmišljava načine koordinacije i kontrole rada institucija direktne demokratije nad predstavničkom demokratijom u cilju promene forme i funkcije periferne kapitalističke države, a ne u jačanju njenih institucija, koje su skrojene da rade za interes internacionalnog kapitala, a ne narodnih masa.

Studentskom pokretu za sada je uspelo da održi svoju političku autonomiju, ali u nedostatku ideološke autonomije ona je prekarna, u opasnosti da se raspadne i integriše u pređašnje ideološke opozicije, obnovljene u kontekstu rata u Ukrajini, i forsirane od strane opozicionih partija koje bi da nanovo redukuju društvene borbe na kulturističku opoziciju proevropsko–prorusko. U nedostatku ideološke autonomije, studentskom pokretu i njegovoj izbornoj listi tako preti cepanje po liniji postojećih ideoloških podela između liberala i konzervativaca. Za stvaranje ideološke autonomije nužna je aktivnost koju je studentski pokret do sada zanemarivao: izgradnja autonomne teorijske proizvodnje, kako bi se zadržala politička autonomija i konstruisala strategija ideološke hegemonije. Suštinske promene periferne kapitalističke države zahtevaju, tako, nove teorijske alate, političku inventivnost, osmišljavanje novih integrativnih ideologija i konačno alternativan ekonomski program koji bi ponudio predloge za izlazak iz zavisnog položaja u odnosu na kapital centra. Budući da model ekonomskog rasta zasnovan na privlačenju stranih direktnih investicija jeftinom cenom radne snage polako ulazi u krizu – smanjenjem obima stranih direktnih investicija, uvećanjem repatrijacije profita stranih kompanija, krizom nemačke automobilske industrije, relokacijom proizvodnje u zemlje sa nižom cenom radne snage – politička kriza i kriza sektora društvene reprodukcije mogu se ubrzo preliti u ekonomsku krizu akumulacije kapitala (Pozhidaev 2026). Ako studentski pokret nastavi da pozajmljuje ideologiju spolja, a ne izgradi svoju, ako se drži antikorupcijskog diskursa, kultur-rasističkih linija podele i vere u moralne apolitične eksperte, može se lako pocepati i ugasiti ili biti preuzet od onih čiji bi odgovor na krizu uzrokovao produbljivanje odnosa zavisnosti i nastavak procesa de-demokratizacije.

Rosanda je primetila da novina tadašnjih mirovnih društvenih pokreta „proističe iz neke vrste 'politizacije' odbijanja politike", uz želju „da se moralna instanca koja ih motiviše shvati 'politički'" (Rossanda 1985 [1983]:160). Iako je popularnost koju studentski pokret u Srbiji ima zasnovana pre svega na novini i moralu odbijanja, on je svojim organizacionim sposobnostima i željom za drugačijim oblikom političke prakse pokazao da može više od pukog moralizovanja društvenih problema koje ne vodi ka politici koja može dovesti do temeljnih društvenih promena. Nadamo se da će izbornim zaokretom studentski pokret svoju borbu za novim oblicima društvenog organizovanja podići na viši nivo i da neće ponoviti logiku začaranog kruga pobune i kooptacije.

Literatura

Amin, Samir. 1978 [1970]. *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerama: kritika teorije nerazvijenosti.* Beograd: Izdavački centar Komunist.

Azcarate, Manuel. 1985 [1983]. „Kriza političkih partija i učešće masa". *Marksizam u svetu* 12(12):171–179.

Barker, Colin. 2013. "Class Struggle and Social Movements." Pp 41–61. in *Marxism and Social Movements,* edited by C. Barker, L. Cox, J. Krinsky, and A. G. Nilsen. Leiden-Boston: Brill.

Bratsis, Peter. 2014. "Political Corruption in the Age of Transnational Capitalism: From the Relative Autonomy of the State to the White Man's Burden." *Historical Materialism* 22(1):105–128.

Brown, Ed, and Jonathan Cloke. 2004. "Neoliberal Reform, Governance and Corruption in the South: Assessing the International Anti-Corruption Crusade." *Antipode* 36(2):272–294.

Bruff, Ian. 2014. "The Rise of Authoritarian Neoliberalism." *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 26(1):113–129.

Buci-Glucksmann, Christine, éd. 1983. *La gauche, le pouvoir, le socialisme: hommage à Nicos Poulantzas.* Paris: PUF.

Bukovansky, Mlada. 2006. "The Hollowness of Anti-corruption Discourse." *Review of International Political Economy* 13(2):181–209.

Burcar, Lilijana. 2020. „Brisanje dosega jugoslavenskog socijalističkog feminizma". Str. 126-155 u *Ljevica nakon opovrgnute revolucije*, priredio S. Pulig. Zagreb: Jesenski i Turk.

Calhoun, Craig. 1993. "'New Social Movements' of the Early Nineteenth Century." *Social Science History* 17(3):385–427.

Cuninghame, Patrick. 2011. "'Hot Autumn' Italy's Factory Councils and Autonomous Workers' Assemblies, 1970s." Pp. 322–337 in *Ours to Master and to Own: Workers' Councils from the Commune to the Present*, edited by I. Ness, and D. Azzellini. Chicago: Haymarket Books.

Dimitrijević, Sergije. 1959. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*. Beograd: Nolit.

Drahokoupil, Jan. 2009. *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The politics of foreign direct investment.* London-New York: Routledge.

Gagyi, Agnes, and Ondřej Slačálek, eds. 2022. *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the "Transition": New Left Perspectives from the Region.* Cham: Palgrave Macmillan.

Germann, Julian. 2017. "Beyond 'Geo-economics': Advanced Unevenness and the Anatomy of German Austerity." *European Journal of International Relations* 24(3):590–613.

Gerőcs, Tamás, András Pinkasz. 2019. "Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core-periphery Relations in the European Automotive Value Chain." *Society and Economy* 41(2):71–192.

Gužvica, Stefan. 2019. „Kako do radništva? Organizovanje u ilegalnom periodu KPJ". *Mašina*, 5.4.2019. Stranica posećena 15.2.2026. (https://www.masina.rs/kako-do-radnistva-organizovanje-u-ilegalnom-periodu-kpj/).

Hellman, Stephen. 1988. "Italian Communism in Crisis." *Socialist Register* 24:244-288.

Hindess, Barry. 2005. "Investigating International Anti-corruption." *Third World Quarterly* 26(8):1389–1398.

Husson, Michel. 2012. "Where is the Crisis Going?" Pp. 11–39 in *Capitalism, Crises and Alternatives*, edited by Ö. Onaran, and F. Leplat. London: Resistance Books.

Ilić, Vujo. 2025. „Klasna podrška protestima". *Peščanik*, 25.8.2025. Stranica posećena 17.2.2026. (https://pescanik.net/klasna-podrska-protestima/)

Ismail, Feyzi, and Sangeeta Kamat. 2018. "NGOs, Social Movements and the Neoliberal State: Incorporation, Reinvention, Critique." *Critical Sociology* 44(4–5):569–577.

Jachnow, Joachim. 2013. "What's Become of the German Greens?" *New Left Review* 81:95–117.

Jessop, Bob. 2002. "Globalisation and the National State." Pp. 185–220 in *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*, edited by S. Aaronowitz, and P. Bratsis. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Kivisto, Peter. 1986. "What's New About the 'New Social Movements'?: Continuities and Discontinuities with the Socialist Project." *Mid-American Review of Sociology* 11(2):29–44.

Knox, Robert. 2016. "Law, Neoliberalism and the Constitution of Political Subjectivity. The Case of Organised Labour." Pp. 92–118 in *Neoliberal Legality: Understanding the Role of Law in the Neoliberal Project*, edited by H. Brabazon. London: Routledge.

Knox, Robert. 2019. "A Marxist Approach to *R.M.T. v the United Kingdom.*" Pp. 13–41 in *Research Methods for International Human Rights Law*, edited by D. Gonzalez-Salzberg, and L. Hodson. London: Routledge.

Kolar, Nikica. 2018. *Plenumska demokracija: lažna prijetnja predstavničkoj demokraciji*. Diplomski rad. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

Kralj, Karlo. 2023. "How do Social Movements Take the 'Electoral Turn' in Unfavourable Contexts? The Case of 'Do Not Let Belgrade D(r)own'." *East European Politics* 39(4):588–608.

Mandel, Ernest. 1978. "The PCI and Austerity." Pp. 125–149 in *From Stalinism to Eurocommunism: The Bitter Fruits of 'Socialism in One Country'*. London-New York: NLB-Verso.

Mair, Peter. 2006. "Ruling the Void?: The Hollowing of Western Democracy." *New Left Review* 42:25–51.

Medvedev, Pavel. 1976 [1928]. *Formalni metod u nauci o književnosti*. Beograd: Nolit.

Milenković, Vladimir. 2021. „Srbija na desnici: antimoderni gen ili kapitalistička transformacija društva?", *Slobodni Filozofski*, 22.12.2021. Stranica posećena 7.2.2026. (https://slobodnifilozofski.com/2021/12/srbija-na-desnici-antimoderni-gen-ili-kapitalisticka-transformacija-drustva.html).

Milenković, Vladimir. 2024. „Klasni karakter protesta protiv režima: o upadljivom odsustvu radničke klase", *Slobodni Filozofski*, 20.12.2024. Stranica posećena 7.2.2026. (https://slobodnifilozofski.com/2024/12/klasni-karakter-protesta-protiv-rezima-o-upadljivom-odsustvu-radnicke-klase.html).

Močnik, Rastko. 2002. "The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms." Pp. 79–115 in *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*, edited by D. I. Bjelić, and O. Savić. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Močnik, Rastko. 2016. „Diskurzivne strategije u promjenama individualističke paradigme". Str. 84–122 u *Spisi o kapitalizmu.* Zagreb: Arkzin.

Močnik, Rastko. 2018. „O istorijskoj regresiji: napomena povodom 170-godišnjice *Manifesta*". *Sociološki pregled*, 52(2):498–522.

Musić, Goran. 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988–2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

Panitch, Leo, and Sam Gindin. 2020. *The Socialist Challenge Today: Syriza, Corbyn, Sanders.* Chicago: Haymarket Books.

Pantić, Rade. 2021. „Jugoslavija v mednarodni delitvi dela: od periferije k socializmu in nazaj k periferiji". *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 73(787–789):158–182.

Pantić, Rade. 2023. „Sergije Dimitrijević - pionir teorije odvisnosti (Spremna beseda)". Str. 353–387 u *Tuji kapital v gospodarstvu bivše Jugoslavije*, aut. S. Dimitrijević. Ljubljana: Založba Sophia.

Pantić, Rade. 2025. „Limiti društvene kritike u formi borbe za ljudska prava". Str. 197–226 u *Da li još postoji društvena kritika? Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. A. Lošonc. Novi Sad: SANU.

Pantić, Rade. 2026. „Sistem društvenih nauka i antikorupcijski diskurs". u *Da li još postoji "zapadna paradigma"?, Zbornik radova sa naučnog skupa*, ur. A. Lošonc. Novi Sad: SANU (u pripremi).

Pantić, Rade, and Rastko Močnik. 2026. "From Technological Utopianism to the Theory of Unequal Development of Automation." *Philosophy and Society* 37(3):(u pripremi).

Pavlović, Vukašin, ur. 1983. „Novi društveni pokreti (temat)". *Marksizam u svetu* 9(3).

Pešić, Jelena, and Jelisaveta Petrović. 2020. "The Role and the Positioning of the Left in Serbia's ‚One of Five Million' Protests." *Balkanologie: Revue d'études pluridisciplinaires* 15(2):1–21.

Petras, James.1999. "NGOs: In the Service of Imperialism." *Journal of Contemporary Asia* 29(4):429–440.

Petrović, Jelisaveta. 2019. "The Transformative Power of Urban Movements on the European Periphery: The Case of the Don't Let Belgrade D(r)own Initiative." Pp. 171–188 in *Experiencing Postsocialist Capitalism: Urban Changes and Challenges in Serbia,* edited by J. Petrović and V. Backović. Belgrade: University of Belgrade.

Piletić, Aleksandra. 2021. "The Role of the Urban Scale in Anchoring Authoritarian Neoliberalism: a Look at Post-2012 Neoliberalization in Belgrade, Serbia." *Globalizations* 19(2):285–300.
Podvršič, Ana, and Jaša Veselinovič. 2020. "The Struggle against Authoritarian Liberalism is more Urgent than Ever. Epidemic and the Far Right on the European Periphery," *CADTM*, 13 July, 2020. Retrieved February 7, 2026 (https://www.cadtm.org/The-struggle-against-authoritarian-liberalism-is-more-urgent-than-ever-Epidemic).
Poulantzas, Nicos. 1981 [1978]. *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: Globus.
Poulantzas, Nicos. 2017 [1979]. "The State, Social Movements, Party", *Viewponit Magazine*, December 18, 2017. Retrieved February 7, 2026 (https://viewpointmag.com/2017/12/18/state-social-movements-party-interview-nicos-poulantzas-1979/).
Pozhidaev, Dmitry. 2026. „Rast bez razvoja: Srbija u 2025". *Peščanik*, 7.1.2026. Stranica posećena 17.2.2026. (https://pescanik.net/rast-bez-razvoja-srbija-u-2025/)
Pulancas, Nikos. 1978 [1974]. „Internacionalizacija kapitalističkih odnosa i država-nacija". Str. 39–97 u: *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit.
Radanović, Milan. 2016. „Revolucionarni studentski pokret na Beogradskom univerzitetu 1929–1941.", *Mašina*, 8.4.2016. Stranica posećena 15.2.2026. (https://www.masina.rs/revolucionarni-studentski-pokret-na-beogradskom-univerzitetu-1929-1941/)
Ristić, Irena. 2023. „Građani Srbije i Evropska unija: razlike na osnovu partijske identifikacije". Str. 84–96 u *Stavovi građana i građanki o demokratskoj transformaciji Srbije u protekle tri decenije*, priredili M. Joković-Pantelić i G. Bašić. Beograd: Institut društvenih nauka.
Rossanda, Rossana. 1985 [1983]. „Kriza i dijalektika partija i društvenih pokreta u Italiji". *Marksizam u svetu* 12(12):155–170.
Ryan, Matthew DJ. 2019. "Interrogating 'Authoritarian Neoliberalism': The Problem of Periodization." *Competition and Change* 23(2):116–137.
Tucker, Kenneth H. 1991. "How New are the New Social Movements?." *Theory, Culture & Society* 8(2):75–98.
Teeple, Gary. 2024. *The Democracy That Never Was. A Critique of Liberal Democracy.* Cham: Palgrave Macmillan.
Wood, Ellen Meiksins. 1995. "A Chronology of the New Left and Its Successors, Or: Who's Old-Fashioned Now?" *Socialist Register* 31:22–49.

Rade M. Pantić

ON THE PROBLEMATIC OF THE POLITICAL ARTICULATION BETWEEN SOCIAL MOVEMENTS AND PARTIES IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY STUDENT MOVEMENT IN SERBIA

Summary

The text seeks to situate the contradictions and dilemmas currently facing the student movement in Serbia within world-system processes of longer duration. It therefore begins with debates on the left that emerged in the late 1970s and early 1980s, focusing on the rupture between social movements and leftist political parties, as well

as on changes in the regime of capital accumulation on a world scale, that led to the transformation of the Keynesian welfare state into an authoritarian neoliberal state. This new form of the capitalist state is characterized by the narrowing of parliamentary powers, the transformed function of political parties, and the depoliticization of social relations under the dictate of neoliberal technocratic ideologies, accompanied by processes of juridification and culturalization. The text then turns to the specific features that this new form and function of the capitalist state assume on the periphery of the capitalist world-system. Using the example of post-socialist Serbia, the text seeks to demonstrate how shifts in dominant ideological paradigms constitute forms of adaptation by a peripheral state to the dynamics of capital accumulation on a world scale. In conclusion, it returns to the student movement in Serbia and emphasizes the necessity of constructing an autonomous ideology of the movement and addressing the question of dependent development on the periphery, without which fundamental social change is impossible. Inspired by the theory of Nikos Poulantzas, it proposes a strategy of political articulation between processes grounded in direct democracy at the social base and those of representative democracy within the state, with the aim of democratic transformation and overcoming the form and function of the capitalist state.

Keywords: student movement, Serbia, Nicos Poulantzas, authoritarian statism, neoliberalism, periphery, political articulation

DOI: 10.5281/zenodo.20268242
Originalan naučni rad
Primljen: 30. marta 2026. Prihvaćen: 22. aprila 2026.

Ivica Mladenović, Zona Zarić

KRIZA HEGEMONIJE, STUDENTSKI POKRET I PROCES POLITIČKE SUBJEKTIVACIJE

SAŽETAK
U radu se analizira studentski pokret u Srbiji kao simptom krize hegemonije vlasti i kao proces političke subjektivacije. Polazeći od teze da se politički život u savremenoj Srbiji ne može adekvatno razumeti kroz pojmove apatije, slabosti opozicije ili autoritarizma vlasti, rad uvodi pojam političke impotencije kao specifičnog oblika hegemonije. Pokazuje se da se takvo stanje reprodukuje kroz klijentelizam, depolitizaciju društvenih sukoba, emigraciju, fragmentaciju društvene strukture i specifičnu ulogu države na periferiji kapitalizma. Studentski pokret se tumači kao trenutak u kojem se politička impotencija dovodi u pitanje, a atomizovani društveni akteri počinju da delaju kao kolektivni politički subjekt. Posebna pažnja posvećena je odnosu između političke subjektivacije, formiranja opšte volje i demokratije, kao i granicama tog procesa, naročito problemu organizacije, reprezentacije i institucionalizacije. Osnovni argument koji se iznosi u radu jeste da demokratija nastaje u istorijskim trenucima u kojima se politička subjektivacija i formiranje zajedničkog interesa ukrštaju, ali da trajna politička transformacija zavisi od sposobnosti pokreta da izgradi stabilne organizacione forme.

KLJUČNE REČI
politička impotencija, hegemonija, studentski pokret, politička subjektivacija, opšta volja, demokratija, Srbija, periferni kapitalizam

Umesto uvoda

U savremenim analizama političkog života u Srbiji stabilnost postojećeg poretka najčešće se objašnjava kombinacijom tri faktora: apatijom građana, slabošću i podeljenošću opozicije i autoritarnim karakterom vlasti. Ovakva interpretacija prisutna je kako u izveštajima međunarodnih organizacija tako i u analizama dela akademske i tzv. *policy* literature, u kojima se politička dinamika najčešće tumači kroz koncepte hibridnog režima, izborne autokratije ili nedovršene demokratizacije (up. Bieber 2018; Freedom House 2024; V-Dem Institute 2024). U tim okvirima, politička pasivnost građana objašnjava se nedostatkom demokratske političke kulture, stabilnost

Ivica Mladenović, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: ivica.mladenovic@ifdt.bg.ac.rs
Zona Zarić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs

CC BY NC ND

vlasti slabošću opozicionih aktera, a ograničene mogućnosti političke promene kontrolom medija, institucija i izbornih uslova. Iako svi ovi faktori nesumnjivo igraju važnu ulogu u razumevanju atomizacije društva, oni ne objašnjavaju jednu dublju i dugotrajniju pojavu koja obeležava politički život u Srbiji već više od jedne decenije: istovremeno postojanje visokog društvenog nezadovoljstva, niskog poverenja u institucije i veoma ograničene sposobnosti društva da to nezadovoljstvo prevede u trajno i organizovano kolektivno političko delanje (up. CRTA 2025; Regional Cooperation Council 2023).

Problem političkog života u Srbiji stoga se ne može svesti ni na apatiju građana, ni na slabost opozicije, ni na autoritarizam vlasti. Sve tri teze objašnjavaju deo problema jednog u osnovi atomizovanog društva, ali ne i njegovu strukturu. Ono što zahteva objašnjenje jeste upravo trajnost političke stabilnosti u uslovima široko rasprostranjenog nezadovoljstva, što nas upućuje na ideju da politički poredak u savremenoj Srbiji analiziramo kroz pojam hegemonije i kroz specifičan oblik političke impotencije koji takav poredak proizvodi i reprodukuje. Pod političkom impotencijom ovde se ne podrazumeva odsustvo političke svesti, nezainteresovanost za politiku ili pasivnost u sociološkom smislu. Naprotiv, politička impotencija označava stanje u kojem društveno nezadovoljstvo postoji, politički stavovi su formirani i relativno artikulisani, a kritika posednika političke, ekonomske i kulturne moći široko rasprostranjena, ali istovremeno izostaje nada da je kolektivno delovanje sposobno da proizvede stvarnu političku promenu. Drugim rečima, politička impotencija ne označava odsustvo političke svesti, nego odsustvo vere u delotvornost kolektivne političke akcije. U tom smislu, ovaj pojam se razlikuje od srodnih koncepata: za razliku od apatije, koja označava nezainteresovanost za politiku, i depolitizacije, koja upućuje na odsustvo političkih formi artikulacije društvenih sukoba, politička impotencija označava specifičan spoj političke svesti, nezadovoljstva i nepoverenja u mogućnost njihovog prevođenja u efikasno kolektivno delanje.

Ono što se u javnom diskursu često opisuje kao apatija, u političkoj sociologiji može se preciznije odrediti kao politička eksproprijacija (*dépossession politique*), odnosno kao stanje u kojem građani formalno poseduju politička prava, ali ne i stvarnu političku moć da utiču na ključne društvene odluke (Bourdieu 2002:97–100). U tom smislu, savremene liberalne demokratije, posebno na evropskoj periferiji, ali i u centru, sve češće funkcionišu kao post-demokratije, u kojima se politička konkurencija odvija između elita, dok je većina stanovništva svedena isključivo na ulogu birača bez stvarnog uticaja na ekonomske i političke procese (Crouch 2004). U takvim uslovima, političko nepoverenje, povlačenje iz institucionalne politike i pad političke participacije nisu nužno znak političke nezainteresovanosti,

nego strukturna reakcija na sistem u kojem se ključne odluke donose izvan domašaja kontrole društvene većine i u kojem izbori ni pod kojim uslovima ne mogu dovesti do promene društvenih i ekonomskih odnosa moći (Offe 1985). Politička impotencija se u tom smislu može razumeti kao subjektivni izraz jedne takve strukturalne situacije: kao istorijski proizvedeno uverenje da politička promena nije moguća, čak ni kada je društveno nezadovoljstvo veliko.

Osnovna teza našeg teksta jeste da se politička impotencija u savremenoj Srbiji može razumeti kao specifičan oblik hegemonije. U gramšijanskom smislu, hegemonija nije samo izraz moći koja proizilazi iz državnih aparata sile ili ideološke dominacije; ona je stabilan poredak u kojem se vlast reprodukuje pre svega putem proizvodnje pristanka, fragmentacije društva i organizovanja društvenih interesa na način koji onemogućava njihovu političku artikulaciju (Gramsci 2011:78). Istovremeno, taj pristanak nikada nije potpuno „čist" ni autonoman, već je uvek posredovan određenim odnosima zavisnosti i strukturnim ograničenjima, zbog čega hegemonija uvek podrazumeva i specifičnu kombinaciju pristanka i prisile. U perifernim kapitalističkim društvima, kakvo je srpsko, hegemonija se često ne zasniva na širokom društvenom konsenzusu i materijalnim ustupcima dominiranim klasama, već na kombinaciji ekonomske zavisnosti, klijentelističkih mreža, kontrole nad državnim resursima i masovne emigracije kao „ventila" društvenog nezadovoljstva. To, međutim, ne predstavlja jedinstven model periferne stabilizacije, već strukturnu tendenciju čije konkretne forme variraju u zavisnosti od istorijske konfiguracije države, klasne strukture i mesta u međunarodnoj podeli rada. Dok se u nekim društvima stabilnost više oslanja na difuzne odnose zavisnosti i fragmentaciju društva, u drugim – poput Turske, Rusije ili Mađarske – dolazi do jače centralizacije političke moći i kombinovanja hegemonijskih mehanizama sa izraženijim oblicima političke kontrole i nacionalno-demagoške mobilizacije. Emigracija u tom kontekstu funkcioniše kao oblik individualnog izlaza iz sistema, odnosno kao strategija „exit" (Hirschman 1970), koja smanjuje potencijal kolektivnog političkog konflikta. U takvom poretku politička impotencija postaje jedan od ključnih mehanizama stabilizacije vlasti: društveno nezadovoljstvo postoji, ali ostaje fragmentisano, privatizovano i politički neartikulisano.

Ovakav oblik stabilnosti karakterističan je, kao što smo već naglasili, za društva koja se nalaze na periferiji savremenog kapitalizma, gde država ima dvostruku ulogu: ona je istovremeno instrument integracije u globalnu ekonomiju i glavni posrednik u raspodeli oskudnih resursa na nacionalnom nivou. Upravo ta dvostruka pozicija države – između spoljne zavisnosti i unutrašnje redistribucije – objašnjava zbog čega se mehanizmi političke stabilizacije na periferiji mogu razlikovati, ali i zašto često dele zajedničku

karakteristiku: slabu institucionalizaciju autonomnih društvenih interesa i visoku zavisnost društvenih grupa od državnog posredovanja. Zbog toga politička lojalnost često postaje važan uslov pristupa radnim mestima, javnim resursima i socijalnoj sigurnosti, što dodatno učvršćuje odnose zavisnosti i otežava autonomnu političku organizaciju društva (up. Poulantzas 1978; Streeck 2014). U takvim uslovima, politička stabilnost počiva na kombinaciji proizvodnje aktivnog pristanka, odnosa zavisnosti, fragmentacije i uverenja da je postojeći poredak jedini mogući.

Studentski pokret koji je nastao nakon tragedije u Novom Sadu 2025. godine može se, u takvom interpretativnom okviru, razumeti kao simptom svojevrsne krize hegemonije unutar perifernog kapitalizma. Pod krizom hegemonije ovde ne podrazumevamo svako intenziviranje društvenog konflikta ili političke nestabilnosti; radi se o specifičnoj situaciji u kojoj postojeći mehanizmi proizvodnje pristanka, depolitizacije i fragmentacije počinju da gube svoju delotvornost u reprodukciji političkog poretka. Takva kriza ne nastaje spolja niti iznenada; ona je rezultat postepenog nagomilavanja kontradikcija unutar samog hegemonijskog poretka: rastućeg jaza između društvenog nezadovoljstva i ograničenih mogućnosti njegove političke artikulacije, kao i erozije verovanja u delotvornost postojećih mehanizama reprezentacije. U tom smislu, tragedija u Novom Sadu nije uzrok krize, već događaj koji omogućava da se već postojeće tenzije ispolje i politički artikulišu. Kriza hegemonije ne znači nužno i neposredan pad vlasti, već situaciju u kojoj vladajući poredak gubi sposobnost da društvene sukobe drži pod kontrolom kroz postojeće mehanizme pristanka, fragmentacije i depolitizacije. Upravo u takvim situacijama otvara se prostor za ono što ćemo u ovom tekstu nazvati procesom političke subjektivacije: za proces kroz koji pojedinci i društvene grupe koje su postojale kao atomizovani društveni akteri počinju da se prepoznaju kao deo zajedničkog političkog subjekta, sposobnog za kolektivno delanje. Politička subjektivacija se u tom smislu ne odnosi na svaku epizodu kolektivne mobilizacije; ona je pre svega efekat procesā u kojima se uspostavljaju relativno stabilni oblici zajedničkog delanja, identifikacije i političke artikulacije.

Na tom tragu, teza koju ćemo braniti u ovom radu jeste da značenje i značaj studentskog pokreta ne treba tražiti samo u njegovim neposrednim političkim zahtevima, niti u pitanju da li će on dovesti do promene vlasti. Pritom je važno naglasiti da studentski pokret ne nastaje u političkom vakuumu: tokom prethodne decenije postojale su brojne inicijative, protesti i samoorganizovani oblici kolektivnog delanja koji su, iako fragmentisani i bez stabilne organizacione infrastrukture, ipak dovodili u pitanje pojedine aspekte hegemonijskog poretka i održavali minimalni kontinuitet

političke mobilizacije.[1] Njegov dublji sociološki značaj leži u činjenici da je otvorio prostor za transformaciju odnosa prema politici: za prelazak iz stanja u kojem većina društva politiku doživljava kao zatvoreno polje rezervisano za političke profesionalce, u stanje u kojem politika ponovo postaje praksa kolektivnog delanja. Specifičnost studentskog pokreta stoga ne leži u samom činu osporavanja vlasti, nego u promeni nivoa na kojem se to osporavanje odvija: od disperzovanih i epizodnih mobilizacija ka procesu u kojem politička impotencija biva dovedena u pitanje, hegemonija ulazi u dublju krizu, a politička subjektivacija dobija šire društvene razmere.

Polazeći od tih uvida, u ovom radu nastojimo da analitički pomerimo fokus sa opisa formi mobilizacije ka pitanju uslova njihove (ne)efikasnosti, uvodeći pojmove političke impotencije i hegemonijske stabilizacije kao ključne kategorije za razumevanje ograničenja i potencijala savremenih pokreta. Za razliku od pristupā koji naglašavaju forme mobilizacije i diskurzivne dimenzije protesta, ovde je fokus na odnosu između mobilizacije i reprodukcije političke impotencije. U tom smislu, ovde ne polazimo od ambicije da pružimo sistematsku empirijsku analizu pokreta, već želimo da ponudimo teorijsko-interpretativni okvir za razumevanje tog procesa. Studentski pokret u Srbiji koristi se ovde kao heuristički slučaj – upravo zato što omogućava da se opšti pojmovi testiraju na konkretnoj konjunkturi – kroz koji se ispituje analitička plodnost pojmova kao što su hegemonija, politička impotencija i politička subjektivacija, pri čemu iznete tvrdnje imaju status teorijskih hipoteza zasnovanih na interpretaciji javno dostupnih događaja, a ne na primarnom empirijskom istraživanju.

I. Politička impotencija kao oblik hegemonije

U analitičkom smislu, pojam političke impotencije koristi se ovde kao srednji nivo konceptualizacije koji omogućava povezivanje strukturnih uslova (klasni odnosi, pozicija u svetskom sistemu) i subjektivnih političkih orijentacija (stavovi, očekivanja, percepcije mogućeg delanja). Politička impotencija se u javnom govoru često objašnjava apatijom građana, njihovom nezainteresovanošću za politiku ili navodnom „političkom kulturom" koja podrazumeva pasivnost i sklonost nesuprotstavljanja autoritetu. Takva objašnjenja, međutim, imaju važnu ideološku funkciju: ona političku impotenciju predstavljaju kao odraz nekakvog autoritarnog društvenog karaktera, a ne kao rezultat društvenih odnosa unutar specifične društveno-ekonomske

1 Takvi oblici mobilizacije i organizacije već su prepoznati u literaturi o studentskom aktivizmu i društvenim pokretima u postsocijalističkom prostoru, posebno u analizama univerziteta kao političkog prostora i horizontalnih formi delanja (Baćević 2014; Štiks i Horvat 2015; Baća 2023).

formacije. Na taj način, odgovornost za stabilnost postojećeg poretka prebacuje se na dominirane društvene slojeve, tj. na ono što se u građanskoj društvenoj nauci naziva „građaninom", dok se strukture moći koje proizvode osećaj nemoći ostavljaju po strani. Problem se tako premešta iz sfere političke ekonomije i političke sociologije u sferu kulture i psihologije, čime se politički poredak naturalizuje i prestaje da se pojavljuje kao istorijski promenljiv odnos moći, odnosno počinje da se doživljava kao nepromenljiva društvena datost.

Takva naturalizacija dominantnog političkog poretka ne nastaje spontano; ona je rezultat određenih ideoloških i institucionalnih praksi – od načina na koji mediji strukturiraju javni diskurs i hijerarhizuju političke teme, preko obrazovnih i administrativnih procedura koje oblikuju percepciju političke kompetencije, do svakodnevnih klijentelističkih i birokratskih interakcija kroz koje se politička moć doživljava kao spoljašnja i nedostižna – putem kojih se reprodukuju postojeći društveni odnosi. Politička impotencija se u tom smislu ne može razumeti samo kao posledica institucionalnih ograničenja ili ekonomskih odnosa, nego i kao rezultat ideoloških praksi koje proizvode određene oblike političke subjektivnosti. U altiserijanskom smislu, ideologija ne funkcioniše prvenstveno kao skup ideja ili predstava, već kao materijalna praksa koja proizvodi subjekte. Kao što Altiser piše, ideologija „predstavlja imaginarni odnos pojedinaca prema njihovim realnim uslovima postojanja" (Althusser 1976:289), i učestvuje u reprodukciji odnosa dominacije i poslušnosti. U tom smislu, politička impotencija može se razumeti kao jedan od efekata ideološke reprodukcije društvenih odnosa: kao oblik političke subjektivnosti u kojoj deo društvenih aktera sebe doživljava kao politički nemoćne, odnosno kao aktere koji mogu imati političke stavove i nezadovoljstva, ali ne i stvarnu političku moć da utiču na društvene odnose, dok se istovremeno drugi delovi društva – posebno oni integrisani u odnose političke lojalnosti i raspodele resursa – mogu doživljavati kao politički kompetentni ili čak kao učesnici u reprodukciji poretka.

Političku impotenciju je, dakle, plodnije posmatrati kao specifičan društveni odnos. Ona je ime situacije u kojoj široki slojevi društva poseduju relativno stabilizovane političke stavove i percepcije nepravde – oblikovane kroz svakodnevno iskustvo rada, nesigurnosti, odnosa sa institucijama i javnim diskursom – ali ne raspolažu organizacionim, institucionalnim i simboličkim sredstvima da ta iskustva prevedu u efikasno kolektivno političko delanje. Takva impotencija se u tom smislu može razumeti kao stanje u kojem društvene grupe raspolažu politički relevantnim interesima ukorenjenim u njihovim materijalnim pozicijama, ali ne i sredstvima da ih artikulišu i nametnu kao opšti interes. Pritom ti interesi nisu homogeni:

dok se kod dela društva oni formiraju kao latentno opozicioni u odnosu na postojeće odnose moći, kod drugih slojeva – posebno onih uključenih u mreže državne redistribucije, klijentelističke odnose ili segmente ekonomije zavisne od političkog posredovanja – mogu biti delimično ili potpuno kompatibilni sa reprodukcijom poretka. Time politička impotencija prestaje da bude samo posledica određenih društvenih odnosa i postaje jedan od načina njihove reprodukcije: poredak se stabilizuje ne samo zato što je mogućnost kolektivnog delovanja strukturno ograničena, već i zato što su društveni interesi fragmentisani, diferencirano integrisani i neravnomerno politički artikulisani.

U gramšijanskom smislu, hegemonija se ne odnosi samo na simboličku dominaciju jedne društvene grupe, već pre svega na njenu sposobnost da organizuje društvene odnose, da uspostavi određeni moralni i intelektualni poredak i da različite društvene interese poveže u relativno stabilnu političku celinu. Kao što Gramši pokazuje, istorijsko delanje moguće je samo onda kada se formira ono što on naziva „kolektivnim čovekom", odnosno kada se „mnoštvo rasutih volja, sa heterogenim ciljevima, ujedini za istu svrhu, na osnovu zajedničke i jedinstvene koncepcije sveta" (Gramsci 2011:6). Ako je za Gramšija hegemonija sposobnost jedne društvene grupe da organizuje kolektivnu volju, onda se hegemonija u perifernim društvima često zasniva upravo na suprotnom procesu, odnosno na održavanju rasutih volja u stanju međusobne izolacije. U takvim uslovima, stabilnost poretka ne počiva prvenstveno na integraciji podređenih klasa kao homogenog aktera, već na diferenciranoj i selektivnoj integraciji različitih društvenih slojeva – uključujući i delove srednjih klasa i profesionalnih grupa – tj. takva stabilnost se gradi pre svega na njihovoj fragmentaciji, na odnosima zavisnosti i na odsustvu organizacionih formi kroz koje bi se društveni interesi mogli prevesti u političku snagu.

U tom kontekstu, klijentelizam predstavlja jedan od ključnih mehanizama savremene hegemonije na periferiji.[2] U političkoj sociologiji postsocijalističkih društava klijentelizam se ne može tumačiti kao devijacija institucija; on predstavlja stabilan mehanizam političke integracije i kontrole društva, posebno u uslovima ekonomske nesigurnosti i slabe institucionalne autonomije (Kitschelt and Wilkinson 2009; Hale 2015). Klijentelistički odnosi čine specifičan način organizovanja društvenih odnosa u uslovima ekonomske nesigurnosti i visoke zavisnosti od države. Pristup zaposlenju u javnom sektoru, privremenim poslovima, socijalnim davanjima, lokalnim projektima ili administrativnim uslugama često je posredovan partijskim i

2 O karakteru aktuelne vlasti u Srbiji kao o „hegemonijskom klijentelizmu" čitaoci mogu videti u: Mladenović 2025; Pantić 2026 (tekst u ovom tematu).

neformalnim mrežama, kroz koje se raspodeljuju resursi, radna mesta i različite administrativne pogodnosti. Time se ekonomska nesigurnost prevodi u odnos političke zavisnosti, jer pristup materijalnim resursima postaje vezan za političku lojalnost i uključenost u mreže posredovanja.

U takvoj konfiguraciji društvenih odnosa politička lojalnost funkcioniše kao resurs razmene, dok pristup javnim resursima postaje sredstvo političke integracije i kontrole društva. Politički odnos se tako ne uspostavlja samo na nivou izbora ili političkih uverenja, odnosno na nivou deklarativnih stavova, već i – i pre svega – na nivou materijalnih interesa vezanih za pristup radu, prihodima i socijalnoj sigurnosti. Takođe se ugrađuje u svakodnevne prakse zapošljavanja, rešavanja administrativnih pitanja i obezbeđivanja socijalne sigurnosti. U takvim uslovima politički sukob dobija i egzistencijalnu dimenziju, jer gubitak političke zaštite može značiti i gubitak pristupa radu, prihodima ili javnim resursima. Klijentelizam se iz te perspektive pojavljuje kao stabilan mehanizam organizovanja društvene zavisnosti, kroz koji se istovremeno reprodukuju odnosi moći i sužava prostor za autonomno političko organizovanje društva.

Paralelno sa ovim procesima odvija se i depolitizacija društvenih sukoba. Ekonomski i socijalni problemi – nezaposlenost, niske zarade, prekarni radni odnosi, privatizacije, urušavanje javnih usluga – retko se artikulišu kao politička pitanja koja se tiču strukture ekonomije, raspodele resursa i odnosa moći. Umesto toga, oni se najčešće prevode u moralni ili tehnički jezik: kao problemi korupcije, neefikasne administracije, nedovoljne stručnosti ili individualne nesposobnosti. Na taj način, pitanja, koja su po svojoj prirodi politička, počinju da se pojavljuju kao administrativna, ekspertska ili moralna pitanja, čime se sužava prostor za njihovu političku artikulaciju. Društveni konflikti time ne nestaju, ali gube politički oblik; oni se raspršuju na niz pojedinačnih problema koji se rešavaju individualno, kroz tržište, kroz neformalne mreže ili kroz zahtev za socijalni dijalog sa benevolentnom državom (možda je najeklatantniji primer tog fenomena lečenje siromašne dece i/ili dece sa retkim bolestima SMS-om). Depolitizacija, u tom smislu, nije produkt odsustva konflikta; ona je efekat odsustva političkih formi kroz koje bi se konflikt mogao organizovati i artikulisati kao kolektivni interes.

Jedan od specifičnih mehanizama stabilizacije takvog poretka predstavlja i masovna emigracija. Emigracija funkcioniše kao svojevrsni „exit", odnosno kao individualna strategija izlaska iz nepovoljnih društvenih uslova (Hirschman 1970). U istočnoevropskim društvima individualna mobilnost često postaje dostupnija i izvesnija strategija od kolektivne političke akcije (Bohle and Greskovits 2012; Krastev 2017). Nezadovoljstvo se tada ne artikuliše kao politički pritisak unutar društva, već se razrešava individualnim

odlaskom. Emigracija se tako upisuje u samu strukturu društvenih odnosa kao jedan od načina na koji se reguliše odnos između društvenog nezadovoljstva i političke stabilnosti. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, Srbija je za poslednjih deset godina izgubila više od 660.000 stanovnika, dok svake godine izgubi približno jedan grad srednje veličine (N1, 7. avgust 2025). Ovakvi demografski tokovi imaju i političke posledice, jer društvo pritom u značajnoj meri gubi mobilnije i obrazovanije slojeve stanovništva, što potvrđuju i brojna istraživanja o selektivnom karakteru migracija u društvima koja su restaurisala kapitalizam 1990-ih, kao i one koji su najspremniji da preuzmu politički rizik. Emigracija tako postaje deo šireg mehanizma kroz koji se smanjuje kapacitet društva za dugoročnu političku mobilizaciju, ne zato što društveni konflikti nestaju ili ostaju bez aktera u apsolutnom smislu, već zato što se sužava i fragmentiše društvena baza sposobna za njihovu dugoročnu organizaciju i političku artikulaciju.

Svi ovi procesi – klijentelizam, depolitizacija i emigracija – proizvode duboku fragmentaciju društva u Srbiji. Njegovu strukturu obeležava specifična konfiguracija klasnih odnosa nastala u procesu restauracije kapitalizma i integracije u periferiju svetskog sistema: slaba industrijska baza, dominacija uslužnog i niskoprofitnog sektora, visoka stopa prekarnog rada, veliki udeo *bullshit jobs* (Graeber 2018), fragmentisano radništvo i relativno slaba i nestabilna srednja klasa, čiji je položaj često zavisan, ili od države ili od stranog kapitala (Lazić 2011; Pešić, Backović i Mirkov 2018). U takvoj klasnoj strukturi veliki deo radno aktivnog stanovništva nalazi se u nesigurnim radnim odnosima, bez stabilnih profesionalnih identiteta, bez snažnih sindikalnih organizacija i bez institucionalnih kanala kroz koje bi mogao da artikuliše svoje ekonomske i političke interese. Društveni interesi se u takvim uslovima retko formiraju kao kolektivni klasni interesi, već ostaju vezani za individualne strategije preživljavanja, što dugoročno otežava formiranje stabilnih kolektivnih političkih aktera.

Država se u takvoj društvenoj konfiguraciji pojavljuje kao centralno mesto kroz koje se posreduje pristup ekonomskim resursima i socijalnoj sigurnosti. Država predstavlja „materijalnu kondenzaciju odnosa snaga između klasa i klasnih frakcija" (Poulantzas 2013:191), odnosno institucionalno polje u kojem se stabilizuju i reprodukuju već etablirani odnosi moći između osnovnih društvenih snaga. Kako se značajan deo investicija, radnih mesta, subvencija i socijalnih davanja raspodeljuje upravo kroz državne institucije, društveni sukobi se u velikoj meri premeštaju na teren borbe za pristup partiji hegemonu i njenoj zaštiti. Politički odnosi se time ugrađuju u svakodnevne ekonomske strategije pojedinaca i društvenih grupa, dok se mogućnost autonomnog političkog organizovanja društva sužava u meri u kojoj pristup materijalnoj sigurnosti zavisi od političkog posredovanja.

Na tom tragu, političku impotenciju treba posmatrati kao svojevrsni politički izraz ovako strukturisanog društva. Klijentelizam, depolitizacija društvenih problema, emigracija i fragmentisana društvena struktura međusobno su povezani mehanizmi koji oblikuju političko polje i određuju granice mogućeg političkog delanja. Društveni konflikti, u takvom kontekstu, ne nestaju, ali se retko artikulišu kroz stabilne organizacije civilnog društva – u gramšijanskom, ne u ljudskopravaškom smislu tog koncepta – i kolektivne političke projekte. To ne znači da neinstitucionalni oblici političkog delanja izostaju; naprotiv, savremeno društvo karakteriše rast protestnih aktivnosti i različitih formi neformalnog angažmana. Političko polje se iz tih razloga – iako kvalitativna razlika nije velika (Bourdieu 1981:4–5), u većoj meri nego što je to slučaj u državama kapitalističkog centra – reprodukuje kao strukturisani rascep između relativno zatvorenog prostora profesionalne politike i disperzovanog, slabo koordinisanog polja neinstitucionalnog delanja, dok društvena većina ostaje potpuno izvan trajnih i organizovanih formi političke moći. U takvoj konfiguraciji društvenih odnosa, politička impotencija predstavlja gotovo zdravorazumsku karakteristiku političkog života, odnosno jedan od mehanizama kroz koje se održava stabilnost hegemonijskog poretka u uslovima društvenog nezadovoljstva.

II. Kriza hegemonije

Hegemonijski poreci retko nestaju naglo. Oni se najčešće reprodukuju kroz rutinu, naviku, fragmentaciju društva i uverenje da je postojeći poredak jedini mogući. Stabilnost poretka u tom smislu ne počiva samo na institucijama i represiji, već i na onome što Gramši naziva „zdravim razumom" (Gramsci 2011:6-7), odnosno na skupu uverenja kroz koja se postojeći društveni odnosi doživljavaju kao prirodni i nepromenljivi. Međutim, takvi poreci mogu ući u krizu kada događaj koji je u početku percipiran kao izolovan incident počne da dobija šire političko značenje i kada atomizovana nezadovoljstva počnu da se prepoznaju kao deo zajedničkog iskustva. Sličnu funkciju imali su i raniji traumatični događaji, poput tragedija u Ribnikaru, Duboni i Malom Orašju, koji su već otvorili pukotine u dominantnim interpretativnim okvirima, ali bez dugotrajnije političke kristalizacije. Upravo takvu ulogu imala je tragedija u Novom Sadu, čiji su uzroci vrlo brzo prestali da se tumače kao pojedinačni propust ili nesrećan slučaj, odnosno počeli su da se doživljavaju kao simptom šire krize liberalno-demokratskog sistema u Srbiji.

U literaturi o društvenim pokretima ovakvi događaji često se opisuju kao „moralni šokovi", odnosno kao situacije koje iznenada razbijaju rutinu svakodnevice i dovode do nagle politizacije pojedinaca koji do tada nisu

učestvovali u političkom životu (Jasper 1997; 2011). Moralni šok sâm po sebi ne proizvodi politički pokret, ali može delovati kao okidač koji omogućava da se dugo akumulirano nezadovoljstvo artikuliše u javnom prostoru. Njegov efekat nije samo u tome što izaziva ogorčenje – on menja percepciju društvene stvarnosti: ono što se do juče činilo kao izolovani problem počinje da se doživljava kao deo šire strukture moći, a ono što se činilo kao nepromenljivo počinje da se pojavljuje kao politički problem. Takvi momenti predstavljaju ono što Vilijam Sivel naziva „događajem" u sociološkom smislu te reči, odnosno potencijalno strukturno-transformišućim zbivanjem u kojem se stare strukture značenja dovode u pitanje, dakle zbivanjem koje te strukture može „rekonfigurisati" (Sewell 2005:144) i otvariti prostor za nove oblike kolektivnog delanja.

Jedan od prvih i najvažnijih efekata takvih događaja jeste gubitak straha. U stabilnim hegemonijskim porecima strah ne mora biti stalan niti otvoreno represivan; on je često internalizovan kao procena rizika, odnosno kao uverenje da je političko suprotstavljanje opasno, besmisleno ili unapred osuđeno na neuspeh. U literaturi o društvenim pokretima često se pokazuje da je jedan od ključnih uslova političke mobilizacije upravo promena u percepciji rizika: kada veliki broj ljudi istovremeno izađe na ulicu, rizik koji je ranije bio individualan postaje kolektivan, a ono što je ranije izgledalo kao lična izloženost počinje da se doživljava kao deo zajedničke akcije (up. npr. Kuran 1991; Tilly 1978). Rizik ne nestaje, ali menja svoju strukturu i raspodelu: iz individualnog prelazi u kolektivni okvir delanja, čime se smanjuje njegova sposobnost da deluje kao ograničavajući faktor političke mobilizacije. Taj trenutak predstavlja jednu od ključnih prelomnih tačaka u svakom društvenom pokretu koji ima transformativni potencijal, jer označava prelazak iz stanja individualne rezignacije u stanje kolektivnog delanja.

Paralelno sa gubitkom straha odvija se i proces delegitimizacije vlasti. Hegemonija u perifernim državama, sa vlastima koje imaju snažnu kontrolu nad represivnim i ideološkim državnim aparatima (Altiser 2015), počiva pre svega na uverenju da je postojeća vlast, uprkos svim manama, jedina realna opcija, ili barem garant stabilnosti. U gramšijanskom smislu, hegemonija podrazumeva da vladajuća klasa ne samo vlada, već i vodi, odnosno da uspeva da svoje interese predstavi kao opšti interes društva. Međutim, kada vladajuća grupa počne da gubi sposobnost da obezbeđuje aktivni pristanak i da svoje partikularne interese predstavlja kao opšti interes društva, kada „više ne vodi već samo vlada", oslanjajući se pre svega na prinudu, tada nastupa ono što Gramši naziva krizom autoriteta (Gramsci 2011:34). Kriza autoriteta ne znači nužno da vlast gubi sve oblike podrške, već da gubi sposobnost da svoje odluke predstavlja kao opšti interes i da društvene sukobe drži unutar postojećeg institucionalnog okvira. U takvim

situacijama, svaka nova represivna mera, svaka afera ili svaki pokušaj diskreditacije protesta može imati efekat suprotan od očekivanog, dodatno produbljujući nepoverenje i šireći politički konflikt. Kao što Gramši piše, kriza se sastoji upravo u tome „što staro umire, a novo ne može da se rodi; u tom vakuumu javljaju se najrazličitiji morbidni fenomeni" (*Ibid.*). Političke krize se u tom smislu ne mogu svesti samo na institucionalne sukobe ili promene vlasti; one označavaju trenutke u kojima se raskida veza između vladajućih ideologija i društvenih grupa koje su ih ranije prihvatale, odnosno trenutke u kojima postojeći poredak gubi sposobnost da organizuje društveni pristanak. Kao što pokazuje Mišel Dobri, političke krize nastaju upravo onda kada se poremeti uobičajena ravnoteža između društvenih sektora i kada akteri počnu da deluju izvan rutinskih institucionalnih okvira (up. Dobry 1986).

Ipak, između događaja koji proizvodi moralni šok i pune krize hegemonije postoji još jedan posredni nivo, bez kojeg se teško može razumeti kako protest prerasta u pokret. Događaj sâm po sebi ne proizvodi trajnu političku dinamiku; takvu dinamiku proizvode tek organizacione forme kroz koje se afekti, ogorčenje i spontano okupljanje stabilizuju u ponovljive i prepoznatljive oblike kolektivnog delanja. U tom smislu važni su i – kako ih Tili naziva – „repertoari kolektivnog delanja", odnosno društveno dostupne i istorijski oblikovane forme protesta, blokade, okupljanja i javno osporavanje vlasti (Tilly 1986:89), i ono što Sidni Taro opisuje kao procese difuzije i umrežavanja protesta (Tarrow 2012). U studentskom pokretu to se vidi u uspostavljanju plenuma, blokada, javnih okupljanja i horizontalnih oblika koordinacije, kroz koje protest dobija organizacionu gustinu i prestaje da bude samo reakcija na događaj. Tu se otvara i jedno važno pitanje forme: horizontalnost ne znači odsustvo organizacije; u pitanju je specifičan oblik organizacije koji pokušava da spoji političku inkluzivnost i operativnu sposobnost. Upravo zato na studentski pokret treba gledati kao na proces u kojem se stvaraju nove političke rutine, novi jezici i novi oblici zajedničkog delanja.

Kriza hegemonije pritom se ne odvija samo u institucijama i diskursu, već i u prostoru. Kada univerziteti, ulice i trgovi prestanu da budu samo mesta cirkulacije i postanu mesta političkog okupljanja, dolazi do privremene rekonfiguracije društvenog prostora i odnosa moći. Univerzitet u takvim trenucima nije više samo obrazovna institucija, on postaje politički prostor, ulica prestaje da bude puka komunikaciona infrastruktura i postaje mesto sukoba, a blokada postaje teritorijalizacija političkog konflikta.[3]

3 O univerzitetu kao specifično političkom polju, već je pisano u literaturi o transformaciji univerziteta i njegovoj ulozi u savremenim protestima (Baćević 2014).

U tom smislu, protest ne menja samo politički diskurs, već i prostorni raspored društvenog života. Smatramo da je to sociološki važno, jer pokazuje da je hegemonija ne samo poredak ideja i institucija, već i poredak prostora, kretanja i raspodele vidljivosti. Kada mali gradovi, periferne sredine i ruralni prostori uđu u istu političku dinamiku sa univerzitetskim centrima, krizom više nije zahvaćen samo politički vrh sistema, nego i njegova teritorijalna organizacija. Time se otvara mogućnost za širenje političkog konflikta izvan uskih urbanih i kulturnih miljea u kojima su protesti ranije ostajali zatvoreni (up. Balunović 2025; Vukelić i Pešić 2023).

Osim toga, ova, u osnovi benjamovska teza koju smo razvijali i na drugom mestu (Zarić 2024:104–108), jeste činjenica da kriza hegemonije podrazumeva i promenu doživljaja vremena. U stabilnim porecima vreme se doživljava kao beskonačno ponavljanje istog: izbori se smenjuju, afere nižu, nezadovoljstvo postoji, ali ne dolazi do društvene mobilizacije. Politički događaj takvu temporalnost prekida. Stvara se utisak da istorija više nije zatvorena, da sadašnjost nije samo produžetak već poznate logike, već prostor u kojem su mogući i drugačiji ishodi. U tom smislu, kriza hegemonije nije samo politički sukob; ona sadrži potencijal promene režima istorijskog iskustva: ono što je do juče izgledalo kao trajna sadašnjost počinje da se doživljava kao otvorena situacija, a ono što je bilo potisnuto u horizont nemogućeg ulazi u prostor političke imaginacije. Takva promena temporalnosti od posebne je važnosti za studentski pokret, jer pokazuje da njegova politička energija ne proizlazi samo iz zahteva ili broja učesnika, već iz promene u samom doživljaju istorijskog vremena.

Jedan od pokazatelja da ono što smo imali u Srbiji nakon pada nadstrešnice nije samo protest, već dublja politička kriza, jeste, kao što smo nagovestili, širenje mobilizacije izvan društvenih, kulturnih i regionalnih krugova koji su bili baza svih protesta od 2012. godine. Studentski protesti u Srbiji vrlo brzo su prestali da budu isključivo studentski: podrška je počela da dolazi od univerzitetskih profesora, prosvetnih radnika, delova radništva, zaposlenih u javnom sektoru, ali i od stanovništva manjih gradova i ruralnih sredina. To širenje je sociološki relevantno, jer pokazuje da nezadovoljstvo nije ograničeno na jednu društvenu grupu, već da različiti društveni subjekti počinju da prepoznaju zajedničke uzroke svojih problema. U literaturi o društvenim pokretima ovaj proces se često opisuje kao širenje mobilizacionih mreža i formiranje novih koalicija između društvenih grupa koje ranije nisu delovale zajedno (McAdam, Tarrow, and Tilly 2001).

Onog trenutka kada se različita nezadovoljstva počnu prepoznavati kao deo istog političkog problema, dolazi do promene u samoj strukturi političkog konflikta: pojedinačni problemi prestaju da se doživljavaju kao izolovani slučajevi, tj. počinju da se artikulišu kao izraz opštih društvenih odnosa.

Upravo u tom trenutku može se govoriti o krizi hegemonije u gramšijanskom smislu te reči, odnosno o situaciji u kojoj vladajuća grupa više ne uspeva da organizuje društveni pristanak, dok se istovremeno otvara prostor za formiranje novih oblika kolektivnog delanja i novih političkih subjekata. Kriza hegemonije se u tom smislu ne manifestuje samo kao politička nestabilnost, nego pre svega kao promena u načinu na koji društvene grupe doživljavaju sopstveni položaj i sopstvene mogućnosti delanja: materijalni uslovi i interesi ne nestaju, ali se reinterpretiraju kroz nove kolektivne okvire značenja, u kojima se neposredna egzistencijalna pitanja počinju povezivati sa širim vizijama društvenog poretka i političkim promenama. Ono što se ranije činilo kao individualna sudbina, počinje da se doživljava kao zajednički politički problem, a ono što se činilo kao petrifikovano, počinje da se u imaginaciji značajnog dela društva vidi kao istorijski promenljivo. Upravo u tom pomaku – od individualnog nezadovoljstva ka kolektivnom političkom iskustvu – vidimo značaj studentskog pokreta i početak procesa koji ovde označavamo kao proces političke subjektivacije.

III. Proces političke subjektivacije

Kriza hegemonije sama po sebi ne proizvodi politički subjekt. Ona razara postojeće oblike političke stabilnosti i otvara prostor u kojem politička subjektivacija postaje moguća, ali ne i nužna istorijska putanja. Između krize poretka i nastanka političkog subjekta ne postoji mehanička korelacija. Štaviše, istorijsko iskustvo pokazuje da krize hegemonije mnogo češće dovode do apatije, reakcionarne restauracije ili fragmentacije društva, nego do formiranja novog – kvalitativno drugačijeg – političkog aktera. Upravo zato pitanje političke subjektivacije nije pitanje spontanog nezadovoljstva, već, pre svega, pitanje formi kroz koje se to nezadovoljstvo organizuje, artikuliše i pretvara u trajnu političku praksu. Politički subjekti ne prethode političkom delanju; oni nastaju kroz njega, odnosno kroz procese kolektivnog delanja i formiranja zajedničkog identiteta.

U tom smislu, političku subjektivaciju ne treba razumeti kao spontano „buđenje naroda", niti kao logičnu posledicu pogoršanja materijalnih uslova života. Odavno bismo živeli u komunizmu kada bi političko delanje na bazi neposrednih interesa bilo determinisano objektivnim pozicijama pojedinaca ili grupa u organizaciji društvenog života. Da bi neka društvena grupa postala politički akter, nije dovoljno da deli isti društveni položaj ili iste interese; neophodno je da se, na toj bazi, formira kolektivni identitet koji omogućava zajedničko delanje. Kolektivni identitet se ne može svesti na racionalno kalkulisanje interesa, već podrazumeva pre svega svest o zajedničkim interesima i njihovu artikulaciju kao politički relevantnih,

zatim prepoznavanje njihove suprotstavljenosti interesima drugih društvenih grupa, kao i određeni stepen emocionalne uključenosti članova grupe, odnosno osećaj pripadnosti zajedničkom poduhvatu i zajedničkoj borbi (Melucci 1995:44–45). Drugim rečima, politički subjekt ne nastaje samo na osnovu interesa, već i na osnovu identifikacije.

Takođe, kolektivni identitet uvek ima i relacijsku dimenziju, jer se kolektiv i sistem recipročno konstituišu: grupa postaje politički subjekt tek u trenutku kada sebe počne da doživljava kao kolektivnog aktera u odnosu na neku formu moći, vlasti ili dominacije (*Ibid*.:47). Politička subjektivacija stoga je uvek relacijski proces: politički subjekt ne nastaje u izolaciji, već u odnosu prema protivniku, institucijama ili poretku koji se dovodi u pitanje. Tek kada se privatna nezadovoljstva počnu interpretirati kao deo šireg sistema moći, a ne kao individualni problemi, nastaje mogućnost formiranja političkog subjekta. Zbog toga Meluči insistira da je za razumevanje kolektivne akcije potrebno najpre prepoznati polje u kojem se ona pojavljuje, odnosno strukturu odnosa unutar kojih različite društvene grupe deluju, pa tek onda analizirati njihove motive i ideologije (*Ibid*.:53).

Politička subjektivacija ne počinje na nivou ideja, već na nivou prakse i društvenih odnosa: tek kada se uspostavi prostor kolektivnog delanja – kroz plenume, blokade, okupljanja i zajedničke akcije – nastaje mogućnost da se različiti pojedinci i društvene grupe počnu doživljavati kao deo istog političkog aktera. U tom smislu, politički subjekt nije unapred data društvena kategorija, već rezultat procesa kolektivnog delanja kroz koji se istovremeno formiraju i kolektivni identitet i politički zahtevi. Upravo zato studentski pokret u Srbiji nije važan samo kao protestni pokret, nego kao prostor u kojem se razvijaju nove političke prakse i u kojem dolazi do transformacije društvenih aktera: politički subjekt ne nastaje samim tim što veliki broj ljudi deli isto nezadovoljstvo, već tek kada počne da deluje kao kolektivni akter. Drugim rečima, politički subjekt ne nastaje u trenutku kada ljudi počnu da misle isto – on se formira jedino kroz zajedničko delanje. To odgovara onome što Žak Ransijer naziva političkom subjektivacijom, odnosno procesom kroz koji oni koji su prethodno bili isključeni iz sfere politike počinju da se pojavljuju kao politički subjekti. Politička subjektivacija u tom smislu podrazumeva stvaranje onoga što pomenuti filozof naziva „polemičkim scenama", odnosno prostorima – sa svim njihovim kontradikcijama – u kojima oni koji su inače isključeni iz političkog odlučivanja mogu da pokažu svoju jednaku sposobnost da učestvuju u politici i da na taj način razotkriju protivurečnost između logike realnog kapitalizma i logike nominalne političke jednakosti (Rancière 1995:66).

Plenumi, blokade i javna okupljanja mogu se razumeti upravo kao takve polemičke scene, odnosno kao mesta na kojima se proizvodi politički

subjekt.[4] Njihov značaj ne leži samo u tome što omogućavaju donošenje odluka bez posredovanja političkih partija, već u tome što menjaju sâm odnos pojedinaca prema politici. U atomizovanim društvima u kojima se kroz odnose moći fabrikuje depolitizacija, politika se najčešće doživljava kao sfera koja je odvojena od svakodnevnog života i rezervisana za profesionalne političare, eksperte i partijske organizacije. Iako različiti oblici neinstitucionalnog političkog aktivizma – od protesta do inicijativa i lokalnih mobilizacija – nesumnjivo postoje i povremeno su vrlo intenzivni, oni često ostaju fragmentisani, kratkotrajni i bez stabilnih organizacionih formi koje bi omogućile dugotrajnije političko delanje. Većina ljudi u takvom sistemu učestvuje u politici i u društvenom životu periferno, najčešće kroz glasanje, dok se između izbora politika doživljava kao nešto što se dešava negde drugde i na šta „obični ljudi" nemaju stvarni uticaj. Plenum, međutim, uvodi drugačiju logiku: on pretpostavlja da svako ima pravo da govori, predlaže, raspravlja i odlučuje. Na taj način, politika prestaje da bude spoljašnja sfera i postaje praksa u kojoj pojedinci neposredno učestvuju. U tom smislu, politički subjekt ne nastaje samo kroz zajedničke zahteve; on se stvara kroz sâmo iskustvo zajedničkog okupljanja i delanja, što u velikoj meri odgovara onome što Džudit Batler (2019) naziva performativnom dimenzijom političkog okupljanja.

U tom procesu odvija se ono što se može nazvati učenjem politike. Pojedinci ne ulaze u politički prostor kao već formirani politički akteri, oni to postaju kroz samu praksu deliberacije i zajedničkog odlučivanja. Kroz rasprave, neslaganja, proceduralne sporove, glasanja i pokušaje da se pronađe zajednički jezik, učesnici pokreta uče da svoje privatne probleme formulišu kao javne, da svoje pojedinačne interese prevedu na jezik opšteg interesa i da prihvate kompromise koji omogućavaju zajedničko delanje. Taj proces je često spor i konfliktan, ali upravo kroz takve procese nastaje politička kompetencija koja je neophodna za postojanje političkog subjekta. U tom smislu, politički subjekt treba manje razumeti kao nekakav unapred postojeći kolektivni identitet, jer je on faktički više rezultat procesa političkog učenja i zajedničkog delanja.

Politička subjektivacija označava, dakle, proces kroz koji društvene grupe koje su do tada postojale samo kao sociološke kategorije – studenti, nastavnici, radnici, nezaposleni – počinju da delaju kao politički akter. Ovakvo razumevanje subjektivacije nadovezuje se i na novija istraživanja političke mobilizacije u postsocijalističkom kontekstu. Ona naglašavaju

4 Slični oblici organizacije već su analizirani u kontekstu studentskih pokreta u regionu, posebno u vezi sa praksama direktne demokratije i horizontalnog odlučivanja (Štiks i Horvat 2015), ali se ovde njihov značaj razmatra pre svega u odnosu na proces političke subjektivacije i njegove granice.

važnost procesa kroz koji se građani i studenti konstituišu kao politički akteri (Baća 2023), ali ga proširuju povezivanjem sa problemom hegemonijske stabilizacije. Dakle, društvene grupe ne postaju politički subjekti samim tim što imaju zajednički društveni položaj. Marksistička teorija nas uči da klasa ne postoji kao struktura unapred data u ekonomiji (odnosno, da se u tom slučaju radi o *klasi po sebi*, koja bez subjektivacije, odnosno razvijanja klasne svesti, nema delatni potencijal), već nastaje kroz istorijsko iskustvo i zajedničko delanje, tj. postaje *klasa za sebe*. Na sličan način, politički subjekt ne postoji unapred; on nastaje kroz proces kolektivnog delovanja i političke borbe.

U tom kontekstu posebno je važan stav koji se pojavio unutar studentskog pokreta: „koalicija ideološkog minimuma, o razlikama kasnije". Ta formula kondenzuje jedno političko iskustvo koje je mnogo ređe nego što se obično pretpostavlja: iskustvo zajedništva koje se ne gradi na prethodno datoj ideološkoj homogenosti, nego na praktično uspostavljenoj saglasnosti oko ograničenog broja zahteva, procedura i ciljeva. Političko jedinstvo ovde ne proističe iz identitetske podudarnosti učesnika, niti iz potpunog poklapanja njihovih društvenih horizonata; ono je efekat sposobnosti da se u konkretnom istorijskom trenutku održi zajedničko delanje uprkos razlikama. U tom smislu, ono što se u pokretu formira ne može se svesti na prost zbir pojedinačnih stavova i zahteva, na ono što je Žan-Žak Ruso nazivao „voljom svih" (*volonté de tous*), odnosno na aritmetički zbir individualnih interesa. Pre bi se moglo reći da se kroz samu praksu plenuma na fakultetima, blokada i zajedničkog odlučivanja postepeno oblikuje nešto što je bliže onome što je ovaj autor nazivao „opštom voljom" (*volonté générale*) (Rousseau 2002; Dobrescu 2009): ne kao unapred postojeće jedinstvo, već kao rezultat procesa u kojem pojedinci, delujući zajedno, uče da svoje pojedinačne interese prevode na jezik zajedničkog interesa. Opšta volja u tom smislu nije polazna tačka političkog delanja; ona je pre njegov ključni rezultat.

Jedan od najvažnijih efekata tog procesa jeste promena samog odnosa između društva i politike. Društvo, koje je dugo funkcionisalo kao agregat izolovanih pojedinaca, naviknutih da politiku doživljavaju kao spoljašnji svet profesionalnih aktera, počinje da se pojavljuje kao kolektivna snaga koja nastoji da utiče na sopstvene uslove života. Ova promena se ne iscrpljuje ni u organizacionoj ravni. Ona zahvata način na koji se opažaju granice mogućeg, legitimnog i zamislivog. Privatne teškoće dobijaju javni jezik; disperzovana iskustva nepravde počinju da se prepoznaju kao elementi iste strukture dominacije; ono što je juče delovalo kao sudbina, danas se pojavljuje kao politički problem. U tom pomaku odvija se jedna dublja transformacija: menja se ne samo raspored političkih aktera, nego i sama percepcija

političke stvarnosti. Politička subjektivacija zato obuhvata i reorganizaciju političke imaginacije, odnosno premeštanje granice između onoga što se smatra datim i onoga što se počinje doživljavati kao promenljivo.

Ovakav proces takođe menja i sâm smisao demokratije. U uslovima dugotrajne depolitizacije, demokratski poredak se najčešće svodi na proceduru izbora, na smenu elita i na periodično potvrđivanje političke reprezentacije. Iskustvo plenuma, zborova, blokada i drugih oblika zajedničkog rada i odlučivanja unosi u tu sliku drugačiji politički sadržaj. Demokratija se više ne pojavljuje prvenstveno kao institucionalni poredak, nego kao praksa: kao svakodnevni rad na zajedničkim odlukama, kao spor i često protivrečan proces usaglašavanja, raspravljanja i preuzimanja odgovornosti. U tom smislu, iskustvo pokreta potvrđuje ono što Žak Ransijer naziva demokratijom kao „delanjem koje iznova oduzima oligarhijskim vladama monopol nad javnim životom, a bogatima njegovu svemoć nad životima" (Rancière 2005:105). Demokratija se, dakle, ne pojavljuje kao stabilno stanje političkog sistema; ona otelovljuje praksu prekida, kao moment u kojem oni koji su inače isključeni iz odlučivanja stupaju na političku scenu i počinju da odlučuju o zajedničkim poslovima. Ako politička subjektivacija označava proces kroz koji društvene grupe postaju politički akteri, a opšta volja proces putem kojeg se formira zajednički interes, onda se demokratija može razumeti kao istorijski oblik u kojem se ta dva procesa povremeno prepliću, odnosno kao trenutak u kojem oni koji inače nemaju ni vlast ni moć počinju da delaju kao politički subjekt i da formulišu opšti interes društva.

Zbog toga studentski pokret u Srbiji valja razumeti pre svega kao proces političke subjektivacije čiji ishod ostaje otvoren. Njegov istorijski značaj ne iscrpljuje se u protestima, niti samo u zahtevima koje je artikulisao. Treba ga tražiti u promeni političkog iskustva koju je proizveo, tj. u promeni načina na koji deo društva misli sopstveno mesto u zajednici, sopstveni odnos prema politici i sopstvenu sposobnost da deluje zajedno sa drugima. U tom smislu, najdublji učinak pokreta možda se ne nalazi samo u onome što je osporio, nego i u onome što je omogućio da nastane. Pitanje koje ostaje otvoreno tiče se sudbine tog iskustva: da li će se ono stabilizovati u trajniji politički subjekt, sa sopstvenim organizacionim oblicima i kapacitetom dugog trajanja, ili će ostati vezano za vanrednost jednog istorijskog trenutka. Upravo u toj neizvesnosti nalazi se i pravi politički ulog pokreta.

IV. Granice političke subjektivacije

Proces političke subjektivacije, koliko god bio istorijski značajan, ipak ne može automatski rešiti problem političke moći. On menja raspored političkog iskustva, proširuje granice onoga što se doživljava kao moguće i uvodi

nove aktere na političku scenu, ali time još uvek ne obezbeđuje stabilnu sposobnost da se postojeći odnosi moći trajno preoblikuju. Upravo tu se otvara problem koji se u različitim tradicijama političke teorije i političke sociologije neprestano vraća: problem prelaza iz *momenta mobilizacije* u *moment organizacije*, iz političkog događaja u političko trajanje, iz subjektivacije u sposobnost strateškog delanja. Drugim rečima, ukoliko bismo se poslužili vokabularom formalne logike, politička subjektivacija predstavlja *nužan*, ali ne i *dovoljan* uslov političke transformacije.

Istorija modernih društvenih pokreta pokazuje da razlika između trenutka masovne mobilizacije i sposobnosti da se ona pretvori u stabilnu političku snagu leži u postojanju ili odsustvu organizacionih formi koje omogućavaju njeno trajanje i strateško usmeravanje. U klasičnoj marksističkoj tradiciji ta razlika je, kako smo već podvukli, izražena kroz distinkciju između „klase po sebi" i „klase za sebe": društvene grupe mogu deliti slične strukturne pozicije obeležene nesigurnošću rada, zavisnošću od države ili ograničenim pristupom resursima, ali tek kroz organizaciju, političku artikulaciju i dugotrajnu borbu one postaju politički subjekt sposoban da dela strateški. Istovremeno, ti materijalni uslovi ne proizvode jedinstvenu političku orijentaciju: dok se kod jednog dela društva oni prevode u nezadovoljstvo i mobilizaciju, kod drugih – posebno onih integrisanih u klijentelističke mreže ili relativno stabilne pozicije unutar postojećeg poretka – mogu generisati interes za očuvanje postojećih odnosa moći ili barem izostanak spremnosti za politički rizik. Politički subjekt, drugim rečima, ne nastaje samo kroz iskustvo nepravde i zajedničkog delanja, on se primarno artikuliše kroz organizacione forme koje omogućavaju kontinuitet tog delanja kroz vreme. Istorijsko iskustvo nas uči da „svoje zahteve najčešće uspevaju da nametnu one društvene grupe kojima polazi za rukom da proizvedu najveće preklapanje između tri faktora: broja učesnika, volje za delanjem i jasno definisanog mobilizacijskog programa" (Tilly 1984:95), a da bi se do toga došlo, ključno pitanje je – pitanje organizacije. Drugim rečima: pitanje organizacije je esencijalno pitanje koje determiniše koliko je jedan pokret politički operativan.

U tom smislu, problem savremenih društvenih pokreta može se razumeti i kroz širi istorijski okvir transformacije političkih formi u poslednjih sto godina. Kako pokazuje Anton Jager (Jäger 2026), politički život zapadnih društava prošao je kroz tri velike istorijske konfiguracije: epohu masovne politike, epohu postpolitike i savremenu epohu koju on naziva hiperpolitikom. Epohu masovne politike obeležavale su velike političke organizacije – radničke partije, sindikati, crkve, zadruge i različita društva – koje nisu bile samo instrumenti političke borbe, već čitavi društveni svetovi unutar kojih su pojedinci formirali svoje političke identitete, vrednosti i kolektivne

interese. Te organizacije su funkcionisale kao svojevrsna „društva u društvu", tj. kao infrastrukture kroz koje su društvene grupe sticale sposobnost dugotrajnog političkog delanja (pri čemu je Socijaldemokratska partija Nemačke bila indikativan primer takve organizacije) (Ili 2007:121). Politički subjekt u tom istorijskom kontekstu nije nastajao samo kroz protest ili pobunu, već kroz dugotrajnu organizacionu socijalizaciju, kroz članstvo, disciplinu, obrazovanje i zajedničku političku praksu.

Sa krizom masovne politike krajem XX veka dolazi do onoga što smo u kraučovskim terminima nazvali postdemokratijom, odnosno do situacije u kojoj formalne liberalno-demokratske institucije opstaju, ali se političko odlučivanje sve više premešta u uske krugove političkih i ekonomskih elita, dok se društvo povlači iz organizovanog političkog života (Crouch 2004). U tom periodu dolazi do slabljenja masovnih partija, sindikata i kolektivnih organizacija, do privatizacije i konzumerizacije društvenog života, odnosno do depolitizacije ekonomskih pitanja. Dok se politika sve više profesionalizuje, društvo se atomizuje, a deluje da su ti procesi u Evropi najizraženiji upravo u društvima u kojima je razaran istorijski postojeći socijalizam. Upravo u tom kontekstu treba razumeti ono što smo u prvom poglavlju nazvali političkom impotencijom: kao subjektivni izraz jednog istorijskog procesa u kojem društvo postepeno gubi organizacione forme kroz koje bi moglo da deluje kao politički akter.

Međutim, savremeni trenutak više nije moguće opisati samo pojmom post-politike. Nakon krize 2008. godine dolazi do ponovnog talasa masovnih mobilizacija širom sveta – od pokreta *Occupy* u SAD, preko *Indignados* u Španiji, ili globalnijih pokreta protiv mera štednje, do savremenih klimatskih, antirasističkih, feminističkih itd. Ono što karakteriše ovaj novi talas mobilizacija jeste paradoksalna kombinacija visoke političke mobilizacije i slabe organizacione strukture. Današnje društvo je istovremeno duboko politizovano i duboko dezorganizovano: veliki broj ljudi učestvuje u protestima, političkim kampanjama i javnim raspravama, ali relativno mali broj njih učestvuje u trajnim političkim organizacijama, sindikatima ili partijama. Rezultat je stanje stalne političke mobilizacije koje retko uspeva da se prevede u stabilne političke institucije i trajne promene odnosa moći (Jäger 2026).

U tom smislu hiperpolitika predstavlja važan teorijski okvir za razumevanje granica političke subjektivacije. Ona označava situaciju u kojoj se granica između privatnog i političkog briše, u kojoj „sve postaje političko", ali u kojoj istovremeno izostaje ono što je karakterisalo epohu masovne politike: stabilne organizacije kroz koje se kolektivna volja formira, održava i politički artikuliše. Politička energija se u takvom kontekstu često pojavljuje u talasima: kroz masovne proteste, blokade i mobilizacije

koje mogu biti izuzetno intenzivne, ali koje često ostaju kratkog daha, jer ne raspolažu organizacionom infrastrukturom koja bi im omogućila dugotrajno delovanje. Politička subjektivacija se, dakle, događa, ali njena institucionalizacija ostaje ograničena.

Ovaj problem može se drugačije formulisati i kroz pitanje reprezentacije. Svaki pokret koji želi da pređe iz faze mobilizacije u fazu političke transformacije suočava se sa pitanjem: ko predstavlja pokret, ko pregovara, ko odlučuje, ko govori u njegovo ime? Horizontalne forme odlučivanja, plenumi i zborovi mogu biti izuzetno važni u fazi političke subjektivacije, jer omogućavaju aktivno učešće i proizvode iskustvo političke jednakosti. Međutim, kako se pokret širi u prostoru i vremenu, pojavljuje se potreba za određenim oblicima delegiranja i reprezentacije. Taj problem nije moguće jednostavno ukinuti, jer svako političko delanje koje prelazi granice neposredne zajednice nužno uključuje određeni stepen posredovanja. Pjer Burdije (1981) je s pravom insistirao da politička reprezentacija nije samo prenošenje već postojeće volje, nego proces u kojem se ta volja istovremeno oblikuje i artikuliše. Zbog toga je pitanje reprezentacije, pored toga što je i organizaciono, najpre pitanje političke moći: ko ima pravo da govori u ime kolektiva i da definiše njegove ciljeve?

Na ovom mestu ponovo se vraća i pitanje hegemonije. Ako političku subjektivaciju razumemo kao proces kroz koji društvene grupe postaju politički akteri, a opštu volju kao proces kroz koji se formira zajednički interes, onda hegemoniju možemo razumeti kao proces kroz koji se taj zajednički interes stabilizuje u relativno trajnu političku formu. U gramšijanskom smislu, hegemonija podrazumeva sposobnost jedne društvene grupe da svoje partikularne interese predstavi kao opšti interes društva i da oko njih organizuje širi istorijski blok. Ona je stvar i ideologije, naravno, ali i organizacije, jer uvek počiva na mreži institucija, organizacija, medija, udruženja i političkih partija kroz koje se određena koncepcija sveta širi i stabilizuje. Bez takvih organizacionih formi, politička subjektivacija će se najčešće ograničiti na status događaja, ali teško može postati nova politička stabilnost.

Upravo tu se nalazi osnovna granica političke subjektivacije u savremenim društvima. Savremeni pokreti često uspevaju da proizvedu politički događaj, da delegitimišu vlast, da prošire političku imaginaciju i uvedu nove aktere na političku scenu. Ali mnogo ređe uspevaju da izgrade organizacione forme koje bi omogućile da se ta energija prevede u dugotrajnu političku moć. Između političkog događaja i političke transformacije stoji, dakle, problem organizacije, reprezentacije i institucionalizacije. Drugim rečima: savremena društva su sposobna da proizvedu političku subjektivaciju, ali imaju ozbiljne teškoće sa političkom institucionalizacijom. Taj problem

nije specifičan samo za Srbiju; on predstavlja jedan od ključnih paradoksa globalnih društvenih borbi poslednjih decenija. Za razliku od nekih prethodnih epoha, osnovna protivrečnost novih društvenih pokreta ne nalazi se između reforme i revolucije, nego između mobilizacije i organizacije.

U slučaju Srbije, ova protivrečnost dodatno je pojačana strukturnom pozicijom države na periferiji kapitalizma (Nölke and Vliegenthart 2009; Pantić 2021). U takvim društvima ekonomska moć je u velikoj meri eksternalizovana kroz strane investicije, međunarodne finansijske institucije i zavisne razvojne modele, dok je domaća radnička klasa fragmentisana procesima deindustrijalizacije, privatizacije i prekarizacije rada. Posledica toga jeste da se politički sukobi češće pomeraju iz sfere proizvodnje u sferu države, raspodele i javnih institucija, jer upravo država ostaje centralno mesto na kojem se prelamaju društveni interesi. Zbog toga protesti često nastaju i razvijaju se u sferama obrazovanja, javnog sektora i urbanih sredina, u kojima je koncentracija društvenih resursa i političke vidljivosti veća nego u fragmentisanom svetu rada. Takve mobilizacije mogu imati snažan politički efekat u smislu delegitimacije vlasti i otvaranja političke krize, ali bez paralelnog širenja organizacije u sferu rada, lokalnih zajednica i svakodnevnih društvenih institucija, njihov kapacitet da trajno preoblikuju ekonomske odnose moći ostaje ograničen.

Zbog toga proces političke subjektivacije treba posmatrati kao otvoren i neizvestan proces čiji ishod nije unapred određen. On može dovesti do formiranja novih političkih organizacija i dugoročnih promena odnosa moći, ali može završiti i demobilizacijom, fragmentacijom ili integracijom dela pokreta u postojeći politički sistem. Ključno pitanje nije samo da li pokret može da proizvede masovnu mobilizaciju, već da li može da proizvede organizacione forme koje traju kroz vreme, koje povezuju različite društvene grupe i omogućavaju da se društveno nezadovoljstvo prevede u stabilnu političku snagu. Drugim rečima, politička subjektivacija menja odnos društva prema politici, ali ne menja sama po sebi odnose moći. Da bi se taj pomak pretvorio u trajnu političku snagu, potrebno je nešto što je u istoriji svih velikih pokreta uvek predstavljalo najteži korak: organizacija koja traje duže od samog pokreta.

Upravo se u tom prostoru između mobilizacije i organizacije, između subjektivacije i institucionalizacije, između političkog događaja i političkog trajanja, odlučuje sudbina svakog pokušaja izlaska iz političke impotencije. Jer, politička impotencija se ne rešava činjenicom da ljudi izađu na ulice; ona prestaje da bude fenomen koji strukturiše društvo kada društvene grupe koje su izašle na ulice postanu sposobne da trajno utiču na političke i ekonomske odluke koje oblikuju njihove živote. U tom smislu, istorijski značaj studentskih i širih društvenih mobilizacija neće zavisiti samo od

kapaciteta da dalje intenzivira mobilizacije ili utiče na restrukturiranje čitavog (profesionalnog) političkog polja, već od toga da li će iz tog iskustva nastati organizacije kroz koje različite društvene grupe mogu da artikulišu svoje interese, da ih prevedu na jezik zajedničkog interesa i steknu sposobnost da trajno utiču na političke i ekonomske odluke.

Umesto zaključka

Ono što promišljanje potencijala studentskog pokreta u Srbiji otvara nije samo pitanje jedne konkretne političke krize, niti samo pitanje sudbine jednog protesta. U njegovom središtu nalazi se širi teorijski problem: pod kojim uslovima društvo prestaje da bude puki objekat vlasti i postaje politički akter? Upravo se tu ukrštaju tri procesa koje smo razvili kao osnovnu pojmovnu osovinu studentskog pokreta: politička subjektivacija, formiranje opšte volje i demokratija. Ako politička subjektivacija označava proces kroz koji društvene grupe počinju da delaju kao politički akteri, a opšta volja proces kroz koji se partikularna iskustva i interesi prevode na jezik zajedničkog interesa, onda se demokratija može razumeti kao istorijski trenutak u kojem se ta dva procesa ukrštaju. Demokratija u tom smislu nije ni puka institucionalna procedura ni apstraktni normativni ideal; ona predstavlja retku i uvek nesigurnu istorijsku situaciju u kojoj oni koji su inače isključeni iz moći počinju da delaju kao politički subjekt i da formulišu opšti interes društva.

Iz te perspektive, studentski pokret u Srbiji ne pojavljuje se samo kao reakcija na tragediju, niti samo kao epizoda u ciklusu protestā karakterističnih za društva perifernog kapitalizma. Njegov dublji značaj leži u tome što je učinio vidljivim nešto što stabilni poreci nastoje da prikriju: da politička dominacija ne počiva samo na prinudi, niti samo na kontroli institucija, već i na proizvodnji granica politički mogućeg. Poredak je stabilan onoliko koliko uspeva da društvu nametne uverenje da ne postoji delotvorna alternativa, da su kolektivni interesi atomizovani, da je politika rezervisana za druge i da većina može samo da bira između već konstituisanih opcija. U tom smislu, najveći domet pokreta možda se ne nalazi samo u onome što je osporio, nego u onome što je razotkrio: da je politička impotencija u stvari istorijski proizveden odnos koji može biti prekinut i razbijen.

Time se otvara i jedno pitanje važnije od pitanja neposrednog političkog ishoda. Nije najvažnije samo da li će ovakav pokret dovesti do promene vlade, do novih izbora ili do smene pojedinih nosilaca vlasti, do čega je recentna evolucija pokreta došla kao do glavnog i gotovo jedinog zahteva. Mnogo je važnije da li je on otvorio proces kroz koji društvo počinje drugačije da misli sopstveni odnos prema politici. Jer, politička promena ne

počinje tek kada se osvoji vlast; ona počinje onda kada se promeni sama forma političkog iskustva, kada ono što je juče delovalo kao lični problem ili individualna nemoć počne da se prepoznaje kao zajedničko pitanje, a ono što je izgledalo kao zatvoren i nedodirljiv poredak – kao istorijski promenljiva konfiguracija moći. U tom smislu, važnost studentskog pokreta leži primarno u političkoj pedagogiji koju je proizveo, tj. u tome što je jedan deo društva naučio da politika može biti praksa zajedničkog delanja, a ne samo delegiranja, posmatranja ili komentarisanja.

Ali upravo zato što je otvorio tu mogućnost, pokret je istovremeno izložio i njene granice. Politička subjektivacija ne ukida problem organizacije; ona ga, naprotiv, tek postavlja u svoj njegovoj težini. Isto važi i za opštu volju: ona se ne pojavljuje spontano iz društvenog nezadovoljstva, niti se može svesti na prost zbir pojedinačnih zahteva. Njeno formiranje pretpostavlja organizacione oblike, političku artikulaciju, procese reprezentacije i sposobnost da se heterogena društvena iskustva prevedu u relativno stabilan zajednički horizont. Upravo tu se, na kraju, i nalazi granica svakog pokušaja demokratske transformacije: između trenutka u kojem društvo ulazi u politiku i trenutka u kojem uspeva da u njoj ostane. U tom rasponu između političkog događaja i političkog trajanja rešava se pitanje da li će demokratija ostati kratkotrajni prekid ili postati nova politička forma.

U tom smislu, iskustvo Srbije prevazilazi svoj neposredni kontekst. Ono pokazuje da u perifernim društvima savremenog kapitalizma glavni problem često nije odsustvo društvenog nezadovoljstva, već odsustvo formi kroz koje to nezadovoljstvo može steći političko trajanje. Klijentelizam, depolitizacija, emigracija, profesionalizacija politike i razaranje kolektivnih organizacija ne proizvode samo institucionalnu slabost društva; oni produkuju i duboku sumnju u mogućnost kolektivnog delanja. Otuda i značaj svakog istorijskog trenutka u kojem se ta sumnja makar privremeno razbije. Takvi trenuci ne rešavaju automatski problem asimetrija moći i dominacije kao strukturišućeg društvenog principa, ali bez njih nije moguće ni postaviti pitanje transformacije. Oni ne garantuju istinsku demokratiju, ali otvaraju prostor u kojem demokratija prestaje da bude prazna proceduralna reč i ponovo postaje ime za sukob oko toga ko ima pravo da dela, govori i odlučuje u ime društvene većine.

Zato se izlazak iz političke impotencije ne može svesti na smenu jedne vlasti drugom, niti na obnovu formalne institucionalne ravnoteže. Njegov pravi smisao leži u mogućnosti da društvene grupe steknu trajni kapacitet da utiču na odluke koje oblikuju njihove živote. Tek tamo gde politička subjektivacija prestane da bude prolazni događaj i dobije organizacioni oblik, gde kolektivno delanje više nije epizoda, već počinje da proizvodi opštu volju, otvara se mogućnost nečega što bi se u strogom smislu moglo

nazvati demokratijom. Ishod tog procesa ne može biti unapred garantovan. Ali upravo u tome i jeste njegova politička istina: demokratija nije stanje koje se jednom uspostavlja, već istorijski odnos snaga koji se iznova proizvodi, osporava i organizuje. Zbog toga će se istorijski značaj studentskog pokreta meriti time da li će politička subjektivacija koju je pokrenuo uspeti da preraste u organizaciju sposobnu da artikuliše opštu volju i deluje kao politički subjekt na nivou čitavog društva.

Literatura

Altiser, Luj. 2015. *Ideologija i državni ideološki aparati.* Beograd: Karpos.

Baćević, Jana. 2014. *From Class to Identity: Politics of Education Reforms in Former Yugoslavia*. Budapest: Central European University Press.

Baća, Bojan. 2023. "Enacting Resistance, Performing Citizenship: Trajectories of Political Subjectification in the Post-Democratic Condition." *Sociology* 57(1):175–193.

Balunović, Filip. 2025. *The Revival of the Left in the Balkans: Counter-Hegemonic Activism and Ideas that Fueled It.* London: Routledge.

Batler, Džudit. 2019. *Ka performativnoj teoriji okupljanja.* Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.

Bieber, Florian. 2018. "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34(3):337–354.

Bohle, Dorothee, and Béla Greskovits. 2012. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery.* Ithaca: Cornell University Press.

Bourdieu, Pierre. 1981. "La représentation politique". *Actes de la recherche en sciences sociales* 36–37:3–24.

Bourdieu, Pierre. 2002. *Interventions, 1961–2001: Science sociale et action politique.* Marseille: Agone.

CRTA. 2025. *Istraživanje javnog mnjenja u Srbiji.* Beograd: CRTA.

Crouch, Colin. 2004. *Post-Democracy.* Cambridge: Polity Press.

Dobrescu, Radu. 2009. "La distinction rousseauiste entre volonté de tous et volonté générale: une reconstruction mathématique et ses implications pour la théorie démocratique." *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique* 42(2):467–490.

Dobry, Michel. 1986. *Sociologie des crises politiques.* Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.

Freedom House. 2024. *Nations in Transit: Serbia.* Washington: Freedom House.

Graeber, David. 2018. *Bullshit Jobs.* Paris: Les Liens qui libèrent.

Gramsci, Antonio. 2011. *Guerre de mouvement et guerre de position.* Paris: La Fabrique.

Gramsci, Antonio. 2025. "Le contre-pouvoir des idées." *Constructif* 70(1):6–9.

Hale, Henry. 2014. *Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ili, Džef. 2007. *Kovanje demokratije: istorija levice u Evropi, 1850–2000.* Beograd: Fabrika knjiga.

Jäger, Anton. 2026. *Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences.* London: Verso.
Jasper, James M. 1997. *The Art of Moral Protest.* Chicago: University of Chicago Press.
Jasper, James M. 2011. "Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research." *Annual Review of Sociology* 37:285–303.
Kitschelt, Herbert, and Steven Wilkinson. 2009. *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition.* Cambridge: Cambridge University Press.
Krastev, Ivan. 2017. *After Europe.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Kuran, Timur. 1991. "Now Out of Never: The Element of Surprise in the East European Revolution of 1989." *World Politics* 44(1):7–48.
Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji.* Beograd: Službeni glasnik.
McAdam, Doug, Sidney Tarrow, and Charles Tilly. 2012. *Dynamics of Contention.* Cambridge: Cambridge University Press.
Mladenović, Ivica. 2025. "Serbie: l'insurrection étudiante face au clientélisme hégémonique de Vučić." *AOC Media*, 18 mars. Pristupljeno 2. aprila 2026.
Nölke, Andreas, and Arjan Vliegenthart. 2009. "Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe." *World Politics* 61(4):670–702.
Offe, Claus. 1985. *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics.* Cambridge: Polity Press.
Pantić, Rade. 2021. "Jugoslavija v mednarodni delitvi dela: od periferije k socializmu in nazaj k periferiji". *Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost* 73:787–789.
Pešić, Jelena, Vera Backović i Anđelka Mirkov, ur. 2018. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
Poulantzas, Nicos. 2013. *L'État, le pouvoir, le socialisme.* Paris: Éditions Amsterdam.
Rancière, Jacques. 1995. *La mésentente. Politique et philosophie.* Paris: Galilée.
Regional Cooperation Council. 2022. *Balkan Barometer Public Opinion Report.* Sarajevo: Regional Cooperation Council.
Rousseau, Jean-Jacques. 2002. *Du Contrat social ou principes de droit politique.* Paris: Hachette.
Sewell, William H. Jr. 2009. "Trois temporalités: vers une sociologie événementielle." Pp. 109–146 dans *Bifurcations: les sciences sociales face aux ruptures et à l'événement*, par M. Grossetti, M. Bessin, et C. Bidart. Paris: La Découverte.
Štiks, Igor, i Srećko Horvat, ur. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. London: Verso.
Tarrow, Sidney. 2012. *Power in Movement.* Cambridge: Cambridge University Press.
Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution.* Reading. MA: Addison-Wesley.
Tilly, Charles. 1984. "Les origines du répertoire d'action collective contemporaine en France et en Grande-Bretagne." *Vingtième Siècle. Revue d'histoire* 10:89–108.
V-Dem Institute. 2024. *Democracy Report 2024.* Gothenburg: University of Gothenburg.

Vukelić, Jelisaveta i Jelena Pešić. 2023. "The Unusual Weakness of the Economic Agenda at Protests in Times of Austerity: The Case of Serbia." *East European Politics* 39(4):645–665.
Zarić, Zona. 2024. "Pour une praxis de la compassion." *Multitude* 96(3):104–108.

Zahvalnica

Autori se zahvaljuju anonimnim recenzentima na veoma korisnim komentarima, koji su značajno doprineli unapređenju jasnoće i teorijske preciznosti teksta.

Ivica Mladenović
Zona Zarić

CRISIS OF HEGEMONY, THE STUDENT MOVEMENT, AND THE PROCESS OF POLITICAL SUBJECTIVATION

Summary

This article argues that contemporary political life in Serbia cannot be adequately explained through the notions of civic apathy, opposition weakness, or authoritarian rule alone. Instead, it proposes the concept of political powerlessness as a specific hegemonic form through which political stability is reproduced under conditions of widespread dissatisfaction. Political powerlessness designates a situation in which social discontent is high, political attitudes are formed, and criticism of power is broadly present, yet collective action is still perceived as ineffective. The article situates this condition within the structural context of peripheral capitalism and shows how it is reproduced through clientelism, the depoliticization of social conflict, mass emigration, class fragmentation, and the mediating role of the state in the distribution of scarce resources.

Against this background, the Serbian student movement that emerged after the Novi Sad tragedy is interpreted not merely as a protest wave, but as a symptom of a deeper crisis of hegemony. Such a crisis does not necessarily mean the immediate collapse of political power; rather, it marks a moment in which the ruling order gradually loses its capacity to organize consent, neutralize social conflict, and maintain the belief that the existing order is the only possible one. The article traces how a moral shock, the reduction of fear, the delegitimization of authority, the creation of new repertoires of action, and the widening of mobilization beyond the student milieu opened the space for a broader political process.

The core of the analysis is devoted to the concept of political subjectivation. Drawing on Gramsci, Rancière, Butler, Melucci, and Rousseau, the article understands subjectivation as the process through which atomized social actors begin to act as a collective political subject. In this sense, plenums, blockades, and assemblies are analyzed not simply as tactical forms of protest, but as political scenes in which new collective identities, competencies, and shared horizons are produced. The article further argues that the movement's formula of an "ideological minimum coalition" points toward a process through which dispersed grievances can be translated into a common political language. This allows the concept of the general will to be reinterpreted not as an already existing unity, but as the contingent result of collective political practice.

The final part of the article addresses the limits of political subjectivation. It argues that subjectivation, however significant, does not automatically solve the problem of political power. The transition from mobilization to organization, from political event

to political duration, remains the decisive difficulty of contemporary movements. In dialogue with recent debates on post-politics and hyperpolitics, particularly Anton Jäger's work, the article suggests that contemporary societies are often capable of producing intense political mobilization without generating durable political institutions. This problem is especially acute in peripheral and post-socialist societies, where deindustrialization, labor fragmentation, and the weakening of unions constrain the organizational extension of protest beyond the spheres of education, public institutions, and urban activism.

The article concludes that democracy should not be reduced to electoral procedures or institutional pluralism alone. It should instead be understood as a historical configuration in which political subjectivation and the formation of the general will intersect. From that perspective, the historical significance of the Serbian student movement lies less in its immediate outcomes than in its capacity to reopen politics as a field of collective action, to challenge the social production of political powerlessness, and to create the conditions under which broader forms of political organization may emerge.

Keywords: political powerlessness, hegemony, student movement, political subjectivation, general will, democracy, Serbia, peripheral capitalism

DOI: 10.5281/zenodo.20268250
Pregledni rad
Primljen: 3. aprila 2026. Prihvaćen: 11. maja 2026.

Nada M. Sekulić

O KRIZI DEMOKRATIJE DANAS – TRAŽENJE ALTERNATIVA

SAŽETAK
U ovom radu studentski i građanski protesti koji su započeli u Srbiji nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu krajem 2024. godine sagledani su iz šire perspektive krize liberalne demokratije, a ne samo kao lokalni politički fenomen specifičan za Srbiju.

KLJUČNE REČI
kriza liberalne demokratije, korupcija, direktna demokratija, studentsko-građanski protest

Uvod

U ovom radu studentski i građanski protesti koji su započeli u Srbiji nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu 2024, godine sagledani su iz šire perspektive krize liberalne demokratije danas, a ne samo kao lokalni politički fenomen specifičan za Srbiju. Kriza o kojoj je reč globalno se ispoljava kroz tendencije pada učešća građana na predstavničkim izborima, rast netransparentnosti u procesima odlučivanja i načinima raspolaganja javnim resursima, te kroz smanjivanje mogućnosti građana da participativno kroz institucije utiču na okolnosti koje se tiču njihovih neposrednih interesa. Kriza se takođe ispoljava kroz globalni rast korupcije i sve veće razlike u bogatstvu, koje vode sve većim razlikama u moći odlučivanja i ukazuju na raskorak između formalne političke jednakosti i stvarne ekonomske nejednakosti. U tom kontekstu, javni protesti pojavljuju se ne samo kao oblici legitimnog vaninstitucionalnog participativnog delovanja građana u cilju rešavanja kontingentnih problema, već kao pokazatelji strukturne i dubinske krize demokratije danas.

U radu su prezentovani pristupi više autora koji se iz različitih uglova bave strukturnim aspektima savremene krize demokratije. Izbor ovih autora, koji svoju kritiku grade na heterogenim teorijskim pozicijama, napravljen je bez namere da rad pruži sistematičan teorijski pregled različitih orijentacija (npr. teorije postdemokratije, teorije društvenih pokreta itd.),

Nada M. Sekulić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu: nsekulic@f.bg.ac.rs

CC BY NC ND

već sa heurističkim ciljem da se predstavi gradacija od „slabe" i unutrašnje kritike preko reformističke do radikalne, kroz izbor nekoliko reprezentativnih autora (Habermas, Van Rejbruk [*Van Reybrouck*], Krauč [*Crouch*], Rajt [*Wright*], Volin [*Wolin*], Greber [*Graeber*], Bukčin [*Bookchin*]) i da se u odnosu na te okvire locira i analizira studentsko-građanski pokret u Srbiji danas. Dok Habermas problem demokratije primarno locira u sferi komunikacije i legitimacije, te predlaže unapređenje deliberativnih procedura, radikalniji autori sve više naglašavaju strukturna ograničenja, uključujući ekonomske i institucionalne odnose moći. Ova linija kulminira u teorijama poput Bukčinove, koje zagovaraju temeljnu reorganizaciju političkog i ekonomskog života kroz direktno demokratske i komunalne forme i vode podruštvljenju države.

U drugom delu rada analiziran je tekući studentsko-građanski pokret u okviru savremenog društvenog konteksta u Srbiji koji je bio osnov za pokretanje protesta, kao i kroz analizu ciljeva i organizacionih načina delovanja, uz povezivanje sa pristupima autora koji su predstavljeni u prethodnom poglavlju i primerima na koje se oni oslanjanju.

U zaključku je pokret lociran prema stepenu svoje radikalnosti u prethodno navedenim heurističkim okvirima, koji su postavljeni u osnovnom konceptu rada.

Liberalna kritika savremene krize demokratije

Liberalno-demokratski poredak, koji predstavlja temelj i osnovni vid savremenog tumačenja demokratije, zasniva se na skupu institucionalnih principa koji uključuju slobodu izražavanja i udruživanja, slobodne i fer izbore, vladavinu prava i medijske slobode. Pišući o vremenu u kojem danas živimo kao o postdemokratskoj fazi liberalne demokratije, Krauč (Crouch 2004) i Van Rejbruk (Van Reybrouck 2016) ukazuju na paradoksalne trendove u primeni ovih načela. Iako s jedne strane postoji sve više država koje bar formalno usvajaju principe demokratskih izbora, sve je niže učešće građana na njima (Hooghe and Kern 2017), sve je niža njihova participativnost u određivanju okolnosti koje se tiču neposredno njihovih interesa i same egzistencije, sve je veća koncentracija odlučivanja u elitnim ekspertskim ili privatnim krugovima društva (Parvin 2017). Pitanje demokratije suženo je na uređenje i sprovođenje izbora, paralelno sa njihovom povećanom komercijalizacijom i manipulacijom građanima. Sve ovo prati gubitak legitimiteta političara, *de facto* slabljenje institucija i mehanizama koji u državi treba da obezbede celovito demokratsko funkcionisanje društva (OECD 2025), a ne samo izborni proces, uz neravnopravan i komercijalizovan izborni medijski

spektakl. Krauč ovaj proces naziva postdemokratijom[1]. Slabljenje demokratije u tom kontekstu sagledava se kao raskorak između formalne političke jednakosti i realnih dispariteta, koji dovode do neproporcionalnog jačanja moći elita i slabljenja značaja javnog sektora, što se sekundarno reflektuje i na izborne procese. Oba autora se u osnovi zalažu za političke i institucionalne reforme i inovacije (naročito kada je reč o Van Rejbruku, koji se, oslanjajući se na primere u istoriji, zalaže za formiranje građanskih skupština na osnovu žreba), s tim što Krauč jasnije referira na potrebu da se poveća kontrola i ekonomskog, a ne samo institucionalno-političkog sektora. Ovi pristupi se u osnovi zalažu za unutrašnju reformu i poboljšanje postojećeg sistema ostajući u granicama kapitalističkog uređenja.

Liberalnu kritiku savremene krize demokratije koja zaobilazi uticaj ekonomije na demokratiju verovatno na najreprezentativniji način predstavlja Habermasova kritika javne sfere. Još u njegovoj *Strukturalnoj transformaciji javne sfere* (Habermas 1991 [1962]) naznačena je istorijska degradacija javne sfere kao stecišta liberalne demokratske svesti. Javna sfera nastala je, prema Habermasu, slobodnim delovanjem privatnih građana u nezavisnim prostorima okupljanja i domenima društvenog funkcionisanja između države i kapitala, kroz racionalnu i neisključujuću debatu o pitanjima od javnog interesa. Međutim, prema Habermasu, u 20. veku dolazi do snažne komercijalizacije, manipulativnost i zabavni karakter medija rastu, a publika se sve više ograničava na funkciju potrošača informacija, i time pasivizira. Javna sfera slabi, zahteva sve manje političkih kompetencija, a racionalna debata postaje elitistička i sve manje povezana sa popularnom kulturom. Frejzer, ali i mnogi drugi autori, ukazali su na više nedostataka ovakvog tumačenja javne sfere (Benhabib 1986; Negt and Kluge 1993 [1972]; Fraser 1997 itd.).

Zajednički prigovor ovih autora, mada sa različitim težištima kritike, jeste da Habermas zanemaruje nejednakosti koje oblikuju javnu sferu. Jedan od prigovora Frejzer (Fraser 1997:75) odnosi se na konsenzus kao ideal postignutog dogovora kroz raspravu. Demokratski prostori imaju inherentno heterogeni karakter i glasovi koji ih predstavljaju ne mogu se apstrahovati i podvesti pod zajednički imenitelj, te se demokratičnost procesa njihovog udruživanja razvija distribucijom prihvatljivih razlika i disperzivnim odlučivanjem. Nadalje, postavljanjem oštre granice između privatne i javne sfere i zamišljanjem javne sfere (u njenom idealnom obliku) kao oslobođene od države i tržišta, tj. kao prostora koji nije izložen neposrednoj prinudi,

1 Iako se sâm termin postdemokratija javlja i pre Krauča, tek njegov rad iz 2000. godine predstavlja prvu sistematsku konceptualizaciju pojma kao analitičke kategorije u savremenoj političkoj teoriji. Pojam je dalje razvijan u savremenoj literaturi u različitim pravcima (Hocking and Lewis 2007; Blühdorn 2019 itd.).

demokratski prostori i domeni su, uslovno rečeno, prebačeni u prostore koji su, ma koliko kulturno bitni, egzistencijalno marginalni – u čitalačke klubove, kafane, salone i domen žurnalistike i vesti. Gotovo usput, Frejzer pominje da Habermas nigde ne razmatra demokratske prostore i prakse koji počivaju na socijalističkim idejama, ne razrađujući tu kritiku (Fraser 1997:41–69) , već razvijajući umesto toga svoje tumačenje „jake" i „slabe" javnosti. Slično Bendžaminu Barberu (Barber 2005), namera ove podele je da se ukaže da prostor javnog diskursa mora biti povezan sa moći da se donose odluke („jaka" javnost), tj. sa mehanizmima koji rezultate neke rasprave mogu staviti u dejstvo. Time se naglašava da se demokratski potencijal lokalnih zajednica, a time i najšireg građanstva, ne ostvaruje prosto kroz razmenu mišljenja.

Habermas je u kasnijim radovima usvojio neke od primedbi (Habermas 2017), pomerivši donekle težište istraživanja na definisanje uslova mogućnosti demokratskog dijaloga, obrativši pažnju na to da se učesnici javne sfere često ponašaju iracionalno ili u skladu sa svojim privatnim interesima, te da racionalna rasprava sama po sebi nije podrazumevano polazište razgovora. On takođe jasnije prepoznaje asimetričan odnos u pristupu resursima i medijima.

Teško da se neko neće složiti da racionalnost mora biti krucijalna komponenta demokratskog razgovora. Međutim, suština prigovora Habermasu nije u poricanju važnosti takvog razgovora, već u tome što se horizont njegove kritike odnosi na proceduralne uslove funkcionisanja demokratije i komunikativnu racionalnost, a sva ostala pitanja, ukoliko se uopšte pojavljuju, pozadinska su.

Međutim, pitanje je – da li današnja kriza demokratije započinje veoma davno, samim uspostavljanjem modela liberalne demokratije na istovremenom utemeljenju demokratske javnosti i na načelu zaštite privatne svojine, uz prećutne pretpostavke da su ta dva načela kompatibilna i da između njih neće doći do kolizije? Da li živimo upravo u vremenu takve kolizije i da li je prevazilaženje krize moguće bez institucionalno podržanih, participativnih prostora demokratije koji povezuju rad, novac i upravljanje sa javnim interesom i dijalogom?

Građani građanima – radikalna kritika liberalne demokratije

Volinov koncept „kontrolisane demokratije" (*managed democracy*) (Wolin 2008) i Rajtov koncept „realnih utopija" (*real utopias*) (Wright 2010; Hahnel and Wright 2016) objašnjavaju ove napetosti iz perspektive neophodnosti jačanja participativne demokratije, sa različitim naglascima. I Volin i Rajt smatraju da u liberalnim teorijama i praksama postoji nedovoljno

adresirana suprotnost između kapitala i demokratije. Međutim, dok Rajt smatra da je moguća postepena transformacija kapitalizma u socijalizam, Volin smatra da su potrebne radikalne promene.

Rajt se u osnovi zalaže za celovitu ekonomsku transformaciju društva sa ciljem podruštvljavanja ekonomije. Istovremeno, Rajt pokušava da pokaže da elementi socijalističke transformacije društva ne moraju počivati na principima nedemokratskih socijalističkih režima poput onog u SSSR-u. Njegov koncept participativne ekonomije predstavlja viziju potrebnih promena u savremenom kapitalizmu kako bi društvo počivalo na humanim načelima i ojačalo građane kao aktere tog procesa. U odnosu na Volina ili, naročito, autora poput Grebera ili Bukčina, čiji radovi su operativno poslužili kao vrsta uputstava za organizovanje savremenih protesta *in situ*, reč je o viziji u kojoj nema mnogo tehničkih i operativnih detalja, već namere da se pokaže da postoje realne alternative kapitalizmu, da ekonomski odnosi predstavljaju društvene odnose i da ih je moguće organizovati na humaniji način. Mi živimo u vremenu u kojem se finansijski odnosi ne tumače kao društveni, međuljudski odnosi, već kao apstraktni principi koji su iznad njih i određuju ih poput nužnih i neupitnih zakona, iako su, istorijski posmatrano, postojali društveni sistemi u kojima ekonomski odnosi nisu imali primat nad društvenim. On predlaže različite „intersticijalne" strategije koje bi omogućile da se sistem iznutra postepeno promeni, a ne rušenjem celog sistema, i upravo zato svoju viziju naziva realnom utopijom. Osnovno načelo puta u promenu je da svako treba da ima moć da odlučuje proporcionalno tome koliko će njegov život biti određen posledicama tih odluka (Hahnel and Wright 2016:7). S tim u vezi, predlaže stvaranje participativnih skupština građana po određenim grupama, posebno obraćajući pažnju na skupštine radnika i skupštine potrošača. Građani bi trebalo da imaju direktnog uticaja na organizaciju i raspodelu posla i investicija u svojoj zajednici, na način proizvodnje i način kako se koristi ili rasipa ljudski rad. Takođe predlaže formiranje federacije skupština i koordinisanje radničkih skupština sa skupštinama potrošača. Rajt upućuje na mogućnosti zadružnog poslovanja, jačanje socijalne ekonomije i mogućnosti formiranja participatornih budžeta. Takođe, zagovornik je univerzalnog osnovnog dohotka. Rajtovi modeli budućeg organizovanja društva zasnovani su delom na realnim, relativno uspešnim praksama. Kao primer može se navesti slučaj Porto Alegre. Ovaj model participatornog budžetiranja nastao je krajem osamdesetih godina prošlog veka u Brazilu (Porto Alegre), u momentu kada je Radnička partija osvojila vlast, kao način direktnog demokratskog odlučivanja građana o javnim finansijama. Organizaciono, participativno budžetiranje funkcioniše tako što se formiraju skupštine po zonama u kojima se organizuju otvoreni zborovi građana na kojima se raspravlja, formira

rang-lista prioriteta i glasa o njima. Zborovi biraju svoje predstavnike po delegatskom sistemu. Delegati se upućuju u posebne tematske savete (npr. za zdravstvo, za predškolsko vaspitanje i sl.), kao i u centralno budžetsko veće. Raspodela budžeta vrši se prema principima socijalne pravde, odnosno, prema broju stanovnika po zonama i tako da siromašniji imaju prednost (*Participatory Budgeting in Porto Alegre*).

Radikalnost Volinovog pristupa u odnosu na Rajtov ne ogleda se u organizacionim razlikama, već u proceni mogućnosti popravljanja postojećeg sistema. Te mogućnosti su, prema njegovom mišljenju, veoma niske. Neke od problema koji se danas pojavljuju, kao što je problem korupcije, on prepoznaje kao strukturnu posledicu neodrživog sistema, a ne relativno marginalnu i nepravilnu anomaliju koja se postepeno može prevazići. On savremene demokratije, a naročito model demokratije kakav postoji u SAD, smatra izokrenutim totalitarizmom (Wolin 2008). Formalne demokratske institucije opstaju, ali je stvarna moć nesrazmerno koncentrisana, pod snažnim uticajem privatnog kapitala i upućena na depolitizovanje građana. Dakle, izbori postoje i institucije postoje, ali to nije dovoljno za demokratski proces, te su ishodi u velikoj meri predodređeni. Budući da postoji snažna sprega između države i kapitala, urušavanje javnih dobara i jačanje netransparentnosti, te uticaj veoma malog broja ljudi na donošenje odluka, proširuju se prostori u kojima je moguća korupcija, pa ne samo da je demokratija formalna, već se i obaveznost i efikasna primena zakona i pravna stabilnost društva urušavaju i ne važe više podjednako za sve.

Ovakvu perspektivu potkrepljuju podaci najpoznatijeg indeksa za merenje percepcije korupcije (*Corruption Perceptions Index /CPI/*) u svetu. Nivo korupcije u svetu je hronično visok, sa manjim oscilacijama, a cenu za to plaćaju obični građani. Globalno postoji dugoročni trend smanjivanja učešća vlasti u rešavanju problema korupcije, uključujući i najrazvijenije države sveta, što rezultuje neefikasnom primenom zakona u ovoj oblasti i dovodi do daljeg smanjenja interesa za borbu protiv korupcije u državnim strukturama. Istovremeno se ograničavaju civilni prostori i predstavnici civilnog sektora su sve više izloženi nasilju. Takođe, razvijaju se sve jači mehanizmi spoljne saradnje (*outsourcing*) u korupciji, pranju novca u posebnim regionima koji funkcionišu kao utočišta za korupciju. Važnije od samih brojeva je što se menjaju oblici korupcije i jača korupcija visokog nivoa, dok slabi „sitna" korupcija. Neki vidovi problematičnog poslovanja postaju zakoniti i sasvim legalni, kao što su „rotirajuća vrata" (*revolving door*) – kada zaposleni na uticajnim pozicijama, naizmenično prelaze između javnog sektora (države) i privatnog sektora (kompanija, lobističkih organizacija) omogućujući prelivanja javnih resursa u privatni sektor. Obični građani uopšte nemaju pristup tim procesima, iako je reč o preraspodeli

resursa koji im pripadaju. Važno je napomenuti da, iako ovaj indeks statistički meri samo percepciju, pokazatelji omogućuju uvid u strukturne promene i globalne trendove. Takav sistem, smatra Volin, nije moguće promeniti intersticijalnim[2] strategijama unutar sistema, te kada govori o organizacionim aspektima transformacije, on zapravo upućuje na metode otpora, proteste i vaninstitucionalne načine borbe ili, rečeno Rajtovim rečnikom, metode rupture sistema. Sam Volin ovakve metode otpora naziva „odbeglom demokratijom" (*fugitive democracy*).

Sa Volinom zapravo dolazimo do tačke na kojoj počinje radikalni razlaz u odnosu na stanovišta poput Habermasovih. Slično nekim drugim autorima (npr. Tarrow, McAdam, and Tilly 2001; Rosanvallon 2010; Mair 2013; Mouffe 2013), Volin govori o sukobu i repertoarima konflikta kao o demokratskom potencijalu. U datom stanju krize demokratije, demokratski potencijal za promenu može biti u tome da se nanese šteta (recimo, da se onemogući saobraćaj blokiranjem saobraćajnica ili blokiraju i okupiraju ustanove) i tako ostvare postavljeni ciljevi, naspram onih koji imaju druge vrste moći i resursa na raspolaganju, kao i mogućnost da ograničavaju demokratske procese.

U tom kontekstu, participativna demokratija je duboko uznemirujuća. Njome je teško upravljati, nosi sobom nepredvidivost, ne mora da funkcioniše na principu izbora između unapred ponuđenih i gotovih rešenja. Participativnu demokratiju je teško unapređivati čisto legalističkim metodama, čak i kada je reč o sasvim nekonfliktnim oblicima delovanja. Kao primer može da posluži Evropska povelja o lokalnoj samoupravi (Evropska povelja o lokalnoj samoupravi 2020). Sama povelja naglašava pravo lokalnih zajednica na samostalno odlučivanje, na njihovu finansijsku autonomiju. Ona počiva na principu supsidijarnosti, na osnovu kog sve odluke treba donositi na najnižem mogućem nivou vlasti, što neposrednije u odnosu na građane. S jedne strane, država ne treba da preuzima nadležnosti koje lokalne vlasti mogu da obavljaju bez viših instanci, a sa druge, lokalne vlasti svoje odluke treba da zasnivaju na lokalnim potrebama i specifičnim problemima zajednice. Međutim, kada su korporativni interesi u pitanju, interesi malih zajednica najčešće su obrnuto proporcionalni moći i veličini korporacije. U najmanju ruku, može biti veoma sporno koliko korporativni interesi doprinose zajednici, a koliko je eksploatišu i iscrpljuju, pri čemu nema dovoljno prostora i kanala za glasove i uticaj građana. Pritom, odnos moći je veoma asimetričan, a sâmo delovanje korporacija zaštićeno

2 Izraz „intersticijalan" potiče od Rajta. On razlikuje tri osnovne strategije društvene transformacije: razarajuću (*ruptural*), intersticijalnu i simboličku. Intersticijalne strategije se odnose na izazivanje promena u malim prostorima između velikih struktura nekog sistema.

netransparentnim ugovorima koji štite privatnu svojinu i privatni kapital, kao i strateškim politikama koje dolaze „odozgo", a koje facilitiraju slobodno kretanje i investiranje kapitala, kao što su direktne investicije. Takva situacija teško može da se reši bez konfliktnih procesa tokom kojih se vode bitke, a ne prosto razgovorima i razmenama mišljenja. Kao mehanizam za jačanje decentralizacije Povelja EU o lokalnoj samoupravi nominalno je u nekim aspektima bliska čak i radikalno demokratskim načelima, ali, u praksi, te politike se baziraju na facilitiranju profitabilnih investicija koje ne izražavaju *win-win* poziciju za sve aktere ili regione (ako je reč o velikim regionalnim projektima) i jasno favorizuju najmoćnije.

Pošavši od toga da građani u asimetričnoj raspodeli resursa i moći imaju prevashodno formalna prava i formalni glas (što se takođe može ograničiti i umanjiti, bilo zakonima bilo nekažnjivim praksama vlasti, korporacija ili pojedinaca), ali nemaju funkcionalne institucionalne kanale, resurse niti vreme koji omogućuju delotvornu akciju, za veliki deo društvenih pitanja koja su od javnog interesa i predstavljaju *par excellance* politička pitanja, tek treba pronaći kanale koji će omogućiti njihovu vidljivost, a onda i mehanizme i načine da se na njih utiče.

U radovima nekih od najpoznatijih autora koji se bave i zagovaraju jačanje participativne demokratije vaninstitucionalnim metodama i metodama otpora, poput Grebera i Bukčina, analiziraju se načini kako građani mogu osporiti nejednakosti i koncentraciju moći.

Greber (Graeber 2009; 2013) u svojoj analizi polazi od već postojećih društvenih praksi, a ne apstraktnih programa, kao što su akcije *Occupy Wall Street*, antiglobalistički protesti u Sijetlu, protesti usmereni protiv Međunarodnog monetarnog fonda, masovni protesti protiv štednje i nezaposlenosti u Španiji (*Indignados*) i Grčkoj, zapatistički pokret itd. Analiza ovih pokreta je konkretna i neki put tehnički detaljna kada je reč o organizacionim aspektima, te su njegovi radovi poslužili kao vrsta uputstva kako organizovati proteste.

Zajedničke karakteristike ovih pokreta su da su horizontalni, autonomni i bazirani na solidarnosti učesnika te da kroz taktičku borbu traže ili eksperimentišu sa novim ili autentičnim oblicima direktnog delovanja i umrežavanja. Struktura tih pokreta nije čvrsta i njeni akteri često pripadaju različitim ideološkim spektrima i slojnoj pripadnosti i karakteriše ih odsustvo strogih organizacionih struktura poput sindikata[3].

3 U ovom radu, Greberova ili Bukčinova pozicija nije kontekstualizovana u okviru šire teorije društvenih pokreta, već u kontekstu razumevanja organizacije studentsko-građanskih protesta u Srbiji danas, koji se artikulišu kroz proteste, blokade, plenume i druge disruptivne prakse.

> Pokreti najbolje funkcionišu kada se najuspešnije prilagode sopstvenim konkretnim okolnostima. Najprimereniji demokratski proces zavisi od prirode zajednice o kojoj je reč, njenih kulturnih i političkih tradicija, broja učesnika, nivoa iskustva onih koji učestvuju i, naravno, od onoga što nastoje da postignu – uz čitav niz drugih neposrednih praktičnih okolnosti. Taktike moraju ostati fleksibilne: ukoliko se pokreti neprestano iznova ne osmišljavaju, brzo se iscrpljuju i nestaju (Graeber, The Democracy Project, n.d.).

U pokretima ove vrste ciljevi i sredstva se često poklapaju, a namera je da se horizontalnim udruživanjem onemoguće destruktivne posledice nejednakosti i nametanje politika i načina upravljanja društvom odozgo, razaranjem zajednica i njihovim isključivanjem iz procesa odlučivanja.

Kao primer može se navesti akcija *Occupy Wall Street* koja je bila reakcija na finansijsku krizu 2008. koja je izazvala veliki rast nejednakosti i pojačani uticaj finansijskog sektora na politiku. Učesnici su okupirali park Zukoti (*Zuccoti*) i u njemu organizovali političke aktivnosti usmerene na delegitimizovanje takvog poretka koji simbolično i realno predstavlja Volstrit (*Wall Street*). Istovremeno, digitalne platforme igrale su ključnu ulogu u organizaciji i širenju pokreta, omogućujući horizontalnu komunikaciju i brzo umrežavanje učesnika postavši osnovna infrastruktura organizacije, komunikacije i političke imaginacije pokreta.

> Jedna stvar o kojoj sam pisao u vezi sa taktikama jasno pokazuje da se pokret *Occupy* u krajnjoj liniji zasniva na onome što se u revolucionarnoj teoriji često naziva strategijom dualne vlasti: nastojimo da stvorimo oslobođene prostore izvan postojećeg političkog, pravnog i ekonomskog poretka, polazeći od pretpostavke da je taj poredak nepopravljivo korumpiran. Reč je o prostoru koji funkcioniše, u meri u kojoj je to moguće, izvan državnog aparata i njegovog polaganja prava na monopol nad legitimnom upotrebom sile. (Graeber 2013:n.d.)

U parku su organizovane diskusije, plenumi, radionice i političke debate. Pokreti nalik ovome teško da mogu uništiti Volstrit, ali stvaraju autonomna utočišta, nezavisne i pobunjene prostore, ruše legitimitet onih koji poseduju moć i menjaju političku svest. Ovaj pokret je izvršio ogroman globalan uticaj i postao inicijalni događaj u širenju talasa protesta nakon 2008. To nisu radikalni nagli uspesi poput odlučujuće bitke u ratovima koja sasvim menja odnos snaga i donosi jednoj strani pobedu, već nagrizanje sistema, pri čemu uspešnost zavisi od brojnosti, od mreže, od nekorumpiranosti aktera i jasnih principa na kojima počiva njihovo udruživanje i delovanje. Reakcije vlasti u slučaju akcije *Occupy Wall Street* pokazuju da akcije kao što je „zauzimanje" parkova predstavljaju realnu opasnost po sistem.

Pravo demonstranata da koriste park Zukoti počivalo je na pravu slobode kretanja, izražavanja i činjenici da je park javna površina, te ih vlast nije mogla ukloniti pukom zabranom okupljanja, već kombinacijom pravnih, policijskih i logističkih mera uz obrazloženje „uništavanja javnog prostora", ali se zapravo radilo o nasilnom uklanjanju – policija je noću opkolila park, upala u njega i fizički uklonila sve rekvizite, kao i ljude, uhapsivši veliki broj demonstranata. Kada su demonstranti pokušali da se reorganizuju na Union skveru (*Union Square*), gradske vlasti su promenile regulative korišćenja javnih zona u tom delu grada proglasivši ih zonama od posebnog značaja za bezbednost.

> Razlog zbog kojeg je ovu priču vredno detaljno izložiti je što ona tako jasno pokazuje da ovde nije reč o pravnom poretku, već o ravnoteži političkih snaga, u kojoj je svaka strana u suštini improvizovala, nastojeći da proceni okvire igre i šta joj je u datom trenutku dopušteno. Pozivanje na slovo zakona – koje je retko bilo sasvim jasno – predstavljalo je samo jedno od sredstava kojima je svaka strana mogla da se posluži, uporedo sa obraćanjem javnosti (bilo putem medija ili neposredno), kao i pretnjom upotrebom sile. (Graeber 2013:n.d.)

Da nije ugušen, moguće je da bi se ovaj protest u nekom momentu jednostavno razišao, te samo uklanjanje kao reakcija vlasti nije pokazatelj poraza – on je pokazao da se politička svest, nova politička kultura i otpor mogu širiti u ritmičkim talasima i izazvati akumulirani efekat nalik na efekat „grudve". Horizontalno prosecanje različitih incijativa na globalnom nivou, kao i razmena iskustava dodatno neutrališu podele među onima koji imaju potencijal da budu nosioci nove političke kulture. Već sama promena političke svesti u kojoj će neko odbiti da obavlja „izmišljene poslove" (*bullshit jobs*) (Graeber 2013) ili organizovati kolektivno odbijanje vraćanja dugova (Graeber 2011) koji služe kontroli ljudi i uspostavljanju i održanju hijerarhije i simboličnog statusnog pozicioniranja, duboko su remetilačke i uznemirujuće, jer funkcionišu kao raskrinkavanje jednog sistema koji funkcioniše kao da je bezalternativan, koji ima izuzetno važno uporište u političkoj kulturi koja počiva na načelu da drugačije ne može biti.

U Bukčinovom projektu libertijanskog municipalizma (Bookchin 2016) objedinjuje se analiza krize reprezentativne demokratije kao jednog vida krize savremenog kapitalizma, povezane istovremeno sa ekološkom krizom, uz radikalni zahtev za prevazilaženjem države kao danas osnovnog načina institucionalnog utemeljenja društva. U prvi mah, u kontekstu negativnih političkih konotacija koje su često povezane sa anarhističkim idejama, to može delovati kao uvođenje u društveni haos; međutim, smanjivanje direktne kontrole države nad određenim sektorima u društvu zapravo se već

uveliko sprovodi, smatra Bukčin, ali u funkciji jačanja privatnog kapitala, a ne društvene zajednice i njene autonomije. Ono što Bukčin predlaže jeste slabljenje države u obrnutom smeru – umesto povlačenja države koje vodi ka depolitizaciji i tržišnoj dominaciji, on predlaže povlačenje koje otvara prostor za jačanje lokalne samouprave, direktne demokratije i kolektivnog odlučivanja. „Manje" države je zapravo moguće i pitanje nije da li je ostvarivo, već u čiju korist i kroz koje se institucionalne oblike odvija.

Iako načini jačanja lokalne samouprave nisu bitno drugačiji nego kod Grebera ili Barbera, ono što njegov pristup karakteriše nije usmereno direktno na kritiku kapitalizma, već još radikalnije, na samu državu. Način da se moć premesti iz države u lokalne zajednice odnosi se na formiranje svega onoga o čemu je već bilo reči – narodnih skupština i konfederalnih mreža koje bi funkcionisale po delegatskom principu i na osnovu strogo ograničenog mandata. Ono što je specifično za Bukčina je što se strateški razvojni ciljevi povezuju sa ekološkim jačanjem lokalnih zajednica, uz racionalno i kontrolisano upravljanje resursima i jačanje decentralizovane proizvodnje. To bi bila nova revolucija koja treba da odredi društveni razvoj u budućnosti, ali koja se neće ostvariti naglim prevratom, već dugotrajnim procesom izgradnje nove političke infrastrukture i političke svesti. Bukčinove ideje su inspirativno uticale na konkretne političke eksperimente, kao što je kurdski pokret u Rojavi (formiranje mreže autonomnih zajednica, delegatskih opštinskih skupština, važnost ekologije, iako je ovaj pokret razvio i specifične načine organizovanja zasnovane na vojnom i partijskom organizovanju, a pokret takođe ima i naglašeno feminističku agendu).

Bukčinova pragmatična dijagnoza savremenog sveta više je skeptična nego optimistična. Kao potrošači ili birači, građani nisu pravi politički subjekti ukoliko ne postoji kultura aktivnog građanstva. Ako se demokratske institucije ne izgrade namerno i organizovano – one se neće pojaviti same. Da bi se transformacija o kojoj on govori odvijala, potrebni su građani koji žele da učestvuju u politici, koji su spremni da sarađuju sa drugima, koji imaju svest o javnom dobru i koji su politički informisani. Nametanje koncepta politike kao karijere u savremenim društvima oblikovalo je selektivnu i profesionalnu zainteresovanost za politiku, te u takvom okruženju veliki broj građana niti ima poverenje, niti vremena niti želi da se bavi politikom i usaglašavanjem sa drugima. Oslanjanje na utočište privatnog života i garantovana zaštita privatnosti za mnoge su glavne blagodeti demokratije. Pritom se postavlja i pitanje šta su domeni i sektori društvenog funkcionisanja u kojima je moguće kolektivno odlučivanje. Procesi nastanka harizmatičnih lidera i interno organizovanih grupa sa partikularnim interesima teško su ukrotivi. Upravo zato Bukčin naglašava da je reč o dugotrajnoj promeni, a ne naglom preokretu. Pesimizam proizlazi ne toliko iz projekcije potrebnog

vremena da se to ostvari, već iz činjenice da tog vremena nemamo na raspolaganju – ekološka perspektiva savremenog globalnog društva devastirajuća je u toj meri da čovečanstvo može ući u period ekološkog sloma pre nego što razvije demokratsku alternativu.

Studentski i građanski pokreti u Srbiji od 2024. godine

Studentski pokret koji je pokrenuo lavinu protesta, blokade na univerzitetima i formiranje pobunjenih i slobodnih univerziteta i akademskih institucija, uključujući i proteste srednjoškolaca i njihovih nastavnika, masovne javne proteste i samoorganizovanje građana u demokratske zborove i saveze sa poljoprivrednicima, ekološkim aktivistima i ratnim veteranima, kulminiravši 15. marta 2025. godine u najvećem masovnom protestu građana u istoriji moderne Srbije, zapravo je inicijalno imao veoma skroman cilj – dosledno i efikasno sprovođenje zakona i razotkrivanje i suzbijanje korupcije u jednom pojedinačnom slučaju. Dalekosežnost tog pojedinačnog slučaja bila je u tome što je otvoren problem rasta korupcije unutar državnog aparata i zarobljavanja institucija koje pripadaju građanima.

Nezadovoljstvo zbog nedoslednog sprovođenja zakona, hronično izbegavanje sprovođenja krivičnih postupaka prema funkcionerima na vlasti ili njihovim saradnicima, sumnja o postojanju bliskih veza predstavnika vrha vlasti sa kriminalcima i ubicama, tržištem narkotika, odugovlačenje krivičnih postupaka u kojima je bilo potrebno da se ta veza obelodani, naglo bogaćenje i stvaranje „instant" elite među pripadnicima vladajuće stranke, kupovina diploma i akademski plagijati u redovima najviših državnih funkcionera, donošenje kapitalnih odluka o investicijama prenebregavanjem zakona i institucija i regulisanje društvenog razvoja uredbama kojima se jača netransparentnost poslovanja, netransparentno bogaćenje funkcionera, kao i kažnjavanje i uklanjanje iz državnih institucija onih koji su učestvovali u razotkrivanju ovakvih afera, samo je kulminiralo padom nadstrešnice u Novom Sadu 2024. godine i kumulativno izazvalo masovna okupljanja ogorčenog građanstva u širok decentralizovan front.

Nakon pada nadstrešnice u Novom Sadu formirana je Anketna komisija kao nezavisno stručno građansko telo koje se bavilo analizom dostupnih dokumenata i uvida u procedure rada na tom projektu (Radak 2025). Komisija je ustanovila da je korupcija u ovom slučaju predstavljala izuzetno važan okvir poslovanja na relacijama između političke vlasti, projektanata, izvođača, podizvođača i nadzornih tela, što je dovelo do zanemarivanja primene mehanizama bezbednosti pri rekonstrukciji. Komisija je takođe ukazala da je nakon tragedije došlo do prikrivanja činjeničnog stanja, zastoja u postupcima utvrđivanja odgovornosti i reorganizacije dela pravosudnog

sistema u cilju zaštite funkcionera i skretanja pažnje sa korupcije kao uzroka tog događaja (prekid mandata tužilaca koji su radili na predmetima povezanim sa nadstrešnicom, skidanje optužnica protiv visokih funkcionera protiv kojih je prvobitno pokrenut postupak utvrđivanja odgovornosti). Zaključak Anketne komisije bio je da, bez koruptivnog okruženja, šesnaestoro ljudi, među kojima je bilo i dece, najverovatnije ne bi stradalo („Šta je otkrila Anketna komisija o padu nadstrešnice", *Nova S*).

Sa druge strane, vlast je prvo pokušala da sasvim negira da je bilo radova koji su doveli do pada nadstrešnice (Infrastruktura železnica Srbije: „Pad nadstrešnice u Novom Sadu, koja nije bila obuhvaćena rekonstrukcijom", InMEdia 2024), a zatim, kada je činjenično utvrđeno da su na nadstrešnici obavljeni neadekvatni radovi koji ne odgovaraju građevinskim standardima i koji su izazvali preveliko opterećenje koje se moglo predvideti, pokušala je da suzi pitanje odgovornosti na tehničke propuste (koje je prethodno negirala) i onemogući temeljno ispitivanje udela korupcije u izazivanju tragedije (Anketna komisija: „Pet spornih tačaka u rekonstrukciji nadstrešnice u Novom Sadu", BBC News na srpskom).

Studentsko-građanski pokret koji se formira od kraja 2024. godine razvija se bez saradnje i učestvovanja opozicionih političkih stranaka, spram kojih se pokret oštro distancirao. Distanciranje od opozicionih stranaka svakako je uslovljeno višegodišnjim gubitkom poverenja građana u političke partije kao predstavnike javnog interesa. Štaviše, upravo su visok stepen korupcije i predizborna politička obećanja SNS-a da će se sa njom obračunati bili važni faktori njihove pobede na izborima.

Prema CPI (*Corruption Perceptions Index, Transparency International*), nakon blagog poboljšanja, indeks korupcije u Srbiji se u poslednjih deset godina stalno pogoršava i 2025. godine dosegao je najniži (najgori) skor (33), a Srbija je pala na 116. mesto i predstavlja državu koja se po stepenu korupcije nalazi znatno ispod globalnog proseka (43) i daleko ispod standarda EU (64 u 2025.) (CPI 2025). Veliki rast korupcije u Srbiji može se objasniti različitim faktorima, počevši od analize načina privatizacije javnih preduzeća od pada režima Slobodana Miloševića, preko profila ljudi koji su na vlasti, do činjenice da je EU do sada bila otvorena za saradnju sa liderima postsocijalističkih zemalja čak i kad su postojale ozbiljne indicije o njihovoj povezanosti sa korupcijom i kriminalom. Jedan od ključnih faktora svakako se može naći i u opštem trendu transformacije savremenih društava unutar kojih se razvijaju strukturni mehanizmi koji povećavaju diskreciju, smanjuju nadzor i podižu rente. To su uslovi u kojima korupcija prestaje da bude incidentna.

U tim okvirima, inicijalno angažovanje studenata, iako je bilo usmereno na konkretan lokalni problem, upućuje zapravo na lokalni deo globalnog

problema. Ipak, za razliku od ekoloških pokreta u Srbiji, ovaj pokret do sada nije izgradio partnerstvo ili umrežavanje sa antikoruptivnim pokretima izvan Srbije, čime bi pokret dobio globalnu dimenziju i značaj, već su veze sa međunarodnom javnošću ostvarivane preko dijaspore, u nacionalno-patriotskim okvirima solidarnih mreža (Veskovi ć-Anđelković 2025) i vaninstitucionalnim pozivom na dijalog sa zvaničnim institucijama EU u okviru procesa pridruživanja Srbije EU, na koji nije odgovoreno značajnom podrškom („Biciklistički marš za Strazbur: Studenti prešli granicu, ali bez pratnje kroz Mađarsku", InMedia).

Stoga je opravdano reći da jačanje lokalnog vaninstitucionalnog organizovanja studenata, školaraca, akademske i obrazovne zajednice i građana po modelu koji je u organizacionom pogledu veoma srodan Greberovim plenumima ili Bukčinovim narodnim skupštinama, nema mnogo veze sa dalekosežnom Greberovom kritikom kapitalizma ili Bukčinovom kritikom države, već su iskorišćeni kao priručni operativni načini borbe u okolnostima zatvorenih institucija. Radikalni potencijal tih protesta ne proističe iz radikalnosti zahteva, već iz masovnosti i širine protesta, kao i iz ukorenjenosti i raširenosti korupcije unutar državnog aparata, stanja koje je teško promeniti bez u najmanju ruku dubokih reformskih transformacija društva.

Vlast je, s druge strane, ove proteste etiketirala kao pokušaje „obojene revolucije" nalik onim u Ukrajini, Gruziji i Kirgistanu. Sam termin nastao je kao medijsko-politička kovanica čije pozitivno ili negativno značenje zavisi od onoga ko ga upotrebljava, a vlast u Srbiji ga je koristila u negativnom značenju i sa prilično nejasnim ideološkim značenjem, aludirajući pre svega na strane uplive, dalekosežne namere drugih država, a naročito grupe država u EU, da preko studentskog pokreta podriju suverenitet Srbije i omoguće njen raspad.

Iako su se plenumi, zborovi, marševi i blokade saobraćajnica i fakulteta kao način organizacionog delovanja tokom protesta proširili na celu Srbiju, otvorivši pitanja koja nisu bila deo početnih usko postavljenih zahteva koji su se odnosili samo na pad nadstrešnice, u mnogim inicijativama upravo je lokalna građevinska korupcija bila u fokusu kritike, kao i gubitak javnih prostora, dobara i resursa. Građevinska korupcija inače predstavlja jedan od najkorumpiranijih sektora u globalnom rastu korupcije. Države sa velikim infrastrukturnim sektorom imaju viši nivo korupcije u javnom sektoru (Kyriacou et al. 2015) i Srbija je u tom pogledu istaknuti primer, kroz neproporcionalno visoka i netransparentna ulaganja u infrastrukturu i građevinske projekte kao osnovu svojih razvojnih strategija.

Protesti su započeli organizovanjem višeminutnih memorijalnih ćutnji posvećenih poginulima, uz blokiranje raskrsnica i saobraćajnica tokom trajanja ćutanja. Ubrzo su usledili nasilni mestimični pokušaji probijanja

ovih okupljanja u čemu su često učestvovali članovi, funkcioneri ili osobe bliske vladajućoj političkoj stranci. Neki od ovih slučajeva povezani su i sa korišćenjem vatrenog oružja, ali ove vrste nasilja nikad javno nisu predstavljene u prodržavnim medijima niti u izjavama funkcionera vladajuće koalicije kao organizovan način njihovog delovanja, već kao opravdane spontane reakcije nezadovoljnih građana. Najpoznatiji je svakako slučaj upotrebe „zvučnog topa" tokom trajanja protesta 15. marta 2025., koji je do danas ostao nerešen, iako je izazvao pažnju i Ujedinjenih nacija (Jeremić 2026). Sudski procesi koji su pokrenuti protiv nasilnika obično nisu imali ozbiljan epilog ili su u najradikalnijem slučaju, počinioci krivičnih dela čak pomilovani ukazom predsednika države iako je prethodno zbog njih pala vlada (Lazarević 2025). Država se svojom strategijom borbe protiv studenata priklonila paradržavnom nasilju koje je zaštićeno mogućnošću poricanja. Memorijalne ćutnje su se za to vreme proširile na masovna okupljanja, proteste i marševe, a blokada univerziteta, kao i organizovanje studenata u plenume na blokiranim fakultetima je i inicirana napadom na studente u vreme memorijalne ćutnje ispred FDU u Beogradu (Saopštenje studenata Fakulteta dramskih umetnosti, 2024).

Ni plenum ni zbor ne spadaju u standardne pravne i institucionalne mehanizme za donošenje odluka. Plenum predstavlja otvoreno građansko okupljanje (i u tom smislu ga treba razlikovati od parlamentarnih plenuma stranačkih grupacija) na kome se raspravlja i odluke donose direktnom demokratskom procedurom koja se utvrđuje u okviru samog plenuma. Kao vid studentskog okupljanja, plenum u Srbiji nije predviđen Zakonom o visokom obrazovanju, ali nije nelegalan. On je u pravnom smislu neformalno telo.

Za razliku od plenuma, zbor građana postoji u zakonu (Zakon o lokalnoj samoupravi) i predviđen je kao oblik neposrednog učešća građana u okviru kog oni mogu da iznose predloge, pokreću inicijative i raspravljaju o lokalnim pitanjima. Ograničenja su što sve odluke imaju samo savetodavni karakter i nisu obavezujuće, ali mogu imati veliki legitimitet.

Način studentskog organizovanja sadrži mnogo povezanosti sa organizacionim formama koje su uobličene tokom i nakon osnivanja pokreta *Indignados* u Španiji ili pokreta *Occupy Wall Street*. Zajednički elementi odnose se na odlučivanje kroz konsenzus ili prošireni konsenzus, odbacivanje trajne hijerarhije, rotaciju funkcija kao način sprečavanja koncentracije moći, jasno strukturisanje procedure deliberacije, upotrebu neverbalnih znakova, formiranje redara, radnih grupa i zapisnika.

Razlika u odnosu na principe koje navodi Greber odnosi se na oslabljeni zahtev za konsenzusom i veću kontrolu pristupa diskusiji kada je reč o plenumima, koji su bili samo delimično otvoreni i funkcionisali su kao ekskluzivne grupe, uvodeći kolektivni suverenitet studenata u postupke glasanja,

što je daleko manje izraženo kod Grebera. Razlika postoji i u većem udelu kulture sećanja i ritualizacije načina delovanja u okviru studentskog i građanskog pokreta i u jačanju nacionalno-patriotskog diskursa i simbola tokom razvijanja pokreta, što pokret približava populističkim agendama nacionalnog jedinstva i zajedničkog kulturnog porekla. Ovo naginjanje nacionalnim diskursima je, jednim delom, bilo podstaknuto namerom da se neutrališu napadi vlasti na studentski pokret kao izvana finansirane neprijatelje Srbije, te je pokret nastojao da prisvoji nacionalna obeležja, da obeleži nacionalne praznike i važne nacionalne istorijske događaje kao deo svoje agende.

Pokret okuplja građane, kao i same studente i sa levog i sa desnog političkog spektra. Strategija studentskog udruživanja bila je ograničena na traženje najmanjeg zajedničkog imenitelja u zajedničkoj borbi, te su u tom kontekstu namerno izbegnuta sva specifična ideološka obeležja i opredeljenja. Pokret je nastao kao savez pogođenih društvenih grupa, te se time može objasniti i specifično savezništvo studenata sa poljoprivrednicima, koji su u Srbiji naročito pogođeni neoliberalnim reformama, usklađivanjem sa zahtevima EU, ekološki nezdravim projektima i korupcijom u tom sektoru. Otvoreno je pitanje, naravno, da li se pokret može dugo održati držeći se tih principa, ili on vrši svoju funkciju samo kao inicijalni pokretač masovne mobilizacije studenata i grupa.

Tarov i saradnici (Tarrow, McAdam, and Tilly 2001) ukazuju da različiti akteri mogu da se uklope u isti repertoar protesta, jer imaju zajednički cilj pritiska na vlast i zajednički okvir prepoznavanja društvene nepravde, ali taj oblik ujedinjenja predstavlja samo fazu u razvoju pokreta, koji u sledećem koraku obično vodi institucionalizaciji u toku koje je potrebno da se jasnije odrede zajednički ciljevi (recimo, način pristupa ekološkim problemima, načinima investiranja, poljoprivrednoj strategiji, evropskim integracijama, penzionom osiguranju, lustraciji itd.). Ovakav način udruživanja i delovanja donekle je bio neuhvatljiv za vlast i onemogućio je fragmentisanje pokreta.

Protesti su se odvijali u dve glavne faze. Druga započinje kada je postalo jasno da postavljeni zahtevi neće biti ispunjeni. Zahtevi protesta su se od tog momenta pomerili u pravcu traženja vanrednih parlamentarnih izbora na republičkom nivou, a studentska organizacija se uključila u formiranje izbornih lista i pojavila se kao novi učesnik u lokalnim izborima. Ovaj proces ima neke sličnosti sa načinom kako je nastala politička partija *Podemos* u Španiji. Ona se razvila iz pokreta *Indignados* (M15), koji je uobličen u masovnim protestima 2011. godine protiv nezaposlenosti, političke korupcije i mera štednje nakon recesije 2008. Pokret je, kao i kada je reč o studentsko-građanskom pokretu u Srbiji danas, okupio građane različitih političkih orijentacija koji su se grupisali nasuprot postojećim političkim

partijama i elitama u koje su izgubili široko poverenje. U širenju ovog pokreta, društvene mreže i digitalne platforme odigrale su važnu ulogu, što je takođe jedan od presudnih faktora koji su omogućili disperzivno i brzo širenje studentskih pokreta na celu Srbiju. Pokret je imao horizontalnu i decentralizovanu strukturu, zahtevao je direktnu demokratiju, veću zaposlenost, više socijalne pravde, smanjenje korupcije i moći finansijskih elita. Lokalne skupštine u okviru *Indignados* pokreta bile su organizovane pre svega u urbanim centrima Španije, dok je studentsko-građanski pokret u Srbiji uspeo da se raširi po lokalnoj zajednici koja je u nekim situacijama postajala ključno mesto borbe. Važna zajednička tačka između tog pokreta i pokreta u Srbiji jeste što je pokret bio usmeren protiv elita („narod vs. Kasta") bez jasnog ideološkog profilisanja, što je omogućilo širinu pokreta, ali ga je približilo i populističkim metodama ostvarenja političkog uticaja. *Indignados* je imao prepoznatljivo lice pokreta, Pabla Iglesijasa, koji je kasnije i inicirao formiranje političke partije *Podemos*. U formiranju ove partije učestvovali su akademski obrazovani građani, kao što je bio i sam Iglesijas, što je slično angažmanu stručnjaka i akademske javnosti u protestima u Srbiji danas. Razlika u ciljevima studentskog pokreta u odnosu na pokret *Indignados* jeste što je ovaj drugi imao jasnu, frontalnu i eksplicitnu, feminističku agendu u svom delovanju, što je ostalo trajno obeležje i kada se pokret preobrazio u *Podemos*, pa čak i kad se pocepao u dve struje, dok ta agenda nije eksplicitna niti prioritetna unutar pokreta u Srbiji i moguće je da neće biti prioritetna niti vidljiva ni u jačem institucionalnom organizovanju pokreta na izborima. Štaviše, pokret u Srbiji oslanja se delom na religijske okvire, pravoslavne simbole, tumačenje socijalne pravde iz religijskog ugla, nesekularnu podršku dela sveštenstva (diskurs božje pravde, božje kazne, hrišćanske solidarnosti i sl.) bez tematizovanja i problematizovanja bazično patrijarhalnog okvira pravoslavnog religijskog diskursa. Razlog odsustva feminističke agende, i pored velikog učešća žena i devojaka u pokretu, možemo tražiti i u činjenici da su u Srbiji feminističke teme snažno politički polarizujuće, te ne spadaju u oblast zajedničkih imenitelja pokreta koji ima za cilj masovno učešće građana.

Iskustvo *Podemosa* ukazuje da tranzicija pokreta u stranku nužno proizvodi tenziju između principa horizontalnosti i zahteva političke efikasnosti, i da vodi stvaranju hijerarhija, centralizaciji organizacije i pojavi liderstva. Ulazak u stranački život nužno sa sobom povlači pitanje stupanja u koalicije (*Podemos* je ubrzo stupio u koaliciju sa Socijalističkom radničkom partijom, odnosno levim stranačkim krilom), što se trenutno ne vidi kao otvorena opcija u načinu studentskog delovanja, jer se na lokalnim izborima studenti pojavljuju udruženi sa zborovima građana. U ovom momentu nije čak jasno ni sa kojom od struja bi studentska politička opcija bila sklonija

da uđe u koaliciju, jer pokret hibridno objedinjuje leve i konzervativne ideje. Razlika koja određuje okvire ulaska u izbore u Španiji i u Srbiji takođe je u tome što je u stranačkom organizovanju u Španiji bilo lakše podeliti elite na vlasti, jer je vlast bila manje centralizovana, što samo još više nameće potrebu za koalicionim partnerima u slučaju Srbije.

Podemos nije teatralno osvojio vlast, već je dobio određeni broj predstavničkih mesta u parlamentu i to je nešto što je realno očekivati i kada je reč o studentsko-građanskom pokretu u Srbiji. Radikalnije preobražaje, kao što je npr. sprovođenje lustracije u pravosuđu, policiji, državnim javnim ustanovama, veoma je teško i zamisliti ako bi se isključilo formiranje neke vrste koalicije sa opozicionim političkim krilom.

Iskustvo *Podemosa,* koji se nekoliko godina nakon ulaska u parlament podelio na dve stranke, pokazuje da dinamika partijskog političkog života ima svoja pravila, te da jačanje uticaja lidera pojedinačno, razlike u procenama poželjnih strategija delovanja, načinima ostvarivanja podrške i postavljanju prioritetnih programskih ciljeva, otvaraju puteve drugačijih rešenja nego u horizontalnom načinu političkog organizovanja usmerenog na jačanje neposredne demokratije i omasovljenje otpora. Pad podrške *Podemosu* koji je usledio može se objasniti kombinacijom faktora koji prate transformaciju protestnih pokreta u političke partije. Ulazak u vlast doveo je do gubitka njegovog antiestablišmentskog identiteta i pored toga što je *Podemos* ispunio deo obećanja (povećanje minimalne zarade, jačanje zaštite stanara, uvođenje minimalnog prihoda i donekle mere za smanjenje fleksibilizacije rada), ali ne u dramatičnim razmerama koje su očekivane u širokom frontu pokreta otpora protiv „kaste".

Zaključak

Studentsko-građanski pokret ima hibridna obeležja koja ga pozicioniraju između reformističkih i radikalnih kritika liberalne demokratije sa nedefinisanim ideološkim ciljevima. On je radikalan po formi, ali je u sadašnjem obliku reformistički po sadržaju. Dok su njegovi eksplicitni ciljevi pretežno legalistički i usmereni ka unapređenju postojećih institucija, organizacione forme koje primenjuje oslanjaju se na prakse radikalne participativne demokratije. Već sâm izbor načina borbe – udruživanje u plenume i zborove i operativni rad kroz ta tela, proteste i blokade, obim tih protesta i strukturni problem na koji upućuju, pokazuju da se oni više ne moraju posmatrati kao izolovan lokalni slučaj građanskih protesta, već kao deo globalnog talasa građanskih protesta koji je započeo nakon recesije 2008. godine i koji se odnosi na problem prenošenja tereta krize na obične građane, uz smanjivanje njihove participativne moći kroz postojeće demokratske institucije

i neproporcionalno jačanje elita čije delovanje postaje netransparentno, usmereno na lične ciljeve i oslobođeno veze sa bazom.

Teorijski su moguća tri ishoda sadašnjeg transformativnog procesa u razvoju pokreta. Jedan od njih, ka kojem se pokret realno kreće, odnosi se na institucionalizaciju pokreta, sa svim rizicima koje nosi stranačko udruživanje, kao što se može pratiti u slučaju *Podemosa*. Drugi mogući ishod je da se pokret dugoročno prioritetno usmeri na jačanje lokalne samouprave kao centra odlučivanja i postepeno dovede do promene glavnih vidova političke kulture u Srbiji. Treći, i najmanje verovatan ishod, jeste radikalizacija u smislu jasnog ideološkog profilisanja sa ciljem razvijanja novih oblika demokratije ili novog socijalističkog uređenja.

Najverovatniji put budućeg razvoja pokreta izgleda da je u institucionalizaciji uz postepeno menjanje političke kulture. Rizični momenat u tom smeru razvoja odnosi se na moguću neravnotežu između horizontalnog udruživanja i vertikalne institucionalne organizacije, što može dovesti do zasićenja građana i gubitka široke građanske podrške, kao što se desilo i u slučaju *Podemosa*. Takve situacije uvek stvaraju i rizike za priklanjanje populističkim metodama jačanja podrške, što bi, u slučaju pokreta u Srbiji, moguće je, ojačalo desnu i nacionalističku retoriku pokreta.

Na kraju ostaje otvoreno pitanje – da li je danas moguće rešiti pitanja i probleme krize demokratije bez ekonomske redistribucije i jačanja javnog sektora i pod kojim uslovima je to u međunarodnom kontekstu jačanja neoliberalnih, kao i konzervativnih politika, izvodljivo.

Ono što je izvesno jeste da je prvi neophodni korak u tom pravcu ograničenje i sankcionisanje privredne korupcije povezane sa državnim aparatom. To bi u ovom momentu bio najradikalniji mogući potez koji bi tek otvorio dalje mogućnosti za dubinske strukturne promene u načinu upravljanja društvom, čak i ako u ovom momentu ciljevi nisu radikalno postavljeni.

Literatura

Barber, Benjamin. 2003. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.

Benhabib, Seyla. 1986. *Critique, Norm, and Utopia: A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York: Columbia University Press.

Blühdorn, Ingolfur. 2019. "The Dialectic of Democracy: Modernization, Emancipation and the Great Regression." *Democratization 27*(3):389–407. https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1648436

Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos*. New York: Zone Books.

Crouch, Colin. 2004. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.

„Evropska povelja o lokalnoj samoupravi". 2020. Council of Europe. Pristupljeno April 3, 2026 (https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-ser-a6/16808d7afc)

Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus*. New York: Routledge.
Graeber, David. 2009. *Direct Action: An Ethnography*. Oakland, CA: AK Press.
Graeber, David. 2013. *The Democracy Project*. New York: Spiegel & Grau.
Habermas, Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
Habermas, Jürgen. 2017. *Teorija komunikativnog delovanja I i II*. Novi Sad: Akademska knjiga.
Hahnel, Robin, and Erik Olin Wright. 2016. *Alternatives to Capitalism: Proposals for a Democratic Economy*. London: Verso.
Hocking, Jenny, and Colleen Lewis. 2007. *Counter-Terrorism and the Post-Democratic State*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
Hooghe, Marc, and Anna Kern. 2017. "The Tipping Point Between Stability and Decline: Trends in Voter Turnout, 1950–1980–2012." *European Political Science* 16(4):535–552. https://doi.org/10.1057/s41304-016-0021-7
Kyriacou, Andreas P., Leonel Muinelo-Gallo, and Oriol Roca-Sagalés. 2015. "Construction Corrupts: Empirical Evidence from a Panel of 42 Countries." *Public Choice* 165(1–2):123–145.
Mair, Peter. 2013. *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso.
Mouffe, Chantal. 2013. *Hegemony, Radical Democracy, and the Political,* edited by J. Martin. London: Routledge.
Negt, Oskar, and Alexander Kluge. 1993. *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
OECD. 2025. *Exploring New Frontiers in Citizen Participation in the Policy Cycle*. OECD Public Governance Reviews.
Parvin, Phil. 2018. "Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era." *Res Publica* 24:31–52. https://doi.org/10.1007/s11158-017-9382-1
Participatory Budgeting in Porto Alegre. 1989–present. Participedia. Retrieved April 3, 2026 (https://participedia.net/case/5524).
Rosanvallon, Pierre. 2010. *Counter-Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. 2009. *Blokadna kuharica*. Zagreb: Centar za anarhističke studije.
Tarrow, Sidney, Doug McAdam, and Charles Tilly. 2001. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
Thoreau, Henry David. 2000. *Walden and Civil Disobedience: Complete Texts with Introduction, Historical Contexts, Critical Essays*. Boston: Houghton Mifflin.
Transparency International. 2025. *Corruption Perceptions Index (CPI).* Retrieved April 3, 2026 (https://www.transparency.org/en/cpi/2025).
Van Reybrouck, David. 2016. *Against Elections: The Case for Democracy*. London: Vintage.
Vesković-Anđelković, Milica. (2025). „Mobilizacija dijaspore u vreme studentskih protesta". Str. 17-18 u *Studentski protesti 2024/25: BloKADA, ako ne SADA?(knjiga apstrakata)*, uredili V. Backović, A. Marković, M. Radoman i N. Zvijer. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.
Vukelić, Jelisaveta, and Jelena Pešić. 2023. "The Unusual Weakness of the Economic Agenda at Protests in Times of Austerity: The Case of Serbia." *East European Politics* 39(4):645–665. https://doi.org/10.1080/21599165.2023.2164850

Wolin, Sheldon S. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Wright, Erik Olin. 2010. *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.

Izvori iz dnevne štampe:

„Anketna komisija: Pet spornih tačaka u rekonstrukciji nadstrešnice u Novom Sadu". 2025. BBC News na srpskom. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://www.bbc.com/serbian/articles/c9w54n9v41po/lat)
„Biciklistički marš za Strazbur: Studenti prešli granicu, ali bez pratnje kroz Mađarsku". 2025. InMedija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://inmedija.rs/biciklisticki-mars-za-strazbur-studenti-presli-granicu-ali-bez-pratnje-kroz-madjarsku/#google_vignette)
„Infrastruktura železnice Srbije: Pad nadstrešnice u Novom Sadu, koja nije bila obuhvaćena rekonstrukcijom". 2024. InMedija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://inmedija.rs/infrastruktura-zeleznica-srbije-pad-nadstresnice-u-novom-sadu-koja-nije-bila-obuhvacena-rekonstrukcijom/)
Jeremić, Radenović Milica. 2026. „'Zvučni top' na protestu u Beogradu: Gde smo godinu dana kasnije". BBC News na srpskom. Pristupljeno 3. aprila 2026 (https://www.bbc.com/serbian/articles/cqj9klyqdwlo/lat)
Lazarević, Andrija. 2025. „Kako je Vučić pomilovanjem batinaša 'namignuo' svojim lojalistima pred 'konačni obračun'". Nova.rs. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://nova.rs/vesti/politika/kako-je-vucic-pomilovanjem-batinasa-namignuo-svojim-lojalistima-pred-konacni-obracun/)
Radak, Ivan. 2025. „Formirana Anketna komisija za utvrđivanje odgovornosti za pad nadstrešnice: Uzbunjivači, javite se i pomozite". Forbes Srbija. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://forbes.n1info.rs/vesti/formirana-anketna-komisija-za-utvrdjivanje-odgovornosti-za-pad-nadstresnice-uzbunjivaci-javite-se-i-pomozite/)
„Saopštenje studenata Fakulteta dramskih umetnosti". 2024. Facebook post. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://www.facebook.com/cuvarivatre/posts/saop%C5%A1tenje-studenata-fakulteta-dramskih-umetnostirekapitulacija-doga%C4%91ajastudenti/930096115887489/)
„Šta je otkrila Anketna komisija o padu nadstrešnice". 2025. Nova S. Pristupljeno 3. aprila 2026. (https://nova.rs/vesti/drustvo/sta-je-otkrila-anketna-komisija-o-padu-nadstresnice-ovo-je-prvi-izvestaj/)

Nada M. Sekulić

ON THE CRISIS OF DEMOCRACY TODAY – IN SEARCH OF ALTERNATIVES

Summary

Public protests today appear globally not only as legitimate forms of non-institutional civic engagement aimed at addressing contingent problems, but also as indicators of a deeper crisis of democratic processes. This paper examines the student and civic protests that emerged in Serbia following the collapse of the railway station canopy in Novi Sad in 2024 within the broader framework of the crisis of liberal democracy, rather than treating them as a locally circumscribed political phenomenon.

The paper identifies several key indicators of this crisis and, drawing on a range of theoretical perspectives of authors whose heterogeneous critiques can be heuristically situated along a spectrum ranging from reformist to radical approaches (Habermas, Crouch, Van Reybrouck, Wright, Wolin, Graeber, Bookchin), it maps and analyzes the strategic objectives and organizational forms of the contemporary student–civic protests in Serbia, including assemblies, plenums, blockades, and marches.

Keywords: crisis of liberal democracy, corruption,direct democracy, student and civic protest movement

III

STUDIJE I ČLANCI

DOI: 10.5281/zenodo.20268134
Originalan naučni rad
Primljen: 9. januara 2026. Prihvaćen: 13. aprila 2026.

Marko Bala

IZMEĐU SCILE I HARIBDE: CIVILNO DRUŠTVO U SRBIJI PROTIV POLITIČKOG AUTORITARIZMA I EKONOMSKOG NEOLIBERALIZMA

SAŽETAK
Temu rada čini društveno-politička kriza u Srbiji koja je usledila nakon pada novosadske nadstrešnice 1. novembra 2024. Rad je istorijsko-teorijskog karaktera i ima višestruku svrhu. U prvom delu razmatramo strukturalne faktore koji su generisali akutnu krizu u Srbiji, pri čemu se povlače određene paralele sa raspadom Jugoslavije. Cilj nam je da pokažemo kako se u osnovi današnje krize u Srbiji nalaze isti faktori koji su uzrokovali raspad jugoslovenske federacije. Drugi deo rada je posvećen analizi studentsko-građanskih protesta, a namera nam je da pokažemo kako ova pojava predstavlja klasičan slučaj borbe civilnog društva protiv represivne države. Smatramo da protestni pokret nije nastao isključivo kao reakcija na politički autoritarizam, već i kao neposredan odgovor društva na razorne posledice neoliberalne ekonomske politike koja se u Srbiji primenjuje gotovo tri decenije. Stoga, tekuću eskalaciju tenzija posmatramo u polanjijevskom duhu, kao pokušaj samozaštite društva protiv ekscesa slobodnog tržišta. U trećem delu se bavimo odgovorom državnog aparata na socijalnu pobunu predvođenu studentima. Nekoliko mogućih političkih trajektorija u doglednoj budućnosti predočeno je u zaključnom delu rada.

KLJUČNE REČI
socijalna kriza; Srbija; studentski protesti; civilno društvo; autoritarizam; neoliberalizam

Uvod: Godina nade, dani besa

> *Siguran sam da svako od vas želi da ide dalje od površnog socijalnog analitičara koji posmatra samo efekte, a ne hvata se ukoštac sa temeljnim uzrocima.*
>
> Martin Luther King, Jr. (1991 [1963]:290)

Gotovo u svakom društvu povremeno se odigra jedan dramatičan događaj koji trajno naruši funkcionisanje etabliranog poretka, izmeni tok dotadašnjeg načina života i dovede do fundamentalnih i ireverzibilnih promena. Istorija pruža obilje primera događaja koji dovode do socijalnih previranja i odlučujućih prekretnica. Godine 1955. Roza Parks (*Rosa Parks*) odbila je da

Marko Bala, nezavisni istraživač: balamarko89@gmail.com

CC BY NC ND

poštuje redosled sedenja u autobusu prema pravilima rasne segregacije, što je bio događaj koji je inicirao borbu afroameričkih građana za jednaka prava. Godine 1960. južnokorejski diktator Singman Ri (*Syngman Rhee*) pokušao je da izvede izbornu prevaru, što je izazvalo studentske demonstracije koje su dovele do njegovog svrgavanja. Ubrzo nakon pada Berlinskog zida 1989, policija u Pragu je pretukla grupu studenata koja je želela da oda poštu čehoslovačkom aktivisti ubijenom tokom nacističke okupacije. Incident je poslužio kao okidač za niz masovnih demonstracija koji je postao poznat kao Plišana revolucija. Dana 17. novembra 2010. u tuniskom gradu Sidi Buzid policija je konfiskovala štandove uličnog prodavca voća Muhameda Buazizija (*Mohamed Bouazizi*). Nakon bezuspešnog pokušaja obraćanja gradskim vlastima za pomoć, Buazizi je izvršio čin samospaljivanja, usled čega je ubrzo i preminuo. Tragični događaj je postao varnica koja je zapalila politički požar u zemljama Magreba i Mašrika koji je ostao upamćen kao Arapsko proleće.

U svim pomenutim primerima *inicijalnog događaja* (engl. *trigger event*) moguće je prepoznati isti obrazac – odigravanje dramatičnog događaja koji za posledicu ima mobilizaciju šireg društva i izražavanje kolektivnog nezadovoljstva postojećim socijalnim poretkom. Krajnji ishodi procesa koji bivaju pokrenuti takvim događajima veoma često su neanticipirani.[1] Teoretičar i praktičar nenasilne direktne akcije Bil Mojer (*Bill Moyer*) inicijalni događaj definiše kao „šokantan incident velikog publiciteta [koji] javnosti dramatično razotkriva kritičan socijalni problem na živopisan način" (navedeno prema Engler and Engler 2014). Jedan takav inicijalni događaj odigrao se u Srbiji 1. novembra 2024, kada je prilikom urušavanja nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu poginulo šesnaest osoba, dok je jedina preživela osoba ostala trajni invalid. Tragični događaj je uistinu razotkrio „kritičan socijalni problem na živopisan način", a to je problem sistemske korupcije, postavši jezgro protesta koje su pokrenuli studenti i koji su zadobili podršku šire populacije. Dana 1. novembra 2025. u Novom Sadu je održan komemorativni skup u znak sećanja na žrtve tragedije kojem je prisustvovalo preko sto hiljada građana. Preuzimajući naslov knjige Toda Gitlina (*Todd Gitlin*) o revolucionarnim zbivanjima šezdesetih godina prošlog veka (Gitlin 1987), buran period koji je protekao od datuma urušavanja nadstrešnice do njegovog komemorativnog obeležavanja mogao bi se opisati kao *godina nade, dani besa*.

Inicijalni događaji poput novosadske tragedije mogu se teorijski interpretirati pomoću koncepta „socijalna drama". Viktor Tarner (*Victor Turner*)

1 Pojedini autori (Kuran 1989) zastupaju mišljenje da su revolucije u Francuskoj 1789, Rusiji 1917. i Iranu 1979. bile neanticipirani događaji, čak i sa stanovišta revolucionarnih lidera. Isti autor smatra da je stabilnost ustanovljenog poretka često iluzorna i da jedan „pogodan šok" može pokrenuti lančanu reakciju koja razotkriva do tada skrivene konflikte u društvu (Kuran 1989:42).

smatra da socijalne drame slede sekvencijalnu shemu, koja započinje određenim „prestupom" koji predstavlja flagrantno kršenje moralnih normi i koji iz temelja ugrožava institucionalizovani poredak (Barker 1999:19). Incidencija takvih događaja zapravo nije retka, ali postojeće strukture obično uspevaju da neutrališu njihov potencijalno destabilizujući efekat različitim intervencijama, koje se mogu kretati od koncesije, preko represije, do ignorisanja samog događaja. Međutim, u nekim slučajevima prestupi izazivaju snažnu reakciju šireg društva i postaju događaji koji iniciraju dalekosežne procese, a koji na radikalan način transformišu socijalni život i socijalne strukture. Kako jedan autor primećuje:

> „Kolektivna akcija ima element remećenja rituala, nepoštovanja vlasti i izazivanja postojeće strukture. Odluka o kolektivnoj akciji pokreće lanac incidenata, odluka, kontraodgovora i mobilizacija koji zajedno daju interni temporalni narativ o „događaju", kako se on odvija, od „prestupa" preko „krize", do konačnog ishoda. Naravno, obično su takvi „događaji" relativno kratkotrajni i ograničeni u svojim kumulativnim efektima na socijalnu strukturu i sopstvo. [...] Ali kada događaji otpočnu, učesnici ne mogu znati kako će se oni završiti" (Barker 1999:23).

Ono što je za inicijalne događaje karakteristično, jeste da oni ne predstavljaju *uzroke* socijalnih promena *per se*. Ipak, takvi događaji otkrivaju latentne tenzije koje vrebaju ispod površine *statusa quo* i služe kao katalizatori akumuliranog nezadovoljstva u jednom društvu. Tako su, na primer, neredi u Los Anđelesu 1992. godine, u kojima je poginulo na desetine ljudi, prividno bili uzrokovani prekomernom upotrebom sile nad afroameričkim građaninom i oslobađajućom presudom nad policajcima koji su učestvovali u ovom kontroverznom slučaju. Istinski uzrok socijalnih nemira treba locirati u problemu sistemske rasne diskriminacije u američkom društvu, a svakako da nije beznačajno to što su se nemiri u Los Anđelesu dogodili u periodu kada se američka privreda nalazila u oštroj recesiji (Felker-Kantor 2017). Konzistentno s takvim shvatanjem, autor ovog rada smatra da tragični događaj u Novom Sadu nije bio primarni uzrok kolektivne mobilizacije, već inicijalna kapisla za sva potonja dramatična dešavanja. Novosadska tragedija potvrđuje kinesku poslovicu da „jedna iskra može izazvati požar u preriji" (navedeno prema Kuran 1989:60). Ova poslovična iskra na drugom mestu je opisana kao „kap krvi koja je prelila čašu punu gneva" (Bala 2025).

Tokom prve godine studentsko-građanskih protesta protiv vladajućeg režima u Srbiji objavljen je značajan broj tekstova (publicističkog, akademskog i literarnog tipa) koji za temu imaju ove događaje. Neki od tekstova pružili su izvestan doprinos analizi kolektivne akcije studentskog pokreta,

političke represije i ostalih burnih događaja, a njihova dodatna vrednost sastoji se u tome što otkrivaju način na koji su autori percipirali studentski pokret, pridružene građane i organizacije u relativno ranoj fazi borbe protiv političkog despotizma Aleksandra Vučića.[2] Međutim, glavni nedostatak ovih radova je propust autora da društveno-političku krizu u Srbiji podvrgnu sistematičnoj analizi i tako dođu do njenih korenitih uzroka, a koji daleko nadilaze problem korupcije državnih funkcionera i netransparentnost infrastrukturnih projekata. Cilj ovog rada upravo jeste da identifikuje strukturalne faktore koji se nalaze u osnovi aktuelne krize koja je zahvatila srpsko društvo. Pri tom, autor se rukovodio shvatanjem da „jednom kada je protest priznat kao oblik političke borbe, glavno istraživačko pitanje neminovno mora biti odnos između onoga što protestanti rade, konteksta u kojem to čine i različitih odgovora države" (Piven and Cloward 1979:xx).

Osamdesetih godina prošlog veka termin *civilno društvo* doživeo je istinsku renesansu (Kocka 2010:15). Objašnjenje za ovaj fenomen može se pronaći u političkim događajima koji su se u tom periodu odigrali u zemljama Istočne Evrope, Latinske Amerike i Jugoistočne Azije, u kojima su se građanske organizacije suprotstavile autokratskim režimima i dovele do njihovog svrgavanja. Među brojnim primerima možemo izdvojiti radnički pokret Solidarnost u Poljskoj, koji je svog glavnog neprijatelja imao u komunističkom režimu generala Jaruzelskog (Arato 1981). Pored toga što je termin otada ušao u politički diskurs i širu upotrebu, postalo je uobičajeno smatrati civilno društvo i građansku participaciju činiocima od krucijalnog značaja za očuvanje vitaliteta demokratije (Hauard 2008:61).

Uporedo sa renesansom civilnog društva, tokom osamdesetih došlo je i do obnovljenog interesovanja sociologā za rad političkog ekonomiste Karla Polanjija (*Karl Polanyi*) (Luban 2017). Ovo se posebno odnosi na klasičnu studiju *Velika transformacija* (Polanji 2003 [1944]), u kojoj je autor izneo

2 Među relevantnim tekstovima može se navesti zbornik radova *Protest je ispit* (Spaić 2025), u kojem različiti autori u ulozi svedoka-učesnika iznose svoje refleksije o studentskoj pobuni u Srbiji. Značajan izvor tekstova predstavlja vebsajt *Jacobin*, gde su na engleskom jeziku objavljeni radovi srpskih autora o ovoj temi (Balunović 2025; Jakovljević 2025; Kamatović 2025; Vujanić 2025), a svoj doprinos razmatranju tekućih dešavanja pružili su i drugi autori (Bursać 2025; Ferrero-Turrion and Pérez 2025; Filipović 2025; Glavardanov 2025; Hasa 2025; Milosavljević 2025; Salzmann 2025; Zvijer, Radoman, and Marković 2025). Pored nebrojenih novinskih tekstova, možemo navesti i časopis *Književne vertikale*, koji je u svom 35. broju objavio više literarnih radova na temu studentskih protesta. U okviru ovog broja objavljen je i jedan sociološki esej (Bala 2025), u kojem je izvršena disekcija socijalnih procesa koji su usledili nakon kolektivne traume 1. novembra 2024. Rad predstavlja svojevrstan spoj ponerologije i razumevajuće sociologije, jer je težište na subjektivnim faktorima koji su studente i građane naveli da se upuste u borbu protiv vladajućeg režima. U ovom radu pak akcenat je na strukturalnim faktorima koji su generisali današnju akutnu krizu u srpskom društvu.

beskompromisnu kritiku *laissez-faire* ideologije koja je odlikovala civilizaciju XIX veka. Sržna ideja *Velike transformacije* jeste shvatanje da je sistem samoregulativnog tržišta predstavljao utopijski projekat koji je imao razorne posledice po društvo. Stoga je ekspanziju slobodnog tržišta pratila kontratendencija, a to su mere koje je društvo preduzimalo kako bi se zaštitilo od devastacija uzrokovanih takvim ekonomskim sistemom (Polanji 2003 [1944]:17–18). Tako je slobodno tržište u sebi nosilo klicu vlastitog uništenja, budući da su, posmatrani sa Polanjijevog stanovišta, fašizam, socijalizam i njudilovska socijaldemokratija bili pokušaji samozaštite društva od destruktivnog uticaja tržišne ekonomije (Polanji 2003 [1944]:235).

Dok je u vreme pisanja ove studije delovalo da je ideja o ničim neograničenom tržištu zauvek mrtva, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina minulog veka *laissez-faire* doktrina ponovo postaje vladajuća ortodoksija, ovoga puta pod nazivom *neoliberalizam*. Osnovni elementi neoliberalne ekonomske politike (p)ostali su deregulacija, privatizacija i liberalizacija tržišta, dok su vodeću ulogu u širenju takve politike preuzele međunarodne finansijske institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke „kroz koje su ove ideje gurane ka nevoljnim siromašnim zemljama koje su često bile u velikoj potrebi za zajmovima i donacijama" (Stiglic 2004:26).

U skladu sa navedenim stavovima, smatramo da tekuća dešavanja u Srbiji treba posmatrati kao pobunu civilnog društva, kako protiv političkog autoritarizma, tako i protiv ekonomskog neoliberalizma, dok novosadskoj tragediji pripada status inicijalnog događaja. Socijalna fermentacija u Srbiji nastupila je nakon gotovo tri decenije dosledne primene neoliberalne ekonomske politike koja je devastirala njeno društvo i privredu, a koja se od 2012. godine primenjuje pod patronatom autokratskog političkog sistema.[3] Iz tog razloga današnju studentsko-građansku pobunu posmatramo u polanjijevskom duhu – kao neposredan odgovor civilnog društva na razoran uticaj takve politike u cilju vlastite zaštite. U trećoj deceniji XXI veka *autoritarno-neoliberalni režimi* postali su pravilo, a ne izuzetak (Saad-Filho 2021:134–135). Istovremeno, došlo je do proliferacije društvenih pokreta čije je delovanje usmereno protiv političkih režima ovog tipa. Takve tendencije objašnjavaju neprekidno interesovanje za Polanjijevo delo, koje je postalo ugaoni kamen sociološke analize raznorodnih društvenih pokreta, od Sijetla do Porto Alegrea (Luban 2017).

3 Ovo svakako ne znači da tokom prethodnih decenija u Srbiji nije bilo kolektivnog organizovanja u cilju pružanja otpora ekonomskom neoliberalizmu. O tome, između ostalog, svedoči veliki talas štrajkova tokom 2003. i 2004, kao i drugi takav talas tokom 2009. i 2010. godine (Obradović 2017:210).

Od interetničkog do intraetničkog konflikta

Nepobitna je činjenica da se srpsko društvo nalazi u stanju duboke krize. Ova kriza očitava se u praktično svakom segmentu institucionalizovanog poretka – politici, privredi, zdravstvu, obrazovanju, medijima, pravosudnom sistemu. Međutim, ukoliko želimo da otkrijemo temeljne uzroke društvene krize u Srbiji, neophodno je najpre identifikovati njena istorijska ishodišta. Uvođenje istorijske perspektive deluje kao imperativ iz razloga što koreni današnje krize sežu u prošlost, mnogo pre 2024. godine, kada se odigrao inicijalni događaj. Primena istorijskog pristupa na fundamentalan način menja percepciju aktuelnih dešavanja i otkriva zapanjujuću sličnost u pogledu uzroka nasilnog raspada Jugoslavije i strukturalnih faktora koji su generisali akutnu krizu u jednoj od njenih zemalja naslednica.

Kao glavni uzroci raspada jugoslovenske federacije navode se različiti endogeni i egzogeni faktori – virulentni nacionalizam; civilizacijske razlike između njenih konstitutivnih republika i naroda; tegobno istorijsko nasleđe; neodgovorni populizam političkih elita; okončanje Hladnog rata; Ustav iz 1974. godine, koji je faktički konfederalizovao državu itd.[4] Prisutna je i tendencija ka „personalizaciji konflikta" (Gibs 2010:16), tako da se jedini razlog jugoslovenske tragedije pronalazi u (patološkoj) ličnosti Slobodana Miloševića. Kako piše Suzan Vudvord (*Susan Woodword*), uporedo sa oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, vodila se i „bitka oko interpretacije" (Woodward 2003:73), odnosno sukob različitih shvatanja faktora koji su doveli do građanskog rata. Nema nikakve sumnje da je dominantan stav onaj prema kojem je primarni uzrok jugoslovenske krize bio nacionalizam. Takvo shvatanje je, između ostalih, izneo sociolog Bogdan Denić u svojoj knjizi o velikoj jugoslovenskoj drami (Denić 1996:39).

S druge strane, postoje autori koji zastupaju dijametralno suprotno gledište, prema kojem glavnu odgovornost za nasilnu smrt Jugoslavije snosi MMF i neoliberalni program strukturalnog prilagođavanja koji je ova država bila prinuđena da sprovede u skladu sa njegovim diktatima (Barratt Brown 1997:310; Chossudovsky 2003:257–277; Frank 1992:53; Gervasi 1992/1993:43; Gibs 2010:126; Gowan 1999:18–27; Parenti 2000:21; Woodward 1995:19). Takvo stanovište izokreće konvencionalni narativ o ishodištima građanskog rata u Jugoslaviji – nacionalizam nije bio neposredan uzrok jugoslovenske krize, već njegova tragična posledica. Drugim rečima, duboka ekonomska kriza proizvela je političku nestabilnost i interetničke animozitete, za kojima su sledili dezintegracija države, oružani sukobi i ratni zločini. Jedan autor piše da je Jugoslavija tokom 1980-ih bila:

4 Ovakvi pogledi na izvore jugoslovenskih sukoba mogu se pronaći u zborniku radova *Susedi u ratu* (Halpern i Kajdikel 2002).

> ...toliko opterećena spoljnim dugom da je 1984. postalo jasno [...] da će bez olakšanja duga rezultat morati da bude militarna vlast, građanski rat, ili i jedno i drugo. Da bi zatim dodao so na ranu, MMF je gurnuo jugoslovensku federalnu državu u de facto samoubistvo obavezujući je da iz svog budžeta eliminiše transferna plaćanja svojim konstitutivnim republikama, koja su de facto bila cement koji je federaciju držao na okupu (Frank 1999).

Takvo viđenje uzroka raspada Jugoslavije najeklatantnije je izrazio nekadašnji urednik časopisa *Volstrit džurnal* Džud Vaniski (Jude Wanniski): „Međunarodni monetarni fond je bio taj koji je razbio jugoslovensku federaciju na delove svojom 'šok terapijom' iz 1987" (Wanniski 1999).[5] Iako bi se ono moglo kritikovati kao ekonomski redukcionizam, postoji obilje dokaza koje ide u prilog takvom stanovištu.[6]

Sedamdesetih godina minulog veka globalna ekonomija ušla je u najoštriju recesiju od Velike depresije, što je imalo dalekosežne reperkusije, a jedna od njih bila je dužnička kriza zemalja Drugog i Trećeg sveta. Promene u međunarodnom ekonomskom okruženju nepovoljno su se odrazile i na jugoslovensku privredu. Suočena sa nemogućnošću servisiranja dugova, jugoslovenska vlada se obratila međunarodnim kreditorima za finansijsku pomoć. Primena programa makroekonomske stabilizacije u skladu sa zahtevima MMF-a započela je 1979. godine i trajala je sve do raspada federacije 1991. godine (Gibs 2010:95). Drakonske mere štednje koje je nametnuo MMF obuhvatale su zamrzavanje nadnica, smanjenje budžetskih izdataka za socijalne programe, devalvaciju valute, kao i povećanje izvoza i smanjenje uvoza, što je uzrokovalo nestašice robe široke potrošnje.

Sudeći po svim makroekonomskim pokazateljima, posledice programa strukturalnog prilagođavanja po jugoslovensku privredu bile su strahovite. Nakon iniciranja reformi 1980. godine, industrijski rast je u periodu 1980–1987. spao na 2,8%; tokom 1987–1988. bio je sveden na nulu; da bi do 1990. godine iznosio negativnih 10% (Chossudovsky 2003:260). Stopa inflacije je do 1986. godine iznosila 190%, 1987. godine 419%, da bi naredne godine dostigla 1232% (Woodward 1995:96). Krajem 1989. godine stopa inflacije u Jugoslaviji iznosila je neverovatnih 2800% (Obradović 2017:203). Makroekonomska politika, sprovođena po nalogu MMF-a, dovela je do duboke socijalne krize i pada životnog standarda jugoslovenskih građana (Gibs 2010:96).

---

5 Moguće je da je Vaniski mislio na šok terapiju iz 1989, budući da je Vlada Ante Markovića početak sprovođenja takve ekonomske politike obznanila u decembru te godine (Woodward 1995:114).

6 Dokaze za njegovu verodostojnost pružio je i Vikiliks 2012. godine objavljivanjem Stratforovog dokumenta na svom vebsajtu („Stratfor: MMF jedan od krivaca za raspad Jugoslavije" 2012).

Posebno je važno istaći da je jedan od vodećih zagovornika neoliberalnog programa strukturalnog prilagođavanja tokom 1980-ih bio Slobodan Milošević. Godine 1988. Miloševićeva komisija, sačinjena od pristalica slobodnog tržišta, podnela je izveštaj koji je delovao kao „list istrgnut iz knjige MMF-a" (navedeno prema Barratt Brown 1997:301). Radikalna promena u Miloševićevom stavu prema programu strukturalnog prilagođavanja nastupila je 1989. godine. Kao objašnjenja ove nagle transformacije navode se populističko ponašanje usled neodobravanja ekonomskih reformi u javnosti; Miloševićevo nastojanje da tim putem pridobije podršku Jugoslovenske narodne armije; ali i mogućnost korišćenja ostataka socijalističkog sistema u svrhe korupcije (Gibs 2010:110). S druge strane, Ante Marković je po preuzimanju funkcije premijera pokrenuo niz radikalnih ekonomskih reformi. Marković se prilikom sastanka sa američkim predsednikom Bušom (*Bush*) u oktobru 1989. obavezao da će, kao uslov za dobijanje novog paketa ekonomske pomoći, sprovesti pomenute reforme.[7] Program ekonomskih reformi je, kratkoročno posmatrano, imao pozitivne rezultate, jer je obuzdao inflaciju i uveo internu konvertibilnost dinara (Obradović 2017:203). Međutim, šok terapija je ubrzo pokazala katastrofalne rezultate.[8]

Političke elite u Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj i drugim republikama izrazile su oštro protivljenje ekonomskom programu federalne vlade i počele da povlače unilateralne poteze (Chossudovsky 2003:266; Gibs 2010:122; Gowan 1999:25). Nacionalni lideri u jugoslovenskim republikama privukli su masovnu podršku propagiranjem nacionalizma, šovinizma, ksenofobije i rasizma. Populizam nacionalističkih političara uoči i tokom raspada Jugoslavije predstavlja empirijsku potvrdu sociološkog shvatanja da je etnicitet sredstvo kojim elite manipulišu zarad vlastitih partikularističkih ciljeva (Malešević 2009:211). Široko rasprostranjeno nezadovoljstvo ekonomskim prilikama u zemlji manifestovalo se u vidu interetničkih animoziteta koji su prerasli u otvoreni građanski rat. Do sredine 1991. godine Jugoslavija je progutala fatalnu dozu gorkog ekonomskog leka koji su propisali njeni međunarodni kreditori. Neoliberalni program strukturalnog prilagođavanja doslovno je uzeo svoj danak u krvi.

7 Prema pisanju *Njujork tajmsa*, Marković je bio svestan da će takve mere neminovno dovesti do produbljivanja socijalne krize i interetničkih tenzija u Jugoslaviji ("Yugoslav Premier Seeks U.S. Aid" 1989). Iza uslova pružanja finansijske pomoći može se nazreti namera zemalja Zapada da se Jugoslavija preusmeri od samoupravnog socijalizma ka neoliberalizmu (Chossudovsky 2003:262; Gibs 2010:97). Ovome treba dodati da su Amerika i Evropska zajednica u proleće 1991. odbile Markovićevu molbu u vezi sa olakšanjem jugoslovenskog spoljnog duga. S druge strane, zapadne zemlje su Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj pružile neophodnu ekonomsku pomoć (Woodward 2003:85–86).

8 Za detaljan pregled posledica šok terapije u Jugoslaviji v. Chossudovsky 2003:261–265.

Devedesete godine prošlog veka za Srbiju su bile period oružanih sukoba, međunarodnih sankcija i strane intervencije. Neprijateljsko ponašanja Zapada prema Srbiji prevashodno je bilo motivisano odbijanjem Miloševićevog režima da sprovede sveobuhvatan program privatizacije i tako eliminiše poslednje reziduume samoupravnog socijalizma (Gibs 2010:110). Takva situacija se promenila nakon političkih promena 5. oktobra 2000. Ubrzo nakon formiranja Vlade Zorana Đinđića, inaugurisane su neoliberalne reforme koje su podrazumevale deregulaciju, liberalizaciju tržišta i privatizaciju preduzeća. Šok terapija u Srbiji, nakon desetogodišnjeg prekida, ponovo je bila u punom zamahu.

Kao i u jugoslovenskom slučaju, neoliberalna ekonomska politika u Srbiji imala je razoran efekat po privredu i društvo. Negativni rezultati takve politike veoma brzo su postali evidentni. Preduzeća koja nisu bila privatizovana završila su u stečaju i zemlja je u kratkom periodu bila deindustrijalizovana. Usled toga došlo je do masovnog ukidanja radnih mesta i drastičnog porasta stope nezaposlenosti. Procenjuje se da je u periodu 2001–2007. otpušteno oko 400 000 radnika (Obradović 2017:439). Pored toga što je došlo do strmoglavog pada životnog standarda, moć pauperizovane radničke klase da se suprotstavi takvim političkim merama bila je značajno redukovana. Poput radnika u Engleskoj XIX veka, radnik u Srbiji je u osvit XXI veka postao „beskućnik u društvu" (Polanji 2003 [1944]:90).

Kao i u ostalim bivšim socijalističkim zemljama, u Srbiji je u tom periodu uspostavljen „burazerski i mafijaški kapitalizam" (Stiglic 2004:143). Pojedini ekonomisti su veoma rano upozorili da će jedna od štetnih posledica neoliberalne politike biti i značajan porast nivoa korupcije (Kovačević 2012). Koliko je socijalna polarizacija u ovom periodu postala izražena, govori podatak da je početkom 2003. godine svega tri posto stanovništva posedovalo 80–85% nacionalnog kapitala (Obradović 2017:209). Inflacija je postala nekontrolisana, pa se tako Srbija 2005. godine sa stopom inflacije od 17,7% našla na prvom mestu u Evropi (Obradović 2017:445). Pomenute trendove pratio je i masovan egzodus stanovništva, što se posebno odnosilo na visokoobrazovani segment radne snage.

Srbija je u prvim decenijima XXI veka iskusila vlastitu verziju Velike depresije. Građani su svoje razočarenje političkim promenama artikulisali na predsedničkim izborima 2004. godine i 2008. godine, na kojima kandidat vladajuće Demokratske stranke Boris Tadić jeste odneo pobedu, ali uz tesnu većinu glasova. Na predsedničkim i parlamentarnim izborima održanim 2012. godine, pobedu je odnela Srpska napredna stranka. Posmatrano iz retrospektive, izborni poraz neoliberalnog predsednika bio je neminovan. Analitičari su izneli ocenu da je pobeda Srpske napredne stranke bila posledica razočarenja velikog broja građana u rezultate ekonomske politike

Demokratske stranke (Markovic and Steinberg 2012). Izborni poraz Demokratske stranke posebno se čini neizbežnim ishodom ukoliko se ima u vidu da je u periodu od 2008. do 2010. godine otpušteno 400 000 radnika, dok je tokom naredne dve godine posao izgubilo dodatnih 180 000 radnika (Obradović 2017:439).

Smena vlasti 2012. godine nije dovela do suštinskih promena u ekonomskoj politici. Kontinuitet ove politike potvrđuje činjenica da su iste ličnosti iz perioda vladavine Demokratske stranke zauzele ključne državne funkcije i pod novom vlašću. Jedina značajna promena bila je ta što se sprovođenje neoliberalne politike u periodu nakon 2012. odvijalo pod okriljem autokratskog režima. Politički autoritarizam u Srbiji omogućio je nesmetano sprovođenje nepopularnih političkih mera koje je diktirao MMF. Aleksandar Vučić, stožerna figura ovog sistema, sa stanovišta ekonomske politike predstavlja tipičan primer radikalnog neoliberala privrženog institucijama Vašingtonskog konsenzusa.[9] Program privatizacije dobio je impetus Zakonom o privatizaciji koji je usvojen 2014. godine, a kojim su obuhvaćena velika preduzeća poput Galenike, Petrohemije, Rudarsko-topioničarskog basena Bor i Poljoprivrednog kombinata Beograd. Jedna od negativnih posledica takve politike bila je rast stope nezaposlenosti, koja je u Srbiji 2023. godine iznosila 9,4%, što je daleko više u odnosu na zemlje kao što su Hrvatska (5,8%), Rumunija (5,2%) i Bugarska (4,2%) (Ruer and Vujanović 2025). Nepovoljni ekonomski trendovi neizbežno su bili praćeni daljim padom životnog standarda građana. Prema podacima UNICEF-a, u Srbiji u apsolutnom siromaštvu živi 800 000 ljudi (Srejić 2025).[10]

Vučićev neoliberalizam ilustruje i program fiskalne konsolidacije koji je sproveden u prvim godinama njegove vladavine, kojim su značajno redukovane plate, penzije i javna potrošnja. Uporedo sa fiskalnom konsolidacijom, odvijala se i konsolidacija autokratskog političkog sistema. Švedski institut V-Dem od 2014. godine Srbiju kvalifikuje kao *izbornu autokratiju* (Nord et al. 2025:26). Za Vučića se može reći da, podjednako kao i Donald

9 Vučić je ovu privrženost jezgrovito izrazio rečima – „Ja sam za MMF i sa MMF-om" („Vučić: Šaljemo privredne timove u Sarajevo" 2015). U periodu nakon političkih promena 2012. godine Srbija je zaključila dva stendbaj aranžmana sa MMF-om, što je doprinelo produbljivanju dužničke krize. Na listi najzaduženijih zemalja prema MMF-u, Srbija zauzima 22. mesto, dok se Severna Makedonija nalazi na 53, Bosna i Hercegovina na 73, a Albanija na 76. mestu (Duggal 2025). Kada je reč o ukupnom javnom dugu, on je 2012. godine iznosio 17,7 milijardi evra (Obradović 2017:461) da bi do kraja 2025. porastao na 39,34 milijarde evra („Mesečni izveštaj: analiza javnog duga i duga sektora države: decembar 2025. godine").

10 Uprkos pogoršanju makroekonomske situacije, MMF je pozitivno ocenio program reformi koji je u Srbiji sproveden kao uslov za odobrenje zajmova ("IMF satisfied with Serbian reform programme as growth increases" 2018).

Tramp (*Donald Trump*), Benjamin Netanjahu (*Benjamin Netanyahu*) i Viktor Orban, spada u red „lidera posvećenih neoliberalizmu i svojoj ličnoj moći. Kada su na vlasti, oni promoviši radikalnu verziju neoliberalizma i napadaju sve oblike opozicije" (Saad-Filho 2021:134). Politički autoritarizam u Srbiji dostigao je tačku crvenog usijanja tokom pobune civilnog društva, kada je nad studentima i građanima primenjena surova represija. Kombinacijom ekonomske krize i političke represije, Srbija je u ovom periodu Vučićeve autokratske vladavine faktički dovedena na ivicu građanskog rata.[11] Prema tome, ista ekonomska politika koja je svojevremeno proizvela interetničke sukobe u Jugoslaviji, dovela je do eskalacije intraetničkih tenzija u Srbiji i tako opisala pun krug krvavog nasilja.

Mobilizacija civilnog društva

Građanski rat koji je razorio socijalističku Jugoslaviju bio je šokantan po svojoj brutalnosti. Međutim, autori koji naglašavaju ulogu ekonomskih faktora koji su doveli do takvog ishoda smatraju da raspad federacije nije bio neizbežan razvoj događaja (Barratt Brown 1997:303; Frank 1992:53; Gibs 2010:126; Woodward 2003:85). Da su u Jugoslaviji postojale ideološke alternative nacionalizmu, govori podatak da su tokom 1980-ih širom zemlje organizovani radnički štrajkovi koji su transcendirali etničke i religijske razlike. Talas štrajkova koji je preplavio zemlju bio je socijalna reakcija na pogoršanje ekonomske situacije uzrokovane politikom strukturalnog prilagođavanja. Jugoslavija je tokom osamdesetih godina minulog veka bila zemlja sa najvećim brojem štrajkova u Evropi, koji su svoj vrhunac dostigli u periodu 1987–1988. (Obradović 2017:207).

Strahujući od pojave pokreta nalik Solidarnosti, Savez komunista Jugoslavije primenio je represivne mere kako bi „sprečio savezništva intelektualaca, radnika ili potencijalnih lidera *duž republičkih linija*" (Woodward 1995:77; kurziv u originalu). Interetnička solidarnost demonstrirana na štrajkovima u Jugoslaviji tog vremena u velikoj meri podseća na interetničku solidarnost koja je u Srbiji ispoljena tokom antirežimskih protesta 2024–2025. godine, o čemu najbolje svedoči zajedništvo novopazarskih i studenata iz ostalih delova Srbije. Još jedna sličnost između radničkih štrajkova u Jugoslaviji tokom osamdesetih i današnjih studentsko-građanskih protesta u Srbiji jeste to što oba slučaja predstavljaju *pobunu civilnog društva protiv države*.

11 Pojedini autori (Barrat Brown 1997:311) ističu da su sve zemlje u kojima su tokom poslednjih decenija XX veka vođeni građanski ratovi, uključujući i Jugoslaviju, bile opterećene ogromnim spoljnim dugom. Više o značaju ekonomskih faktora za pojavu građanskog rata v. Collier 2007. Za analizu uzročno-posledičnog odnosa MMF-ovog programa strukturalnog prilagođavanja i građanskog rata v. Hartzell, Hoddie, and Bauer 2010.

Civilno društvo se može definisati kao oblast između države i porodice koja obuhvata širok spektar društvenih pokreta, grupa, udruženja i dobrovoljnih organizacija.[12] Iako postoji veliki broj definicija civilnog društva, ono se tradicionalno određuje kao deo javnog prostora koji se razlikuje od političkog i ekonomskog društva i koji predstavlja „sferu u kojoj se pojedinci okupljaju i formiraju grupe, ostvaruju zajedničke poduhvate, dele interesovanja, komuniciraju o značajnim i ponekad ne tako značajnim pitanjima" (Chambers and Kopstein 2006:364). Između civilnog, političkog i ekonomskog društva ne postoje jasne linije demarkacije, tako da su njihove granice u velikoj meri fluidne (Hauard 2008:51–54). Za razliku od političkog i ekonomskog društva, koji se rukovode sticanjem moći ili profita, civilno društvo se sastoji iz institucija i organizacija kojima građani pristupaju na dobrovoljnoj osnovi:

> ...zbog svojih svakodnevnih interesa, potreba i želja. Prema tome, za razliku od organizacija političkog i ekonomskog društva, organizacije civilnog društva – iako često nastoje da ostvare politički uticaj i imaju stalnu potrebu za finansijskom pomoći – nemaju ni moć ni dobit kao svoj cilj ili osnovu postojanja (Hauard 2008:51).

Kada je reč o odnosu države i civilnog društva, postoji šest mogućih scenarija: civilno društvo odvojeno od države; civilno društvo protiv države; civilno društvo kao podrška državi; civilno društvo u dijalogu sa državom; civilno društvo u partnerstvu sa državom; i civilno društvo koje prevazilazi državu (Chambers and Kopstein 2006:364). Drugi autori smatraju da se država i civilno društvo konstantno nadmeću za dominaciju, te da se na osnovu (ne)ravnoteže moći između njih može govoriti o *slabim, despotskim i inkluzivnim državama*, pri čemu se demokratija ne može razviti u okviru despotskih država iz razloga što elite inhibiraju uticaj civilnog društva na politički život (Acemoglu and Robinson 2023:411).

Na osnovu navedenog, smatramo da današnja društveno-politička kriza predstavlja klasičan primer scenarija „civilno društvo protiv despotske

12 Deo civilnog društva čine i tzv. nevladine organizacije (NVO) koje su u postsocijalističkim zemljama poput Srbije gotovo monopolizovale termine „treći sektor" i „civilno društvo". Međutim, neosporna je činjenica da su mnoge od ovih organizacija u pomenutim zemljama „osnovale [...] zapadne organizacije i one u različitoj meri zavise od zapadnih sredstava i uslova" (Hauard 2008:182). Pojedini autori su izvršili kritičku evaluaciju takvih organizacija i zaključili da su NVO „često interno nedemokratske; odlikuju se autoritarnim ili rukovodstvom u vidu harizmatičnih ličnosti; takmičarski su nastrojene; podeljene su duž klasnih, rodnih, religijskih, regionalnih, prostornih i etničkih linija; i usmeravane su ili od države ili od donatora, ili i jednih i drugih" (Mercer 2002:13). Iz tog razloga pojam „civilno društvo" definišemo u širem smislu.

države". Uistinu, Srbija je nakon erupcije studentskih protesta postala studija slučaja antagonističkog odnosa civilnog društva i represivnog režima. Pobunjeno civilno društvo u Srbiji opredmećeno je u studentskom pokretu, zborovima građana, ekološkom pokretu protiv eksploatacije litijuma, radničkim sindikatima, profesionalnim udruženjima, građanskim inicijativama, udruženju ratnih i vojnih veterana, navijačkim grupama, školskim savetima roditelja, institucijama poput pozorišta, osnovnih i srednjih škola, fakulteta, naučnih instituta i izdavačkih kuća, određenim medijima i verskim ustanovama. Neposredna demokratija, građanski protesti, studentski plenumi, solidarne kuhinje, humanitarne akcije, organizacije kao što su Mreža akademske solidarnosti i angažovanosti, Slobodan univerzitet, Forum beogradskih gimnazija, Društveni front i Inicijativa za opstanak poljoprivrednika – sve to govori da je u Srbiji danas na delu robusno i dinamično civilno društvo koje svoju snagu crpi iz borbe za obnovu demokratije i vladavine prava. Vodeća uloga u ovoj borbi nesumnjivo pripada studentskom pokretu, budući da su upravo studenti bili društvena grupacija koja je animirala ostatak civilnog društva i podstakla ga da se suprotstavi nedemokratskom političkom sistemu.

Nakon novosadske tragedije kao inicijalnog događaja, studenti Fakulteta dramskih umetnosti su 22. novembra 2024. organizovali protest na kojem su izneli zahtev za krivično procesuiranje odgovornih lica. Državni aparat je na protest odgovorio represijom, usled čega je kao kontraodgovor organizovana blokada fakulteta širom Srbije. Studentski pokret je time pokrenuo borbu protiv despotske države, što je imalo snažan odjek, jer je pokret ubrzo pridobio masovnu podršku. Solidarnost ostatka civilnog društva pokazala se kao presudan faktor u borbi protiv autokratskog režima, budući da „efektivnost studentskih akcija često zavisi od njihove sposobnosti ili potencijala da organizuju širi ustanak kako bi izvršili veći pritisak javnosti na svoje oponente" (Boren 2001:5). Da borba studentskog pokreta nije dobila zamajac u vidu podrške šireg civilnog društva, ona bi bila iscrpljena već u svom ranom stadijumu.[13]

Svekolika strategija civilnog društva u borbi protiv represivne države tokom 2024–2025. godine može se opisati kao *nenasilna direktna akcija*. Takva strategija građanske neposlušnosti obuhvatala je mirne demonstracije, protestne šetnje, obustavu rada, štrajkove glađu, blokadu puteva, škola, fakulteta i drugih institucija, poput rektorata univerziteta i Studentsko kulturnog centra. Posebno upečatljivi poduhvati studentskog pokreta bili su višednevna pešačenja studenata po Srbiji, zahvaljujući kojima su

13 Kao potvrda toga mogu se navesti blokade fakulteta u Srbiji 2006, 2011. i 2014. godine, koje nisu dobile podršku izvan sâme studentske populacije.

pridobili naklonost i simpatije velikog dela stanovništva. Podrška građana studentskom pokretu bila je evidentna na masovnim demonstracijama u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i drugim gradovima. Među kolektivnim akcijama srpskih studenata našli su se i štafetni maraton do Brisela i biciklistička vožnja do Strazbura.

U početnoj fazi svoje borbe studenti su za cilj imali ispunjavanje nekoliko zahteva, među kojima je najvažniji svakako bio zahtev za objavljivanje celokupne dokumentacije u vezi sa rekonstrukcijom nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu. Nakon što je postalo jasno da autoritarni režim neće ispuniti njihove zahteve, studenti su početkom maja 2025. prvobitna četiri, odnosno šest, sveli na jedan zahtev – raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora. Ova odluka se može smatrati suvislom, posebno iz razloga što je postojala pretnja da protesti završe u slepoj ulici u slučaju nastavka insistiranja na ispunjavanju prvobitnih zahteva. Druga odluka studenata, da kreiraju sopstvenu listu političkih kandidata na parlamentarnim izborima, odražava nepoverljiv stav prema opozicionim političkim partijama. Takvo nepoverenje u potpunosti je opravdano, budući da je Vučić tokom svog „dugog marša kroz institucije" izvršio potpunu kooptaciju političke opozicije.

Sociološka je činjenica da određena grupa ljudi, kao što je etnička grupa, vlastiti identitet gradi i učvršćuje kao suprotnost grupi koju percipira kao svoj antipod (Malešević 2009:15). Takav uvid može se primeniti i na civilno društvo u Srbiji, koje sebe definiše kao suprotnost svom glavnom oponentu – autokratskom režimu i njegovim pristalicama.[14] Međutim, studentski pokret i ostatak civilnog društva ne predstavljaju samo kolektivnu reakciju na politički autoritarizam, već i neposredan odgovor na ekonomski neoliberalizam u Srbiji, čiju smo istoriju predstavili u kritičkom svetlu. Takav razvoj događaja nije neuobičajen s obzirom da se neoliberalizam smatra glavnim neprijateljem civilnog društva u XXI veku (Powell 2013:8). Polanji u *Velikoj transformaciji* koristi koncept „dvostruko kretanje" kako bi opisao kontratendenciju koja prati ekspanziju sistema slobodnog tržišta, a koja nastaje u cilju zaštite društva od njegovih pogubnih posledica (Polanji 2003 [1944]:84). Nepomirljivi kritičar tržišne ekonomije, nosioce društvenog otpora u devetnaestovekovnoj Engleskoj prepoznao je u čartističkom pokretu, zadrugama, sindikatima, pokretu za skraćenje radnog vremena, rudimentarnim političkim partijama itd. U XX veku socijalizam, fašizam i njudilovska socijaldemokratija bili su politički pokreti koji su delili

14 Određivanje identiteta pobunjenog civilnog društva protivstavljanjem „drugome", vladajućem režimu i njegovim simpatizerima, najbolje ilustruje čuvena protestna parola „i ko ne skače, taj je ćaci!".

jednu zajedničku karakteristiku – svi oni su odbacili principe *laissez-faire* ekonomije (Polanji 2003 [1944]:235). Stoga bi pobuna civilnog društva u Srbiji mogla da služi kao empirijska potvrda Polanjijevog shvatanja dvostrukog kretanja.[15]

Posmatrano iz retrospektive, današnja eskalacija socijalnih tenzija deluje kao neizbežan razvoj događaja. Kako je Suzan Vudvord primetila, vlade zemalja bivše Jugoslavije na početku XXI veka odlučile su da ignorišu negativno iskustvo sa programom strukturalnog prilagođavanja iz 1980-ih i nastave da primenjuju neoliberalne mere poput makroekonomske stabilizacije, rapidne privatizacije i trgovinske liberalizacije (Woodward 2003:87–88). Iako je za *ex post facto* objašnjenja karakteristično da se, u realnosti neanticipirane, socijalne revolucije proglašavaju neminovnim događajima (Kuran 1989:41), veoma je teško izvesti zaključak da današnja socijalna pobuna nije bila neizbežna. Kao što se u Jugoslaviji socijalno nezadovoljstvo ispoljilo najpre u vidu masovnih štrajkova, a tek potom kao interetnički animoziteti, tako je i u Srbiji došlo do razbuktavanja kolektivnog resantimana. Prema tome, pitanje nije bilo da li će u srpskom društvu nastupiti erupcija nezadovoljstva građana, već samo u kakvoj će se formi ono manifestovati.

Država, tržište i civilno društvo uvek su stajali u nekoj vrsti uzajamnog odnosa. Danas postoji uverenje da je:

> ...svet postao reakcionarniji (i podmukliji i lukaviji u normalizaciji svojih zlodela). Grubo rečeno, tiranije tržišta i despotizmi države produbili su nejednakosti i abrogirale slobode unutar nacija i među nacijama [...] Ukoliko postoje bastioni koji zauzdavaju prodor ovih dveju sila, oni se nalaze, uopšteno govoreći, unutar civilnog društva (Burawoy 2005:314).

Ovaj iskaz empirijski potvrđuju i tekuća socijalna dešavanja u Srbiji. Civilno društvo se našlo između Scile političkog autoritarizma i Haribde ekonomskog neoliberalizma i stoga je jedino ono moglo da pruži otpor takvim retrogradnim snagama.

Tokom prve godine svog delovanja, studentski pokret, pridruženi građani i organizacije bili su optuživani za izazivanje nemira i eskalaciju tenzija. Međutim, civilno društvo nije uzrokovalo socijalnu krizu, već je svojim delovanjem dugo prikrivene tenzije učinilo manifestnim. Reči jednog od najistaknutijih boraca za socijalnu pravdu Martina Lutera Kinga (*Martin Luther King, Jr.*) u potpunosti se mogu primeniti na studentski pokret i ostatak civilnog društva u Srbiji:

---

15 Godine 2009. na Univerzitetu Džons Hopkins odbranjena je doktorska disertacija u kojoj se radnički štrajkovi i etnički nacionalizam u Jugoslaviji tokom 1980-ih objašnjavaju kao polanjijevski fenomen dvostrukog kretanja (Lowinger 2009).

> Zapravo, mi koji smo uključeni u nenasilnu direktnu akciju nismo kreatori tenzija. Mi samo iznosimo na površinu skrivenu tenziju koja je već živa. Mi je iznosimo na otvoreno, gde je možemo videti i suočiti se s njom. Poput čira koji nikada ne može biti izlečen sve dok je skriven i koji se u svoj svojoj zagnojenoj ružnoći mora izložiti prirodnim lekovima vazduha i svetlosti, nepravda isto tako mora biti izložena, uz svu tenziju koju njeno razotkrivanje stvara, svetlu ljudske savesti i vazduhu nacionalnog mnjenja pre nego što bude izlečena (King 1991 [1963]:295).

Sekira političkog nasilja

Sprega političkog autoritarizma i ekonomskog neoliberalizma nije recentna pojava. Ostalo je zabeleženo da je Čile pod režimom generala Pinočea (*Augusto Pinochet*) postao laboratorija u kojoj je eksperimentalno sprovedena prva šok terapija (Klein 2007:75–97). Isto tako, pojedini autori su primetili da su autoritarne države bile uspešnije od demokratskih država u primeni programa strukturalnog prilagođavanja (Walton and Shefner 1994:133). Drugi autori tvrde da je glavni paradoks neoliberalizma bio u tome što je „institucionalizacija neoliberalne demokratije potkopala same temelje demokratije" (Saad-Filho 2021:134). Jedna od osnovnih teza ovog rada jeste da se uzrok aktuelne socijalne krize ne može identifikovati samo u Vučićevoj autokratiji. Kao i u objašnjenjima raspada Jugoslavije, u različitim tumačenjima uzroka današnjih socijalnih previranja moguće je uočiti tendenciju ka „personalizaciji konflikta". Neophodno je naglasiti da je uspostavljanje autokratskog političkog sistema bilo u funkciji obezbeđivanja institucionalnog okvira za nesmetano sprovođenje neoliberalne ekonomske politike. Jedna od posledica paklenog saveza političkog despotizma i ekonomskog neoliberalizma bila je sistemska korupcija. *Modus operandi* ovog nedemokratskog sistema zasnivao se na različitim mehanizmima – manipulacija izborima, kooptiranje opozicije, kreiranje atmosfere straha, dezavuisanje institucija, medijska propaganda, nacionalistička retorika i lažni ideološki konflikti (poput konflikta Prve i Druge Srbije).[16] Kada su ove taktike manipulacije izgubile svoju delotvornost, odbrambeni mehanizmi sistema postali su reakcionarni društveni pokret i surova politička represija. Narodnu skupštinu zamenio je paravojni kamp; kontrolisanu opoziciju zamenili su „ćaci"; dimne zavese – suzavac i šok-bombe.

16 Jedan od stubova Vučićevog autokratskog sistema bila je i „partokratska država", pod čime se podrazumeva zapošljavanje kadrova u državnim ustanovama na osnovu lojalnosti Srpskoj naprednoj stranci. Na ovaj način je obezbeđena servilnost rukovodstava fundamentalnih ustanova, ali i velikog broja građana, koji su u zamenu za dobijanje posla bili obavezni da pružaju podršku vladajućem režimu u vidu glasanja na izborima, prisustvovanja stranačkim mitinzima, bavljenja propagandnom delatnošću itd.

Ubrzo nakon formiranja studentskog pokreta, državni aparat je reagovao kreiranjem kontrapokreta Studenti koji žele da uče, čiji su pripadnici postali poznati po nazivu „Studenti 2.0". Takva reakcija nije nikakav *novum*, budući da svaki potencijalno politički relevantan pokret generiše svoju opoziciju (Meyer and Staggenborg 1996:1630).[17] Kontrapokret se može definisati kao „svestan, kolektivan, organizovan pokušaj odupiranja ili preokretanja društvene promene" (Mottl 1980:620). Jednom formirani, inicijalni pokret i kontrapokret stupaju u dinamičnu interakciju. Dok se inicijalni pokret bori za institucionalnu promenu u društvu, kontrapokret nastoji da očuva *status quo.* Kako bi to postigao, reakcionarni pokret mobiliše ljudske, materijalne i simboličke resurse, pri čemu neretko primenjuje potpuno istu taktiku borbe kao i inicijalni pokret (Mottl 1980:624). Suštinskom karakteristikom svakog kontrapokreta može se smatrati *„korišćene jedne ideje kao ideološke poluge radi mobilizacije raznorodnog članstva kako bi se očuvao status quo*" (Mottl 1980:622; kurziv u originalu).

Ukoliko ove sociološke uvide primenimo na pokret Studenti 2.0, jasno je da je njegova „ideološka poluga" virulentni nacionalizam koji kritičare vladajućeg režima, pripadnike iste etničke grupe, etiketira kao „izdajnike", dok posebnoj opasnosti izlaže strane državljane i manjinske etničke grupe. Odbrana vladajućeg režima izjednačava se sa odbranom Srbije od navodnih neprijatelja čije delovanje, u ideološkom narativu kontrapokreta, predstavlja „rušenje ustavnog poretka". Pobunjeni studenti su tokom prve godine svoje borbe optuživani da su finansirani od zapadnih centara moći, čije interese navodno zastupaju pod krinkom borbe protiv korupcije. Ono što u stvarnosti predstavlja pobunu civilnog društva protiv despotske države, u retorici kontrapokreta postaje pokušaj izvođenja „obojene revolucije". Isto tako, dok je novosadska tragedija bila inicijalni događaj u procesu mobilizacije civilnog društva, u narativu kontrapokreta takav događaj nema posebnu važnost, dok se za uzroke tragedije nude dubiozna i često kontradiktorna objašnjenja. Ovakve i slične optužbe, iako bez ikakvog uporišta u činjenicama, imaju za cilj da diskredituju legitimne zahteve studentskog pokreta i ostatka civilnog društva. Međutim, kontrapokret Studenti 2.0 pati od istih nedostataka kao i svaki društveni pokret ove vrste, a to je njegova fundamentalna slabost i zavisnost od resursa koje pružaju elite (Meyer and Staggenborg 1996:1640).

Pored kreiranja kontrapokreta, državni aparat je na studentsko-građanske proteste odgovorio brutalnom represijom. „Sekira političkog nasilja",

17 Vladajući režim je na potpuno isti način odgovorio na pojavu pokreta protiv eksploatacije litijuma u Srbiji Ne damo Jadar („Nećeš kopati") – kreiranjem kontrapokreta Kopaćemo.

o kojoj su Karl Marks (*Karl Marx*) i Roza Luksemburg (*Rosa Luxemburg*) govorili u kontekstu (prvobitne) akumulacije kapitala (Obradović 2017:35), zamahnula je svom silinom na pobunjeno civilno društvo. Politička represija kretala se od otpuštanja radnika zbog učestvovanja u antirežimskim demonstracijama, preko prebijanja, zastrašivanja, mučenja i ponižavanja demonstranata, do nedozvoljene upotrebe soničnog i hemijskog oružja. Veliki broj demonstranata bio je priveden i sudski procesuiran. Prekomerna upotreba sile u svrhe gušenja protesta, poput onog u Novom Sadu 5. septembra 2025, predstavlja eklatantan primer instrumentalizacije policije tokom prve godine borbe civilnog društva protiv autokratskog režima.

Iako se u svom veberovskom određenju država definiše na osnovu monopola na legitimnu upotrebu sile, neosporna je činjenica da prekomerno oslanjanje na upotrebu sile od državnog aparata dovodi do erozije njegovog legitimiteta. Pored toga, takva situacija je naročito opasna zbog moguće pojave „začaranog kruga" političkog nasilja. Kada počne da se primenjuje, državna represija pokazuje tendenciju perzistiranja (Davenport 2004:542), dok pobunjeni građani, kako je pokazala Brin Rozenfeld (*Bryn Rosenfeld*), istovremeno ispoljavaju veću odlučnost u svojoj političkoj borbi i to upravo usled resantimana koje u njima pobuđuje represivno ponašanje državnog aparata (Dhabhai 2024).

Jedna od karakteristika političke represije bila je angažovanje kriminalnih bandi i osuđivanih prestupnika u cilju obračuna sa pobunjenim studentima i građanima. Nerazmrsiva isprepletanost državnih i kriminalnih struktura u Srbiji najjasnije se pokazala u odgovoru režima na pobunu civilnog društva. Takvu pojavu moguće je objasniti pomoću koncepta „neomedijavelizam" (Rapley 2012). Ova pojava identifikovana je u mnogim zemljama u razvoju, u kojima se formalni i neformalni nosioci političke vlasti, poput organizovanih kriminalnih grupa, ekstremističkih pokreta i parapolicije, nalaze u simbiotskom odnosu. Umesto suprotstavljanja centralnoj državnoj vlasti, neformalne strukture moći u određenoj meri učestvuju u upravljanju državom. Pored toga, takve grupacije „stoje u odnosu recipročne obaveze prema centralnoj vlasti, zavise od nje zbog nekih usluga, dok zauzvrat pružaju usluge" (Rapley 2012:320). Kao što se u srednjem veku više različitih institucionalnih struktura preplitalo u upravljanju državnom teritorijom, tako je i u neomedijevalnim zemljama vlast podeljena među državnim i paradržavnim akterima. Oslanjanje na paradržavne strukture na postjugoslovenskom prostoru datira iz vremena oružanih sukoba 1990-ih, kada su političke elite zarad svojih ratnih ciljeva mobilisale kriminalne bande i transformisale ih u paravojne jedinice. Pripadnici ove moderne verzije bašibozuka postali su ozloglašeni zbog strahovitih zločina koje su počinili nad civilnim stanovništvom.

Zaključak: U susret nepoznatom

Između ekonomije i demokratije postoji neraskidiva veza. Kako je Lipset primetio u svojoj klasičnoj studiji *Politički čovek*:

> demokratija [je] povezana sa stanjem ekonomskog razvoja. Što je nacija bogatija, to je verovatnije da će održati demokratiju. Od Aristotela do danas ljudi su dokazivali da samo u bogatom društvu, u kojem relativno mali broj građana živi u stvarnom siromaštvu, može nastati situacija da masa stanovništva inteligentno učestvuje u politici i razvija samokontrolu potrebnu da ne podlegne pozivima neodgovornih demagoga (Lipset 1969:67).

Slučaj savremenog srpskog društva potvrđuje ovaj iskaz. Nije nikakva slučajnost što je uspostavljanje autokratskog političkog sistema u Srbiji nastupilo upravo u periodu njenog ekonomskog propadanja i sve izraženije društvene polarizacije. Kao što se raspad Jugoslavije ne može pravilno objasniti bez uzimanja u obzir ekonomskih faktora, tako se ni za pojavu autoritarnih tendencija i pobunu civilnog društva u Srbiji ne može ponuditi zadovoljavajuće objašnjenje bez prepoznavanja ekonomije kao njenog korena. Temeljne uzroke današnje društveno-političke krize identifikovali smo u neoliberalnoj ekonomskoj politici koja se sprovodi u skladu sa diktatima MMF-a. Iz ovoga sledi da za rešavanje aktuelne krize u Srbiji neće biti dovoljna samo smena Vučićevog autokratskog režima, već i potpuno napuštanje neoliberalizma kao politike i ideologije.

Prvi deo ovog rada bio je posvećen događajima u prošlosti, drugi deo događajima u sadašnjosti. Na ovom mestu želeli bismo da iznesemo nekoliko refleksija o *mogućim* političkim trajektorijama u doglednoj budućnosti. Ukoliko dođe do svrgavanja Vučićevog režima, smatramo da su moguća tri različita politička scenarija. Prvi potencijalni ishod je *demokratska opcija*, koja označava obnovu demokratije, vladavine prava i pravne države. Sledeću alternativu predstavlja *oligarhijska opcija*, politički scenario prema kojem se demokratski izabrana vlast izvrgava u antidemokratski režim *podjednako represivan* kao i prethodni. Takav ishod događaja služio bi kao empirijska potvrda gvozdenog zakona oligarhije koji je formulisao Robert Mihels (*Robert Michels*). Treću alternativu bismo nazvali *fašističkom opcijom*. To je politički scenario prema kojem vlast u zemlji preuzima reakcionarni režim koji u pogledu represivnog ponašanja prevazilazi čak i svog prethodnika. Takav bi ishod umnogome podsećao na politički uspon Benita Musolinija (*Benito Mussolini*), koji je uspostavio fašističku diktaturu u Italiji uprkos dvogodišnjoj borbi radničke klase, koja je bila izražena u vidu masovnih štrajkova i zauzimanja fabrika.

Međutim, sve navedene političke alternative samo su potencijalni, a ne neminovni rezultati današnjih zbivanja. Budućnost nije uklesana u kamenu, već zavisi od postupaka koje društveni akteri budu preduzimali u ovom periodu neizvesnosti. Takvo uverenje gajio je i Karl Polanji, koji na jednom mestu piše:

> Koncepcija budućnosti koja nas negde čeka besmislena je zato što budućnost ne postoji, niti sada niti kasnije. Budućnost je konstantno preoblikovana od onih koji žive u sadašnjosti. Sadašnjost je jedina realnost. Ne postoji budućnost koja pruža validnost našim akcijama u sadašnjosti. (Navedeno prema Polanyi-Levitt and Mendell 1987:22)

Isti autor u *Velikoj transformaciji* govori o „otkriću društva", za koje smatra da predstavlja „konstitutivni element u svesti modernog čoveka" (Polanji 2003 [1944]:247). Na tragu Polanjijevih shvatanja možemo reći da se u Srbiji tokom 2024–2025. dogodilo svojevrsno „otkriće društva". Ovo otkriće će ostati suštinsko obeležje prve godine građanske borbe protiv političkog autoritarizma i ekonomskog neoliberalizma, nezavisno od toga kakav će biti njen epilog u doglednoj budućnosti.

Literatura

Acemoglu, Daron, and James A. Robinson. 2023. "Weak, Despotic, or Inclusive? How State Type Emerges from State versus Civil Society Competition." *American Political Science Review* 117(2):407–420.

Arato, Andrew. 1981. "Civil Society Against the State: Poland 1980-81." *Télos* 47:23–47.

Bala, Marko. 2025. „Kap krvi koja je prelila čašu punu gneva: sociološke refleksije o studentskim protestima u Srbiji". *Književne vertikale* 35:14–31.

Balunović, Filip. 2025. *Serbia's Student Movement Offers Hope in Dark Times*. Jacobin. Retrieved August 29, 2025 (https://jacobin.com/2025/03/serbia-student-movement-authoritarianism-protest).

Barker, Colin. 1999. "Empowerment and Resistance: 'Collective Effervescence' and other Accounts." Pp. 11–31 in *Transforming Politics: Power and Resistance*, edited by P. Bagguley, and J. Hearn. London: Palgrave Macmillan.

Boren, Mark Edelman. 2001. *Student Resistance: A History of the Unruly Subject.* New York: Routledge.

Barratt Brown, Michael. 1997. "The Role of Economic Factors in Social Crisis: The Case of Yugoslavia." *New Political Economy* 2(2):299–315.

Burawoy, Michael. 2005. "The Critical Turn to Public Sociology." Pp. 309–322 in *Enriching the Sociological Imagination: How Radical Sociology Changed the Discipline*, edited by R. F. Levine. Boulder, CO: Paradigm Publishers.

Bursać, Dejan. 2025. *How Serbia's Government Spent the Year Trying to Dodge an Election*. Balkan Insight. Retrieved December 21, 2025 (https://balkaninsight.com/2025/12/17/how-serbias-government-spent-the-year-trying-to-dodge-an-election/).

Chambers, Simone, and Jeffrey Kopstein. 2006. "Civil Society and the State." Pp. 363–381 in *The Oxford Handbook of Political Theory*, edited by J. S. Dryzek, B. Honig, and A. Phillips. Oxford, UK: Oxford University Press.

Chossudovsky, Michel. 2003. *The Globalization of Poverty and the New World Order.* Second Edition. Pincourt, QC: Global Research.

Collier, Paul. 2007. "Economic Causes of Civil Conflict and Their Implications for Policy." Pp. 197–218 in *Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World*, edited by C. A. Crocker, F. O. Hampson, and P. Aall. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.

Davenport, Christian. 2004. "The Promise of Democratic Pacification: An Empirical Assessment." *International Studies Quarterly* 48(3):539–560.

Denić, Bogdan. 1996. *Etnički nacionalizam: tragična smrt Jugoslavije.* Beograd: Radio B92.

Dhabhai, Khushmita. 2024. *The Transformative Power of Anger Under Authoritarian Repression*. Stanford University. Retrieved February 19, 2025 (https://cddrl.fsi.stanford.edu/news/transformative-power-anger-under-authoritarian-repression).

Duggal, Hanna. 2025. "Which countries owe the IMF the most money in 2025?." *Al Jazeera*, October 16. Retrieved November 17, 2025 (https://www.aljazeera.com/news/2025/10/16/which-countries-owe-the-imf-the-most-money-in-2025).

Engler, Mark, and Paul Engler. 2014. *From the Berlin Wall to today — Lessons for harnessing the moment of the whirlwind*. Waging Nonviolence. Retrieved September 7, 2025 (https://wagingnonviolence.org/2014/11/berlin-wall-today-lessons-harnessing-moment-whirlwind/).

Felker-Kantor, Max. 2017. *The 1992 Los Angeles Rebellion: "No Justice, No Peace"*. Origins: Current Events in Historical Perspective. Retrieved October 10, 2025 (https://origins.osu.edu/index.php/milestones/may-2017-1992-los-angeles-rebellion-no-justice-no-peace).

Ferrero-Turrion, Ruth, and Alejandro Esteso Pérez. 2025. *As Serbia's Students Continue Fighting, the EU Keeps Drowning in its Own Irrelevance*. Reporting Democracy. Retrieved December 9, 2025 (https://balkaninsight.com/2025/12/02/as-serbias-students-continue-fighting-the-eu-keeps-drowning-in-its-own-irrelevance/).

Filipović, Luka. 2025. *How Serbian students are redefining protest and participation*. Re-Engaging. Retrieved June 2, 2025 (https://re-engaging.eu/news/how-serbian-students-are-redefining-protest-and-participation/).

Frank, Andre Gunder. 1992. "Economic ironies in Europe: a world economic interpretation of East-West European politics." *International Social Science Journal* 44(1):41–56.

Frank, Andre Gunder. 1999. *War is Peace, Big Brother Assures Us, While NATO Bombing is Dangerously Criminal and Criminally Dangerous*. RRojas Databank. Retrieved February 2, 2025 (https://rrojasdatabank.info/agfrank/nato_kosovo/msg00000.html).

Gervasi, Sean. 1992/1993. "Germany, U.S., and the Yugoslavia Crisis." *CovertAction Quarterly* 43:41–45; 64–66.

Gibs, Dejvid. 2010. *Humanitarno razaranje Jugoslavije.* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Gitlin, Todd. 1987. *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*. Toronto: Bantam Books.

Glavardanov, Mira. 2025. *Months of Student Protests Shake Government*. Socialist World. Retrieved October 12, 2025 (https://www.socialistworld.net/2025/02/04/months-of-student-protests-shake-serbias-government/).
Gowan, Peter. 1999. "The Twisted Road to Kosovo: The Political Origins of the NATO Attack on Yugoslavia." *Labour Focus on Eastern Europe* 62:4–141.
Halpern, Džoel M. i Dejvid A. Kajdikel, prir. 2002. *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa.* Beograd: Samizdat B92.
Hartzell, Caroline A., Matthew Hoddie, and Molly Bauer. 2010. "Economic Liberalization via IMF Structural Adjustment: Sowing the Seeds of Civil War?" *International Organization* 64(2):339–356.
Hasa, Gresa. 2025. *Lessons from the student protests in Serbia*. Osservatorio Balcani Caucaso Transeuropa. Retrieved November 9, 2025 (https://www.balcanicaucaso.org/en/cp_article/lessons-from-the-student-protests-in-serbia/).
Hauard, Mark M. 2008. *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi.* Beograd: Građanske inicijative.
"IMF satisfied with Serbian reform programme as growth increases." 2018. *Emerging Europe,* October 5. Retrieved September 20, 2025 (https://emerging-europe.com/imf-satisfied-with-serbian-reform-programme-as-growth-increases/).
Jakovljević, Branislav. 2025. *Serbia's Protests Have Destabilized Aleksandar Vučić's Rule*. Jacobin. Retrieved December 12, 2025 (https://jacobin.com/2025/11/serbia-protests-vucic-corruption-authoritarianism).
Kamatović, Tamara. 2025. *Serbia's Mass Protests Against a Crony-Capitalist Government*. Jacobin. Retrieved April 23, 2025 (https://jacobin.com/2025/02/serbia-protests-novi-sad-railway).
King, Martin Luther, Jr. 1991 [1963]. "Letter from Birmingham City Jail." Pp. 289–302 in *A Testament of Hope: The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King, Jr.*, edited by J. M. Washington. San Francisco: HarperSanFrancisco.
Klein, Naomi. 2007. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism.* New York: Metropolitan Books.
Kocka, Jürgen. 2010. *Civil Society and Dictatorship in Modern German History.* Hanover: University Press of New England.
Kovačević, Mlađen. 2012. *Srbija u kandžama neoliberalizma - (3)*. Pristupljeno 14. oktobra 2025. (https://www.99posto.org/srpski/srbija-u-kandama-neoliberalizma-3).
Kuran, Timur. 1989. "Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution." *Public Choice* 61(1):41–74.
Lipset, Sejmor M. 1969. *Politički čovek: društvena osnova politike.* Beograd: Rad.
Lowinger, Jake. 2009. *Economic Reform and the 'Double Movement' in Yugoslavia: An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s.* Publication No. 3392335 [Doctoral dissertation, Johns Hopkins University]: UMI Dissertation Publishing.
Luban, Daniel. 2017. *The Elusive Karl Polanyi*. Dissent. Retrieved September 2, 2025 (https://www.dissentmagazine.org/article/elusive-karl-polanyi-great-transformation-gareth-dale-biography/).
Malešević, Siniša. 2009. *Sociologija etniciteta.* Beograd: Fabrika knjiga.
Markovic, Ognjen, and Stefan Steinberg. 2012. *Serbian presidential vote indicates growing disaffection from the EU*. World Socialist Web Site. Retrieved March 22, 2025 (https://www.wsws.org/en/articles/2012/05/serb-m26.html).

Mercer, Claire. 2002. "NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature." *Progress in Development Studies* 2(1):5–22.
Meyer, David S., and Suzanne Staggenborg. 1996. "Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity." *American Journal of Sociology* 101(6):1628–1660.
Milosavljević, Dušanka. 2025. *Serbian Students Are Reimagining What Society Could Be*. Rosa Luxemburg Stiftung. Retrieved March 13, 2025 (https://www.rosalux.de/en/news/id/53167/serbian-students-are-reimagining-what-society-could-be).
Mesečni izveštaj: Analiza javnog duga i duga sektora države: decembar. 2025. Beograd: Ministarstvo finansija Republike Srbije; Uprava za javni dug.
Mottl, Tahi L. 1980. "The Analysis of Countermovements." *Social Problems* 27(5):620–635.
Nord, Marina, David Altman, Fabio Angiolillo, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2025. *Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?* Gothenburg: V-Dem Institute.
Obradović, Marija. 2017. *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012.* Beograd: Nova srpska politička misao; Institut za noviju istoriju Srbije.
Parenti, Michael. 2000. *To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia.* London: Verso.
Piven, Frances Fox, and Richard A. Cloward. 1979. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail.* New York: Vintage Books.
Polanji, Karl. 2003 [1944]. *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena.* Beograd: Filip Višnjić.
Polanyi-Levitt, Kari, and Marguerite Mendell. 1987. "Karl Polanyi: His Life and Times." *Studies in Political Economy* 22(1):7–39.
Powell, Fred. 2013. *The Politics of Civil Society: Big Society and Small Government*. Second Edition. Bristol: Policy Press.
Rapley, John. 2012. "The development of informal governance in post-apartheid South Africa: Criminal gangs as neo-medieval agents." *South African Journal of International Affairs* 19(3):319–336.
Ruer, Nina and Nina Vujanović. 2025. *Understanding Serbian youth discontent through the lens of the labour market*. Bruegel. Retrieved September 17, 2025 (https://www.bruegel.org/analysis/understanding-serbian-youth-discontent-through-lens-labour-market).
Saad-Filho, Alfredo. 2021. "Endgame: from *crisis in neoliberalism* to *crises of neoliberalism*." *Human Geography* 14(1):133–137.
Salzmann, Markus. 2025. *Serbian government escalates violence against protesters*. World Socialist Web Site. Retrieved October 20, 2025 (https://www.wsws.org/en/articles/2025/09/10/bb84-s10.html).
Spaić, Bojan, ur. 2025. *Protest je ispit: profesorski zapisi o studentskim protestima 2024/2025. godine.* Beograd: Biblioteka XX vek.
Srejić, Milica. 2025. *Statistička poigravanja: Zašto se u Srbiji više ne meri apsolutno siromaštvo?*. Vreme. Pristupljeno 28. oktobra 2025. (https://vreme.com/drustvo/statisticka-poigravanja-zasto-se-u-srbiji-vise-ne-meri-apsolutno-siromastvo/).
Stiglic, Džozef E. 2004. *Protivrečnosti globalizacije.* Beograd: SBM-x.
"Stratfor: MMF jedan od krivaca za raspad Jugoslavije". 2012. *Radio Slobodna Evropa*, 2. mart. Pristupljeno 19. septembra 2025. (https://www.slobodnaevropa.org/a/24502232.html).

„Vučić: Šaljemo privredne timove u Sarajevo". 2015. *Radio-televizija Srbije*, 23. jul. Pristupljeno 12. aprila 2025. (https://www.rts.rs/vesti/politika/1986046/vucic-saljemo-privredne-timove-u-sarajevo.html).
Vujanić, Lela. 2025. *Serbia's Protests, From Blockades to the Ballot*. Jacobin. Retrieved May 3, 2025 (https://jacobin.com/2025/06/serbia-protest-movement-electoral-politics).
Walton, John, and Jonathan Shefner. 1994. "Latin America: Popular Protest and the State." Pp. 97–134 in *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*, edited by J. Walton, and D. Seddon. Oxford, UK: Blackwell.
Wanniski, Jude. 1999. *Propaganda Wars, #3*. Polyconomics. Retrieved January 19, 2025 (http://www.polyconomics.com/memos/mm-990415.htm).
Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, D. C.: The Brookings Institution.
Woodward, Susan L. 2003. "The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia." *Socialist Register* 39:73–92.
"Yugoslav Premier Seeks U.S. Aid." 1989. *New York Times*, October 14. Retrieved August 1, 2025 (https://www.nytimes.com/1989/10/14/world/yugoslav-premier-seeks-us-aid.html).
Zvijer, Nemanja, Marija Radoman, and Aleksandra Marković. 2025. "The Formal Features of Protest Slogans as an Element of Symbolic Struggle in Serbia's Faculty Blocades (2024-2025)." Pp. 79–96 in *New Divisions, Struggles and Solidarities in South East Europe: Book of Proceedings: International Scientific Conference Belgrade, June 13-14, 2025*, edited by V. Backović, and A. Marković. Belgrade: Sociological Scientific Society of Serbia.

Marko Bala

BETWEEN SCYLLA AND CHARYBDIS: CIVIL SOCIETY IN SERBIA AGAINST POLITICAL AUTHORITARIANISM AND ECONOMIC NEOLIBERALISM

Summary

The subject of this paper is the socio-political crisis that followed the collapse of a train station canopy in Novi Sad on November 1, 2024. The paper is historical and theoretical in its character and seeks to attain several goals. The first part considers the structural factors that have generated an acute crisis in Serbia, whereby we draw parallels with the dissolution of Yugoslavia. Our goal is to show that at the basis of the current crisis in Serbia are the same factors that caused the dissolution of the Yugoslav federation. The second part of the paper analyses the student and civil protests, and our intent is to show that this phenomenon represents a typical case of civil society combating a repressive state. It is our opinion that the protest movement has not emerged solely as a reaction to political authoritarianism, but also as a direct response to the devastating consequences of neoliberal economic policies that have been implemented in Serbia for almost three decades. Therefore, the current escalation of tensions is viewed in a Polanyian manner, as the self-protection of society against the excesses of a free market. The third part focuses on the response of the state apparatus to the student-led social rebellion. A few possible political trajectories in the foreseeable future are considered in the concluding part of the paper.

Keywords: social crisis; Serbia; student protests; civil society; authoritarianism; neoliberalism

DOI: 10.5281/zenodo.20268141
Pregledni rad
Primljen: 26. februara 2026. Prihvaćen: 27. aprila 2026.

Nevena Rudinac, Miloš Todorović

FEMINISTIČKI ANTIRATNI DISKURS U SRBIJI 1990-IH: ISTORIJSKI PREGLED I GENEALOŠKA INTERPRETACIJA

SAŽETAK
Ovaj prilog prati nastanak i oblikovanje feminističkog antiratnog delovanja u Srbiji tokom 1990-ih godina, u vreme obeleženo ratom, nacionalizmom i raspadom društvenih institucija. Polazeći od položaja žena u kasnom socijalizmu i postsocijalističkoj transformaciji, rad osvetljava kako su feminističke inicijative, od uličnih protesta i SOS linija do časopisa i rodnih studija, stvarale alternativni prostor javnosti u kojem su rat, nasilje i odgovornost mogli biti drugačije imenovani. Sagledan iz genealoške perspektive, ovaj proces pokazuje da feministički pacifizam nije bio unapred data moralna pozicija, već oblik političkog delovanja koji je nastajao u napetosti s dominantnim režimima istine o naciji, telu i žrtvi, otvarajući prostor za nove oblike svedočenja i političkog subjektiviteta.

KLJUČNE REČI
feminizam, antiratni pokret, kontrajavnost, postsocijalizam, Srbija 1990-ih

Uvod

Razvoj feminističkog pokreta u postjugoslovenskim zemljama usko je povezan sa antiratnim i antimilitarističkim pokretom. Međutim, pre nego što se taj razvoj detaljno objasni, vredi odrediti polaznu osnovu za razvoj feminističkog pokreta. Tačnije, potrebno je razumeti položaj žena u Jugoslaviji, koji je podstakao feminističke aktivistkinje da se bore za bolji društveni položaj.

Žarana Papić (1994) istakla je da su položaj žena u političkom životu novih demokratskih režima, koji su došli na vlast tokom raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, određivala tri ključna faktora. Prvi od ovih faktora jeste socijalistički režim, koji je bio na vlasti gotovo pedeset godina. On je, u izvesnom smislu, uspavao žene i učinio ih pasivnim. Papić objašnjava da, iako su u okviru ovog perioda žene stekle određena

Nevena Rudinac, Fakultet za medije i komunikacije: nevena.rudinac.20235045@fmk.edu.rs
Miloš Todorović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu: todoro502124@student.fpn.bg.ac.rs

CC BY NC ND

osnovna ljudska prava, poput prava na rad, razvod ili abortus, one nisu bile oslobođene, već primorane da se prilagode dominantnom patrijarhalnom sistemu, koji je predstavljao temelj socijalizma (*ibid.*). Naime, jugoslovenski socijalizam bio je složen spoj različitih društvenih i ideoloških elemenata, uključujući komunističke, patrijarhalne i autoritarne karakteristike, zbog čega su se žene našle u spoju progresivnih zakonskih prava, s jedne strane, i tvrdokorne patrijarhalne svakodnevice, s druge (*ibid.*). To je rezultiralo činjenicom da žene nisu imale delotvorno političko iskustvo, niti strategije i alate koje bi mogle koristiti, što ih je učinilo naročito ranjivim u kontekstu političkih promena koje su pratile raspad Jugoslavije i bile obeležene novim demokratskim transformacijama.

Takođe, u bivšoj SFRJ nije postojao snažan i organizovan ženski pokret koji bi ženama omogućio sticanje političkih veština. Naravno, postojale su određene feminističke grupe, naročito sredinom sedamdesetih godina, ali one su bile marginalne u odnosu na političke strukture i okupljale su manjinu, a ne većinu žena (*ibid.*). Za kraj, Papić navodi da su nove političke partije, koje su došle na vlast devedesetih godina, prihvatile ekstremni oblik nacionalizma koji je bio militantnog i seksističkog karaktera. Svako ko bi se suprotstavio toj nacionalističkoj retorici bio bi označen kao izdajnik i neprijatelj države, i postao meta napada zbog „nepodržavanja nacionalnih interesa". Ova nacionalistička ideologija koja je bila dominantna tokom devedesetih godina bila je naročito štetna kada je u pitanju položaj žena u društvu, jer se u okviru takvih ideologija žene svode na majke i negovateljke, čija je svrha samo da rađaju sve više muških potomaka, odnosno nove branioce nacije (*ibid.*). Upravo je ovaj kontekst bio plodno tlo na kojem se feministički pokret razvio tokom devedesetih godina.

Istorijski pregled razvoja feminističkog pokreta u postjugoslovenskom kontekstu

Jedan od najznačajnijih događaja koji su obeležili evoluciju feminističkog pokreta u SFRJ i u zemljama koje su nastale nakon njenog raspada bila je međunarodna konferencija „Drugar'ca žena – Žensko pitanje", održana 1978. godine u Beogradu. Značaj ove konferencije ogleda se i u činjenici da je to bio prvi feministički skup u Istočnoj Evropi (Zaharijević i Lončarević 2008). Učesnice konferencije prepoznale su potrebu da prouče zapadne feminističke ideje i formiraju kritički odnos prema socijalističkim predstavama o ravnopravnosti (Todorić Milićević 2019).

Marina Blagojević (1998) navodi da su tri međusobno povezana faktora uticala na razvoj feminističkog pokreta u Srbiji: 1) rat i raspad bivše Jugoslavije, 2) sankcije Ujedinjenih nacija i izolacija zemlje i 3) transformacija

socijalizma u postkomunizam. Opisujući kontekst u kojem je feministički pokret nastao, ona ističe da je društvo tada bilo u stanju raspadanja, a sve važne institucije su kolabirale. Takođe, od početka devedesetih godina nije postojala mogućnost za rešavanje krize ili konstruktivno rešenje. Naprotiv, proces društvenog raspada odvijao se ubrzanim tempom, te dok se „čekao Veliki prasak", nevladine organizacije su se polako javljale kao jedini pokušaj stvaranja nekakvog oblika civilnog društva (*ibid.*).

Sâm ženski pokret razvio se pod tri ključna uslova. Prvi je bio ratni kontekst, u kojem je ženski pokret delovao kao medij za artikulisanje otpora ratu. Drugi važan faktor predstavljali su značaj i uticaj međunarodnih ženskih mreža; odnosno, iako je Srbija godinama bila izolovana, ženska mreža je uspela da prevaziđe granice i relativizuje linije podela i perspektive. Treći uslov odnosio se na razvoj feminističke teorije i usvajanje relevantnog i savremenog feminističkog znanja. Dakle, iako je (post)jugoslovenski kontekst specifičan, moramo imati na umu da feministički pokret nije nastao u vakuumu, kao i da se nije razvio preko noći. On je evoluirao u javnoj sferi koja je već bila obeležena traganjem za alternativnim glasovima, političkom zrelošću i formiranjem novih sistema znanja. Svi ti faktori doprineli su njegovom razvoju i učvrstili njegov položaj u javnoj sferi (*ibid.*).

Blagojević (1998) takođe ističe da, kada je reč o razvoju feminističkog pokreta, možemo prepoznati pet zasebnih pravaca u kojima je pokret bio artikulisan; to jest, na osnovu tih pravaca mogu se klasifikovati različite inicijative, programi, projekti i postignuća. Prvi pravac čine političke i antiratne grupe koje su se zalagale za političke ciljeve, uključujući i jasno usmerenje protiv rata. Tačnije, politički ciljevi koji su bili definisani pre rata i koji su imali socijaldemokratsku orijentaciju, tokom rata su zamenjeni antiratnim i antimilitarističkim inicijativama koje su se zalagale za osnovno uspostavljanje mira i prekid vatre. Rat je prekinuo i delovanje „čistih" političkih inicijativa kao što su Ženska stranka i Ženski parlament, osnovani početkom devedesetih godina. Jednostavno rečeno, fokus ženskog pokreta u pogledu političkog delovanja morao je da se usmeri ka *ad hoc* antiratnim inicijativama (*ibid.*) koje se danas smatraju jednim od prepoznatljivih obeležja devedesetih.

Drugi pravac uključuje grupe koje su se borile protiv nasilja nad ženama, to jest, grupe koje su pokrenule inicijative poput SOS telefonskih linija za žrtve nasilja i ženskih sigurnih kuća, a koje i danas funkcionišu i predstavljaju važan vid podrške za žene koje se suočavaju sa nasiljem. Ove grupe su se oslanjale na iskustva drugih zemalja kada je u pitanju nasilje nad ženama, i bile su dobro povezane s međunarodnim ženskim mrežama i uživale međunarodnu podršku, budući da borba protiv nasilja nad ženama predstavlja element ženske solidarnosti koji prevazilazi geografske i političke

granice (Blagojević 1998). Treći pravac razvoja ženskog pokreta odnosio se na grupe koje su se borile za prava marginalizovanih žena, poput kvir žena i žena s invaliditetom. Upravo u duhu intersekcionalnosti[1], kasnije je posebna pažnja posvećena i specifičnim potrebama različitih grupa žena, poput samohranih majki, žena iz ruralnih sredina i drugih. Diferencijacija ženskih grupa u skladu s različitim potrebama žena dovela je do relativizacije dogmatskog principa feminizma koji je insistirao na esencijalističkom, apsolutnom i aistorijskom poimanju ženskosti (*ibid*.).

Četvrti pravac predstavljaju obrazovne grupe, koje su unutar feminističkog pokreta jedinstvene jer teže institucionalizaciji. Odnosno, Centar za ženske studije i Ženske studije na Univerzitetu u Beogradu usmerene su ka uvođenju alternativnog feminističkog znanja u postojeće institucionalne mehanizme. Peti pravac, pak, bio je orijentisan ka pravnim inicijativama koje su se zalagale za reformulaciju zakonskih regulativa. U okviru ovih grupa, fokus je bio na pravnoj operacionalizaciji ženskih zahteva za ravnopravnošću. No, ono što je bitno napomenuti jeste da je upravo ovaj pravac odlikovao angažman prvih stručnjakinja unutar feminističkog pokreta, što je označilo pomak ka profesionalizaciji unutar feminističkog delovanja (*ibid*.).

Naravno, osim dosad pomenutih feminističkih grupa, prepoznaju se i različite individualne profesionalne i kreativne aktivnosti koje se takođe mogu smatrati feminističkim. Takve aktivnosti bile su prisutne u raznim oblastima, uključujući umetnost, naučno-istraživački rad i izdavaštvo, i žene koje su ih sprovodile istovremeno su želele da budu prihvaćene u postojećim strukturama, ali su bile i fascinirane sopstvenom marginalizacijom i subverzivnošću (*ibid*.). Recimo, feministički časopisi predstavljaju posebno zanimljivo i dinamično polje feminističkog pokreta, a mogu se izdvojiti tri komplementarna časopisa koji su osnovani tokom devedesetih godina: *Feminističke sveske*, koje su bile više orijentisane ka aktivizmu, *ProFemina*, koja je bila usmerena ka književnosti, dok su *Ženske studije* bile prvenstveno akademski i teorijski časopis (Barać 2018). Iako su svi ovi pravci razvoja podjednako važni, ovaj rad će se fokusirati samo na prva četiri, kao i na

1 Intersekcionalnost predstavlja svojstvo ljudskog identiteta da se sastoji od međusobno povezanih različitih dimenzija, nivoa i aspekata. Ovaj koncept razvila je Kimebrli Krenšo, skrećući pažnju na to da različiti oblici ugnjetavanja (recimo, rasizam, seksizam i klasizam) mogu da se kombinuju i, u izvesnom smislu, „dopunjuju", stvarajući višeslojni sistem ugnjetavanja za pripadnike naizgled iste zajednice; u slučaju Krenšo, to se odnosilo na činjenicu da žene pripadnice afroameričke zajednice nisu imale iste probleme kao i žene iz belih zajednica (Crenshaw 1991), ali se isti princip uočava i u ovom slučaju jer se, recimo, žene s invaliditetom ili pripadnice kvir zajednice suočavaju s višestruko kompleksnijim problemima – sposobanizmom (engl. *abelism*) ili homofobijom – povrh problema s kojima se suočavaju žene koje nemaju invaliditet ili nisu kvir.

feminističke časopise. Takva selekcija načinjena je jer su upravo ta četiri pravca razvoja, koji se ogledaju u radu različitih feminističkih grupa, uz iskustva i otkrića podeljena u časopisima, ostavili značajno nasleđe i vredan korpus znanja budućim generacijama aktivistkinja, koje su stupile na scenu tokom dvehiljaditih godina, inspirišući brojne inicijative posvećene zaštiti ljudskih prava i suočavanju s traumatičnim nasleđem devedesetih godina. Konkretno, u ovom radu fokus će biti na feminističkim antiratnim inicijativama, feminističkim SOS linijama, feminističkim organizacijama koje su se borile za prava marginalizovanih grupa, kao i na feminističkim studijama i feminističkim časopisima.

Feminizam i antiratni pokret

Uличne antiratne akcije predstavljaju jedno od najprepoznatljivijih obeležja feminističkog pokreta u Srbiji i jedno od njegovih najvažnijih nasleđa iz devedesetih godina. Sami antiratni protesti u Beogradu otpočeli su u julu 1991. godine, kada su majke izašle na ulice i prekinule sednicu Narodne skupštine zahtevajući povratak svojih sinova iz Jugoslovenske narodne armije. Taj pokret se potom proširio širom zemlje. Od 9. oktobra 1991. godine, grupa feministkinja okupljala se svake srede u centru Beograda; bile su obučene u crno, protestujući protiv rata u Hrvatskoj, a kasnije i u Bosni. Ta grupa feministkinja postala je poznata kao Žene u crnom. Njihov stil protesta bio je inspirisan izraelskim pacifistkinjama koje su se, u januaru 1988. godine, obučene u crno, okupile da protestuju protiv okupacije Palestine. Američke i palestinske pacifistkinje pridružile su se izraelskim, pokazujući da ženska solidarnost prevazilazi granice i nacionalizme, religiju i države, čak i onda kada režimi nastoje da je suzbiju. Žene u crnom okupljale su se svake srede do 1996. godine, najpre ispred Studentskog kulturnog centra, a zatim na glavnom gradskom trgu, Trgu Republike. Pored tih okupljanja sredom, Žene u crnom organizovale su i druge proteste povodom različitih antiratnih, mirovnih i ženskih datuma (Božinović 1998).[2]

2 Bitno je napomenuti da su u antiratnom pejzažu Beograda devedesetih Žene u crnom bile tek jedan, iako veoma vidljiv, element šireg polja mirovnog aktivizma, koji je uključivao brojne druge aktere i akterke. Recimo, Centar za antiratnu akciju organizovao je masovnije antiratne kampanje i marševe od 1991. godine nadalje, okupljajući aktiviste i aktivistkinje različitih profila i stvarajući prostornu platformu za javni otpor militarizaciji (Fridman 2011). Naravno, tu su i primeri drugih aktivističkih organizacija nastalih u tom periodu, uključujući i one koje i danas postoje, poput Fonda za humanitarno pravo i Centra za nenasilnu akciju. Brojni akteri bili su prisutni na antiratnoj sceni, radeći zajedno na istim ili komplementarnim ciljevima, zbog čega i feministički pokret i jeste u velikoj meri povezan s antiratnim pokretom tokom devedesetih godina.

Feminizam kao intelektualna i akademska praksa u Srbiji i bivšoj SFRJ

Jedan od načina na koji je feminizam ušao u naučnu sferu bio je kroz razvoj rodnih i ženskih studija. Ženske studije u Srbiji uvedene su 1992. godine, a simbolično, prvo predavanje iz oblasti rodnih studija održano je 8. marta (organizovale su ga Sonja Drljević i Daša Duhaček u okviru Centra za ženske studije) (Lukić 2018). Potreba za rodnim studijama uopšte proizašla je iz perioda duboke političke i društvene krize, koja se manifestovala brutalnim građanskim ratom. Feministkinje su bile među prvima koji su reagovali na tu krizu, pružajući podršku žrtvama rata i nasilja. Pritom, feminističke studije podržavale su feministički aktivizam kroz produkciju i širenje znanja (*ibid*.).

Tokom devedesetih godina, feministkinje su takođe predstavljale alternativni glas u odnosu na dominantni politički narativ, a taj glas se širio putem rodnih studija i feminističkih časopisa koji su se u to vreme pojavili: najpre *Feminističke sveske* (pokrenute 1994), zatim *ProFemina* (pokrenuta između 1994. i 1995), i *Ženske studije* (pokrenute 1995). Uz rodne studije, ovi časopisi predstavljali su važan korak i u pogledu feminističkog aktivizma i u razvoju feminizma kao akademske prakse. Oni svedoče o feminizmu, ženskim pokretima, obrazovanju, ratu i pacifizmu (*ibid*.). Zbog toga će pažnja biti usmerena na razvoj feminističkih časopisa kao aktivističke i akademske prakse.

Aktivistička priroda *Feminističkih svezaka* uočava se već u njihovom nastanku: osnovu za njihov razvoj nalazimo u prvoj SOS liniji pokrenutoj u Srbiji devedesetih godina za žene i devojke – žrtve nasilja. Godine 1993, SOS linija je prerasla u organizaciju, Autonomni ženski centar za žene i devojke žrtve nasilja. Istovremeno, bilten koji su aktivistkinje izdavale kao zapis svojih aktivnosti prerastao je u časopis, i tako su *Feminističke sveske* pokrenute 1994. godine. *Feminističke sveske* bile su prostor u kojem su se legitimisali feminističke perspektive i glas žrtava. Ovaj časopis, zajedno sa druga dva pomenuta, bio je medij za širenje feminističke kontrajavnosti u odnosu na dominantni narativ patrijarhata i militarizma. Jedna od glavnih odlika *Feminističkih svezaka* bila je – beleženje i tumačenje ženskog iskustva, iskustva nasilja, i pokazivanje kako individualno iskustvo može da se preobrazi u opšte znanje. Teme o kojima se u okviru *Feminističkih sveski* dosta govorilo bile su: seksualizovano nasilje i ratno silovanje. Tema (seksualizovanog) nasilja devedesetih bila je veliki tabu, što je u izvesnom smislu i dan-danas, pa se znanje o ovom fenomenu moglo širiti samo unutar kontrajavnosti. Nažalost, tema nasilja nad ženama, a naročito ratnog silovanja, i dalje je potisnuta i marginalizovana zahvaljujući dominantnim

nacionalističkim i patrijarhalnim narativima. Te teme ni u Akademiji nisu dovoljno prepoznate i legitimisane, te *Feminističke sveske* ostaju važan, premda nedovoljno priznat izvor o ratnom seksualizovanom nasilju, ali i o jugoslovenskim ratovima i feminističkom aktivizmu devedesetih uopšte (Barać 2018; Lukić 2018).

ProFemina je pokrenuta kao poseban časopis za žensku kulturu i književnost, ili, kako je to formulisala urednica Svetlana Slapšak, „časopis za žensku kulturu/književnost/istoriju". Časopis je obuhvatao teme kao što su istorija feminizma, savremena i klasična književnost, ali bio je orijentisan i ka kritici i prevodima (Milinković 2017). U okviru ovog časopisa, književnost je korišćena i kao sredstvo preispitivanja kanona i kao alat za komentarisanje društveno-političke stvarnosti i stvaranje prostora slobode (Milinković 2017; Lalatović 2018). *ProFemina* nije bila samo prostor za afirmaciju i vidljivost feminističke književnosti, već je težila i uspostavljanju nove paradigme razumevanja književnosti: novih teorijskih modela i praksi, terminologije i metodologije. Časopis je bio značajan jer je stvarao tradiciju feminističke književnosti i promovisao manje poznate autorke (Đurić 2018). Urednice časopisa čak su i ustanovile dve književne nagrade: „Biljana Jovanović" i „ProFemina" (Todorić Milićević 2019). Važno je naglasiti i to da je jedna od odlika *ProFemine*, kao i druga dva pomenuta časopisa, bila težnja ka paradigmi koja prevazilazi nacionalne okvire. Naime, iako je pokrenuta tokom rata, *ProFemina* je povezivala autorke iz Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih republika (Milinković 2017).

Centar za feminističke studije pokrenuo je časopis *Ženske studije* s jasnim ciljem institucionalizacije feminističkog znanja, ili, preciznije rečeno, stvaranja i legitimacije znanja u akademskim okvirima (Lukić 2018). U procesu stvaranja znanja časopisi imaju važnu ulogu jer predstavljaju medijum za širenje novih saznanja i uticaj na zajednicu. Ovaj časopis bio je važan i zato što je pružao prostor za dalje jačanje feminističke zajednice, omogućavajući naučnicama i stručnjakinjama da pišu i čitaju jedna o drugoj, razvijaju teorije i prate značajna dostignuća u oblasti feminističkih studija (*ibid*.). Ana Kolarić je istakla da su *Ženske studije* imale mobilizacijski potencijal, okupljajući osobe sličnih interesovanja (Kolarić 2018). Neki autori čak smatraju i da je upravo ovaj časopis imao ključnu ulogu u uspostavljanju polja feminističkih i rodnih studija na postjugoslovenskom prostoru (Todorić Milićević 2019). U najkraćim crtama, feminističke publikacije bile su izuzetno važni mediji kontrajavnosti u Srbiji tokom devedesetih godina. One nisu bile samo literarni ili kulturni časopisi, već platforme na kojoj se feminističko iskustvo ratnog nasilja, mir, pacifizam i rodna analiza artikulišu protiv dominantnih narativa (o nacionalizmu, ratnoj časti, patrijarhatu).

SOS linija i borba protiv nasilja u ratnom kontekstu

SOS linija za žene i decu – žrtve nasilja u Beogradu prvi put je otvorena još 1990. godine, neposredno pre početka ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Naravno, aktivistkinje i aktivisti koji su pokrenuli liniju imali su kako svetske, tako i lokalne uzore, jer je prva takva linija na Balkanu otvorena u Zagrebu 1988. godine, dok je Slovenija dobila svoju SOS liniju već naredne godine (Mlađenović 1998). To svakako ne znači da njihov rad na ovom problemu nije bio inovativan u Srbiji i bitan, naprotiv. Podaci pokazuju da su skoro svi pozivi tokom prve tri godine, dok se čitav pokret nije institucionalizovao u obliku Autonomnog ženskog centra za žene i devojke žrtve nasilja, dolazili od žena koje su trpele nasilje u porodičnim ili partnerskim odnosima (94%), pri čemu su fizičko i verbalno/emocionalno nasilje bili najčešći oblici (oko 70% slučajeva), dok su ekonomsko i seksualno nasilje bili ređi. Dona Hadžes i Zorica Mršević, koje su podatke analizirale devedesetih godina, ovo nasilje i dovode u vezu s ratovima. Naime, one smatraju da su rat i militarizacija značajno pojačali nasilje u kući, odnosno da su muškarci koji su bili angažovani u vojnim ili paravojnim formacijama često vraćali oružje koje su koristili, ali i traumatična iskustva ili nasilne obrasce u porodičan život, kao i da se uočavao obrazac da sinovi vrše nasilje nad majkama (Mršević and Hughes 1997).

Sama SOS linija i grupa ljudi okupljena oko nje bili su ključni u daljem razvoju ovog vida pomoći ženama u Srbiji. Naime, žene okupljene oko linije već 1992. godine oformile su Grupu žena silovanih u ratu, a naredne, 1993. godine, kao što smo videli, osnovan je Autonomni ženski centar kao odgovor na rastuće potrebe žrtava nasilja u ratnim uslovima, izbeglica i žena koje su bile domaćice izbeglica (Hughes and Foster 1996). Autonomni ženski centar postoji i danas, pružajući pomoć ženama koje su žrtve nasilja, ali je bitno napomenuti da ove rane prakse protiv nasilja nisu samo institucionalne, već su bile segment feminističke kontrajavnosti: SOS linija i Centar otvarali su prostor u kojem se iskustvo nasilja, posebno u ratnom kontekstu, prepoznaje, beleži, u kojem se spasava, pruža podrška i dijalog, nasuprot dominantnim nacionalističkim i militarističkim diskursima koji nasilje opravdavaju ili negiraju. Naravno, samo otvaranje Autonomnog ženskog centra, 10. decembra 1993. godine, na Međunarodni dan ljudskih prava, predstavljalo je važan iskorak od aktivističke prakse prema institucionalizaciji feminističkog odgovora na rat i nasilje, dok su uvidi stečeni tokom rada SOS linija u Srbiji i regionu tokom ove decenije postali vrlo važni za razumevanje problema sa kojima se žene generalno suočavaju tokom ratnog stanja.[3]

3 Recimo, Lepa Mlađenović, koja se često navodi kao jedna od pionirki feminističkog pokreta u Srbiji i koja je aktivno učestvovala u osnivanju i radu SOS linije, takođe je

Podrška ženama iz marginalizovanih grupa

Kada je reč o osnaživanju žena iz marginalizovanih grupa, feminističke aktivistkinje su pre svega aktivno pomagale (ženama) izbeglicama, kvir ženama i ženama sa invaliditetom (Blagojević 1998). U periodu tokom i neposredno nakon ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, u periodu od 1991. do 1997. godine, grupa feminističkih i mirovnih aktivistkinja organizovala se i počela da pruža finansijsku i psihološku pomoć izbeglicama u okviru programa psihološke podrške *Zdravo da ste*. Ovaj program je postepeno rastao, te su 1992. godine njime bila obuhvaćena dva izbeglička centra u okolini Beograda, dok je 1997. godine bio primenjivan u 56 kolektivnih centara u nekoliko gradova u Srbiji, a, u okviru njega, 8.000 ljudi dobilo je psihološku podršku (Drljević 1998).

Program se sastojao od nekoliko faza, a prva je obuhvatala psihološke radionice u izbegličkim centrima, i to sa različitim grupama izbeglica, te su tako postojale radionice za decu, radionice za mlade i radionice za odrasle (Drljević 1998). Druga faza je obuhvatala socijalnu i kulturnu integraciju ljudi u izbeglištvu i poboljšavanje socijalne razmene između ljudi u izbegličkom kampu, ali i sa ljudima iz lokalne zajednice. Treća faza podrazumevala je osnaživanje ljudi u kampu za samoorganizovanje kako bi poboljšali svoj život u izbegličkom kampu, dok je četvrta faza obuhvatala pružanje pomoći izbeglicama da napuste kamp i započnu samostalni život (*ibid.*).

Jasno je, stoga, zašto je ovaj rad bio bitan. Recimo, nakon hrvatske vojno-policijske akcije Oluja, u Srbiju je došao veliki broj izbeglica, a beogradske aktivistkinje su odmah počele da se organizuju kako bi im pružile pomoć. Aktivistkinje su analizom konteksta i situacije zaključile da su žene koje su same, odnosno, bez partnera i dece, posebno ugrožena grupacija, jer su manje obuhvaćene humanitarnim programima od žena koje imaju porodicu ili su samohrane majke (Stanišić 1998). Stoga su pokrenule projekat koji se oslanjao na njihovo prethodno iskustvo rada na SOS telefonima i sigurnim kućama za žene, a koji je imao za cilj da se otvore kuće „lastavice" za žene iz Krajine, u kojima bi one dobile emocionalnu, psihološku i pravnu podršku, uključujući prostor da se međusobno povežu, upoznaju sa vladinim i nevladinim organizacijama koje pružaju pomoć izbeglicama,

---

pisala o radu sa ženama koje su bile žrve nasilja, što je poslužilo kao jedan od izvora za razumevanje problema sa kojima se žene susreću tokom ratova i citira se kao jedan od izvora u izveštaju koji je generalni sekretar Ujedinjenih nacija dostavio Savetu bezbednosti Ujedninjenih nacija povodom rezolucije saveta UN 1325, kojom se uvažava neproporcionalni i jedinstven uticaj oružanih sukoba na žene i devojčice, i kojim se poziva na usvajanje rodne perspektive kako bi se razmotrile posebne potrebe žena i devojčica tokom sukoba, repatrijacije i preseljenja, rehabilitacije, reintegracije i postkonfliktnog oporavka (UN 2002).

i dobiju mogućnost da svojim radom zarade ili se dodatno edukuju kako bi mogle da se što adekvatnije osamostale i snađu u novoj sredini. Takođe, iako su inicijalno koncipirane kao sigurne kuće, s vremenom su „lastavice" postale otvoreni centri za izbeglice, pružajući pomoć i ženama koje nisu stanovale u njima (*ibid*.).

Feminističe aktivistkinje su bile vrlo aktivne i na polju borbe za prava LGBT osoba, najpre u okvirima organizacije Arkadija, koja je osnovana 1991. godine kao neformalna grupa, da bi 1994. godine, nakon dekriminalizacije istopolnog seksualnog čina sa pristankom, bila registrovana kao zvanično udruženje. Organizacija je rasla s vremenom, dok se nekoliko članica 1995. godine izdvojilo iz organizacije i osnovalo svoju organizaciju, Labris (Labrys 1998). Tokom 1995. i 1996. godine u okviru Labrisa započet je rad na izdavanju panfleta, časopisa i knjiga, a otpočele su i lezbejske studije. Naravno, obe organizacije nailazile su na probleme usled osetljive teme kojom su se bavile. Recimo, pet aktivistkinja Labrisa napadnuto je prilikom ispisivanja lezbejskih grafita u maju 1995. godine (*ibid*.). Ipak, Labris je nastavio sa svojim značajnim radom, u čemu je počeo da dobija podršku. Recimo, tokom avgusta 1997. godine, Labris je u saradnji sa lezbejskom organizacijom iz Slovenije, Kasandra, organizovao veliko okupljanje lezbejki sa teritorija bivše SFRJ, to jest, seminar pod nazivom „Lezbejska prava su ljudska prava"; tokom četiri dana seminara, njegove učesnice su razmenile iskustva iz različitih dimenzija svojih života, lezbejskog identiteta, porodice, poezije, zbog čega je seminar predstavljao jedan od ključnih događaja za osnaživanje lezbejki na ovim prostorima (Labrys 1998). Imajući na umu taj rad, nimalo ne iznenađuje to što su aktivistkinje Labrisa, zajedno sa organizacijom Gayten LGBT, učestvovale i u organizaciji prve „Parade ponosa" u Beogradu 2001, koja je, nažalost, bila prekinuta napadom navijača na učesnike i učesnice (Bilić 2016). Labris je, svakako, ostala veoma bitna organizacija, i aktivno učestvovala u kasnijim inicijativama. Međutim, 2013. godine, tokom organizovanja „Parade ponosa", došlo je do neslaganja između gej i lezbejskih aktivista, te se Labris povukao iz organizacionog odbora; iskustvo marginalizacije lezbejske zajednice, čak i unutar *Pride* pokreta, podstaklo je lezbejske aktivistkinje da 19. aprila 2015. organizuju nezavisan „lezbejski marš", što je bio prvi događaj ovog tipa na prostorima nekadašnje SFRJ (*ibid*.).

Feminističke aktivistkinje su, takođe, bile aktivne u borbi za prava osoba sa invaliditetom. Organizacija IzKruga otpočela je sa radom 10. marta 1997. godine, a ideju za njeno osnivanje pokrenule su tri žene sa invaliditetom koje su pre toga prošle obuku za rad na SOS telefonima – Aleksandra Haravan, Anđelka Nastić i Lepojka Čarević Mitanovski (Čarević-Mitanovski 1998). One su uvidele da u okviru ženskih organizacija nema organizacija

koje se bave problemima žena sa invaliditetom, a da se organizacije osoba sa invaliditetom ne bave zaštitom osoba sa invaliditetom koje preživljavaju neki vid nasilja, te da je postojala potreba za organizacijom poput njihove. Nimalo ne iznenađuje, stoga, da se rad IzKruga zasnivao na radu SOS telefona za žene sa invaliditetom, pružanju psihološke i socijalne podrške ženama i deci sa invaliditetom, radu sa majkama dece sa invaliditetom, radu sa izbeglicama sa invaliditetom, organizovanju seminara i savetovanju za osobe sa invaliditetom, uz širenje svesti o problemima sa kojima se susreću osobe sa invaliditetom kroz medijske kampanje (*ibid.*).

Umesto zaključka: genealoški pristup feminističkom antiratnom diskursu u Srbiji 1990-ih

Genealoško čitanje feminističkog antiratnog diskursa u Srbiji 1990-ih otkriva mrežu odnosa moći, znanja i otpora koja je oblikovala njegovo nastajanje i delovanje. U skladu s Fukoovim shvatanjem genealogije kao analize „polja sila" u kojima diskursi nastaju, a ne kao linearnog istorijskog pregleda (Foucault 1977), feministički pacifizam se može razumeti kao proizvod i reakcija na specifične režime istine postsocijalističkog društva: nacionalizam, militarizaciju i patrijarhalnu rekonstrukciju rodnih uloga tokom ratova. Umesto da se antiratni feminizam tumači kao moralna ili ideološka pozicija, genealogija pokazuje da se on formirao kroz konflikte unutar samog diskurzivnog prostora društva u tranziciji.

Raspad Jugoslavije i ratovi devedesetih godina stvorili su uslove u kojima su militarizovani narativi o naciji, časti i žrtvi za otadžbinu postali dominantni oblici društvene istine. U jednom takvom okviru, feministički antiratni diskurs, oličen u delovanju grupa poput Žena u crnom, predstavljao je kontradiskurs: osporavanje državne i kulturne hegemonije koja je normirala žensko telo kao simbol nacionalne čistote i žrtve. Žene koje su javno odbacivale militarizam i pozivale na odgovornost bile su, stoga, ne samo politički disidenti, već i epistemološki subjekti koji su proizvodili novo znanje o ratu, telu i državi; znanje koje je bilo u sukobu s dominantnim režimima istine.

Genealoški pristup tako omogućava da se feministički pacifizam vidi kao proces preoblikovanja mogućeg, a ne kao unapred dat moralni okvir. Ženski antiratni aktivizam nastajao je kroz praksu svedočenja i javnog performansa (npr. „stajanja" Žena u crnom), kroz koje su žene doslovno utelovljavale otpor militarizovanoj javnosti. Ove prakse nisu samo izražavale mirovne stavove, već su stvarale novi diskurzivni prostor u kojem su se rat i nacija mogli drugačije pojmiti. Time se genealogija feminizma 1990-ih u Srbiji ne može odvojiti od genealogije znanja o ratu i nasilju, jer su

jugoslovenske/srpske feministkinje bile među retkima koje su proizvodile, arhivirale i analizirale svedočenja o seksualnom nasilju.

Međutim, ono što genealogija takođe pokazuje jeste da feministički antiratni diskurs nije bio ni jedinstven, ni stabilan, jer su u njemu postojale tenzije između pacifizma, univerzalizma ljudskih prava i lokalnih oblika identiteta i pripadnosti. Ova realnost ukazuje na mnoštvo diskurzivnih linija koje su se ukrštale i, često, dopunjavale: između akademskog i aktivističkog, lokalnog i globalnog, političkog i moralnog. Time se feministički pokret devedesetih godina u Srbiji može shvatiti kao mesto „diskurzivnog prelamanja", na kojem su se stari režimi znanja raspadali, a novi tek rađali.

Na kraju, genealoški pristup otkriva da je feministički pacifizam 1990-ih bio više od puke reakcije na rat(ove). On je bio pokušaj da se redefinišu same kategorije politike, javnosti i subjektivnosti u postsocijalističkoj Srbiji. Osporavajući i patrijarhat i državu, feministički diskurs je proizveo nove oblike političkog subjekta: svedoka, etičkog aktera i tela koje svedoči protiv rata. Upravo ova transformacija od pasivne žrtve do svedokinje je, možda, i najvažniji genealoški uvid u istoriju ženskog mirovnog delovanja u Srbiji.

Literatura

Barać, Stanislava. 2018. „Feminističke sveske (1994–1999): između ženskog iskustva i feminističkog znanja." Str. 80–103 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Bilić, Bojan. 2016. "Whose Pride? LGBT 'Community' and the Organization of Pride Parades in Serbia." Pp. 203–220 in *The EU Enlargement and Gay Politics: The Impact of Eastern Enlargement on Rights, Activism and Prejudice*, eds. K. Slootmaeckers, H. Touquet, and Vermeersch, P. London: Palgrave Macmillan.

Blagojević, Marina. 1998. „Ženski pokret u Beogradu 1990–1997: pogled iznutra/pogled spolja." Str. 19–42 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Božinović, Neda. 1998. „Žene u crnom." Str. 108–128 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Crenshaw, Kimberle. 1991. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color." *Stanford Law Review*, 43(6):1241–1299.

Čarević-Mitanovski, Lepojka. 1998. „Iz Kruga: Grupa za pomoć i podršku invalidnim ženama, deci i majkama invalidnih osoba." Str. 269–270 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Drljević, Sonja. 1998. „Radu u humanitarnim grupama 1992-1997." Str. 247–254 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Đurić, Dubravka. 2018. „Platforma časopisa ProFemina." Str. 231–244 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Foucault, Michel. 1977. "Nietzsche, Genealogy, History." Pp. 139–164 in *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, edited by D. F. Bouchard. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Fridman, Orli. 2011. "It Was Like 'Fighting a War with Our Own People': Anti-War Activism in Serbia During the 1990s." *Nationalities Papers* 39(4):507–522.

Hughes, Donna, and Kathleen Foster. 1996. "War, Nationalism, and Rape: Women Respond by Opening a Centre Against Sexual Violence in Belgrade, Serbia." *Women's Studies International Forum*, 19(1/2):183–184.

Hughes, Donna, and Zorica Mršević. 1997. "Violence Against Women in Belgrade, Serbia: SOS Hotline 1990-1993." *Violence Against Women* 3(2): 101–128.

Kolarić, Ana. 2018. „Uređivačke politike u feminističkim akademskim časopisima." Str. 24–41 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Labrys, Jelena. 1998. „Istorija lezbejskog pokreta u Srbiji." Str. 255–268 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Lalatović, Jelena. 2018. „Književna kritika u ProFemini (1994–1999): portret feminističke avangarde." Str. 263–280 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Lukić, Jasmina. 2018. „Ženske/rodne studije i problemi disciplinizacije: uloga časopisa." Str. 143–163 u *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*, priredili B. Dojčinović i A. Kolarić. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.

Milinković, Jelena. 2017. *„ProFemina*: Interkulturalizam i jugoslovenski feminizmi." Str. 127–138 u *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti 2016*, priredio D. Roksandić. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Mlađenović, Lepa. 1998. „Pet godina SOS-a." Str. 131–140 u *Ka vidljivoj zenskoj istoriji*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za zenske studije, istrazivanja i komunikaciju.

Papić, Žarana. 1994. "Nationalism, Patriarchy and War in Ex-Yugoslavia." *Women's History Review* 3(1):115–117.

Stanišić, Sanja. 1998. „Lastavica – kuće za žene iz Krajine." Str. 231–246 u *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, priredila M. Blagojević. Beograd: Centar za ženske studije.

Todorić Milićević, Teodora. 2019. „Od ulice do učionice: feministički aktivizam i teorija u Srbiji u 1990-im i 2000-im." *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture* 23(1):197–216.

UN. 2002. *Women, Peace and Security: Study Submitted by the Secretary-General Pursuant to Security Council Resolution 1325 (2000)*. New York: United Nations Publication.

Zaharijević, Ana, i Katarina Lončarević. 2008. „Kratki istorijski pregled važnijih datuma za feminizam u Srbiji i svetu." Str. 425–441 u *Neko je rekao feminizam*, priredila A. Zaharijević. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.

Nevena Rudinac
Miloš Todorović

FEMINIST ANTI-WAR DISCOURSE IN SERBIA IN THE 1990S: A HISTORICAL OVERVIEW AND GENEALOGICAL INTERPRETATION

Summary

This article traces the emergence and the shaping of feminist anti-war activism in Serbia during the 1990s, during a period marked by war, nationalism, and the collapse of social institutions. Starting from the position of women in late socialism and the post-socialist transformation, the article highlights how feminist initiatives, from street protests and SOS lines to journals and gender studies, created an alternative public space in which war, violence, and responsibility could be named differently. Viewed from a genealogical perspective, this process shows that feminist pacifism was not a pre-given moral position, but a form of political action that emerged in tension with dominant regimes of truth about the nation, the body, and the victim, opening up a space for new forms of witnessing and political subjectivity.

Keywords: feminism, anti-war movement, counter-public, post-socialism, Serbia in the 1990s

DOI: 10.5281/zenodo.20268121
Originalan naučni rad
Primljen: 7. decembra 2024. Prihvaćen: 6. februara 2026.

Dušan D. Smiljanić

FREGEOV ONTOLOŠKI NIHILIZAM I KRUG U ZASNIVANJU ONTOLOGIJE

SAŽETAK
Pokušaćemo da rasvetlimo Fregeovo učenje o egzistenciji polazeći od pojma ontološke diferencije, odnosno distinkcije ontičko – ontološko, iz perspektive hajdegerijanske ontologije. Ontološka diferencija podrazumeva razliku između bivstvovanja i bivstvujućeg, kako na jezičkom (*de dicto*), tako i na planu samih stvari (*de re*). Na *de dicto* ravni ontološka diferencija tiče se razlikovanja jezičkih izraza koji referiraju na bivstvujuća i njihove karakteristike, od onih termina koji referiraju na bivstvovanje bivstvujućeg, njegove načine i imanentne strukture. Na *de re* ravni ontološka diferencija tiče se razlikovanja referenata ovih termina, pri čemu s jedne strane stoje sama bivstvujuća sa svojim karakteristikama i tu sferu nazivamo ontičkom, dok sa druge stoji bivstvovanje bivstvujućih koje se dalje raspada na načine, tako da svaki način bivstvovanja ima sebi pripadajuću strukturu i tu sferu nazivamo ontološkom. Pokazaćemo, dakle, kako se i zašto Fregeova ontološka pozicija može okarakterisati ontičkom i nihilističkom, a semantička teza redukcionističom, odnosno monističkom. A potom ćemo se pozabaviti krugom koji pronalazimo u njegovom projektu semantičkog zasnivanja ontologije i ispitati da li se ova cirkularnost može interpretirati kao hermeneutički krug.

KLJUČNE REČI
egzistencija, ontologija, semantika, predikacija, načini bivstvovanja, Frege, Hajdeger

Uvod

Ontologiju shvatam kao filozofsku disciplinu koja za svoj tematski predmet uzima *celinu onoga što jeste* i to tako da tu celinu razmatra s obzirom na to da sve što jeste *uopšte jeste*. Svako nešto koje jeste nazivamo *bivstvujućim*. To *da* bivstvujuće *jeste* nazivamo *bivstvovanjem*. *Bivstvovanje, dakle „jeste" ono što bivstvujuće čini bivstvujućim*. Bivstvovanje određuje bivstvujuće ne samo u pogledu toga *da* jeste, već i šta i *kako* jeste. Bivstvovanje i bivstvujuće očigledno, barem na jezičkoj ravni, nisu jedno isto. Razlika između bivstvovanja i bivstvujućeg, kakvu zatičemo u prirodnom jeziku, naziva se

Dušan D. Smiljanić, doktorand, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti:
dusan.smiljanic@fb.bg.ac.rs ORCID: 0009-0001-3296-3499

CC BY NC ND

ontološkom razlikom. Pojmovna artikulacija ontološke razlike[1] *sastoji se u tendenciji konstrukcije pojma ontološke diferencije*[2].

Zadatak jedne takve konstrukcije sastoji se u sledećim interesima:

- Jasna formulacija toga u čemu se sastoji razlika između bivstvovanja i bivstvujućeg.
- Ispitivanje da li je ontološka razlika puka jezička konstrukcija ili ima svoj osnov, odnosno referenciju u ravni samih stvari.

Kada ovako formulišemo osnovno pitanje ontologije, a samu ontologiju shvatimo kao fundamentalnu filozofsku disciplinu, onda time prihvatamo i Hajdegerovu (*Martin Heidegger*) argumentaciju u pogledu toga da se pitanje smisla bivstvovanja (*die Frage nach dem Sinn des Seins*) shvata kao fundamentalno pitanje čitave ontologije, odnosno filozofije uopšte. Za sada, neka bude tako i zapitajmo se dalje nad uvedenom razlikom.

Ako bivstvovanje treba razlikovati od bivstvujućeg, ali tako da se ono (bivstvovanje) ne izjednači sa nebivstvujućim, odnosno ničim, postavlja se pitanje da li se i o samom bivstvovanju može reći da jeste? Ako bivstvovanje nije neko bivstvujuće, ali nije ni nebivstvujuće, deluje da i bivstvovanje, ipak, ako ne nešto, onda možda *nekako jeste*. Tako dolazimo do mogućeg načina razlikovanja bivstvovanja od bivstvujućeg. Bivstvovanje nije nešto, nije ni ništa, bivstvovanje *jeste nekako*, odnosno bivstvovanje se tiče onoga *kako jesu bivstvujuća*. Pozitivnu odredbu toga kako jeste neko bivstvujuće imenujemo *načinom bivstvovanja*. Tako se kao osnovna pitanja ontologije izdvajaju sledeća:

- Koji je smisao bivstvovanja kao takvog?[3]
- Koji je smisao, odnosno funkcija diskursa o načinima bivstvovanja?

---

1 Pod pojmovnom artikulacijom *bivstvovanja* kao fundamentalnog rasvetljavanja smisla termina koji se tiču postojanja stvari mislimo pre svega na zahtev odgovora na pitanja: „Šta znači reći da neka stvar jeste, da postoji?"; „Šta pod tim 'jeste', 'postoji' uopšte mislimo?". „Bivstvovanje" trenutno držimo istosmislenim sa terminom „postojanje", ali ćemo se u nastavku služiti terminom „bivstvovanje", jer smatramo da „postojanje" treba čuvati za slučaj, ukoliko se legitimiše diskurs o načinima bivstvovanja, da on onda može imenovati jedan od mogućih načina, dok bi „bivstvovanje" služilo kao najopštiji termin.

2 Pojmove *ontološke razlike* i *ontološke diferencije* preuzimamo od Hajdegera (Heidegger 1982:15–19), slažući se s njim da se radi o fundamentalnim ontološkim razlikovanjima: „Ovo razlikovanje nije proizvoljno, već ono kroz koje se tema ontologije, a time i same filozofije, uopšte konstituiše. Ovo razlikovanje je prvi i osnovni konstitutiv ontologije." (Heidegger 1982:17)

3 Pod *smislom* bivstvovanja ovde ne mislimo na Fregeov *Sinn*, niti striktno na Hajdegerov pojam smisla bivstvovanja, već na načelni pojam bivstvovanja uopšte koji bi pod sobom okupljao potencijalno mnoštvo različitih načina bivstvovanja bivstvujućih. Taj

– Kako legitimisati diskurs o načinima bivstvovanja pred zahtevom redukcije i pojednostavljenja ontoloških razmatranja na objekte, njihova svojstva i odnose u kojima stoje?
– Ako ih ima, koliko ima načina bivstvovanja?
– Kako, osim posredstvom upitne zamenice *kako jeste*, razlikovati načine bivstvovanja od drugih karakteristika bivstvujućeg?[4]
– Pitanje jedinstva tog mnoštva načina bivstvovanja?[5]

Ako pretpostavimo da ontološka diferencija ima svoj pred-jezički korelat, odnosno referenciju u ravni samih stvari, onda, sledeći Hajdegera, dolazimo do tačke uvođenja distinkcije *ontičko – ontološko*[6]. Ravni ontičkog pripadala bi sva bivstvujuća, zajedno sa svim njihovim ontičkim karakteristikama, poput svojstava i relacija. Ravni ontološkog pripadalo bi bivstvovanje bivstvujućih, koje se dalje deli na razne načine bivstvovanja.[7]

S obzirom na pomenute razlike, zadobili smo i kriterijum za razvrstavanje tradicijom prenetih ontoloških učenja. Ukoliko se u nekoj ontologiji pojam bivstvovanja u *de dicto* sferi svodi samo na jedan smisao (odnosno jedan pojam), onda govorimo o tezi *semantičkog monizma*. Ako se to u okviru istog učenja „preslika" na *de re* ravan u kojoj i bivstvovanje samo ne bi imalo načine, onda govorimo o *ontološkom monizmu*. Obratno, ukoliko se u nekoj ontološkoj poziciji prepoznaje više od jednog smisla, odnosno

---

opšti pojam bivstvovanja imao bi da artikuliše šta se misli ili podrazumeva kada kažemo da nešto naprosto bivstvuje, o kakvom se pojmu radi i, ako je ima, koja mu je referencija.

4 Pod ovim mislimo sledeće. Ako, sledeći Aristotela, kategorije bivstvujućeg razlikujemo na osnovu pitanja, posredstvom odgovora, na koja dobijamo konkretnu odredbu, pa recimo jezičke izraze za kategoriju kvantiteta dobijamo kao mogući skup odgovora na pitanje „koliko je nešto", a kategoriju kvaliteta na pitanje „kakvo je nešto", da li je dovoljan kriterijum demarkacije jezičkih izraza za načine bivstvovanja skup odgovora na pitanje „kako jeste" ili „kako bivstvuje nešto"?

5 Hajdeger ovaj problem, koji se inače javlja još u Aristotelovoj *Metafizici*, jezgrovito formuliše: „Ovo uvažavanje različitosti ne isključuje traganje za idejom bivstvovanja kao jedinstvene teme. Verovatno nam je potrebna neka vrsta 'jedinstvenog objedinjujućeg koncepta bivstvovanja' da bismo imali pravo da ove različite načine bivstvovanja nazivamo različitim načinima bivstvovanja." (Heidegger 1982:250).

6 Hajdegerov pojam razlike između onog ontičkog i ontološkog ne treba mešati sa istoimenom razlikom kod analitičkog filozofa Van Invagena (*Peter van Inwagen*). Kod Van Invagena se ta razlika tiče podele argumenata. On ontičkim naziva beskonačnu klasu validnih argumenata u kojima se polazi od premise kojom se postavlja neki skup svojstava kao zbir određenih uslova. Ako bivaju ispunjeni, u zaključku se ispostavlja da postoji nešto što egzemplifikuje ta svojstva. Sa druge strane, ontološkim on naziva argumente koji polaze od istih premisa kao i ontički, ali se u zaključku kao onaj egzemplifikujući entitet ispostavlja Bog (Inwagen 1977:375).

7 Za primere načina bivstvovanja možemo navesti *bivstvovanje po sebi* ili *nezavisno bivstvovanje*, *zavisno bivstvovanje*, zatim *bivstvovanje za drugog*, itd.

pojmova bivstvovanja na *de dicto* ravni, onda govorimo o semantičkom pluralizmu. Ukoliko se to prenese i na *de re* ravan, te se u njoj prihvati mnoštvo načina samog bivstvovanja, tada govorimo o *ontološkom pluralizmu*[8]. Kako, dakle stvari stoje s Fregeom (*Gottlob Frege*) i u kom odnosu u njegovoj filozofiji stoje *de dicto* i *de re* ravan, odnosno semantika i ontologija?

Uvodna napomena

Moglo bi se prigovoriti pitanju koje smo postavili – da od Fregeove filozofske pozicije očekuje više nego što ona sama po sebi pokušava da ponudi. Naime, Frege se ontološkim problemima nikada nije bavio eksplicitno u smislu pokušaja otvorenog zasnivanja ontologije koja bi pretendovala da zahvati celinu bivstvujućih. Frege je izvorno obrazovan i sebe je prevashodno razumevao kao matematičara (Potter and Thomas 2010:1). Njegov ulazak u filozofiju stoga je bio posredan. U nju je zašao zaokupljen dvama problemima. Prvi je bio njegov otpor prema tada vladajućem psihologizmu u matematici i logici, a drugi – zahtev za strogim zasnivanjem aritmetike (Dummett 1973:xiii). Tako je Frege u nameri sprovođenja u delo ova dva zadatka, bio zaokupljen pre svega logičkim istraživanjima, te „primoran" silinom problema na određene inovacije u logici, ali i izvesna ontološka razmatranja. Stoga su Fregeova filozofska istraživanja bila ograničena na

8 S obzirom na ponuđeni kriterijum razlikovanja ontoloških pozicija, one se dalje mogu klasifikovati i *na implicitno ontičke* i *eksplicitno ontološke ontologije*. *Implicitno ontičke ontologije* bile bi sve one koje referenciju pojma „bivstvovanje" ili svode na nešto bivstvujuće ili referenciju tog termina uopšte ne priznaju, odnosno koje time ne priznaju samu ontološku diferenciju za realnu razliku, već je zadržavaju kao smislenu samo u sferi jezika. Takve bi bile ne samo Fregeova, već i Kvajnova (*Willard Orman Quine*), Karnapova (*Rudolf Crnap*), kao i ontologije logičkog atomizma Rasela (*Bertrand Russell*) i ranog Vitgenštajna (*Ludvig Wittgenstein*). Ukratko, zato što smatraju da pojam „bivstvovanja" ili uopšte nema referenciju u *de re* ravni ili zato što je, kao kod Fregea, njegova refrencija neki entitet, dakle nešto bivstvujuće, ovo su ontičke ontologije, jer bivstvovanje svode na nešto ontičko, bilo na samo jezički ili i pred-jezički entitet. Ove ontičke ontologije nazivamo implicitnim, jer se kod njih ontološka diferencija i njoj pripadajuća problematika rešavaju uvek i samo u ravni pitanja da li je egzistencija neko svojstvo i kakvo. Time se pitanje bivstvovanja automatski sužava na dve mogućnosti: a) ako jeste neko svojstvo, onda egzistencije ima pre i nezavisno od jezika, ona se redukuje na nešto ontičko; b) a ako se egzistenciji ne prizna da je neko svojstvo i pred-jezički entitet, onda se ona redukuje na predikatske termine i logičku funkciju. Dakle, pitanje ontološke diferencije ovde se ne postavlja eksplicitno kao kod Hajdegera, već se tretira u svojoj suženoj i implicitnoj varijanti. Sa druge strane, eksplicitno ontološke ontologije bile bi upravo one koje ontološku diferenciju eksplicitno tematizuju i smatraju da ta razlika operiše, osim u *de dicto*, takođe i u *de re* ravni, pa tako najčešće završavaju i u semantičkom i ontološkom pluralizmu. Takve su, osim Hajdegerove, i Hegelova (*Georg Wilhelm Freidrich Hegel*), Aristotelova, te recimo Hartmanova (*Nicolai Hartmann*) ontologija (spisak ne pretenduje na iscrpnost i konačnost).

pitanje ontološkog statusa pre svega logičkih i matematičkih entiteta. Ipak, pod Fregeovom ili bolje reći *fregijanskom ontologijom* uopšte, mi mislimo na skup implikacija koje se mogu izvući iz Fregeovih spisa i na osnovu toga konstruisati jedna opšta ontologija koja bi se sa reona logičkih i matematičkih entiteta rasprostirala na celinu bivstvujućih uopšte.

Konačno, do dela teksta u kom budemo uveli Hajdegerov pojam egzistencije, mi ćemo termine bivstvovanja i egzistencije u kontekstu interpretacije Fregeove i drugih ontoloških pozicija koristiti kao uzajamno zamenjive.

Egzistencija i načini datosti objekata

Vilijams (*C. J. F. Williams*) ispravno ističe da se Fregeova analiza egzistencijalnih propozicija sastoji u strategiji smeštanja istih u „kategoriju mogućih odgovora na pitanje broja" (Williams 1981:56). Fregeova artikulacija pojma egzistencije odvija se u sferi diskursa o tome koliko ima nečega[9]. Tezom o sličnosti egzistencije i broja Frege suštinski ponavlja još u Antici primećenu bliskost između bivstvovanja (εἶναι) i jednog (ἕν). Aristotel je u *Metafizici* (1003b:23–4) istakao: „Reći za nešto da postoji i reći da je nešto jedno znači jedno isto"[10], odnosno biti i biti jedan međusobno nužno podrazumevaju jedno drugo[11]. Prema Fregeu, dodavanjem predikata „je jedan" nekom subjektu[12], dodaje se onoliko koliko se nekom subjektu dodaje predikatom „jeste/postoji", dakle – ništa[13]. Ali, da li ovo možda svedoči o tome da su jedno i bivstvovanje dva imena nečeg istog? Odnosno, da su to reči koje imenuju različite aspekte nečeg što je identično?

9 Ovde referiramo na Fregeov spis *Osnovi aritmetike* (*Die Grundlagen der Arithmetik*) (1884) u kojem Frege određuje pojam egzistencije kao sličan broju (Frege 1995:53).

10 Aristotel takođe govori i o različitom smislu fraze *biti jedan*: brojno, po rodu, po vrsti itd. Ovime želim da sugerišem da se Aristotelova teza o identitetu jednog i bivstovanja sastoji u tvrdnji identičnosti smisla pripisivanja postojanja nečemu i tvrdnje o numeričkoj jednosti tog nečeg. Dakle, prema Aristotelu, reći za neko *X* da postoji i da je *X* numerički jedno – znači jedno isto.

11 Srpski jezik nam sâm sugeriše ovu Aristotelovu tezu. Naime, reč „jedan" svojom formom raskriva predikatsku prirodu. Deluje mi da se radi o kovanici od reči „je" skraćeno od „jeste" i prideva „dan", ali ne u smislu jedinice brojanja delova nedelje, nego u smislu rezultata akta davanja. Ono što se daje jeste *dato* ili *dano*. Tako „jedan" kazuje *je(ste)-da-n(t)*, a *biti dat* znači moći biti zatečen i primećen, s obzirom na tu datost. Izgleda da nam srpski jezik sugeriše da o nečemu naprosto reći da jeste, da postoji, znači reći da je to nešto dostupno da mu se pristupi, da je samo po sebi prisutno pred nama. Ova analiza nema osnova u samim nalazima etimologije, već predstavlja pokušaj ispitivanja implicitne logike i razumevanja položenog u naš jezik.

12 Preciznije, pošto Frege ukida, barem nominalno, tradicionalnu logičku analizu suda na subjekat i predikat, bolje je umesto subjekta koristiti termin *logički pravog imena*.

13 U smislu pridodavanja nekog dodatnog svojstva.

Ovaj nalaz odgovara i Hajdegerovoj tezi o izvornom starogrčkom razumevanju bivstvovanja kao *prisutnosti* (*Anwesenheit*) ili *prisustvovanja* (παρουσία)[14]. Ako je, dakle, izvorni smisao imenice „jedan" zapravo pridevski, odnosno predikatski, reći za nešto „da je jedno", kazuje isto što i „da je(ste) dano", odnosno reći o nečemu „da jeste da jeste", ponoviti *jeste* dvaput[15].

Preko identičnosti smisla predikata (*biti*) *jedan* i *biti* u značenju *biti-dat* dolazimo do artikulacije bivstvovanja kao načina datosti bivstvujućih. Tim putem pošao je i Kant, ali iz perspektive subjekt-centrirane ontologije u kojoj epistemološka razmatranja prethode i utemeljuju ontološku poziciju. Zato je za Kanta egzistencija jedna od kategorija modaliteta i nije jednaka realnosti nego aktualnosti, odnosno ona je nešto između pojmova mogućnosti i nužnosti. Kategorije modaliteta Kant određuje preko tri modusa saznanja subjekta, pa shodno tome egzistenciju određuje kao aktualni opažaj, odnosno da se adekvatna predikacija egzistencije objekta može izvršiti samo u slučajevima njegovog aktualnog čulnog opažanja.

Kod Fregea je na snazi jezičko, odnosno projekat semantičkog zasnivanja ontologije, pa se kod njega datost bivstvujućeg pretvara u datost objekta za subjekta koji se izjednačava sa smislom pojedinačnih jezičkih izraza. Za Hajdegera, koji kreće od samog bivstvovanja, načini datosti se tako fiksiraju za bivstvujuće samo, odnosno njegovo bivstvovanje. U tome leži naznaka razloga zašto artikulacija načina bivstvovanja kod Hajdegera ima fundamentalnu ontološku funkciju, kod Fregea sasvim izostaje, a kod Kanta biva identifikovana sa saznajnim moćima kao načinima subjektovog odnosa sa objektima. Zadržimo se na Fregeu.

Načine datosti (*Art des Gegebenseins*), odnosno *moduse reprezentacije objekata*[16] Frege je izjednačavao sa smislom (*Sinn*) termina koji na njih referiraju. Čuven je Fregeov primer o Večernjači i Zornjači (Frege 1995:179). Obe reči jesu logički prava imena i obe imaju isto značenje (*Bedeutung*),

14 „Pri tome postaje očigledno, da je antičko izlaganje bivstovanja bivstvujućih orijentisano na 'svet', odnosno na 'prirodu' u najširem smislu i da ono doista iz 'vremena' zadobija razumevanje bivstovanja. Spoljašnji dokumenat za to – ali, naravno, samo za to – jeste određivanje smisla bivstvovanja kao παρουσία odnosno οὐσία, što ontološki-temporalno znači 'prisutnost'. Bivstvujuće je u svom bivstovanju shvaćeno kao 'prisutnost' (*Anwesenheit*), tj. ono je razumljeno s obzirom na jedan određen modus vremena – na 'sadašnjost' (*Gegenwart*)" (Hajdeger 2007:45–46). Prema toj tezi, *biti* za Grke je značilo *prisustvovati*, *biti po samom sebi tu pred nama* i kao takav samodat i dostupan da se vidi, opazi, oblikuje, itd.

15 Odnosno, srpski jezik možda sâm svedoči da je unutar same logike reči „jedan" i „jeste/postoji/bivstvuje" sakrivena već i Kantova teza o ontološkom dokazu kao „bednoj tautologiji", dakle da se pridavanjem predikata egzistencije nekom predmetu u zaključku argumenta ne pridodaje išta, već se to „je" ponavlja dvaput.

16 Ovo je engleska varijanta prevoda nemačkog termina *Art des Gegebenseins*.

odnosno referenciju, a to je jedan i isti materijalni objekat – planeta Venera. Razlika između ove dve reči, osim one gramatičke, sastoji se u njihovom smislu, odnosno modusima reprezentacije planete Venere. Smisao neke reči sastoji se u načinu na koji nam neki objekat mora biti dostupan za registraciju ili, obratno formulisano, predstavlja skup uslova koje neki objekat mora ispuniti da bi bio pravilno imenovan ovom rečju. Zato se smisao na nivou propozicija pretvara u istinitosne uslove, odnosno smisao propozicija sastoji se u skupu uslova koje mora zadovoljiti opisano stanje stvari da bi referencija te propozicije bila Istina ili ukoliko stanje stvari opisano propozicijom ne ispunjava te uslove, referencija joj je Laž[17].

Načini datosti objekata za Fregea jesu nešto *objektivno* ili bolje reći intersubjektivno važeće, jer nisu subjektivni u smislu proizvoljnosti, dakle ne variraju od subjekta do subjekta. Čuveni je Fregeov primer posmatranja Meseca pomoću teleskopa (Frege 1995:171–172). Mesec kao nebesko telo na nebu predstavlja pojedinačan materijalni objekat i kao takav je referencija imena „Mesec". Slika Meseca, njegov prikaz na staklu teleskopa predstavlja jedan njegov mogući način datosti i kao takav identičan je za sve moguće posmatrače, dakle nešto objektivno[18]. Ali slika Meseca na našoj mrežnjači, kao slika slike sa teleskopa, jeste nešto subjektivno i kao takvo može varirati od posmatrača do posmatrača, u zavisnosti od stanja njegovog očnog aparata.

Međutim, kao što vidimo, kod Fregea je moguće da jedan te isti objekat poseduje više različitih načina datosti, odnosno da bude referencija termina sa međusobno različitim smislom. Ipak, Frege iz navedenog ne zaključuje da je zbog toga jednom objektu moguće da bivstvuje (egzistira) na više različitih načina[19], odnosno sa mnoštva načina datosti Frege ne

17 Prema Fregeovoj teoriji, Istina i Laž nisu svojstva propozicija, već predstvljaju apstraktne entitete, odnosno objekte (zato ih pišemo velikim slovom). Istina i Laž jesu refrencije svih istinitih i lažnih propozicija. Dakle, propozicije koje su istinite za svoju referenciju nemaju stanja stvari koja opisuju, već referiraju na sâm objekat Istinu, tako i Laž. Obratno formulisano, sve istinite propozicije jesu logički prava imena apstraktnog objekta Istine. Zato Fregeova teorija istine nije korespodentna. Prema Fregeu Istina se ne može stepenovati, propozicija je ili istinita ili lažna. Dakle, uslov istinitosti je identitet, a ne korespodencija. Identitet se uspostavlja na nivou smisla, tako što su uslovi koje propisuje propozicija ispunjeni ili neispunjeni.

18 „Slika u teleskopu, doduše, samo je jednostrana, ovisi o položaju. No ipak je objektivna, ukoliko se njome može služiti više promatrača" (Frege 1995:172).

19 Ono što mi imenujemo bivstvovanjem, kod Fregea je zahvaćeno ponemčenim latinskim terminom *egzistencije* (*Existenz*). Ovde polazimo od pretpostavke da višesmislenost termina „bivstvovanje" možda referira na mnoštvenost načina bivstvovanja samih bivstvujućih. Na primer, da predikati „biti opažen", „biti mišljen" i „biti snažan" referiraju na tri moguća načina bivstvovanja bivstvujućih, odnosno slučajeve u kojima neko bivstvujuće bivstvuje kao opaženo, kao mišljeno (kao predmet mišljenja) ili kao snažno.

zaključuje da ima više od jednog smisla egzistencije u *de dicto*, te posredno na mnoštvo načina egzistencije u *de re* ravni. U kakvom su odnosu ove dve sfere kod Fregea[20]?

De re i *de dicto* sfera; odnos ontologije i semantike

Distinkcija *smisao* (bivstvovanja) – *način* (bivstvovanja)[21] može se shvatiti analogno tradicionalnoj podeli na *de dicto* i *de re* sferu**.** Tako sfera smisla „bivstvovanja" pripada *de dicto* ravni i pod nju potpadaju svi, potencijalno mnogi i različiti smislovi jezičkih izraza za bivstvovanje. Ta mnoštvenost smisla, prema Aristotelu, a tu ideju prihvata i Hajdeger, u jeziku izražava prethodno stanje stvari u *de re* sferi, odnosno mnoštvenost načina samog bivstvovanja. Razliku pravimo tako što ćemo jezičke izraze za bivstvovanje stavljati pod navodnike, dakle „bivstvovanje" – bivstvovanje, *de dicto – de re*, analogno razlici pominjanja i upotrebe („*use and mention*"), recimo imenice „Beograd" – kao reč i sama stvar njome imenovana, a to je grad Beograd.

U narednom poglavlju pokušaćemo da pokažemo kako Frege pitanje odnosa *de dicto* i *de re* ravni pokušava da artikuliše u polju filozofske semantike i fundiranja logike. Naša teza je da po pitanju *de dicto* sfere Frege zastupa stanovište koje imenujemo kao *semantički redukcionizam*, odnosno *monizam*. Analogno tome, u *de re* sferi zastupao je *ontološki monizam*. Takođe, odnos između ove dve teze, smatramo, u Fregea je takav da semantička razmatranja saznajno i logički prethode i utemeljuju ontološku poziciju.

Fregeov *semantički redukcionizam* i *ontološki monizam*

Semantičkim redukcionizmom nazivam svaku tezu koja pitanje smisla „bivstvovanja" redukuje, dakle svodi na samo jedno značenje[22]. Fregeovoj semantičkoj teoriji smislen govor o „bivstvovanju", odnosno u njegovom slučaju „egzistenciji", svodiv je na distinkciju da/ne kao jedinih mogućih odgovora na pitanje bivstvovanja bivstvujućih. To znači da se, u pogledu bivstvovanja, odnosno s obzirom na egzistenciju, o stvarima smisleno može reći samo

20 Ovde se pod smislom i načinom ne misle više Fregeovi *Sinn* i *Art des Gegebenseins*, već u uvodu navedeni hajdegerijanski pojmovi smisla i načina bivstvovanja.

21 Pod smislom i načinom ne misli se na Fregeov *Sinn* i *modus reprezentacije*. Pod smislom i načinom ne mislimo specifično ni na Hajdegerove pojmove, već na jednu artikulaciju koja se obavlja na njegovom tragu. U smislu da pod načinom bivstvovanja mislimo na imanentnu strukturu toga *kako* jeste neko bivstvujuće, i ovaj pojam operiše na *de re* ravni. Sa druge strane, pod smislom bivstvovanja referiramo na bilo kakvu pojmovnu artikulaciju bivstvovanja u *de dicto* ravni.

22 Na ovom mestu pojam značenja upotrebljen je u onom „labavom", dakle „ne-fregijanskom" obliku.

da egzistiraju ili ne egzistiraju[23], odnosno da pojam kojem je egzistencija pripisana ima punu ili praznu ekstenziju.

Smisao kvantifikatora, kao predikatā drugog reda kojima pripada predikat egzistencije, sastoji se u prebrojavanju objekata u ekstenziji predikata prvog reda kojima su pripisani. Dakle, kvantifikatori se, prema Fregeu, ne tiču razlikovanja različitih načina bivstvovanja. To što kvantifikatora ima više od jednog, ne tiče se razlike načina na koje stvari mogu egzistirati, već kvantitativnog statusa ekstenzija predikata prvog reda. Kvantifikatorom se određuje veličina ekstenzije pojma kojem je pripisan. Preciznije, kvantifikatori „svi" (univerzalni kvantifikator), „neki" (egzistencijalni kavantifikator) i „nijedan" (koji kao zaseban kavntifikator i ne postoji, ali se dobija negacijom egzistencijalnog) ne razlikuju se među sobom u tome kako je u njima shvaćeno bivstvovanje stvari, već imaju, kao što im ime kaže, čisto kvantitativni, rekli bismo ontički smisao, jer se tiču preciziranja toga „koliko" objekata, dakle bivstvujućih, potpada pod pojam kojem je kvantifikator pripisan.

Time je dokazano da je Fregeova ontologija *implicitno ontička*. Ono što mi nazivamo implicitno ontičkim ontologijama u analitičkoj filozofskoj tradiciji prepoznato je pod imenom „formalne ontologije" u smislu „teorije objekata".

Teza da sa pozicije semantičkog redukcionizma Frege zaključuje na ontološki monizam kazuje da sa jednosmislenosti „egzistencije" u *de dicto* sferi zaključuje da egzistencija nema načine u *de re* sferi[24]. Prema Fregeu, stvari naprosto egzistiraju ili ne egzistiraju, odnosno pojmovi prvog reda i logički prava imena ili imaju ili nemaju punu ekstenziju, odnosno referenciju. Objekti, kao egzistirajući, odnosno svi entiteti uopšte, međusobno se mogu razlikovati po čemu hoće, ali su u pogledu egzistencije identični. Negativno izrečeno, Frege prihvata Kantovu tezu da egzistencija nije realni predikat, odnosno ne spada u svojstva stvari[25]. Zato se ni same stvari u pogledu egistencije ne mogu razlikovati, već samo pojmovi pod koje

23 Strogo govoreći, Frege ne dopušta smislenost iskaza u kojima se egzistencija pripisuje direktno objektima. Egzistencija nije neko svojstvo među drugim svojstvima objekta. Dakle, nije tako da laptop na mom stolu na kom ovo pišem – postoji, već se takvim jezičkim konstrukcijama tvrdi da pojam „*biti laptop na mom stolu*" nema praznu ekstenziju, odnosno tačno jedan objekat na svetu ispunjava ove uslove imenovanja.

24 U tekstu *Pojam i objekat* Frege eksplicitno tvrdi: „Svakako da neko može tvrditi o nekoj stvari da je ona Aleksandar Veliki ili da je ona broj četiri ili planeta Venera, kao i da je zelena ili sisar. Ali ako taj neko ovo i čini, on time ne postiže razlikovanje različitih upotreba reči 'jeste'". (Frege 1960:43).

25 Frege svojstva određuje kao istosmislena sa predikatima, odnosno pojmovima prvog reda, što znači da Kantovom terminu *realni predikat* donekle odgovara Fregeov pojam *svojstva*. Svojstva su dakle pojmovi prvog reda pod koje potpadaju pojedinačni objekti. Pojmovi drugog reda, poput brojeva i egzistencije, nisu svojstva objekata, ali su takoreći svojstva pojmova, jer pod njih potpadaju pojmovi prvog reda (Frege 1960:51).

mogu potpadati. Ipak, za Fregea egzistencija jeste svojstvo, ali pojmova prvog reda, odnosno ona je predikat drugog reda na jezičkoj ravni. Na *de re* ravni referencija „egzistencije" jeste funkcija drugog reda, dakle nezasićeni pred-jezički entitet koji postoji pored ostalih funkcija i objekata. Zato se objekti sva tri Fregeova „carstva" – apstraktni, materijalni, te objekti naših svesti, razlikuju po svojstvima, ali su u pogledu egzistencije oni isti, odnosno jednostavno ih ima, dakle, potpadaju pod različite predikate prvog reda[26].

Ontološkim monizmom[27] imenujem svaku ontološku poziciju u okviru koje se tvrdi da nema više od jednog načina na koji stvari bivstvuju. Prema toj tezi, stvari naprosto jesu ili nisu, a sve stvari koje jesu bivstvuju na isti način. Sve se razlike između bivstvujućih na *de re* ravni svode na razlike u svojstvima ili relacijama, dakle, razlikuju se ontički, ali se u pogledu bivstvovanja, dakle ontološki bivstvujuća, ne razlikuju. Frege iz teze semantičkog redukcionizma zaključuje na ontološki monizam, jer rekli smo, za Fregea modusi reprezentacije objekata nisu načini bivstvovanja objekata.

Takođe, kod Fregea je na snazi postavka prednosti semantike nad ontologijom, odnosno semantička razmatranja su ta koja određuju ontologiju. Ta prednost semantike jeste epistemička, u smislu da mi saznajemo ontološke istine preko semantičko-logičke analize propozicija. Ali je ova teza jedino moguća pod pretpostavkom *strukturalnog izomorfizma* između logičke strukture našeg jezika i ontološke strukture same stvarnosti[28].

Operativnost prednosti semantike nad ontologijom kod Fregea ogleda se u tome što se egzistencija, odnosno smisao predikata „egzistencije", određuje na osnovu teorije značenja. Posredstvom teorije značenja postavlja se kriterijum prema kom se egzistencija ili ne-egzistencija utvrđuje na osnovu istinitosne vrednosti propozicija u kojima se egzistencijalni predikat javlja, a kriterijumi istinitosti određeni su upravo semantičkom teorijom.

---

26 Dakle, svako cartsvo ima određeni skup „ekskluzivnih" svojstava koje poseduju samo objekti koji su u njemu, a nemaju ih objekti u ostalim carstvima. Tako, recimo, objekti u svesti postoje u vremenu i to samo oni, jer materijalni objekti postoje i u prostoru i u vremenu, a apstraktni objekti izvan prostora i vremena.

27 Ovde nudimo odredbu ontološkog monizma koja je drugačija od ustanovljene filozofske upotrebe. Naime, uobičajilo se da se pod ontološkim monizmom podrazumevaju one ontološke pozicije prema kojima se tvrdi da uistinu postoji samo jedno bivstvujuće, te da je mnoštvo koje opažamo samo privid. Na osnovu ontološke diferencije i razlikovanja ontičko – ontološko, tezu ontološkog monizma određujem kao tezu o bivstvovanju, a ne o bivstvujućem, dakle kao tezu prema kojoj se tvrdi da bivstvovanje ne podleže mnoštvu načina, te da se bivstvujuća u svetu mogu razlikovati u pogledu svega osim u pogledu bivstvovanja. Bivstvovanje svih bivstvujućih jedno je i isto i o njemu se smisleno može reći samo „da" ili „ne". Ovako određen monizam treba razlikovati od klasično ili školski interpretiranih primera „ontoloških" monizama parmenidovskog ili Spinozinog tipa, kakve preimenujem u ontičke.

28 Ispitivanju opravdanosti ove teze ovde nije mesto.

Temom da li ipak postoje slučajevi u kojima egzistencija funkcioniše kao predikat prvog reda, odnosno da li se Fregeovo učenje može inetrpretirati kao semantički pluralizam ili barem dualizam, bavio se Vilijams. Ukoliko bi to bio slučaj, znači da bi kod Fregea bilo moguće govoriti o semantičkom dualizmu, odnosno da bivstvovanje u *de dicto* sferi poseduje dva smisla, jednom kao predikat prvog, drugi put kao predikat drugog reda. Piter Gič (*Peter Geach*) zastupao je ovu tezu semantičkog dualizma, dok ju je Damet odbio načelnim argumentom da „nijedan izraz ne može biti upotrebljen i kao predikat prvog i kao predikat drugog reda, bez jednostavne ekvivokacije ili, što bi srednjovekovni rekli, 'akcidentalno'" (Williams 1981:70). Damet (*Michael Dummett*) kaže:

> Ako je ova doktrina tačna, reč „egzistira" bila bi naprosto ekvivokna: na koncu, koja razlika smisla bi mogla biti veća od one logičke, one između kvantifikatora i predikata prvog reda? Ovo je dovoljno za dokaz da doktrina (o tome da egzistencija ima dva smisla, dakle i kao predikat prvog i drugog reda) ne može biti tačna ...[29]
> (Dummet 1973:386).

Damet, dakle, interpretira Fregea eksplicitno kao semantičkog monistu[30].

Kako Fregeovo dopuštanje izuzetka u pogledu interpretacije propozicija kao smislenih u kojima se ličnim imenima direktno pripisuje egzistencija sâm pojam egzistencije ostavlja nepromenjenim, smatramo nedovoljnim za pripisivanje teze semantičkog dualizma, pa se u konačnici slažemo sa Dametom.

Treba sada sažeto rekapitulirati Fregeovo semantičko zasnivanje ontologije.

Konsekvence Fregeovog semantičkog zasnivanja ontologije

Svaka potpuna interpretacija filozofske pozicije mora biti dvostruka. Sa jedne strane, ona mora biti izvornom tekstu saobrazna i dobronamerna. Takva interpretacija pokušaće poziciju da izloži u što konsekventnijem obliku, uključujući i pokušaj odbrane od svih mogućih prigovora. Ovaj aspekt interpretacije predstavlja njen pozitivan deo. Međutim, kako Bog ne filozofira i kako su svi filozofi smrtnici, dakle ograničeni i pogrešivi, kompletna interpretacija mora sadržati i svoj negativan deo u kojem će biti raskrivene i izložene slabosti, praznine i eventualne inkonzistentnosti pozicije uzete

29 Prevod sa izvornika i dodaci u zagradama su autorovi.

30 Što ne znači da Damet koristi termin semantički monizam, već samo da Fregea interpretira shodno formulaciji te vrste pozicije koju nudimo.

u razmatranje. Što se tiče same Fregeove ontologije, u smislu učenja o egzistenciji i opštoj fundamentalnoj strukturi zbilje, te njenom semantičkom zasnivanju, što će reći zasnivanju koje je izvršeno na temelju teorije značenja i logike, u pozitivnom delu se može navesti sledeće:

– Frege je vratio jezik u neposrednost odnošenja, odnosno njegov suštinski moment značenja, sa bićem i tako stupio na put prevladavanja mentalističke paradigme u filozofiji, odnosno njenog reprezentacionizma[31], a posredno i bitno – smenio epistemologiju sa mesta prve ili fundamentalne filozofije i tu postavio filozofsku semantiku i logiku (iako to prevladavanje mentalističkih pretpostavki kod Fregea nije sprovedeno do krajnjih konsekvenci).
– Semantičkim zasnivanjem ontologije oživeo je platonovsko-aristotelijansku tradiciju[32] u kojoj se posredstvom analize značenja reči i njihove upotrebe zadobijaju pojmovi stvari, kojima se rasvetljavaju njihove suštine. Iako Frege nije esencijalista, ipak je smatrao da se posredstvom logičke analize jezika raskriva ontološka struktura stvarnosti, čime se vratio na akademsko-peripatetičke korene, u smislu supstancijalističkog shvatanja logike, naspram Kantovog formalizma[33].
– Frege je napravio značajan iskorak u pravcu izmeštanja sfere *a priori*-a iz uma transcendentalnog subjekta „nazad u svet", ali umesto u sferu prirodnog jezika kao onog *a priori implicite* svake aposteriorne komunikativne zajednice, on ga stavlja „vulgarno platonovski"[34] u transcendentnu sferu tzv. trećeg carstva apstraktnih entiteta. To je

31 Pod ovim mislimo na fundamentalnu novovekovnu tezu o odnosu između nas i spoljašnjeg sveta, odnosno stvarima po sebi, kao posredovanog predstavama u svesti, kao i na teze da su značenja reči takođe predstave u svesti.

32 Pod „tradicijom" mislim ne samo na spise Platona i Aristotela, već i na sve potonje mislioce, u koje spadaju recimo Lajbnic i Hegel, koji logičke principe poput načela kontradikcije ili identiteta, shvataju ne samo kao zakone validnog mišljenja i zaključivanja, već i kao ontološke principe kojima podležu same stvari.

33 U tom smislu, Frege je pre nastavljač lajbnicijanskog shvatanja logike. Naime, iako Hegela Frege nikada ne spominje u svojim spisima i iako pored Lajbnica, Kant predstavlja filozofa koji je najviše uticao na njegov formativni razvoj i sklop, izgleda da je Fregeova logika (bio on toga svestan ili ne) bitno supstancijalistička. Svojom teorijom značenja, razlikom između pojma i objekta i odredbom funkcije i argumenta, Frege je od logike načinio aparat za raskrivanje fundamentalne strukture stvarnosti, jer se logička, dubinska struktura jezika kod Fregea ispostavlja kao paralelna, odnosno identična strukturi same stvarnosti (teza strukturalnog izomorfizma). Kod Fregea predmet logičke nauke, zbog svoje objektivnosti, nije „u glavi" subjekta, niti se radi samo o normativnom tretmanu teoretskog diskursa i zaključivanja, već je on u samoj stvarnosti, konkretno u „trećem carstvu" apstraktnih entiteta.

34 U smislu „školske" interpretacije Platonove ontologije koja udvaja svetove, itd.

u daljem razvoju analitičke filozofije bilo prepoznato kao nepotrebno hipostaziranje, te je stoga bilo odbačeno, i to opravdano, prema našem mišljenju[35].

Što se tiče negativnog dela interpretacije, može se reći sledeće:

– Pošto prevladavanje mentalističke paradigme nije bilo sprovedeno do kraja, Frege je ostao zarobljen u idealu prirodne nauke, odnosno matematike kao paradigme znanja uopšte (u njegovom slučaju, metodskim idealom *more arithmetico*).[36]
– Zbog takvog ideala, nasilno se ograničavajući na izbegavanje višesmislenosti izraza prirodnog jezika, Frege simplifikuje i redukuje ontologiju[37], što rezultira propuštanjem razmatranja mogućnosti uvođenja mnoštva načina bivstvovanja.
– S obzirom da je ontologiju zasnivao semantički, a u semantiku uveo i određene ontološke pretpostavke, zapao je u nužnost postuliranja dodatnih svetova kao rezultat semantičkog kriterijuma za priznavanje egzistencije[38], ali je takođe zapao u krug.

Optužba za cirkularnost predstavlja najozbiljniji prigovor Fregeovoj poziciji i stoga joj je posvećeno čitavo sledeće poglavlje.

Fregeov krug

Pojam objektivnosti

Fregeu je veoma stalo do objektivnosti logike, njenih zakona i istina. Objektivnost Frege shvata na sledeći način. On prvo nastoji da jasno razluči sferu subjektivnog od objektivnog, analogno razlikovanju psihološke od logičke ravni (Frege 1995:20). Psihološko spada u ravan subjektivnog, a ono logičko nalazimo u ravni objektivnog. Sadržaji subjektivnog jesu zakoni,

35 Mislim ovde pre svega na poznog Vitgenštajna i filozofiju običnog jezika.

36 Neko bi mogao da dovede u pitanje ovaj prigovor s obzirom da je Fregeova analiza bila upravo i ograničena na domen matematike, s obzirom da smo u tekstu naglasili da je Frege „slučajno", odnosno posredno, zašao u polje filozofije, te da njegov cilj nije bio da zalazi izvan polja filozofskog zasnivanja matematike i logike i da rešava metafizičke probleme. Međutim, mi smo takođe rekli da pribegavamo racionalnoj (re)konstrukciji jedne fregijanske ontologije, na osnovu onoga položenog u njegovim tekstovima. Shodno toj pretpostavci, naš prigovor ostaje upućen, ako ne direktno Fregeu, onda svakako jednoj takvoj ontologiji.

37 Isti odgovor bi važio i za isti prigovor upućen ovoj tezi.

38 S ovom ocenom slaže se i Miroslava Trajkovski: „Nesumnjivo, iz osnova Fregeove semantike i filozofije aritmetike proističe metafizička teza da postoje apstraktni objekti" (Trajkovski 2015:182).

predmeti, funkcije naše duše, poput psiholoških zakona mišljenja i predstavljanja koji su subjektivni u smislu privatnih sadržaja predstava, ličnih osećanja i slično. Subjektivno je, dakle, ono zavisno i, kao takvo, u svojoj izuzetnosti varirajuće od subjekta do subjekta.

Objektivnost, sa druge strane, Frege shvata prvo kao opozit u odnosu na ono subjektivno. Objektivni zakoni, funkcije i predmeti logike i matematike jesu po svojstvima nezavisni od konstitucije subjekta, naših duševnih sadržaja, osećanja, namera, itd. Objektivno je, međutim, šire od sfere logike i matematike. Frege kaže:

> Objektivnosti Sjevernoga mora ne nanosi nikakvu štetu činjenica što o našoj volji ovisi koji dio općega vodenoga pokrivača Zemlje omeđimo i želimo obuhvatiti imenom „Sjeverno more". To nije razlog da se to more želi istraživati na psihološki način. Tako je i broj nešto objektivno. Ako kažemo „Sjeverno je more veliko 10 000 kvadratnih milja", onda niti sa „Sjeverno more" niti s „10 000" ne upućujemo na neko stanje ili događanje u našoj nutarnjosti, nego tvrdimo nešto posve objektivno, što je neovisno o našim predodžbama i sl. (Frege 1995:52)

Ukratko, Frege objektivnost određuje na sledeći način: „Svi priznajemo iste geometrijske aksiome, pa makar samo činom, a to moramo, da bismo se mogli snalaziti u svijetu. Ono objektivno u tome jest ono zakonito, pojmovno, ono prosudljivo, što se dade izraziti u riječima" (Frege 1995:53). Dakle, pozitivno rečeno, objektivnost jeste *zakonitost* zakonitog, *pojmovnost* pojmovnog, *prosudivost* prosudivog i *izrecivost* izrecivog. Objektivni su zakoni, pojmovi, pojmovni sadržaji propozicija, uopšte sve intersubjektivno, nužno važeći i to nezavisno od proizvoljnih duševnih stanja i psihološke konstitucije subjekata.

Negativno izrečeno, pod objektivnošću Frege shvata: „neovisnost o našemu osjećanju, zrenju i predočavanju, o projiciranju nutarnjih slika iz sjećanja na ranije osjete; ...". Ipak, Frege naglašava „... no pod objektivnošću ne razumijem i neovisnost o umu, jer odgovoriti na pitanje o tome što su stvari neovisne o umu značilo bi suditi, a da se ne sudi, značilo bi prati se, a da ne smočimo kožu" (Frege 1995:54). Dakle, objektivnost je ono što ima intersubjektivno racionalno obavezujuće važenje.

Nas dalje zanima odnos Fregeovog shvatanja objektivnosti, samih objekata i egzistencije. Ponavljamo, Frege, strogo govoreći, ne dopušta diskurs o egzistenciji objekata. Ipak, kao pojam drugog reda i egzistencija je nešto objektivno. Takođe i objekti, bilo kojeg od tri carstva, kao i njihova svojstva, jesu objektivni. To znači da se objektivnost tiče toga da kada su ekstenzije pojmova prvog reda, čiji smisao nazivamo objektivnim, pune, onda su i objekti te ekstenzije objektivni.

Iz svega rečenog proizlazi zaključak da za Fregea *biti objektivan* znači *biti referencija istinitih iskaza i singularnih termina* kao logički pravih imena. Objektivnost se, međutim, ne poklapa sasvim sa sferom objekata, odnosno *biti objektivan* za Fregea nije isto što i *biti objekat*. Definiciju objekta Frege daje u spisu *Funkcija i pojam* (*Funktion und Begriff*) i ona glasi: „Objekat jeste bilo šta što nije funkcija, tako da izraz koji stoji za njega ne sme sadržavati prazno mesto" (Frege 1891:18). Odredba objektivnosti je šira od regije objekata, jer osim objekata, objektivnost imaju i referencije predikata, dakle pojmovi kao nezasićeni entiteti.

Ipak, veza između objektivnosti i egzistencije kod Fregea je veoma bliska. Tako to razume i Tugendhat (*Ernst Tugendhat*) kada kaže: „S druge strane, nije samo egzistencija objekata objektivna (ili subjektivna), već i svojstva objekata (predikati) i veze objekata (npr. nizovi događaja). ... Čak i kada govorimo o objektima kao o 'objektivnim', mislimo na njihovu egzistenciju; ..." (Tugendhat 1982:286). Dakle, egzistencija bilo čega što je nezavisno od onog subjektivog jeste objektivno. *Objektivnost je, dakle, nezavisno ili po sebi postojanje referenata singularnih i predikatskih termina i propozicija. Objektivnost jeste egzistencija onog objektivnog.*

Vidimo da za objašnjavanje objektivnosti Frege koristi pojam „egzistencije", a pojam „egzistencije" određuje preko svoje teorije značenja. Smisao pripisivanja predikata „egzistencije" sastoji se u tome da nešto jeste referencija singularnog termina ili istinitog iskaza, odnosno *biti* za Fregea znači *biti referent nekog jezičkog izraza*[39]. Sa druge strane, pojam značenja (*Bedeutung*) se kod Fregea unapred određuje kao referencija na ono egzistirajuće[40]. *Odatle sledi da je u odredbi značenja već prethodno sadržan neki pojam „egzistencije".*

Takođe, objektivno istinito znanje prema Fregeu je ono čije propozicije, odnosno termini od kojih je sastavljeno, referiraju na ono nezavisno (objektivno) postojeće, a ono nezavisno (objektivno) postojeće je ono na šta referiraju

39 To je nešto šira odredba od one Kvajnove, jer se kod Kvajna egzistencija redukuje na logičku funkciju pretenzije singularnih termina da referiraju na pojedinačne entitete („biti, znači biti vrednost promenljive"), što znači da kod Kvajna referencije predikatskih termina ne ispunjavaju ovaj kriterijum, za razliku od Fregea. Takođe, kod Kvajna pojam egzistencije postaje čista stvar funkcionisanja jezika, nema u svetu tako nečeg poput egzistencije, već je egzistencija, rekli bismo, „skraćeni opis" za funkciju popunjavanja praznog mesta predikata nekim „logički pravim imenom".

40 Shodno ovakvim odredbama, postoji rasprava među Fregeovim interpretatorima da li prema Fregeovoj semantici sledi implikacija da dobro definisani singularni termin ili pojam nužno implicira i egzistenciju objekta na koji termin referira ili koji potpada pod ekstenziju tog pojma? Prema Klugeu (*E.-H. W. Kluge*) (1980:108), odgovor je negativan, dok je po oceni Miroslave Trajkovski (Trajkovski 2015:199) i Majkla Dameta odgovor pozitivan. Mi stajemo na stranu Miroslave Trajkovski i Dameta.

sastavni delovi objektivno istinitih propozicija! I sada lociramo krug: „egzistencija" se određuje preko teorije značenja, a u toj se teoriji prethodno već pretpostavlja neki pojam „egzistencije". Izgleda da se Fregeovo semantičko fundiranje ontologije kreće u krugu, odnosno da se smisao „egzistencije" ne može odrediti posredstvom teorije značenja koja unapred pretpostavlja neki smisao „egzistencije".

Ova kružnost ogleda se i u Fregeovoj odredbi broja. Frege prvo određuje broj kao objekat, odnosno zasićeni entitet, dakle kao nešto objektivno postojeće. Tek se posredstvom određenja broja Frege upušta u odredbu „egzistencije", iako ju je prethodno već pretpostavio u analizi broja.

Optužbu za cirkularnost Fregeu je uputio i Vilijams. Kakav je to krug uočio Vilijams?

Vilijamsova kritika

Optužbu Fregea za moguću cirkularnost u odredbi „egzistencije" pronalazimo i kod Vilijamsa koji kaže:

> Pojam *biti realizovan* ili *biti instanciran* ili *ne biti prazan* ili *imati svojstvo uključujući nešto pod njim*, ne može se uzeti kao objašnjujući za pojam egzistencije, osim ako ne držimo ove načine izražavanja za opskurne načine izricanja nečeg što se može izraziti sa većom preciznošću i drugačije. Ako su ovi izrazi kod Fregea služili zarad davanja definicije onoga „egzistira" (*exist*) ili „ima ga" (*there is*), onda se on može optužiti krivim za *circulus in definiendo* (Williams 1981:60).

Vilijamsova kritika sastoji se u ideji da ukoliko Frege ne priznaje više od jednog smisla bivstvovanja već smatra da se ono *biti*, dakle *egzistirati*, po smislu svodi na priču o instanciranju svojstava na objektima i predikaciji pojmova drugog reda onim prvog reda, onda se radi o kružnom definisanju, jer bi se ovi pojmovi međusobno objašnjavali jedni drugim. *Egzistirati* bi značilo isto što i *biti instanciran*, *biti instanciran* isto što i *biti realizovan*, *biti realizovan* isto što i *ne biti prazan*, a ovo isto što i *egzistirati*. Svaki je međusobno zamenjiv sa svakim.

Vilijams u nastavku pokušava da izbegne cirkularno definisanje tako što, umesto instanciranja i predikacije, uvodi priču o „prikačivanju" (*being attached to*) i „obuhvatanju" (*being wrapped around*). Dakle, predikati prvog reda su oni jezički izrazi koji s obzirom na svoje prazno mesto obuhvataju neko ime i tako, prikačivši se na njega, formiraju propoziciju. Predikati drugog reda su oni koji obuhvataju predikat prvog reda i kačeći se na njega proširuju formiranu propoziciju. Time se pojam egzistencije objašnjava

bez pozivanja na instancijaciju, realizaciju, itd., odnosno izbegava se cirkularnost u definisanju.

To je svakako tačno, *ovakvim objašnjenjem uspeva se necirkularno definisanje toga kakav pojam jeste pojam „egzistencije", ali se time ne rasvetljava bolje egzistencija sama*. Ovo rešenje operiše u *de dicto* sferi, ali *de re* ostaje neobjašnjena, odnosno pitanje šta sama egzistencija jeste, a ne kako se reči za egzistenciju pravilno upotrebljavaju, ostaje otvoreno.

Takođe, optužba za krug koji smo mi detektovali i dalje ostaje, jer govor o predikatima prvog i drugog reda (kako god ih definisali) kao i logički pravim imenima uključuje Fregeovu teoriju značenja, a ona već podrazumeva neki pojam „egzistencije", kako smo pokazali.

Ipak, da izvesnog kruga u istraživanju bivstvovanja mora biti i da to nije nikakva mana, eksplicitno tvrdi Hajdeger u *Bivstvovanju i vremenu* (2007:27–28). Međutim, Hajdeger taj krug ne smatra logičkom greškom „dokazivanja u krugu" (*circulus vitiosus*), već ga naziva *hermeneutičkim krugom* i vrednuje kao nužan i pozitivan fenomen koji ne preči, već njegovo rasvetljavanje upravo omogućava zahvatanje smisla bivstvovanja.

Sada ćemo videti kako Hajdeger pravi razliku između hermeneutičkog kruga i dokazivanja u krugu, te kako se to razlikovanje povratno reflektuje na krug uočen u Fregeovom zasnivanju ontologije.

Egzistencija i razumevanje

Šta je hermeneutički krug? Pojmom hermeneutičkog kruga Hajdeger nastoji da opiše i objasni nekoliko fenomena, ali pre svega fenomen *razumevanja* (*Verstehen*) i njegove *pred-strukture* (*Vor-struktur*), odnosno *pred-razumevanja* (*Vor-verstehen*). Hajdegerova hermeneutička „teorija" razumevanja predstavlja jednu vrstu transformacije Kantove transcendentalne filozofije i možemo je shvatiti kao reartikulaciju pojma *a priori*-ja. Pogledajmo kako.

Prednaučno, predteoretsko, neeksplicitno razumevanje bivstvovanja koje leži u svakodnevnoj upotrebi izraza za bivstvovanje[41], pa posredno i u svakom naučnom i filozofskom tumačenju bivstvovanja, Hajdeger naziva pred-razumevanjem, „prosečnim razumevanjem", odnosno pred-ontološkim

41 Pod ovim Hajdeger misli na situacije u kojima, služeći se rečima kao što su „jeste", „nije", „biće to i to" ili „neće biti", zatim „Ovo ovde je pas", „Postoji jedan čovek koji je upravo pobedio na izborima" itd., mi savršeno dobro i lako sporazumevamo u svakodnevnoj komunikaciji. Za takvu vrstu sporazumevanja i upotrebe nije nam potrebna nikakva prethodna filozofska ili naučna teorija. Zato Hajdeger uočava da iza ovakve upotrebe, kao uslov mogućnosti faktički očigledne uspešne komunikacije, leži nekakvo prećutno, neeksplicitno, a samorazumljivo poimanje bivstvovanja.

razumevanjem[42] (Hajdeger 2007:32). Međutim, samo razumevanje (*Verstehen*) kao fenomen, nezavisno od toga da li je implicitno ili eksplicitno, pred-teorijsko ili teorijsko, pred-naučno ili naučno, prosečno i svakodnevno ili filozofsko, centralni je pojam u Hajdegerovoj filozofiji, pored bivstvovanja. Razumevanje je za Hajdegera deo suštinske odredbe čoveka. Čoveka Hajdeger terminološki određuje kao *tubivstvovanje*. To je naš prevod nemačke reči *Dasein*. *Dasein* je u nemačkoj filozofskoj terminologiji do Hajdegera značilo naprosto postojanje[43] i nije bilo izričito vezivano za čoveka. Međutim, Hajdeger termin *Dasein* rastavlja na prefiks *Da* koji doslovno znači „tu", ali može značiti i „ovde", čak „sada" i ono *Sein* koje smo preveli kao bivstvovanje. Hajdeger, s obzirom na odnos prema bivstvovanju, ovako određuje čoveka:

„To bivstvujuće koje mi sami svagda jesmo, i koje između ostalog poseduje mogućnost bivstvovanja ispitivanja, terminološki zahvatamo kao tubivstvovanje" (Hajdeger 2007:27), a potom dodaje:

> Tubivstvovanje je jedno bivstvujuće koje se ne javlja samo među ostalim bivstvujućim. Pre je tako da je ono ontički istaknuto time što se tom bivstvujućem u njegovom bivstvovanju radi o tom bivstvovanju samom. Toj ustrojenosti bivstvovanja tubivstvovanja, međutim, tada pripada to da ono u svom bivstvovanju ima prema tom bivstvovanju jedan bivstvovni odnos. A to opet kazuje: tubivstvovanje razume sebe u svom bivstvovanju na bilo koji način i u bilo kojoj izričitosti. Tom bivstvujućem je svojstveno da je s njegovim bivstvovanjem i kroz njegovo bivstvovanje to bivstvovanje otključano njemu samom. Razumevanje bivstvovanja i samo je jedna određenost bivstvovanja tubivstvovanja. Ontička istaknutost tubivstvovanja leži u tome, da ono ontološki jeste. (Hajdeger 2007:31)

Ovde imamo ključne sledeće momente:

- Tubivstvovanje ima ontički smisao. Radi se o terminu koji referira na ona pojedinačna bivstvujuća koja uobičavamo nazivati ljudima.
- Ontološki gledano, ono što tubivstvovanje čini tubivstvovanjem jeste ustrojenost, odnosno struktura bivstvovanja pripadnog i osobenog čoveku, što će reći: ono što čoveka čini čovekom jeste *osobeni način na koji samo on jeste*.

42 Osim ova dva, Hajdeger poseduje i treći termin za ovo razumevanje i naziva ga *egzistencijelnim* ili *egzistencijskim* (zavisi od prevoda), stavljajući ga nasuprot onom *egzistencijalnom*, odnosno *ontološkom razumevanju*, za čije postizanje je zadužena filozofija, odnosno ontologija.

43 Kant tako *Dasein* koristi kao istosmisleno i naizmenično sa *Existenz*, kao i Frege.

– Ta struktura ljudskog načina bivstvovanja određena je posebnim odnosom prema bivstvovanju, jer je samo čovek taj koji može imati neki izričiti odnos prema bivstvovanju, kako svom, tako i prema bivstvovanju bivstvujućih koje nije on sam, ali i bivstvovanju uopšte.
– Taj izvorni odnos prema bivstvovanju, odnos u kom bivstvovanje nama postaje nekako dostupno, naziva se razumevanjem. Naravno, to ne znači da je predmet razumevanja uvek i samo bivstvovanje. Obratno, tvrdi se da je posredstvom razumevanja bilo čega (bivstvujućeg) uvek već nekako razumljeno i njegovo bivstvovanje, preciznije: da je neko prethodno razumevanje bivstvovanja ono što navodi i rukovodi svakim našim razumevanjem bilo kog bivstvujućeg.
– Tek u razumevanju bivstvovanje postaje „dokučeno" (*Erschlossenheit*), odnosno tako nešto poput bivstvovanja pokazuje se, oktriva čoveku i tako postaje otvoreno za eksplicitno odnošenje, bilo saznajno ili kako god drugo.

Taj osobeni način bivstvovanja koji čoveka čini čovekom, odnosno zahvaljujući kojem čovek jeste tubivstvovanje, Hajdeger terminološki zahvata kao *egzistenciju* (Hajdeger 2007:32). Egzistencija nije više, kao do Hajdegera, pa tako i kod Fregea, sinonim za bivstvovanje ili postojanje uopšte svega što jeste. Ona postaje ime za isključivo čoveku pripadajući način bivstvovanja. Egzistencija je prema Hajdegeru suštinski određena razumevanjem. Time Hajdeger hoće da kaže: *na ljudski način biti, ili biti čovekom, znači uvek nešto nekako razumevati u- i iz- sopstvenog bivstvovanja*. Razumevanje je, pravilno sažima Gadamer, tumačeći svoga učitelja, „iskonska forma realizacije tubivstvovanja", „iskonska karakteristika bivstvovanja samog ljudskog života" (Gadamer 2011:339), odnosno isključiva mogućnost tubivstvovanja da stupi u otvoreni, sebi-proziran odnos prema bivstvujućem, u kom mu se bivstvujuće, ali i bivstvovanje, otkriva i pokazuje.

Čovek je tu-bivstvovanje u smislu da je on ono tu-, on je mesto na kom bivstvovanje dolazi do pokazivanja, otkrivanja i razumevanja, ukratko na kom ono dolazi do reči. Kako je svaki aspekat ljudskog ponašanja prožet razumevanjem, a svako razumevanje u sebi uvek sadrži nekakvo, barem implicitno razumevanje bivstvovanja, sada postaje jasnije Hajdegerovo insistiranje na fundamentalnosti smisla „bivstvovanja". S obzirom na rečeno, postaje jasna Hajdegerova „definicija" filozofije u ranoj fazi koju jezgrovito pruža u *Bivstvovanju i vremenu*: „Filozofija je univerzalna fenomenološka ontologija koja polazi od hermeneutike tubivstvovanja, a ta je kao analitika egzistencije čvrsto postavila kraj niti vodilje sveg filozofskog ispitivanja tamo odakle ono proističe i kamo se ono vraća natrag" (Hajdeger

2007:59–60). Pojam egzistencije, onako kako ga reafirmiše Hajdeger, postaje polazište i kraj kruga u kojem se kreće filozofija.[44]

Fregeov pojam egzistencije odgovara Hajdegerovom *Sein* po opštosti, ali se tu podudarnosti okončavaju. Za Fregea egzistencija ima svoj logičko-upotrebni ili funkcionalni (*Sinn*) i referencijalni (*Bedeutung*) smisao. U onom prvom „egzistencija" je jezički entitet, predikat drugog reda kao ona vrsta termina koji se smisleno mogu pripisivati samo predikatima prvog reda; čija je funkcija da bliže odrede ekstenziju pojma prvog reda kao punu ili praznu. Referencijalni smisao egzistencije tiče se refrencije egzistencijalnog predikata, a to su ne-jezički entiteti, odnosno pojmovi drugog reda (ne svi) koji predstavljaju nezasićene apstraktne entitete. Dakle, Hajdegerovim rečnikom – nešto ontičko.

Ali vratimo se razumevanju. Fenomen razumevanja kod Hajdegera nije ograničen na tumačenje rečeničnih sklopova. Razumevanje je, rekli smo, „univerzalni" karakter svakog ljudskog ponašanja i odnošenja prema bilo čemu. To znači da čovek, šta god radio, dakle u celini svoga bivstvovanja, uvek već nekako razumeva ono što radi, prema čemu se odnosi, a posredno i samoga sebe. Tako dolazimo do tačke transformacije Kantove transcendentalne filozofije. Apriornost kao skup uslova mogućnosti našeg iskustva i saznanja sveta, prema Hajdegeru, nije neka formalna „aparatura" položena u transcendentalnog subjekta. *Apriornost je kod Hajdegera upravo ta struktura pred-razumevanja kao uslov mogućnosti svakog razumevanja i odnošenja prema bivstvujućem*. To znači:

– Da je apriornost kod Hajdegera položena u jezik u smislu intersubjektivne svakodnevne komunikacije neke jezičke zajednice, zajedno sa njenim praktičkim angažmanom.
– Kao takva, apriornost je nešto empirijsko, istorijski postalo i određeno, dakle kontingentno.
– U tako shvaćenoj apriornosti ne nalaze se Kantovi prostor, vreme, kategorije itd., već prvo i pre svega ovo neeksplicitno, prećutno razumevanje bivstvovanja, a onda i svako drugo, njime prožeto razumevanje bilo čega.

44 Ponavljamo, za razliku od Fregea, pojam egzistencije kod Hajdegera ima radikalno drugačije značenje. Prvo, Hajdeger ne izjednačava smisao egzistencije sa postojanjem ili bivstvovanjem uopšte. Za postojanje ili bivstvovanje uopšte, kao najopštiji pojam Hajdeger koristi termin *Sein*. Ali nijedno bivstvujuće ne postoji tako puko i naprosto. *Bivstvujuća uvek bivstvuju na neki način*. Takođe, nema u svetu tako nečeg poput „čistog" bivstvovanja, odvojenog od bivstvujućih. Bivstvovanje je uvek bivstvovanje nekog bivstvujućeg. Ispitivanje smisla bivstvovanja *po sebi* ne podrazumeva prethodno hipostaziranje bivstvovanja *po sebi* u svetu, već predstavlja iznošenje zahteva rasvetljavanja smisla „bivstvovanja" inherentnog i implicitnog u svakom našem razumevanju bilo kod bivstvujućeg.

– Pošto je apriornost istorizovana, to znači da je kao takva sadržinski promenljiva i da svoje poreklo duguje istoriji čoveka na zemlji[45].
– Ipak, iako je sadržinski apriornost kod Hajdegera istorizovana, učinjena kontingentnom, ona ipak ima neku stalnu „osnovu", a to je upravo njena *struktura*. Ta struktura je kružna i Hajdeger je naziva hermeneutičkim krugom.

Hermeneutički krug

Ideju hermeneutičkog kruga Hajdeger ilustruje u uvodnim poglavljima *Bivstvovanja i vremena* u kojima i sam priznaje da se istraživanje bivstvovanja nužno kreće u krugu, ali izričito u paragrafima 31 i 32, kada se pokazuje da hermeneutički krug pripada samom ustrojstvu bivstvovanja tubivstvovanja: „'Krug' u razumljenju pripada strukturi smisla – što je fenomen koji je ukorenjen u egzistencijalnoji ustrojenosti tubitka, u izlažućem razumljenju. Biće kojem se kao *bitku-u-svetu* radi o njegovom bitku samom, poseduje ontološku strukturu kruga" (Hajdeger 2007:189). Dakle, ne samo što je fenomen razumevanja kružne strukture, već je takav i ontološki sklop samog tubivstvovanja, a ta kružnost utemeljuje onu u razumevanju.[46]

Ipak, nas ovde pre svega interesuje kružnost u pogledu razumevanja i istraživanja bivstvovanja, kako bi Hajdegerovo istraživanje bivstvovanja poredili sa Fregeovim učenjem o egzistenciji, pa stoga Hajdegerove nalaze u pogledu ontološke strukture tubivstvovanja, ostavljamo po strani.

U nastojanju da pitanje bivstvovanja postavi na dovoljno strog način, Hajdeger počinje od istraživanja formalne strukture svakog pitanja kao takvog:

> Ispitivanje ima kao ispitivanje o ... svoje pitano. Svako ispitivanje o ... jeste na bilo koji način propitivanje kod ... Ispitivanju pripada pored onoga pitanog i jedno ispitivano. U istražujućem, tj. specifično teorijskom pitanju, ono pitano treba da bude određeno i dovedeno do pojma. U pitanom tada, kao ono zapravo intendirano, leži ono propitano, ono kod čega ispitivanje dolazi na cilj (Hajdeger 2007:24).

45 Tako sadržaj apriornog za nas danas nije jednak onome Platona i Aristotela, jer je njima na primer robovlasništvo bilo „normalno" i „podrazumevajuće" društveno ustrojstvo, tačno onoliko koliko je to nama danas strano, daleko, neprihvatljivo, čak nemoralno.
46 „Ovaj krug razumljenja nije neki krug u kojem se kreće neka samovoljna vrsta saznanja, nego je izraz egzistencijalne pred-strukture samog tubitka"; kao i: „Pošto je razumljenje prema svom egzistencijalnom smislu ono *moći-biti* samog tubitka, ..." (Hajdeger 2007:189).

Svako pitanje. prema Hajdegeru, sastoji se iz tri strukturna momenta:

1. Ono za šta pitamo (*ono pitano*).
2. Ono kod koga se raspitujemo (*ono ispitivano*).
3. Ono za čim u pitanom tragamo (*ono propitano*).

Da bismo ovo razumeli, pogledajmo primer nekog uobičajenog pitanja, recimo „Koliko košta kilogram jabuka?". Ono za šta pitamo (ono pitano) jeste cena jednog kilograma jabuka. Ono bivstvujuće kod koga se raspitujemo u ovom slučaju jeste prodavac na pijaci. Ono za čim u pitanom tragamo (ono propitano) nije puka cifra, numerički iznos novca koji se u razmenu ima dati za jabuke, već je to odgovor na pitanje koje ovde stoji prećutano, a „zapravo intendirano", a to je da li su jabuke skupe, prema našem mišljenju ili ne, odnosno da li smo spremni da za njih damo taj iznos novca, itd. Ako se u ovim trima strukturnim momentima sastoji formalna struktura svakog pitanja, Hajdeger onda pokušava, s obzirom na ovu strukturu, da postavi i samo pitanje bivstvovanja.

Ono za šta pitamo jeste, dakle, bivstvovanje. Ono za čim u pitanom tragamo jeste smisao bivstvovanja. Međutim, ono bivstvujuće kod koga treba da se raspitamo kako bi zadobili smisao bivstvovanja uopšte, Hajdeger postavlja problematičnim (Hajdeger 2007:26)[47]. Tu dilemu on postavlja kao pitanje „egzemplarnog bivstvujućeg" na kojem treba biti ispitan smisao bivstvovanja uopšte, posredstvom prethodnog istraživanja smisla, odnosno načina bivstvovanja osobenog tom bivstvujućem. Hajdeger se dalje pita kako se odlučiti za to koje bivstvujuće treba da posluži kao egzemplar? Da li to treba da bude priroda ili možda duh, svest, ili pak Bog, možda predmeti ili živa bića, ili pak umetnička dela? Potom izvodi argument[48] zašto to bivstvujuće moramo da budemo mi sami, dakle tubivstvovanje, a onda uočava izvestan krug u tako postavljenom istraživanju:

> Morati prethodno odrediti bivstvujuće u njegovom bivstvovanju, pa na tom osnovu potom tek hteti postaviti pitanje o bivstvovanju, šta je to drugo nego hodanje u krugu? Zar za izradu pitanja nije već „pretpostavljeno" ono što treba da donese pre svega odgovor na to pitanje? (Hajdeger 2007:26–27)

47 Ova dilema kao takva niti se javlja niti je mogla da se javi kod Fregea, jer se pitanje egzemplarnog bivstvujućeg može postaviti samo tamo gde se unapred pretpostavlja mnoštvenost smisla, odnosno načina bivstvovanja. Ako se egzistencija shvata isključivo u jednini, dakle da ima samo jednu logičku funkciju i upotrebu i uvek istu referenciju, onda je pitanje o egzemplarnom biću za Fregea unapred usmereno na propozicije u kojima se javljaju egzistencijalni termini.

48 Za čije izlaganje ovde nemamo mesta, ali nije ni presudno.

Naime, na tubivstvovanju se treba raskriti njemu osobeni smisao, odnosno način bivstvovanja, kako bi se naknadno utvrdio smisao bivstvovanja uopšte. Ali kako se može utvrditi ljudski smisao bivstvovanja, a da se prethodno ne utvrdi smisao bivstvovanja uopšte?; ili obratno, kako se može utvrditi smisao bivstvovanja uopšte, ako se ne ispita egzemplarno bivstvujuće? Hajdeger ovaj nalaz prvo razlikuje od kruga u zaključivanju i smatra kako nužnim, tako i pozitivnim fenomenom. Ovaj argument on izvodi na osnovu prethodno sprovedene analize strukture razumevanja. Hajdeger se, zapravo, sve vreme pita za uslove mogućnosti fenomena koje zatiče.

– Eksplicitno teorijsko postavljanje pitanja smisla bivstvovanja uopšte moguće je tek zato što mi posedujemo neko prethodno, pred-teorijsko, „prosečno" razumevanje bivstvovanja.
– Takođe, da nema tog „prosečnog" razumevanja, ne bi bilo moguće ni bilo kakvo „ontološko saznanje". Postojanje ontološkog saznanja[49] Hajdeger smatra samoočiglednim faktom iz samog uvida u istoriju filozofije.
– Dakle, ne radi se o dedukovanju stavova iz nekog prethodno postavljenog principa, nego o naknadnom rasvetljavanju tog „prosečnog" razumevanja, s obzirom na koje se ima preispitati zatečeno i tradicijom preneseno „ontološko saznanje", a sve u svrhu zadobijanja konkretnog i adekvatnog smisla bivstvovanja uopšte.

Naime, analogno distinkciji ontičko – ontološko, Hajdeger razlikuje izvorno razumevanje bivstvovanja kao modus pred-razumevanja koje je neeksplicitno, samorazumljivo i pred-teoretsko kao pred-ontološko razumevanje bivstvovanja; nasuprot ontološkom razumevanju, koje treba da bude eksplicitno, strogo, teorijsko, odnosno postignuto filozofskim istraživanjem. Predmet druge vrste razumevanja jeste ono prvo (razumevanje). Dakle, tek zato što mi uopšte u jeziku nekako razumemo bivstvovanje u svakodnevici, tek zato su mogući njegova eksplicitna teorijska tematizacija i tumačenje. Oni se sastoje u analizi tog predrazumevanja koja treba da raskrije u njemu položene prećutne pretpostavke, da ispita njihovo poreklo, te konačno opravdanost. Ontološko istraživanje kao analitičko izlaganje i raskrivanje implicitnog, pred-ontološkog razumevanja bivstvovanja, shvaćeno kao izvorna i svakoj teoriji prethodeća protumačenost bivstvovanja, Hajdeger naziva hermeneutikom. Pošto se ova hermeneutička analiza kreće polazeći od filozofskih pitanja, zatim povratkom u pred-teoretsku

49 Na stranu koliko je to znanje adekvatno samoj stvari, dakle nezavisno od njegove istinitosti.

ravan, a potom se iz nje ponovo vraća filozofskoj ravni, kako bi u njoj rasvetlio i bolje razumeo samu pred-teoretsku ravan, Hajdeger ovo kretanje naziva krugom.

Još jedna bitna karakteristika hermeneutičkog kruga jeste njegova egzistencijalna crta. Naime, rekli smo već, pojam egzistencije Hajdeger vezuje isključivo za čoveka. Egzistencija imenuje isključivo ljudski način bivstvovanja. Kako je čovek ono bivstvujuće koje pita za smisao bivstvovanja uopšte uvek i samo iz sopstvenog bivstvovanja, odnosno neke konkretne istorijski i još ko zna kako uslovljene egzistencijalne situacije, hermeneutički krug je ujedno ime i za ustrojenost egzistencije same.

S obzirom na rečeno, postaje moguće zapitati se da li Fregeov postupak određivanja egzistencije, koji se zapleo u krug, možda nije bio *circulus vitiosus*, već hermeneutičke prirode?

Semantičko zasnivanje ontologije: *circulus vitiosus* ili nereflektovani hermeneutički krug?

Pojam egzistencije kojim Frege operiše kada zasniva teoriju značenja i određuje pojam broja, nije, strogo govoreći, pojam. Pre se može nazvati onim Hajdegerovim terminom „prosečnog" razumevanja bivstvovanja. Frege, polazeći od njega, artikuliše teoriju značenja, kojom određuje pojam broja, da bi posredstvom ta dva rezultata naknadno ovo prosečno pred-razumevanje bivstvovanja doveo do pojma egzistencije kao sličnog broju, odnosno predikatu drugog reda. Fregeovo istraživanje egzistencije, poput Hajdegerovog postavljanja pitanja smisla bivstvovanja, nije neka dedukcija iz početnih principa, već analiza onog implicitnog, a već sadržanog u našem jezičkom i mislenom ponašanju. Frege svoju logičku analizu vrši nad sudovima prirodne nauke (aritmetike, u slučaju aritmetičkih iskaza) i prirodnog jezika (u slučaju egzistencijalnih iskaza). Koliko god insistirao na nezavisnosti logike i pojmovnog mišljenja od naših gramatičkih intuicija i obične upotrebe jezika, Frege upravo kroz analizu delom i ovakve upotrebe jezika dolazi do svojih zaključaka.

To otvara mogućnost da se Fregeov ontološki poduhvat možda može, takoreći spolja, reinterpretirati i tako možda spasiti od kružnosti koja je uočena, ukoliko se taj krug protumači kao hermeneutički. Međutim, time se postavlja pitanje nasilja u interpretaciji, odnosno – da li Fregeova pozicija uopšte toleriše ovakvu vrstu intervencije?

Ako se prisetimo da je hermeneutički krug razumevanja utemeljen na kružnosti strukture bivstvovanja samog tubivstvovanja, shvatićemo da Fregeova pozicija ne trpi ovakvu vrstu pozivanja na bilo šta ljudsko u odredbi predmeta logike, semantike i ontologije, i to upravo zbog njegove pretenzije

na objektivnost. Praveći oštar rez između onog objektivnog, zakonitog, logičkog, sa jedne, i subjektivnog i psihološkog, sa druge strane, Frege ne ostavlja prostora za diskurs o ontološkoj ravni u kojoj bi se mogao zahvatiti saznajni subjekt, a da se ne zapadne u psihologizam. Predmeti logičke nauke u svom značenju, svojstvima i egzistenciji, pripadaju regiji bivstvujućih koja je apsolutno nezavisna od ljudi, tzv. trećem carstvu apstraktnih entiteta.

Ideja da pojam bivstvovanja na neki način zavisi od saznajnog subjekta, za Fregea je nedopustiva. Vidimo da je kod Fregea i dalje na snazi ideal objektivnog saznanja pozajmljen iz prirodnih nauka, konkretno matematike, ali da je taj ideal u slučajevima filozofskih istraživanja prilično reduktivan, rigidan i stoga saznajno-eksplanatorno neplodan u smislu da u korenu odseca neke realne mogućnosti ispitivanja.

Tako se, osim što se ne može odbraniti od optužbe za cirkularnost, Fregeovom semantičkom zasnivanju ontologije i njenim rezultatima mogu se uputiti i sledeće primedbe.

Što se tiče pitanja ontološke diferencije, Frege svakako razlikuje bivstvovanje od bivstvujućeg i postavlja je kao nesvodivu, ali ovu razliku priznaje samo u *de dicto* sferi. Dakle, razlika „bivstvovanje" – „bivstvujuće" u Fregeovoj terminilogiji glasi: „egzistencija" (nezasićeni jezički entitet vrste predikata drugog reda) – logički prava imena (zasićeni jezički entiteti kao singularni termini). Za Fregea, „egzistencija" je predikat drugog reda, smisleno pripisiv samo predikatima prvog reda. Egzistencijski termini svakako imaju i referenciju, ali oni ne referiraju na nekakvu egzistenciju koja nije neko bivstvujuće, već na nezasićeni entitet kao funkciju drugog reda.

Funkcije se na *de re* ravni od objekata razlikuju analogno razlici u *de dicto* ravni, odnosno po kriterijumu zasićenosti. Funkcije su nezasićeni entiteti, a objekti su zasićeni entiteti. Nezasićeni entiteti nisu objekti zato što su nezasićeni i kao takvi nikada ne mogu biti referencije singularnih termina, već samo predikata. Ali pošto su entiteti, one su bivstvujuće. *Stoga, reći da je „egzistencija" pojam, odnosno da referira na jedan nezasićeni entitet, znači ne priznati ontološku razliku između bivstvovanja i bivstvujućeg u* de re *sferi*. Identifikacijom egzistencije sa pojmom, odnosno entitetom, egzistencija se identifikuje sa jednom „vrstom" entiteta, odnosno bivstvujućeg. *Time se bivstvovanje pod imenom egzistencije kod Fregea objektivizuje ili postvaruje, dakle redukuje na neku stvar*.

Takođe, sada iz drugog ugla postaje jasno zašto Frege ne ostavlja mogućnost mnoštvenosti načina bivstvovanja. Tamo gde se ne priznaje ontološka diferencija na *de re* ravni, unapred se zatvara mogućnost priznavanja tako nečeg poput mnoštva načina bivstvovanja na istoj.

Ipak, može se sada dovesti u pitanje opravdanost naše teze o Fregeu kao ontološkom monisti. Sama teza ontološkog monizma pretpostavlja

ontološku diferenciju u *de re* sferi, koju Frege negira. Tako da se sada ispravljamo i tvrdimo da Frege zapravo nema nikakvu ontološku tezu u našem razumevanju termina, odnosno njegova ontologija ne barata nikakvim ontološkim pojmom bivstvovanja, već čisto logičko-semantičkim, dakle ontičkim. Frege je tako pre *ontološki nihilista*, u smislu da ne priznaje da tako nečeg, poput bivstvovanja koje nije nešto bivstvujuće, u svetu ima. Odnosno, za Fregea filozofski artikulisan diskurs o bivstvovanju kao apsolutno različitom od bivstvujućeg, dozvoljava to razlikovanje samo u *de dicto* ravni. Frege ipak ne ostaje time u kantovskom okviru ograničavanja diskursa o egzistenciji na sferu subjektivnog (fenomenalnog), već, prevazilazeći je, tvrdi da na stvari *po sebi* nema tako nečeg poput egzistencije koja nije ni pojam, ni objekat, ni svojstvo, ni relacija.

Zaključno razmatranje

Polazeći od pojma ontološke diferencije i jednog „hajdegerijanskog" shvatanja ontologije, Fregeovu ontološku poziciju podelili smo na dve osnovne teze i odredili je kao semantički monizam ili redukcionizam, te ontološki nihilizam. Frege se pokazao kao semantički monista, zato što priznaje samo jedan smisao, odnosno pojam „egzistencije". Pojam „egzistencije" na *de dicto* ravni svodi se na deskripciju logičke funkcije koju egzistencijalni predikat ima u propozicijama. Pošto se diskurs o načinima bivstvovanja koji zatičemo već u prirodnom jeziku, kod Fregea svodi na diskurs o svojstvima, jer „egzistencija" ne podleže razvrstavanju na načine, tezu semantičkog monizma ujedno smo proglasili redukcionističkom.

Što se tiče *de re* ravni, pošto smo pokazali da je kod Fregea na snazi primat semantičko-logičke analize na bazi koje se fundira ontologija, njegovu poziciju smo prvo nazvali ontološkim monizmom, u smislu da prema Fregeu stvari egzistiraju ili ne egzistiraju, ali da se ne može praviti razlika među entitetima na osnovu načina na koji egzistiraju. Međutim, daljom analizom, ispostavilo se da je ovo određenje netačno, *jer Frege zapravo ne poseduje nikakav ontološki pojam egzistencije*. Tačnije, na *de re* ravni kao referencija egzistencijalnih termina ispostavlja se nezasićeni entitet, funkcija. S obzirom na ontološku diferenciju i distinkciju ontičko – ontološko, funkcije kao entiteti padaju u ravan ontičkog, te se ispostavlja da je kod Fregea na snazi redukcija egzistencije na ontičko, dakle negiranje ontološke diferencije izvan sfere jezika. Zbog negacije egzistencije kao nečeg različitog od entiteta, Fregeov pojam egzistencije bitno je ontički, odnosno ne-ontološki. Zbog toga smo Fregeovu poziciju preformulisali u ontološki nihilizam, odnosno primer implicitno ontičke ontologije.

U drugom delu rada ispitivali smo da li se Fregeove semantički zasnivanje ontologije, konkretno zadobijanje pojma egzistencije posredstvom teorije značenja i pojma broja, zapravo vrte u krugu u smislu *petitio principii*. Poslužívši se Hajdegerovim pojmom hermeneutičkog kruga i „teorije" razumevanja, pokušali smo da spasemo Fregea od optužbe za cirkularnost i pokažemo da je krug u kom se odvija zasnivanje pojma egzistencije hermeneutički, ali da te kružnosti ni sam Frege nije bio svestan. Takav manevar ispostavio se nemogućim, usled Fregeove rigidne podele na objektivno i subjektivno, prihvatanja ideala saznanja posuđenog iz prirodnih nauka, te negiranja ontološke diferencije na *de re* ravni iz koje sledi redukcionizam ontološkog na ontičko. Ovo smatramo problemom, jer Frege ne pruža eksplicitnu argumentaciju za besmislenost ili nepotrebnost diskursa o bivstvovanju kao nečemu što nekako jeste pre i nezavisno od jezika, već se takva mogućnosti isključuje na osnovu argumentacije da egzistencija nije svojstvo stvari, pod prethodnom pretpostavkom da su jedine mogućnosti karakterisanja egzistencije ili kao realnog predikata (pojma drugog reda) ili kao predikata drugog reda. Frege, dakle, ostaje „slep" za ispitivanje mogućnosti jednog ontološkog pojma bivstvovanja koji bi se, osim na kvantifikatore (ontički), mogao razvrstavati prema načinima na koje stvari bivstvuju (ontološki). Ukratko, Fregeovoj ontologiji upravo nedostaje ispitivanje mogućnosti artikulacije jednog ontološkog pojma bivstvovanja uopšte i eventualnog razvrstavanja na načine. U tom smislu, hajdegerijanski pristup ontologiji u odnosu na fregijanski, pokazuje se i eksplanatorno plodotvorniji i konzistentniji.

Literatura

Aristoteles. 1960. *Metaphysica*. Oxford: Clarendon Press.
Dummett, Michael. 1973. *Frege, Philosophy of language*. New York: Harper & Row.
Miller, J. Roger. 1926. "The Ideas as Thoughts of God." *Classical Philology* 21:317–326.
Inwagen, Peter, Van. 1977. "Ontological Arguments." *Noûs* 11(4):375–395.
Frege, Gottlob. 1891. "Funktion und Begriff." Jenaischen Gesellschaft für Medicin und Naturwissenschaft: Verlag von Hermann Pohle.
Frege, Gottlob. 1995. *Osnove aritmetike i drugi spisi*. Kruzak: Zagreb.
Hajdeger, Martin. 2007. *Bitak i vreme*. Beograd: Zavod za udžbenike.
Heidegger, Martin. 1975. *Die Grundprobleme der Phänomenologie (GA 24)*. Frankfurt am Mein: Klostermann.
Heidegger, Martin. 1982. *The Basic Problems of Phenomenology*. Indiana University Press: Bloomington.
Kant, Immanuel. 1970. *Kritika čistog uma*. Beograd: Kultura.
Potter, Michael, and Ricketts, Thomas. 2010. *The Cambridge Companion to Frege*. London: Cambridge University Press.
Tugendhat, Ernst. 1982. *Traditional and Analytical Philosophy, Lectures on the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trajkovski, Miroslava. 2015. *Misao, značenje, asptrahovanje; Fenomenološka i logička analiza u temeljima savremene filozofije (Pers, Brentano, Džejms, Frege i Huserl)*. Beograd: Institut za filozofiju – Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Williams, Christopher John Fardo. 1981. *What is Existence.* London: Clarendon Press.

Dušan D. Smiljanić

FREGE'S ONTOLOGICAL NIHILISM AND THE CIRCLE IN THE GROUNDING OF ONTOLOGY

Summary

We aim to elucidate Frege's account of existence by approaching it through the concept of the ontological difference, that is, the distinction between the ontic and the ontological, specifically from the perspective of Heideggerian ontology. The ontological difference entails a separation between being and beings, both at the linguistic level (de dicto) and at the level of things themselves (de re). At the de dicto level, the ontological difference concerns the distinction between linguistic expressions that refer to beings and their properties, and those terms that refer to the being of beings—its modes and immanent structures. At the de re level, the ontological difference pertains to the referents of these terms: on one side, we have the beings themselves along with their characteristics, a domain we refer to as ontic; on the other side, we have the being of those beings, which further differentiates into various modes of being, each possessing its own inherent structure—this domain we refer to as ontological. We will demonstrate how and why Frege's ontological position can be characterized as ontic and nihilistic, and how his semantic thesis may be interpreted as reductionist, or more precisely, monistic. Finally, we will turn to the circularity found in his project of grounding ontology in semantics, and examine whether this circularity can be understood as a case of the hermeneutic circle.

Keywords: existence, ontology, semantics, predication, ways of being, Frege, Heidegger

IV

PREVODI

Mišel Lamon i Virag Molnar

PROUČAVANJE GRANICA U DRUŠTVENIM NAUKAMA[1]

SAŽETAK
Pojam granice se u poslednje vreme nalazi u središtu uticajnih istraživačkih programa u antropologiji, istoriji, politikologiji, socijalnoj psihologiji i sociologiji. U ovom radu daje se pregled nekih od tih istraživačkih pravaca i ukazuje na dodatnu vrednost koju taj pojam sadrži, posebno u pogledu proučavanja relacionih procesa. Predstavljena je literatura o (a) društvenom i kolektivnom identitetu, (b) klasnoj, etničkoj/rasnoj i rodnoj/seksualnoj nejednakosti, (c) profesijama, znanju i nauci i (d) zajednicama, nacionalnim identitetima i prostornim granicama. Predlažu se pravci daljeg razvoja, s fokusom na odnos između društvenih i simboličkih granica, kulturne mehanizme za proizvodnju granica, razlike i hibridnosti, kao i kulturnu pripadnost i grupne klasifikacije.

KLJUČNE REČI
kultura, identitet, nejednakost, zajednica, granice

Uvod

Poslednjih godina, ideja „granica" počela je da igra važnu ulogu u nizu novih pravaca istraživanja u različitim društvenim naukama. Pojam se pojavljuje u istraživanjima o kogniciji, društvenom i kolektivnom identitetu, samerljivosti, popisnim kategorijama, kulturnom kapitalu, kulturnoj pripadnosti, položaju rasnih i etničkih grupa, hegemonoj muškosti, profesionalnim domenima, naučnim kontroverzama, grupnim pravima, imigraciji i protestnoj politici, da pomenemo samo neke od najvidljivijih primera. Štaviše, granice (*boundaries*) i njihov paran koncept, *borders*, bili su predmet više tematskih brojeva časopisa, zbornika i konferencija (Alvarez 1995). To obnovljeno interesovanje naslanja se na već etabliranu tradiciju, budući da su granice deo klasičnog pojmovnog aparata društvenih naučnika. Već u *Elementarnim oblicima religijskog života*, Dirkem (Durkheim 1982 [1912])

1 Lamont Michèle, and Virág Molnár. 2002. "The study of boundaries in the social sciences." *Annual Review of Sociology* 28:167–95, https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141107.

Prevod objavljujemo uz ljubazno odobrenje uredništva Annual Review of Sociology i Annual Reviews.

CC BY NC ND

je definisao oblast svetog u suprotnosti prema profanom. Iako je Marks često opisivao proletarijat kao negaciju kapitalističke klase, njegov *Osamnaesti brimer* (Marx 1978 [1852]) danas još uvek čitamo zbog opisa dinamike između niza različitih klasnih granica. Što se tiče Vebera, njegova analiza etničkih grupa i staleža i dalje se ističe kao jedan od najuticajnijih odeljaka *Privrede i društva* (Weber 1976 [1922]; Schwartz 1981; Lamont 2001a).

Ovo mnoštvo pravaca promišljanja pojma granice nije do sada bilo podvrgnuto pokušajima stvaranja sinteze, što ne iznenađuje. Veća integracija je poželjna jer bi mogla da olakša identifikovanje teorijski podsticajnih sličnosti i razlika u tome kako se granice povlače u raznim kontekstima i tipovima grupa, kao i na socijalno-psihološkom, kulturnom i strukturalnom planu. Dok se empirijsko istraživanje gotovo uvek tiče određene zavisne varijable ili podoblasti sociologije, usredsređivanje na same granice može dovesti do novih teorijskih uvida o čitavom nizu opštih društvenih procesa koji se javljaju u širokom spektru različitih i naizgled nepovezanih fenomena: reč je o procesima kao što su razgraničavanje (*boundary-work*), prelaženje granica (*boundary crossing*), pomeranje granica (*boundaries shifting*), kao i teritorijalizacija, politizacija, relokacija i institucionalizacija granica. Mi ne pretendujemo na to da, unutar ograničenog prostora koji nam je ovde na raspolaganju, ponudimo takvu sintezu: s obzirom na sadašnje stanje literature, takvo sumiranje je nemoguće, makar u formatu preglednog članka. Umesto toga, pokušaćemo da započnemo s raščišćavanjem terena tako što ćemo ocrtati neke od najinteresantnijih i najviše obećavajućih tokova u nekoliko disciplina. Takođe ističemo dodatnu vrednost koju pojam granica donosi konkretnim sadržinskim temama, i ukazujemo na nekoliko oblasti moguće izgradnje teorije. Ti zadaci su posebno važni zato što obrasci citiranja ukazuju da istraživači koji koriste pojam granica uglavnom nisu svesni kako se on koristi izvan njihovog specijalističkog područja, ili u drugim društvenim naukama.

Jedna opšta tema koja se provlači kroz tu literaturu u raznim disciplinama jeste nastojanje da se razume uloga simboličkih resursa (npr. pojmovnih distinkcija, interpretativnih strategija, kulturnih tradicija) u stvaranju, održavanju, osporavanju, pa i rastvaranju institucionalizovanih društvenih razlika (npr. klasnih, rodnih, rasnih, teritorijalnih nejednakosti). Kako bi se bolje shvatili ti procesi, smatramo da je korisno uvesti razlikovanje između simboličkih i društvenih granica. Simboličke granice (*symbolic boundaries*) su pojmovne distinkcije koje prave društveni akteri da bi kategorisali objekte, ljude, prakse, pa čak i vreme i prostor. One su alatke pomoću kojih se pojedinci i grupe bore i postižu saglasnost oko definicija stvarnosti. Ispitujući ih, možemo bolje shvatiti dinamičke dimenzije društvenih odnosa, jer se grupe takmiče u proizvodnji, širenju i institucionalizaciji alternativnih

sistema i principa klasifikacija. Simboličke granice takođe razdvajaju ljude u grupe i stvaraju osećaj sličnosti i grupne pripadnosti (Epstein 1992:232). One su presudno važan medijum preko kojeg ljudi stiču status i monopolišu resurse.

Društvene granice (*social boundaries*) su objektifikovani oblici društvenih razlika ispoljeni kroz nejednak pristup i nejednaku raspodelu (materijalnih i nematerijalnih) resursa i društvenih šansi. One se takođe ispoljavaju u stabilnim obrascima društvenosti, recimo u sklapanju bračnih veza (*konubijum*) i zajedničkom obedovanju (*komenzalizam*). Simboličke granice mogu poprimiti obavezujući karakter i značajno uticati na obrasce društvene interakcije tek kada oko njih postoji široka saglasnost. Štaviše, tek tada one mogu postati društvene granice, to jest, mogu, na primer, prerasti u prepoznatljive obrasce društvenog isključivanja ili klasne i rasne segregacije (Massey and Denton 1993; Stinchcombe 1995; Logan et al. 1996). Ali, simboličke i društvene granice treba posmatrati kao podjednako stvarne: one prve postoje na intersubjektivnom nivou, dok se ove druge ispoljavaju kao grupisanje pojedinaca. Uzročno posmatrano, simboličke granice se mogu posmatrati kao nužan, ali ne i dovoljan uslov za postojanje društvenih granica (Lamont 1992).

Iako odnos između simboličkih i društvenih granica leži u samom središtu literature koju ovde prikazujemo, on najčešće ostaje implicitan. Dok je ranija literatura težila da se, u neoveberijanskom maniru, usredsredi na društvene granice i procese monopolizacije, noviji radovi ukazuju na različite spojeve između simboličkih i društvenih granica. U zaključku, ukazujemo kako fokus na taj odnos može da doprinese teorijskom napretku. Takođe, formulišemo strategije kojima se ova literatura može podstaći da krene u pravcu bolje integracije pri proučavanju kulturnih mehanizama za proizvodnju granica, razlike i hibridnosti, kao i kulturne pripadnosti i grupnih klasifikacija.

Ako je pojam granica postao jedna od naših najplodnijih alatki za razmišljanje, to je delom zato što iskazuje jedan fundamentalni društveni proces, a to je relacionalnost (Somers 1994; Emirbayer 1997). Taj pojam ukazuje na fundamentalne relacione procese koji su na delu u širokom spektru predmetnih područja, od mikro do makronivoa analize. To su: (*a*) društveni i kolektivni identitet; (*b*) klasna, etnička/rasna i rodna/seksualna nejednakost; (*c*) profesije, nauka i znanje; i (*d*) zajednice, nacionalni identiteti i prostorne granice. Uzete zajedno, ove teme obuhvataju povelik deo istraživanja u vezi s granicama koje se sprovodi u antropologiji, istoriji, politikologiji, socijalnoj psihologiji i sociologiji. Pošto pokrivamo prostran intelektualni teren, naš cilj nije da pružimo iscrpan pregled, već da informišemo čitaoca o različitim trendovima u raznim oblastima. Zbog ograničenog obima,

usredsređujemo se na to kako granice deluju u društvenim odnosima i ostavljamo po strani važne pravce u rastućoj literaturi o kogniciji, posebno o prostornim, vizuelnim i vremenskim kognitivnim distinkcijama, budući da su oni nedavno prikazani (Howard 1995; DiMaggio 1997; Zerubavel 1997). Takođe, s obzirom na naš multidisciplinarni fokus, pokrivamo samo deo značajne sociološke literature o promenama u granicama – ta tema je obrađena drugde (Tilly 2001).

Društveni i kolektivni identitet

Tokom proteklih dvadeset godina, britanski i američki socijalni psiholozi koji se bave grupnom kategorizacijom i identifikacijom, proučavaju segmentaciju na „nas" i „njih". Naročito teorija socijalnog identiteta, fokusirajući se implicitno na simboličke granice, sugeriše da „pritisak da se prilikom poređenja pripadnika i nepripadnika (*in-groups/outgroups*) sopstvena grupa vrednuje pozitivno, dovodi društvene grupe do toga da nastoje da se diferenciraju jedna od druge" (Tajfel and Turner 1985:16–17). Taj proces diferencijacije ima za cilj „da se sačuva i postigne superiornost nad nepripadnikom po nekoj dimenziji" (Tajfel and Turner 1985:16–17; Hogg and Abrams 1988). Stoga je favorizovanje pripadnika sopstvene grupe uobičajeno, naročito kod grupa sa visokim statusom (Brewer and Brown 1998; Sidanius and Pratto 1999; Prentice and Miller 1999).

Teorija socijalnog identiteta posebno se bavila propusnošću onoga što smo nazvali simboličkim i društvenim granicama i efektom te dimenzije na individualne i kolektivne strategije mobilnosti. Izneta je teza da, ako se granice među grupama vide kao nepropusne, to može povećati verovatnoću društvene promene za grupe niskog statusa: one se u tom slučaju upuštaju u društveno takmičenje, koje je različito od individualne pokretljivosti (Ellemers 1993).

Štaviše, socijalni psiholozi pokazuju da se ljudi prilagođavaju svom okruženju kroz kognitivnu kategorizaciju i stereotipizaciju. Baveći se takođe simboličkim granicama, Fiske (Fiske 1998) tvrdi da su predstave o pripadnicima i nepripadnicima rezultat tog automatskog procesa, koji generiše kategorizacije po rasi i rodu. Ovo dalje utiče na to kako objašnjavamo uspeh i neuspeh: na primer, spoljašnja objašnjenja, odnosno ona koja referišu na okruženje, za razliku od unutrašnjih i individualnih objašnjenja samookrivljavanjem, više se primenjuju na muškarce nego na žene (Crocker, Major and Steele 1998).

Među sociolozima, Dženkinsovo (Jenkins 1996) izučavanje kolektivnog identiteta dopunjava rad socijalnih psihologa. On objašnjava da se kolektivni identitet konstituiše kroz dijalektičku međuigru procesa unutrašnje

i spoljašnje definicije. S jedne strane, pojedinci moraju biti kadri da sebe diferenciraju od drugih tako što će se oslanjati na kriterijume zajedništva i osećaj pripadanja unutar svoje podgrupe. S druge strane, objektifikovani kolektivni identitet nastaje tek pod uslovom da i drugi (*outsiders*) priznaju taj unutrašnji proces identifikacije (Cornell and Hartman 1997; Brubaker and Cooper 2000:14–21).

Grupne granice takođe figuriraju u studijama o ulozi koju kolektivni identitet igra u društvenim pokretima (Taylor and Whittier 1992). Meluči (Melucci 1996) naglašava središnji značaj društvenih mreža u generisanju zajedničkih definicija „nas/njih" i u kolektivnoj mobilizaciji. Slično tome, V. Gamson (Gamson 1992) pokazuje da dejstvo kolektivnog identiteta i grupnih granica na uokviravanje (*framing*) političkih pitanja varira u odnosu na sastav grupe. Mekadam i saradnici (McAdam, Torrow and Tilly 2001), sa svoje strane, koristeći ekološki pristup sličan Ebotovom (Abbott 1995), proučavaju konstituisanje društvenih aktera kroz paradigmu granice, što je za njih jedan od ključnih procesa u protestnoj politici (*contentious politics*). Oslanjajući se na brojne istorijske studije slučaja, oni pokazuju kako je formiranje kategorija društvenih aktera rezultat izmišljanja i međusobnog pozajmljivanja granica, kao i mogući rezultat susreta između do tada odvojenih i konkurentskih mreža. Njihov rad dopunjuje ono što je Tili (Tilly 1998) pisao o proizvodnji nejednakosti, gde se takođe bavi mehanizmima formiranja društvenih granica.

Potrebno je još rada da bi se integrisali psihološki, kulturni i društveni mehanizmi uključeni u proces konstruisanja granica. Sociolozi koji se bave diskriminacijom, kao što je Reskin (Reskin 2000), povezuju sistematske obrasce diskriminacije sa nesvesnim kognitivnim procesima koji daju prednost vrednovanju zasnovanom na pripadnosti statusnoj grupi (Hollander and Howard 2000; DiTomaso 2000). Ti autori analiziraju mehanizme isključivanja na mikronivou koji se prevode u šire obrasce nejednakosti. Budući da im je fokus na kognitivnim procesima, oni su manje zainteresovani za to kako dostupne kulturne sheme i strukture (Sewell 1992) uokviruju kogniciju. Komparativna istraživanja, koja osvetljavaju obrasce razlikovanja i sličnosti, mogla bi da odigraju ključnu ulogu u izvlačenju tih kulturnih shema u prvi plan (Ragin 1987).

U istom duhu, psiholozi uglavnom shvataju društvenu kategorizaciju i identifikaciju kao univerzalne društvene procese. Jedan broj kulturnih sociologa i antropologa više se bavio ostvarivanjem „rada na granicama", to jest, pitanjem koje vrste sistema tipifikacija, ili načina zaključivanja o sličnostima i razlikama, grupe koriste da bi definisale ko su. Drugim rečima, ti istraživači se više zanimaju za *sadržinske* i *interpretativne dimenzije* rada na granicama nego za intraindividualne procese. Na primer, Njuman

(Newman 1999) analizira kako radnici u prodavnicama brze hrane u Harlemu prave kontrast između sebe samih i nezaposlene sirotinje. Kefalas (Kefalas 2002) pak analizira kako bela radnička klasa u Čikagu definiše i brani samu sebe (uglavnom spram Afroamerikanaca) u jednom, kako smatraju, opasnom svetu, vodeći s velikom pažnjom računa o čistoći, negujući svoj vrt, održavajući svoju imovinu, braneći svoj kvart i veličajući svoju naciju. Kulturni sociolozi usmeravaju pažnju na to kako su granice oblikovane kontekstom, a posebno dostupnim kulturnim repertoarima, tradicijama i narativima (Somers 1994; Lamont 2000; Swidler 2001). Oni se fokusiraju na značenjske obrasce u povlačenju granica unutar i između društava, a te granice sagledavaju kao ukorenjene u društveno okruženje, umesto kao delo atomizovanih pojedinaca. Njihov rad sugeriše da se treba pozabaviti pitanjem kako su koncepcije osećanja lične vrednosti i grupnih granica oblikovane institucionalizovanim definicijama kulturne pripadnosti – što je tema koja retko kad zanima socijalne psihologe koji se bave sopstvom i identitetom (Markus and Kitayama 1991; Gecas and Burke 1995; Reicher and Hopkins 2001). To zahteva da se ispita kako se osećanje (lične) vrednosti formira u grupama niskog i visokog statusa, i uopštenije, kako se to osećanje vezuje za značenja asocirana sa različitim grupnim identitetima (Rosenfield 1998). Ova poslednja tema predmet je literature o klasnim, rasnim i rodnim granicama.

Klasna, etnička/rasna i rodna/seksualna nejednakost

Nadovezujući se na Vebera (Weber 1976 [1922]), obimna literatura o klasnim, rasnim i rodnim nejednakostima analizira zatvaranje (*closure*) između društvenih grupa (Parkin 1974). Dok je ranija literatura u središte pažnje stavljala temu zatvaranja i društvenih granica, u poslednjih dvadesetak godina značajnije mesto dobijaju simboličke granice. Što se tiče oblasti proučavanja klasnih granica, u ovom članku najviše se bavimo kulturnom potrošnjom, klasnim markerima i klasnom reprodukcijom, te pitanjem kako je sopstvo oblikovano klasnom nejednakošću, jer je o te dve teme nastala posebno obimna literatura (koju ovde samo delimično obuhvatamo). Odeljak o etničkoj i rasnoj nejednakosti raspravlja o institucionalizaciji sistema klasifikacija, pretnjama grupnom položaju i etničkom i rasnom identitetu. Odeljak o rodnoj i seksualnoj nejednakosti fokusira se na to kako rodne i seksualne kategorije oblikuju očekivanja i profesionalni život. Ta tri odeljka opisuju isti fundamentalni društveni proces na delu – proces relacione definicije identiteta i društvenog položaja, i naglašava potrebu za jednom više kumulativnom istraživačkom agendom u budućnosti (Tilly 1998).

Klasna nejednakost

Od naročitog uticaja u proučavanju klasnih granica bio je rad Pjera Burdijea i njegovih saradnika (Bourdieu and Passeron 2014 [1970]), u kojem se tvrdilo da se slabije školsko postignuće dece iz radničke klase ne može objasniti slabijim sposobnostima, već institucionalnom pristrasnošću okrenutom protiv njih. Autori sugerišu da škole vrednuju svu decu prema njihovom kulturnom kapitalu – bliskosti s kulturom vladajuće klase – i tako kažnjavaju učenike iz niže klase. Bogat rečnik, široke kulturne reference i vladanje visokom kulturom školski sistem ceni; učenici poreklom iz viših slojeva stiču te resurse u svom domaćem okruženju. Stoga, obrazovni sistem se pri selekciji nemilosrdno odnosi prema deci iz nižih klasa. Oni toga nisu svesni, budući da su i dalje omađijani kulturom dominantne klase. Oni krive sebe za sopstveni neuspeh, što ih navodi da napuste školovanje ili da se okrenu manje prestižnim obrazovnim profilima. Stoga, direktno isključivanje, prenaglašena selektivnost, samoisključivanje i prebacivanje na niže nivoe školskih karijera jesu ključni mehanizmi u reprodukciji nejednakosti i društvenih granica. Njih generišu simbolički klasni markeri – simboličke granice koje francuski obrazovni sistem ceni i koje su od suštinskog značaja u stvaranju granica društvenih klasa.

U svojoj knjizi *Distinkcija* (Bourdieu 2023 [1979]), Burdije je proširio analizu na svet ukusa i kulturnih praksi uopšte. Pokazao je kako se logika klasne borbe proteže na oblast ukusa i životnog stila i da je simbolička klasifikacija ključ za reprodukciju klasnih privilegija. Dominantne grupe generalno uspevaju u tome da legitimizuju sopstvenu kulturu i običaje kao superiorne u odnosu na prakse nižih klasa, preko opozicija kao što su otmeno/vulgarno, estetsko/praktično i čisto/nečisto. Oni na taj način sprovode „simboličko nasilje", to jest, nameću jedno posebno značenje kao legitimno, istovremeno prikrivajući odnose moći koji su temelj njegove snage (Bourdieu and Passeron 2014:15). Oni koriste svoju legitimnu kulturu da bi ocrtali kulturnu distancu i bliskost, da bi monopolisali povlastice i da bi isključili i regrutovali nove kandidate za položaje visokog statusa – prevodeći simboličku distinkciju u klasno zatvaranje. Stoga, kroz inkorporaciju habitusa ili kulturnih dispozicija, kulturne prakse imaju neizbežne i nesvesne klasifikatorne efekte, koji oblikuju društvene položaje time što definišu granice (društvenih) klasa. „Klasifikacijske borbe" za nametanje superiornosti sopstvenog pogleda na svet jednako su važne i za Burdijeov pojam „polja", definisanog kao mreža društvenih odnosa strukturisana oko takmičenja za različite úloge, kao što su akademski, umetnički ili književni ugled (Bourdieu 1984).

Obimna američka literatura koja primenjuje, proširuje i procenjuje doprinos Burdijea i njegovih saradnika pojavila se posle prevoda ovih dela

na engleski. Jedan važan ogranak usredsređivao se na kulturnu potrošnju i društvenu reprodukciju, analizirajući kako nivoi kulturnog kapitala i drugi faktori utiču na obrazovno i profesionalno postignuće (tj. granice društvenih klasa) u SAD i drugde. Drugi ogranak bavio se procesom institucionalizacije umetničkih žanrova i kategorija visoke kulture i njihovim odnosom sa organizacionim i društveno-strukturnim okruženjem (DiMaggio 1987). Treći ogranak, više kritički nastrojen, podvrgao je Burdijeovo delo sistematskoj empirijskoj proveri. Na primer, Lamon (Lamont 1992:233) je proširila pojam „rada na granicama" (Gieryn 1983) na identitet, da bi pokazala važnost moralnih granica u kulturi francuske i američke više srednje klase.

Za razliku od Burdijeovog isključivijeg fokusa na kulturni kapital i društveni položaj, Lamon se zalagala za induktivni, na intervjuima zasnovan pristup proučavanju granica društvenih klasa, kako bi se procenila propusnost i relativni značaj različitih vrsta granica (društveno-ekonomskih, moralnih, kulturnih) u različitim nacionalnim i grupnim kontekstima. Haleova (Halle 1993) studija o varijacijama među društvenim grupama u pogledu ukrašavanja doma na širem području Njujorka pokazala je da potrošnja umetnosti ne proizvodi nužno društvene granice i da je kulturna potrošnja manje diferencirana nego što nas teorija kulturnog kapitala navodi da pomislimo – budući da, na primer, sve grupe vole slike na kojima je prikazan pejzaž. On zaključuje da „veza između uključenosti u visoku kulturu i pristup krugovima dominantne klase ... nije dokazana" (Halle 1993:198). U jednom teorijskom radu, Hol (Hall 1992) je naglasio postojanje heterogenih tržišta i višestrukih vrsta kulturnog kapitala. Kritikujući ideju jednog sveobuhvatnog tržišta kulturnog kapitala, on je predložio stanovište kulturnog strukturalizma koje uzima u obzir raznolikost statusnih situacija (Lamont and Lareau 1988).

Što se tiče propusnosti kulturnih granica, Brajson (Bryson 1996), Erikson (Erickson 1996) i Piterson i Kern (Peterson and Kern 1996) takođe su predložili da je kulturna širina visoko cenjen resurs u višoj i višoj srednjoj klasi. Stoga oni osporavaju Burdijeov stav o dominantnoj klasi kao u suštini ekskluzivnoj i netolerantnoj prema drugim klasnim kulturama. Brajson (Bryson 1996) nalazi da u SAD muzička isključivost opada s obrazovanjem. Prema njenom mišljenju, kulturna tolerancija prema čitavom spektru muzičkih žanrova („sve, samo ne hevi metal") sačinjava multikulturni kapital koji je jače koncentrisan u srednjoj i višoj klasi nego u nižoj. Kako Erikson (Erickson 1996) sugeriše, iako bliskost sa visokom kulturom jeste u korelaciji sa klasom, ta kultura se ne poteže u odnosima među pripadnicima različitih klasa na radnom mestu. Na osnovu istraživanja u firmama za obezbeđenje s područja Toronta, Erikson piše da je, osim upućenosti u sport, „za koordinaciju među ljudima korisna ona kultura ... koja nije povezana s

klasom – dakle, ona koja je popularna u svakoj klasi" (Erickson 1996:248), te da je „najkorisniji opšti kulturni resurs raznovrsnost, plus dobro razvijen osećaj za to koji (kulturni) žanr treba upotrebiti u kojoj prilici" (Erickson 1996:249). Piterson i Kern (Peterson and Kern 1996) dokumentuju pomeranje kod osoba visokog statusa od snobovske isključivosti ka „omnivorskom prisvajanju" u njihovom muzičkom ukusu. U SAD, sve ove studije pozivaju na jedno multidimenzionalno razumevanje kulturnog kapitala (što je tip simboličke granice) kao osnove za povlačenje društvenih granica; oni takođe opovrgavaju Burdijeov postulat da je vrednost ukusa definisana relaciono, uz pomoć logike binarnosti, odnosno opozicija.

Nekolicina sociologa danas proučava kako je sopstvo oblikovano klasom i kako se proizvodi uz pomoć granica i razlika. Na primer, na osnovu obimnog terenskog rada sa porodicama iz siromašnog sloja, radničke i srednje klase, Laro (Lareau 2000) pokazuje važne razlike u socijalizaciji dece među društvenim klasama, pri čemu roditelji iz više srednje klase, bez obzira na to da li su crnci ili belci, eksplicitno favorizuju „usredsređeno kultivisanje" (*concerted cultivation*) i samoostvarivanje kao cilj, nasuprot stavu „prirodnog rasta" koji zagovaraju pripadnici radničke klase. Antropolog Džon Džekson (Jackson 2001) analizira kako Afroamerikanci u Harlemu shvataju i prikazuju (*perform*) simboličke klasne granice u međuljudskim odnosima u okviru iste rase. Alford Jang (Young Jr. 2001) daje detaljnu analizu identiteta siromašnih mladih crnaca i pokazuje kako oni sebi predstavljaju svoj društveni položaj u poređenju s drugima. Te studije ukazuju na ulogu relacionalnosti u definisanju identiteta. Kao i u slučaju novije literature o fluidnosti kulturnih granica, bilo bi korisno ispitati u kojoj meri ovaj proces sledi binarnu logiku, a u kojoj logiku mnogostrukih veza. Drugim rečima, treba da ispitamo da li se identiteti definišu u opoziciji prema nekom povlašćenom „Drugom", ili kroz poređenje sa više mogućih „drugih": može biti da će simboličke granice s većom verovatnoćom prerasti u društvene granice onda kada se povlače u opoziciji prema samo jednoj grupi, umesto prema više grupa, koje su često u međusobnoj konkurenciji.

Etnička/rasna nejednakost

Koncept granice je veoma važan u oblasti etničkih i rasnih nejednakosti, kao alternativa statičnijim kulturnim ili čak biološkim teorijama etničkih i rasnih razlika. Pionirski značaj tu ima rad norveškog antropologa Fredrika Barta (Barth 1997 [1969]). Bart je odbacio gledište o etnicitetu koje je naglašavalo zajedničku kulturu, u korist jednog više relacionog pristupa koji naglašava da se osećanja zajedništva definišu u opoziciji prema opaženom identitetu drugih rasnih i etničkih grupa (Hechter 1975; Horowitz 1985).

Među nekoliko novijih doprinosa inspirisanih njegovim radom, Verderi (Verdery 1994) je analizirala kako država-nacija deluje kao proizvođač razlika i kao unutrašnji homogenizator populacija (Starr 1992). Sledeći Dejvisa (Davis 1991) i druge, proučavanje proizvodnje rasnih i etničkih klasifikacija od strane države (na nivou popisnih kategorija) postalo je prava mala industrija u SAD, a to je posebno plodan teren za izučavanje pomeranja u definiciji društvenih granica. Sve donedavno, ove kategorije su prisiljavale ljude da izaberu samo jednu rasnu kategoriju, budući da se polazilo od toga da su rasne grupe uzajamno isključive (Lee 1993). Tokom poslednjih nekoliko godina, Šenon i Olzak (Shanahan and Olzak 1999) i Gans (Gans 1999) analizirali su faktore koji dovode do sve veće polarizacije između belaca i nebelaca: imigranti su navedeni da se identifikuju sa belom populacijom u odbrani svog povlašćenog tržišnog položaja ili statusa, što vodi nasilju prema nebelcima. Dok su unutargrupne granice privukle najviše naučne pažnje (v. Libersonovu [Lieberson 2000] veoma originalnu studiju obrazaca izbora imena i kako se to menjalo tokom veka), nedavno se Espiritu (Espiritu 2000) fokusirala na to kako se moralni diskurs koristi da bi se povukle simboličke linije unutar i između grupa. To podstiče na poboljšan dijalog između kulturnih sociologa i stručnjaka za imigraciju (videti i Waters 1999; Levitt 2001; Morawska 2001; u antropologiji Ong 1996).

Među proučavaocima američkog rasizma, Bobo i Hačings (Bobo and Hutchings 1996) usvajaju relacionu logiku sličnu Bartovoj, kako bi objasnili rasizam kao rezultat pretnji grupnom pozicioniranju. Međutim, oni slede Blumera (Blumer 1958) koji se zalaže za „pomeranje proučavanja i analize sa preokupacije osećanjima kao nečim što je smešteno u pojedincima, na bavljenje odnosima između rasnih grupa .... i kolektivnim procesom kojim jedna rasna grupa počinje da definiše i redefiniše drugu" (Blumer 1958:3). Taj i drugi doprinosi (Rieder 1987) ukazuju na lični interes kao izvor etničkog sukoba i na to kako su sukobi povezani sa socijalnim zatvaranjem – sa zaštitom stečenih privilegija. Takva dinamika uticala je na formiranje radničke klase u SAD (Roediger 1991). Ona je takođe predmet sve brojnijih studija koje se bave „belošću" (*whiteness*) kao neupadljivom, podrazumevanom, hegemonom rasnom kategorijom.

Ta relaciona perspektiva nalazi odjeka i u novijim radovima o izgradnji rasnog i etničkog identiteta, razmatrajući kako se ti identiteti proizvode kroz proces samodefinisanja i konstruisanja simboličkih granica i pripisivanja kolektivnog identiteta od strane drugih (Cornell and Hartmann 1997; Portes and Rumbaut 2001). Na primer, Voters (Waters 1999) je ispitivao repertoare kultura i identiteta koje karipski imigranti donose u SAD, kao i njihove strategije samopredstavljanja i granice koje povlače prema Afroamerikancima (str. 12). DiTomazo (DiTomaso 2000) baca novo svetlo

na protivljenje belaca afirmativnoj akciji posmatrajući kako belci iz srednje i radničke klase konstruišu svoja iskustva na tržištu rada u poređenju sa crncima, a naročito to da li oni i njihova deca dobijaju više pomoći nego crnci. Lamon (Lamont 2000) analizira kako opšti moralni pogledi na svet navode radnike da povlače rasne granice – beli radnici asociraju crnce sa sirotinjom i odsustvom radne etike, dok crni radnici asociraju belce sa srednjoklasnom samoživošću. I ovde je literaturi potrebna veća sistematizacija, naročito u pogledu specifikacije procesa stvaranja granica, koje se protežu od rada na simboličkim granicama do toga kako imigranti prenose društvene granice iz jedne zemlje u drugu.

Rodna i seksualna nejednakost

U literaturi o rodu često se može naići na diskusiju o granicama, definisanim kao „kompleksne strukture – fizičke, društvene, ideološke i psihološke – koje ustanovljuju razlike i sličnosti između žena i muškaraca, među ženama i među muškarcima, što oblikuje i ograničava ponašanje i stavove obe rodne grupe" (Gerson and Peiss 1985:318).

Na socijalno-psihološkom nivou, Ridžvej (Ridgeway 1997) objašnjava rodnu nejednakost pomoću interaktivnih procesa i konstrukcije granica. Ona tvrdi da mi „automatski i nesvesno rodno kategorizujemo svakog pojedinca s kojim dolazimo u dodir" i da kada se „profesionalne uloge aktiviraju u procesu percipiranja konkretne osobe, one se ugrađuju u prethodnu, automatsku kategorizaciju te osobe kao muškarca ili žene, i u skladu s time dobijaju donekle različita značenja" (Ridgeway 1997:220). Tako se za radnike muškarce veruje da su kompetentniji od žena. Oni koji narušavaju rodne granice, na primer, u pogledu normi koje regulišu organizaciju vremena, često su izloženi kažnjavanju i stigmatizaciji na radnom mestu, pa čak i kod kuće (Epstein 1988; Epstein 2000) – što su simboličke granice prevedene u društvene granice. Slično tome, u svojoj studiji kontrole nad telom (*body management*) na univerzitetskim kampusima, Martin (Martin 2001) pokazuje kako se devojke iz sestrinstava i sportistkinje suočavaju sa praksama „patroliranja granica" hegemone ženskosti (što je pojam koji preuzima od Connell 1987). Ranije studije o ostvarivanju roda takođe se prevashodno bave stvaranjem rodnih granica, iako ne koriste uvek eksplicitno taj termin (West and Zimmerman 1987).

I sociolozi su analizirali stvaranje rodno zasnovanih društvenih granica u organizacijama i profesijama (Reskin and Hartmann 1986), usredsređujući se na tzv. stakleni plafon (Epstein 1981; Kay and Hagan 1999) i strategije usmerene na to da se on probije (Lorber 1984). Održavanje granica analizira se kroz pravila koja važe za muškarce i žene koji rade u snažno

orodnjenim zanimanjima. Na primer, Vilijams (Williams 1995) pokazuje da se, u zanimanjima kao što su medicinske sestre (tehničari), muškarcima daje više manevarskog prostora i oni se brže penju uz profesionalnu lestvicu. Na opštijem planu, Tili (Tilly 1998) tvrdi da dihotomne kategorije kao što su muško i žensko (ali i crno i belo) služe dominantnim grupama da marginalizuju druge grupe i blokiraju njihov pristup resursima. On proširuje Veberovu shemu ističući razne mehanizme kojima se ovo postiže, kao što su eksploatacija ili gomilanje šansi. On tvrdi da trajna nejednakost najčešće proističe iz kumulativnih, pojedinačnih, često neprimećenih organizacionih procesa.

Sociolozi su takođe pisali o seksualnim granicama. Na primer, Stajn (Stein 1997) analizira kako su se feministkinje kolektivno suprotstavile dominantnom značenju lezbejstva i kako su se simboličke granice oko kategorije „lezbejka" menjale s promenama uticaja ovog pokreta: one su „iznova uokvirile (*reframed*) značenje [homoseksualnosti], sugerišući da su granice koje razdvajaju heteroseksualnost i homoseksualnost zapravo propusne" (Stein 1997:25), a ne esencijalizovane. Gamson (Gamson 1998) se takođe fokusira na simboličke granice i analizira kako prikazivanje gejeva u zabavnim TV programima etablira gej profesionalce iz srednje klase i one koji ne mešaju privatnu i javnu sferu, ali s druge strane delegitimiše gej pripadnike radničke klase. Brekhus (Breckhus 1996) opisuje društveno markiranje i mentalno senčenje (*mental coloring*) kao dva temeljna procesa kojima se definiše „devijantni" seksualni identitet naspram neutralnog standarda.

Rodne i seksualne razlike predstavljaju plodno tlo na kojem možemo proučavati prelaženje i pomeranje granica, kao i njihovu institucionalizaciju i rasprostiranje – upravo zato što su tu granice postale veoma sporne i zato što je dostupna bogata literatura o rodnoj socijalizaciji i reprodukciji. Kao i u slučaju studija klasnih i rasnih/etničkih granica, postoji potreba za većom sistematizacijom i teorizacijom u pogledu ovih tema. Istraživači bi isto tako trebalo da obrate posebnu pažnju na uloge koje simboličke, odnosno društvene granice igraju u stvaranju rodnih/seksualnih nejednakosti. Dok Ridžvej (Ridgeway 1997) i Tili (Tilly 1998) prave krupne korake u specifikaciji kognitivnih i društvenih mehanizama koji su uključeni u rad na rodnim granicama, slične analize potrebne su u pogledu kulturnih narativa koji su bitni u reprodukciji rodnih granica (u skladu s onim što je razvio Bler-Loj [Blair-Loy 2001] o shemama „posvećenosti porodici" i „posvećenosti radu" koje koriste žene sa karijerom u sferi finansija, ili Hejz [Hays 1996] o konceptu „intenzivnog majčinstva").

Profesije, nauka i znanje

Literatura o profesijama, nauci i društvenom znanju izuzetno dobro ilustruje korisnost pojma granica, koji se koristi da bi se razumelo kako su se profesije s vremenom razdvojile jedna od druge – stručnjaci od laika, nauka od nenauke, discipline međusobno; i uopšte, kako nastaju sistemi klasifikacije koji unose red u naš život. Fokus na te društvene granice podstiče istraživače da razviju relacionu i sistemsku (često ekološku) perspektivu na proizvodnju znanja, koja će biti osetljiva na istorijske procese i simboličke strategije u definisanju sadržaja i institucionalnih kontura profesionalne i naučne aktivnosti. Pojam granica takođe je važna alatka za mapiranje kako se modeli znanja šire iz zemlje u zemlju i deluju na lokalne ustanove i identitete. Neki (Star and Griesemar 1989; Bowker and Star 1999) prilaze granicama kao sredstvima komunikacije, a ne podele, i pokazuju kako su one veoma važne za opticaj znanja i informacija među društvenim svetovima.

Profesije i rad

Istraživanje profesija i rada uključuje neke od najuticajnijih – i danas već kanonizovanih – studija o granicama koje su nastale u poslednjih 30 godina. Zaista, pojam „profesija" se prvobitno pojavio kao problem demarkacije – to jest, problem granica – između „specijalističkih" i običnih zanimanja. Pitanje je bilo da li profesije treba definisati njihovom specifičnom zalihom znanja, kao određenu fazu u razvoju zanimanja, ili kao određeni tip institucionalne organizacije koja daje članovima kontrolu nad pristupom, obukom, akreditovanjem (*credentialing*) i procenjivanjem kvaliteta obavljanja posla. Ovo poslednje gledište naglašavalo je monopolsko zatvaranje (odnosno, povlačenje društvene granice) kao definišući element modernih profesija (Parkin 1974). Taj pristup je tvrdio da strategije koje pripadnici profesija koriste da bi definisali i institucionalizovali granice svoje profesije spram autsajdera čine suštinu „projekta profesionalizacije" (Sarfatti-Larson 1979). Ova konfliktna teorija podrazumevala je shvatanje profesionalizacije kao normativnog okvira „društvene i ideološke kontrole" (Sarfatti-Larson 1979:238).

U sličnom duhu, kritičke analize obrazovanja ispitivale su sistem provere kvalifikacija (*credentialing system*) kao mehanizam kojim se postiže monopolističko zatvaranje profesija. Kolins (Collins 1979) je našao iznenađujuće slabu korelaciju između zahteva za obrazovnim kvalifikacijama i veština i znanja koje traži samo radno mesto. Na osnovu tog empirijskog zapažanja on je tvrdio da obrazovanje služi da se budući profesionalci socijalizuju u statusne kulture povlačenjem linije između insajdera i autsajdera (Manza 1992:279). Modeli profesija zasnovani na ideji zatvaranja pokazuju dosta

sličnosti, i zapravo su integrisani u jednu opštiju teoriju o proizvodnji nejednakosti kroz društveno zatvaranje mreža (Collins 2001).

Ebot (Abbott 1988) je pomerio analitički fokus sa organizacionih formi na sadržaj profesionalnog života, i sa borbi profesionalaca protiv autsajdera na borbe među samim profesionalcima. Nasuprot modelu zatvaranja, koji je opisivao profesije kao zatvorene sisteme (u kojima je jedna profesija jasno omeđena, prirodna analitička jedinica, koja nastaje funkcionalnom specijalizacijom), Ebot je tvrdio da profesije predstavljaju otvoren, ekološki sistem u kojem pojedinačne profesije postoje u međuzavisnosti. One se međusobno takmiče za monopol nad jurisdikcijama, za legitimnost stručnosti na koju polažu pravo, a sve to zajedno čini sistem profesija koji se neprestano menja. To takmičenje obično poprima formu sporova oko granica jurisdikcije, to jest, ono se odvija kako bi se iznova povukle društvene granice između profesija.

Literatura o profesijama poklonila je manje pažnje pitanju kako se granica između stručnjaka i laika (npr. pripadnika profesije i manuelnih radnika) ostvaruje na radnom mestu. Valas (Vallas 2001) nastoji da proširi postojeću bazu istraživanja u tom pravcu, posmatrajući distinkciju između inženjera i kvalifikovanih manuelnih radnika u šest fabrika papira u vreme tehnološke promene. On vidi granice profesije kao rezultat ne samo međuprofesionalnog takmičenja *à la* Ebot, već i rasprava s podređenima na radnom mestu, budući da se zadaci koje se očekuje da pripadnici jedne, odnosno druge grupe obave, često znatno preklapaju. On prati kako kulturne granice u vidu naučnog i tehničkog znanja (obeležje obučenog inženjera) obezbeđuju mehanizam za proizvodnju društvenih granica. U isto vreme, on primećuje da je postavljanje simboličkih granica sporan proces, čiji je ishod u velikoj meri zavisan od konteksta. Njegova studija podvlači značaj proučavanja tačke susreta dominantnih i dominiranih grupa pri proizvodnji simboličkih i društvenih granica.

Nauke, discipline i znanje

Poput pripadnika profesija, naučnici su takođe želeli da se odvoje od amatera i šarlatana podizanjem granica „prave" nauke. Girin (Gieryn 1983) je skovao termin „rad na granicama" (*boundary-work*) za diskurzivne prakse kojima naučnici nastoje da pripišu odabrana svojstva naučnicima, naučnim metodima i naučnim tvrdnjama, kako bi povukli „retoričku liniju razgraničenja između nauke i neke manje autoritativne, sporedne ne-nauke" (Gieryn 1983:781; Gieryn 1995; Gieryn 1999:4–5) On tvrdi da je razgraničavanje važan resurs koji može prerasti u „stratešku praktičnu akciju" (Gieryn 1999:23) u svrhu uspostavljanja epistemičkog autoriteta. Iscrtavanje

i ponovno iscrtavanje granica nauke sastoji se od takmičenja oko verodostojnosti koje podrazumeva tri vrste rada na granicama: proterivanje (*expulsion*), širenje (*expansion*) i zaštitu autonomije. Proterivanje karakteriše sporove između suparničkih autoriteta, od kojih svaki tvrdi da upravo on predstavlja nauku. U tom kontekstu, „rad na granicama postaje sredstvo društvene kontrole" (Gieryn 1999:16) sankcionišući povredu (simboličkih) granica legitimnosti. Ekspanzija se koristi kad međusobno suparnički epistemički autoriteti nastoje da uspostave monopol nad jurisdikcijom u određenom ontološkom domenu. Najzad, razgraničavanje se mobiliše radi zaštite profesionalne autonomije od spoljašnjih sila (zakonodavaca, korporativnih menadžera) koji pokušavaju da naruše ili eksploatišu epistemički autoritet naučnika zarad sopstvenih ciljeva (*Ibid*.:5–17).

Dok je Ebot naglašavao objektivni karakter radnih zadataka koji prouzrokuju sporove oko profesionalnih jurisdikcija, Girin (Gieryn 1999:16, fn. 21) ističe snagu (fleksibilnost i često proizvoljnost) interpretativnih strategija koje se koriste u izgradnji prostora za „nauku" koja teži epistemičkom autoritetu. Inspiraciju nalazi u radu istoričara Roberta Darntona (Darnton 1984) koji prati prosvetiteljske filozofe u njihovom ambicioznom naporu da iznova iscrtaju granice sveta znanja u Didroovoj (*Denis Diderot*) *Enciklopediji.* Darnton pokazuje kako su Didro i Dalamber (*Jeand le Rond D'Alambert*) selektivno birali među elementima ranijih topografija znanja, usecajući novu liniju između poznatog i nesaznatljivog i kako je „dijagramski impuls – tendencija da se mapiraju, skiciraju, oprostore segmenti znanja" istovremeno bio i „primena moći" (Darnton 1984:193–194). Darnton (Darnton 1984) i Dejvis (Davis 1975) su dvoje među najslavnijim predstavnicima obimne literature iz kulturne istorije o simboličkim distinkcijama (iz perspektive istorijske sociologije, v. i [Zelizer 1985], o konstruisanju dece kao objekta ljubavi i izvora radne snage).

Da je rad na granicama izuzetno koristan pojam kojim se može osvetliti društvena organizacija naučnog znanja, vidi se i po tome što je uspešno primenjivan u različitim studijama slučaja. Zaista, taj proces se zapaža i u formiranju i institucionalizaciji disciplina, specijalnosti i teorijskih orijentacija unutar nauke. Girin prati promenljive granice „kartografski dvosmislenog mesta 'društvene' nauke" (Gieryn 1999:31) kroz debate koje su se vodile kasnih 1940-ih godina i koje su udarile temelje za buduće zakonom definisano područje američke Nacionalne fondacije za nauku. Mur (Moore 1996) ispituje spornu granicu između nauke i politike, pokazujući kako naučnici-aktivisti ponekad uspešno deluju s obe strane te ograde. Gaciano (Gaziano 1996) daje pregled akademskih debata o povezivanju biologije i sociologije u sklopu nastanka novog polja humane ekologije. Smol (Small 1999) analizira praksu razgraničavanja u disciplinama koje tek

nastaju, poredeći dve studije slučaja legitimisanja afroameričkih studija – na Univerzitetu Templ i Univerzitetu Harvard, što nam pomaže da shvatimo zašto se Henri Luis Gejts (Henry Louis Gates Jr.) toliko trudio da se suprotstavi afrocentričnosti. Gal i Irvajn (Gal and Irvine 1995) opisuju kako polje sociolingvistike institucionalizuje razlike između jezika i dijalekta i proizvodi jezičke ideologije koje su neodvojiv deo disciplinarnih granica. Fuler (Fuller 1991) nudi pregled kanonske istoriografije o pet društvenih nauka. On tvrdi da „granice među disciplinama obezbeđuju strukturu za čitav niz funkcija, od alokacije saznajnog autoriteta i materijalnih resursa do uspostavljanja pouzdanog pristupa nekoj vandruštvenoj stvarnosti" (Fuller 1991:302). Sve navedene studije ukazuju na prisustvo relacionih (i često političkih) procesa koji su na delu u različitim ustanovama i kontekstima.

Analitički fokus na granice takođe baca svetlo na bezbrojne paralele i međuveze razvoja profesija i disciplina. Istoričar Tomas Bender (Bender 1984) tvrdi da je stvaranje specijalizovanih i sertifikovanih zajednica diskursa, odnosno segmentirane strukture „profesionalnih disciplina", bilo delimično pokrenuto dubokim istorijskim promenama u prostornoj organizaciji američkog grada u 19. veku (kao mestu stanovanja intelektualca), koja je sve više isticala isključivanje na štetu uključivanja, segregaciju nauštrb raznolikosti. Noviji radovi o istorijskim putanjama društvenonaučnih disciplina u SAD i Evropi dokumentuju upadljive varijacije u nacionalnim profilima, ukorenjene u različitim odnosima nauka prema raznim delovima društva, kao što su država, profesionalni krugovi i tržište (Wagner et al. 1991a,b; Rueschemeyer and Skocpol 1996; Fourcade-Gourinchas 2000).

Za razliku od studija koje su do sada tretirale granice kao markere razlike, Suzan Li Star i njeni saradnici konceptualizuju granice kao tačke susreta (*interfaces*) koje omogućavaju proizvodnju znanja. Oni ovakvo razumevanje pojmovnih granica koriste da bi ispitali kako se ocrtavaju međupovezani nizovi kategorija, to jest, sistemi klasifikacije. Slažu se sa Fukoom da stvaranje shema klasifikacije pomoću postavljanja granica među kategorijama „valorizuje neku tačku gledišta, a potiskuje neku drugu" (Bowker and Star 1999:5), što odražava etičke i političke izbore i institucionalizuje razlike. Ali, oni ističu da te granice takođe deluju kao važne tačke susreta, koje omogućuju komunikaciju među zajednicama (na primer, standardizacijom). Oni predlažu termin „granični objekt" (*boundary object*) da bi opisali tačke susreta koje su ključne za razvijanje i očuvanje koherencije među društvenim svetovima (Star and Griesemer 1989:393). Granični objekti mogu biti materijalni predmeti, organizacione forme, pojmovni prostori ili procedure. U duhu uticajnog „materijalnog obrta" u studijama nauke, oni tvrde da predmeti naučnog istraživanja nastanjuju višestruke ukrštene društvene svetove, kao što su klasifikacije moćne tehnologije koje

mogu povezati hiljade zajednica. U svojoj najnovijoj studiji, Bauker i Star (Bowker and Star 1999) primenjuju tu analitičku alatku da bi razumeli na koji način sistemi klasifikacije, kao što je Međunarodna klasifikacija bolesti, rasne klasifikacije u vreme aparthejda u Južnoj Africi, Klasifikacija bolničarskih intervencija ili klasifikacija virusa omogućavaju koordinisano društveno delanje (Thenevot 1984; Boltanski and Thevenot 1991). Oni posmatraju klasifikacije kao istovremeno materijalne i simboličke, i kao ekološke sisteme u kojima se kategorije grade i često naturalizuju. Pojam graničnog objekta dozvoljava im da se nadovežu na ranije radove o nastanku i funkcionisanju sistema klasifikacija u modernim društvima (Foucault 1970; Hacking 1992; Desrosieres 1998 [1993]). Taj pojam je posebno važan zato što podvlači da su granice preduslovi ne samo za odvajanje i isključivanje nego i za komunikaciju, razmenu, premošćavanje i uključivanje, što pokazuje sličnost sa temom „omnivorstva" koju susrećemo u literaturi o klasi i kulturnoj potrošnji (Bryson 1996; Peterson and Kern 1996).

Zajednice, nacionalni identiteti i prostorne granice

Granice su oduvek važna tema u proučavanju urbanih i nacionalnih zajednica. Uistinu, kao što je još Dirkem pisao (Durkheim 1965), zajednice se i definišu segmentacijom iznutra, koliko i prostornim omeđavanjem prema spolja. Literatura o zajednicama, i onim simboličkim i onim zasnovanim na umrežavanju, fokusirala se upravo na te dimenzije, ponovo ukazujući na relacione procese koji su u njima na delu. I novija literatura o nacionalnom identitetu i izgradnji države obraća pažnju na granice (*boundaries*) i državne granice (*borders*) kako bi pokazala da mesto, nacija i kultura nisu nužno izomorfni. U njoj se takođe ističe u kojoj su meri nacionalni identitet, kao i izgradnja nacije, definisani relaciono i nastaju iz dinamičkih procesa interakcije i pregovaranja između lokalnih i nacionalnih faktora.

Zajednice

Istraživanja o razgraničavanju i zajednici mogu se razvrstati u četiri kategorije. Prvo, postoji duga tradicija istraživanja, neposredno nadahnuta Čikaškom školom studija lokalnih zajednica, koja se bavi unutrašnjim simboličkim granicama zajednica i uglavnom naglašava etiketiranje i kategorizaciju (Erikson 1966; Suttles 1968). Anderson (Anderson 1999), istražujući siromašne crnačke kvartove Filadelfije, ukazuje na unutrašnju segmentaciju sveta koji istražuje, zasnovanu na distinkcijama koje prave sami ispitanici – na primer, između „uličara" i „pristojnog sveta" (Pattillo-McCoy 1999). Od novijih studija, nekoliko istraživača usredsredilo se na

simboličke granice koje se mogu naći unutar konkretnih institucionalnih sfera, kao što su verske zajednice. Recimo, Beker (Becker 1999) proučava kako verske zajednice povlače granice između sebe i „javnosti" analizirajući diskurs širih verskih tradicija i rekonfigurisanje podele na privatno i javno koje preduzimaju lokalne kongregacije. Lihterman (Lichterman 2001) ispituje kako članovi konzervativnih i liberalnih hrišćanskih kongregacija definišu svoje veze solidarnosti sa raznim grupama, ispitujući granice, kako on kaže, njihovih definicija „društvene pripadnosti"

Drugo, jedan broj sociologa povezuje zajednice, mreže i značenjske sisteme u jedno (White 1992; Gould 1995; Tilly 1998). Na primer, Guld (Gould 1995) objašnjava različitu ulogu klase u kolektivnim mobilizacijama u Francuskoj tokom revolucije 1848. i tokom Pariske komune 1871. godine time što su u tom periodu nastali čvrsto povezani stambeni kvartovi, zbog čega je do 1871. lokalna zajednica postala važnija za mobilizaciju ljudi (str. 28). Stoga, dok je prva revolucija aktivirala granicu između radnika i buržoazije, druga je suprotstavila stanovnike Pariza i državu. Guld pokazuje da se relativni značaj pojedinih identiteta kao osnove za regrutaciju može objasniti privlačnošću različitih mreža uključenih u proizvodnju kolektivne mobilizacije. Njegov model postulira da se „smislene grupne granice zasnivaju na prisustvu (i percepciji) zajedničkih obrazaca trajnih veza" (Gould 1995:19).

Treće, postoji rastuća literatura o zajednicama koje ne podrazumevaju kontakt licem u lice. Prema Kalhunu (1991), ti indirektni odnosi uključuju odnose posredovane informacionom tehnologijom, tehnokratske organizacije i bezlična tržišta. Oni se sastoje od sveta zamišljenih ličnih veza uspostavljenih preko nekog medijuma, kao što je televizija, vizuelna i štampana reprezentacija ili tradicija (Cerulo 1997; Swidler 2001). Oni mogu biti i kolektivi velikog obima čiji su članovi „prvenstveno povezani zajedničkim identitetom, a minimalno mrežama direktno interpersonalnih odnosa – nacije, rase, klase, rodovi, republikanci, muslimani i 'civilizovani' ljudi" (Anderson 1983:96). Pojedinci u takvim kategoričkim zajednicama raspolažu zajedničkim kategorijalnim sistemima, kojima mogu diferencirati insajdere i autsajdere, i zajedničkim rečnicima i simbolima, kojima mogu da stvore zajednički identitet. Ljudi koji imaju zajedničke kategorije mogu se smatrati članovima iste simboličke zajednice, čak i ako su njihovi uslovi života međusobno veoma različiti (Hunter 1974; Wuthnow 1989; Calhoun 1991:108; Lamont 1992).

U američkoj sociologiji nalazimo velik broj uticajnih studija koje se bave simboličkim i društvenim granicama unutar takvih zajednica. Na primer, Gasfild (Gusfield 1963) tumači američki trezvenjački pokret u 19. veku kao čedo varoških protestanata koji su nastojali da ojačaju svoju društvenu

poziciju naspram urbanih katoličkih imigranata. U sličnom duhu, Luker (Luker 1984) pokazuje da američki aktivisti – protivnici i zagovornici abortusa – imaju suprotstavljena uverenja o ženskoj karijeri, porodici, seksualnosti i reprodukciji; da vode razgovor gluvih i uglavnom sebe definišu nasuprot onoj drugoj strani. Aleksander (Alexander 1992) pruža semiotičku analizu simboličkih kodova građanskog društva koja sugeriše da demokratski kôd podrazumeva jasne distinkcije između čistog i nečistog u definiciji ispravnog građanina.

Ove tri linije istraživanja o zajednicama dopunjuju više filozofske debate koje se vode u krugovima političkih teoretičara, a tiču se granica zajednice. Tokom poslednjih petnaestak godina, komunitaristi i liberali spore se oko značaja individualnih i grupnih prava, pluralizma, samoodređenja i nacionalizma (Taylor 2003 [1992]; Spinner 1994; Kymlicka 2004 [1995]). Normativni diskurs o mogućnosti liberalnog nacionalizma i progresivnog kosmopolitizma privukao je mnogo pažnje u kontekstu povišene vidljivosti politike identiteta (Ignatieff 1993; Tamir 2002 [1993]; Held 1997 [1996]). Iako ove debate retko kad uključuju empirijsko istraživanje, one su važne za našu temu jer se bave problemima društvenih granica kroz političko uključivanje i isključivanje, i fokusiraju se na odgovornost koju ljudska bića imaju prema grupama raznih „drugih".

Jedna u većoj meri kumulativna istraživačka agenda trebalo bi da uključi poređenje simboličkih i društvenih granica unutar simboličkih zajednica i zajednica zasnovanih na mrežama. Bilo bi posebno važno ustanoviti da li ova dva tipa zajednica operišu na sličan način; u kojoj meri široko dostupne sheme oblikuju iscrtavanje granica u zajednicama tipa licem u lice (Ikegami 2000:1007) i kako razgraničavanje koje generišu mediji utiče na društvene granice koje strukturiše okruženje u kojima ljudi žive i rade.

Nacionalni identitet, prostorne granice, izgradnja nacije i deteritorijalizacija

Glavni cilj sve obimnije istorijske i antropološke literature o nacionalnom identitetu i granicama jeste razbiti dugo održavanu pretpostavku o izomorfizmu mesta, nacije i kulture (Rosaldo 1989; Gupta and Ferguson 1992). Naučnici u ovoj liniji istraživanja fokusiraju se „na mesto i prostor vidljivih i doslovnih granica među državama, i simboličkih granica identiteta i kulture zahvaljujući kojima su nacije i države dva veoma različita entiteta" (Wilson and Donnan 1998:2). Oni time dalje razvijaju istraživački program koji je pokrenuo Benedikt Anderson (Anderson 1998 [1983]), koji isprva nije istraživao konkretne načine na koje pojedinci i zajednice simbolički konstruišu veze s nacijom.

Granice pružaju većini pojedinaca konkretno, lokalno i snažno iskustvo države, jer to je mesto na kojem se građanstvo (*citizenship*) na ubedljiv način sprovodi u delo (preko pasoške kontrole, na primer). Društveni doživljaj granica obuhvata formalne i neformalne veze između lokalnih i širih političkih zajednica i stoga je izuzetno dobar teren za analizu mikro i makrodimenzija nacionalnog identiteta (Lightfoot and Martinez 1995; Wilson and Donnan 1998). Primer je Salins (Sahlins 1989) koji, objašnjavajući kako su u oblasti Pirineja etnički Katalonci pretvoreni u Francuze, odnosno Špance, pokazuje da formiranje teritorijalne linije razgraničenja i nacionalnih identiteta nije samo emaniralo iz centra, već se odvijalo kao dvosmerni proces. Države nisu prosto nametnule granicu i naciju lokalnoj zajednici; seoske zajednice i njihovi stanovnici takođe su upotrebljavali naciju i njene granice u ostvarivanju lokalnih interesa. U sličnom duhu, antropolog Majkl Hercfeld (Herzfeld 2004 [1996]) poredi formalni, državno sponzorisani diskurs i lokalni, „intimni" diskurs o grčkom nacionalnom identitetu, kako bi pokazao da relativno fiksirane teritorijalne međe država i promenljive simboličke granice nacija kao moralnih zajednica često nisu kongruentne.

Relaciona konstrukcija nacionalnih sličnosti i razlika posebno je upadljiva u pograničnim područjima između država-nacija. Za Bornmana, granice prenose osećaj inherentnog dualizma i promovišu „proces ogledanja" (Borneman 1992a:17), pri čemu se konstruisanje drugosti neprekidno odvija, s obe strane granice (Berdahl 1999). U svojoj skici istorijske evolucije švedsko-danske granice, Lefgren (Löfgren 1999) pokazuje kako su se granice postepeno nacionalizovale, na primer, uvođenjem pasoša. Relacioni pristup primenjen u ovim studijama pomaže da se osvetli kako se nacionalni identitet preklapa sa drugim oblicima politizovane razlike, kao što su rasa, rod ili seksualnost. On povezuje proučavanje nacionalnog identiteta sa stvaranjem modernih subjekata i sistema društvene klasifikacije (Rosaldo 1989; Verdery 1994; Ong 1996).

Istraživači koji se bave državnim granicama (to jest, teritorijalnim razgraničenjima) kao korisnim za konstrukciju razlike obično ispituju procese izgradnje nacije. Na primer, Bornman rekonstruiše vodeće narative izgradnje nacije u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj posle 1945, podvlačeći da je „proizvodnja različitih nacija bila preduslov za njihove pretenzije na legitimnu državnost" (Borneman 1992b:45). Dok je zapadnonemačka država uspešno konstruisala narativ prosperiteta kao temelj pozitivnog nacionalnog identiteta, istočnonemačka država uglavnom je omanula u nastojanju da svojim građanima pruži jednako koherentan, a konkurentski narativ. Proces ujedinjenja zaoštrio probleme nacionalne identifikacije, budući da je doveo u pitanje ideju da su lični identitet, dom, kultura i nacija odelite,

teritorijalno odvojene celine (str. 58). Glezer (Glaeser 2000) na sličan način dokumentuje ujedinjavanje berlinske policije da bi pokazao kako je uklanjanje teritorijalne granice ostavilo gotovo netaknutom duboku podelu između nekadašnjih istočnih i zapadnih Nemaca, jer razlike nastavljaju da se reprodukuju kroz bezbroj simboličkih granica (vremenskih, čulnih, moralnih, javno/privatnih). Oslanjajući se na instrumente retorike, on takođe ukazuje na bazične mehanizme simboličkog razgraničavanja kojim se istočni i zapadni Nemci diferenciraju jedni od drugih, fokusirajući se na „projekte identifikacije sopstava" zasnovane na metaforama, metonimijama i sinegdohama (Glaeser 1995:49).

Druge studije tretiraju granice kao međuzone (*interstitial zones*) i uglavnom se bave pitanjem kako procesi dekolonizacije, globalizacije i transnacionalizacije sve više deteritorijalizuju, hibridizuju i kreolizuju nacionalne identitete (Gupta and Ferguson 1992; Alvarez 1995; Kearney 1995). Antropolozi, kojima se u poslednje vreme pridružuju i istoričari, uglavnom su se koncentrisali na pograničnu oblast između SAD i Meksika kao paradigmatski istraživački teren. Oni tretiraju granicu kao tačku kulturnog susreta tih društava koja je proizvela spektar složenih i transnacionalnih identiteta kao što su *Chicano*, *Latino* i *Hispanic*, koji se udaljavaju od monolitnijih kategorija „Meksikanaca" i „Amerikanaca" (Anzaldua 1987; Kearney 1991; Alvarez 1995; Gutiérrez 1999). Prema istoričaru Dejvidu Telenu (Thelen 1999:441), „U ovoj novoj perspektivi, granice više nisu mesta podele ljudi u odvojene sfere i suprotstavljene identitete i grupe, već postaju mesta za interakciju pojedinaca različitog porekla, za hibridizaciju, kreolizaciju i pregovaranje" (Rosaldo 1989).

Izazovi jasno definisanim i precizno omeđenim nacionalnim identitetima dolaze u formi tokova kapitala, tehnologija, robe i ljudi preko nacionalnih granica. Veći deo literature koja ispituje ove procese fokusira se na tokove ljudi, tj. imigraciju i, nešto ređe, na izbeglice (Malkki 1995). Baubek (Bauböck 1998) ispituje kako imigranti unose nove oblike kulturne raznolikosti i nove izvore teskobe u različita društva. On propituje promene u jeziku integracije i multikulturalizma u nekoliko sredina i tvrdi da međunarodni migranti zamagljuju tri vrste granica: teritorijalne granice među državama, političke granice građanstva i kulturne (simboličke) granice nacionalnih zajednica (str. 8). Brubejker (Brubaker 1992) se bavi različitim načinima na koje se građanstvo definiše u francuskoj i nemačkoj politici imigracije. On posmatra građanstvo kao pojmovno mesto ne kojem država artikuliše odnos prema „drugom" (tj. Poljacima, Jevrejima, Slovenima u Nemačkoj, Severnoafrikancima u Francuskoj). Slično, Zolberg i Long (Zolberg and Long 1999) se bave inkorporacijom imigranata u SAD i Francuskoj. Analiziraju kako se u Evropi religija, a u SAD jezik široko koriste za postavljanje simboličkih

granica između „nas" i „njih". Ovi autori ističu da su prelaženje, ublažavanje i pomeranje granica veoma bitni za pregovaranje između pridošlica i domaćina. Takođe se baveći klasifikacijama, Sojsal (Soysal 1994) i Kastorijano (Kastoryano 1996) proučavaju klasifikacije na nivou sveta i na nivou države, ne bi li ispitale kako se manjinske/migrantske grupe inkorporiraju, često nasuprot institucionalizovanim shemama o ličnosti (*personhood*) koje promovišu međunarodne organizacije. Napokon, studije transnacionalnih zajednica i dijaspora takođe problematizuju odnos između nacije, države i teritorije. Imigranti, migranti (uključujući članove transnacionalnih i profesionalnih elita), izbeglice, raseljena lica i apatridi i dalje sačinjavaju rastući deo svetske populacije (Hannerz 1992; Kearney 1995:559). Stranac, „čovek koji danas dolazi i sutra ostaje" (Simmel 2008:154) postaje koristan u ponovnom iscrtavanju granica nacionalnih identiteta.

U donekle drugačijem smeru, jedna druga linija istraživanja analizira strategije pravljenja granica među nacijama, to jest, načinima na koje zemlje definišu sebe u odnosu jednih prema drugima. Na primer, kontrastirajući Francusku i SAD, Lamon i Teveno (Lamont and Thevenot 2000) analiziraju kriterijume vrednovanja koji se pokreću u različitim komparativnim slučajevima (ekološka politika, kritika savremene umetnosti, rasizam itd) u Francuskoj i SAD. Oni pokazuju da su neki kriterijumi, kao što su tržišna načela, ljudska solidarnost ili estetika, prisutni u kulturnim repertoarima svake nacije i regije, ali u nejednakim srazmerama. Te razlike često postaju osnova za divergentne nacionalne identitete (npr. u slučaju istovremenog antimaterijalizma i antiamerikanizma koje su ispoljavali francuski stručnjaci i menadžeri (Lamont 1992). Ta relaciona logika tiče se i politike. Na primer, politika seksualnog uznemiravanja u Francuskoj se eksplicitno definiše nasuprot onome što se vidi kao američko preterivanje u političkoj korektnosti (Saguy 2001). Za razliku od antropologa koji ističu slabljenje nacionalnog kroz hibridizaciju, na primer, ove sociološke studije sugerišu trajni značaj nacionalnih granica, barem u strukturisanju dostupnih kulturnih repertoara (Lamont 2000).

Zaključak: ka unapređenju našeg razumevanja kulturnih dimenzija granica

Literatura čiji je pregled ovde ponuđen sugeriše različite tipične konfiguracije simboličkih i društvenih granica. Potreban je sveobuhvatan napor da bi se našle sličnosti, ili tipične konfiguracije, koje bi važile za različite slučajeve. Iz te tačke moći ćemo da napredujemo ka opštijim nalazima o odnosu između simboličkih i društvenih granica, uključujući i uslove pod kojima se mogu javiti razni tipovi neusklađenosti između te dve vrste granica.

Neke od pomenutih nastajućih konfiguracija sumarno se mogu opisati na sledeći način: (*a*) Simboličke granice se često koriste da bi se potvrdile, održale, normalizovale ili racionalizovale društvene granice, kao što pokazuje primer upotrebe kulturnih markera u klasnim distinkcijama (Bourdieu and Passeron 1972; Bourdieu 1984; Vallas 2001), ili kognitivnih stereotipa u rodnim nejednakostima (Epstein 2000, 1988). (*b*) Simboličke granice se, međutim, takođe upotrebljavaju da se ospori i izmeni značenje društvenih granica. Radnici u restoranima brze hrane u Harlemu ili radnička klasa u Čikagu koriste simboličke granice da bi se oduprli silaznoj društvenoj pokretljivosti (Newman 1999; Kefalas 2002). (*c*) Treba imati u vidu i razlike među društvima u pogledu tačnog načina povezivanja simboličkih sa društvenim granicama. Ista društvena granica može se spariti sa različitim simboličkim granicama, budući da su klasne distinkcije u Evropi vezane za simboličku granicu između visoke i popularne kulture (Bourdieu 1984), a u SAD za simboličku granicu između omnivora i univora (Bryson 1996, Erickson 1996, Lamont 1992, Peterson & Kern 1996). Imigranti će takođe verovatno preneti simboličke granice iz jednog kulturnog konteksta u drugi (Ong 1996; Waters 1999; Morawska 2001). (*d*) U nekim slučajevima simboličke granice mogu postati tako upadljive da zauzmu mesto društvenih granica. Primer je slučaj Nemačke, gde za nestankom društvenih granica između istočnih i zapadnih Nemaca nije usledio nestanak simboličkih granica, već je, naprotiv, došlo do njihovog jačanja (Borneman 1992b; Berdahl 1999; Glaeser 2000). Zamišljene simboličke zajednice, koje se održavaju kroz nove informacione tehnologije, organizuju se isključivo preko simboličkih granica, za razliku od zajednica zasnovanih na mrežama (Cerulo 1997; Swidler 2001).

Proučavanje međuodnosa simboličkih i društvenih granica samo je jedna moguća strategija kojom se mogu osvetliti slična analitička usmerenja širokog korpusa istraživanja. Ovde ćemo ukratko skicirati tri alternativne strategije, koje se takođe mogu primeniti da bi se sistematizovala i integrisala postojeća literatura. Prvi pristup bi se mogao fokusirati na proučavanje *svojstava* granica kao što su propusnost, značaj, trajnost i vidljivost, i mogao bi ispitivati uslove pod kojima granice poprimaju ove ili one karakteristike. U literaturi o profesijama i nauci, kao i u opusu Burdijea (Bourdieu 1984), često se postulira da se identifikacija uglavnom odvija kroz isključivanje, da su granice važne i da se uglavnom tiču demarkacije. Umesto toga, Lamon (Lamont 1992), Brajson (Bryson 1996), Erikson (1996) i Piterson i Kern (Peterson and Kern 1996) postavili su ovo kao empirijsko pitanje, proučavajući nivoe tolerancije, isključivosti i kulturnog „omnivorstva". U istom pravcu, novija antropološka literatura naglasila je propusnost društvenih granica i procese hibridizacije. Teritorijalne granice se sada poimaju kao

međuzone koje proizvode liminalnost i kreolizaciju. Još mnogo se mora uraditi u smislu ispitivanja uslova pod kojima granice generišu diferencijaciju, ili se brišu, proizvodeći hibridnost ili nove oblike kategorizacije. Štaviše, poroznost granica treba proučavati sistematski, tako da obuhvati različite linije podele – klasne, rasne/etničke, rodne/seksualne.

Drugi pristup bi mogao da se poduhvati sistematskog katalogizovanja ključnih *mehanizama* asociranih sa aktiviranjem, održavanjem, transpozicijom ili pak osporavanjem, premošćavanjem, prelaženjem i rastvaranjem granica. Pregledana literatura sugeriše nekoliko mehanizama središnjih za proizvodnju granica. Na kognitivnoj/sociopsihološkoj strani, na primer, Ridžvej (Ridgeway 1997) i Dženkins (Jenkins 1996) opisuju procese stereotipiziranja, samoidentifikacije i kategorizacije. Na nivou diskursa, Glezer (Glaeser 2000) primenjuje retoriku da bi ukazao na mehanizme identifikacije sopstva kao što su metonimija, metafora i sinegdoha, a Girin (Gieryn 1983) opisuje „takmičenja oko kredibiliteta" u nauci koja poprimaju oblik isterivanja, ekspanzije i zaštite autonomije. Bauker i Star (Bowker and Star 1999) i Teveno (Thevenot 1984), sa svoje strane, fokusiraju se ne samo na isključujuće aspekte granica, već i na njihovu ulogu u povezivanju društvenih grupa i omogućavanju koordinacije.[2] Kao što je Tili (Tilly 1998) sistematizovao mehanizme uključene u proizvodnju društvenih granica, postoji potreba za iscrpnijim razumevanjem kulturnih mehanizama, kao i njihove artikulacije sa društvenim i kognitivnim mehanizmima (o ovom poslednjem v. i McAdams et al. 2001). Fokusiranje na takve apstraktne mehanizme pomoći će nam da napredujemo dalje od proste akumulacije nepovezanih studija slučaja, što se često događa u istraživanjima klase, rase i roda. Isto tako, bolje razumevanje uticaja koji *sadržaj* simboličkih granica ima na konstruisanje kognitivnih i društvenih granica mogao bi biti istinski doprinos kulturne sociologije drugim, više društvenostrukturno orijentisanim područjima sociološke analize. Time bi se dodala i nova dimenzija nedavnim pokušajima redefinisanja klasne analize (Grusky and Sorensen 1998; Portes 2001).

Treći pristup mogao bi da integriše postojeću literaturu fokusiranjem na temu kulturne pripadnosti. Pojam granice je ključan za analizu načinā na koje društveni akteri konstruišu grupe kao međusobno slične ili različite i kako to oblikuje njihovo razumevanje sopstvenih odgovornosti prema

2 Simboličke granice u društvenonaučnim i humanističkim disciplinama (naročito u pogledu zajedničkih predstava o tome koji su radovi „vrhunski" a koji „ne toliko izuzetni") jeste oblast koordinacije koja je do sada bila zanemarena, a koja bi mogla duboko da obogati naše razumevanje razlika i sličnosti između više interpretativnih i više empirijski zasnovanih akademskih područja (kao i onih višedisciplinarno određenih i onih interdisciplinarnih). (Lamont and Guetzkow 2001)

takvim grupama (Lamont 2000). U skladu s novijim studijama procesa sameravanja koje analiziraju kako se entiteti porede primenom različitih mernih sistema (Espeland and Stevens 1998), mi se zalažemo za jednu razrađeniju fenomenologiju grupne klasifikacije, to jest, kako pojedinci misle o sebi kao ekvivalentnim i sličnim, ili kompatibilnim sa drugima (Lamont 2001b, Lamont et al. 2001); i kako oni „odigravaju" (*perform*) svoje razlike i sličnosti (Jackson 2001). Treba posebno da se fokusiramo na skrivene pretpostavke u pogledu mernih instrumenata koje koriste više i niže statusne grupe, što je tema koja je do danas uglavnom bila ignorisana. Na primer, mogli bismo detaljno ispitivati kako crnci vide sebe kao slične ili različite od drugih rasnih grupa, kako opovrgavaju rasne stereotipe, i kada to čine (Lamont and Molnar 2001). Isto tako, trebalo bi da razmotrimo u kojoj meri grupe veruju da je za njih nužno da se „brinu o svojima" ili pak usvajaju više univerzalistički stav – na osnovu različitih metrika kompatibilnosti i zajedništva/sličnosti. Tako bi proučavanje simboličkih granica napravilo korak napred ka tome da se istovremeno bavi uključivanjem i isključivanjem, ka sociologiji „svakodnevnog kosmopolitizma" – da pozajmimo izraz iz rečnika političke teorije, i ka sociološkom razumevanju raspodele različitih koncepcija i praksi univerzalizama i partikularizama (duž linija koje je zacrtao Hajmer [Heimer 1992]). Time bi se takođe pružila korisna dopuna obimnoj literaturi o egalitarnoj retorici koju proizvode antiklasistički, antirasistički i antiseksistički društveni pokreti u SAD i drugde.

Prevela *Ivana Spasić*

Literatura

Abbott, Andrew. 1988. *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.

Abbott, Andrew. 1995. "Things of Boundaries." *Social Research: An International Quarterly* 62(4):857–882.

Alexander, C. Jeffrey. 1992. "Citizens and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society." Pp. 289–308 in *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, edited by M. Lamont, and M. Fournier. Chicago: The University of Chicago Press.

Alvarez, Robert. 1995. "The Mexican-US Border: The Making of an Anthropology of Borderlands." *Annual Review of Anthropology* 24(1):447–470.

Anderson, Benedikt. 1998 [1983]. *Nacija: zamišljena zajednica: razmatranja o poreklu i širenju nacionalizma*. Prevele N. Čengić i N. Pavlović. Beograd: Plato.

Anderson, Elijah. 1999. *Code of the Street. Decency, Violence, and the Moral Life of the Inner City*. New York: W. W. Norton & Company.

Anzaldua, Gloria. 1987. *Borderlands, La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute books.

Barth, Fredrik. 1997 [1969]. „Etničke grupe i njihove granice". Str. 211–259 u *Teorije o etnicitetu*, priredili F. Putinja i Ž. Stref-Fenar. Preveo A. Mimica. Beograd: XX vek.

Bauböck, Rainer. 1998. "The Crossing and Blurring of Boundaries in International Migration Challenges for Social and Political Theory." Pp. 17–52 in *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, edited by. R Bauböck, and J. Rundell. Brookfield: Ashgate.

Becker, Penny. 1999. *Congregations in Conflict: Cultural Models of Local Religious Life*. New York: Cambridge University Press.

Bender, Thomas. 1984. "The Erosion of Public Culture: Cities, Discourses, and Professional Disciplines." Pp. 84–107 in *The Authority of Experts: Studies in History and Theory*, edited by T. L. Haskell. Bloomington: Indiana University Press.

Berdahl, Daphne. 1999. *Where the World Ended: Reunification and Identity in the German Borderland*. Berkeley: University of California Press.

Blair-Loy, Mary. 2001. "Cultural Constructions of Family Schemas: The Case of Women Finance Executives." *Gender and Society* 15(5):687–709.

Blumer, Herbert. 1958. "Race Prejudice as a Sense of Group Position." *The Pacific Sociological Review* 1(1):3–7.

Bobo, Lawrence, and Hutchings, L. Vincent. 1996. "Perceptions of Racial Group Competition: Extending Blumer's Theory of Group Position to a Multiracial Social Context." *Amercan Sociological Review* 61(6):951–72.

Boltanski, Luc and Laurent Thevenot. 1991. *De la Justification: Les Économies de la Grandeur*. Paris: Gallimard.

Borneman, John. 1992a. *Belonging in the Two Berlins: Kin, State, Nation*. New York: Cambridge University Press.

Borneman, John 1992b. "State, Territory, and Identity Formation in the Postwar Berlins, 1945–1989." *Cultural Anthropology* 7(1):45–63.

Bourdieu, Pierre. 2023. [1979]. *Isticanje razlike: Društvena kritika moći suđenja*. Prevela M. Pajević. Loznica: Karpos.

Bourdieu, Pierre. 1988. *Homo Academicus*. Translated by P. Collier. Stanford, CA: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre, and Jan-Claude Passeron. 2014. *Reprodukcija: elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema*. Prevela S. Miletić. Beograd: Fabrika knjiga.

Bowker, Geoffrey and Susan L. Star. 1999. *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*. Cambridge, MA: MIT Press.

Brekhus, Wayne. 1996. "Social Marking and the Mental Coloring of Identity: Sexual Identity Construction and Maintenance in the United States." *Sociological Forum* 11:497–521.

Brewer, B. Marilynn and Richard J. Brown. 1998. "Intergroup Relations." Pp. 554–94 in *The Handbook of Social Psychology*, edited by D. T. Gilbert, S.T. Fiske, and G. Lindzey. New York: McGraw-Hill.

Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Brubaker, Rogers, and Frederick Cooper. 2003 [2000]. „S onu stranu 'identiteta'". *Reč* 69(15):405–451.

Bryson, Bethany. 1996. "Anything but Heavy Metal: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes." *American Sociological Review* 61(5):884–899.

Calhoun, Craig. 1991. "Indirect Relationships and Imagined Communities: Large-Scale Social Integration and the Transformation of Everyday Life." Pp. 95–121. in *Social Theory for a Changing Society*, edited by P. Bourdieu, J. S. Coleman, and Z. W. Coleman. Boulder: Westview Press.
Cerulo, Karen. 1997. "Identity Construction: New Issues, New Directions." *Annual Review of Sociology* 23:385–409.
Collins, Randall. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
Collins, Randall. 2005. *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
Connell, W. Raewyn. 1987. *Gender and Power*. Stanford, CA: Stanford University Press.
Cook, S. Cook, Gary A. Fine, and James S. House. 1995. *Sociological Perspectives in Social Psychology*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
Cornell, Stephen, and Douglas Hartmann. 1997. *Ethnicity and Race. Making Identity in a Changing World*. Thousand Oaks, CA: Pine Fore.
Crocker Jennifer, Brenda Major, and Claude Steele. 1998. "Social Stigma." Pp. 504–553 in *The Handbook of Social Psychology*, edited by D. T. Gilbert, S.T. Fiske, and G. Lindzey. New York: McGraw-Hill.
Darnton, Robert. 1984. "Philosophers Trim the Tree of Knowledge: The Epistemological Strategy of the Encyclopedie." Pp. 191–215 in *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, edited by R. Darnton. New York: Basic Books.
Davis, F. James. 1991. *Who's Black? One Nation's Definition*. University Park: Penn State University Press.
Davis, Z. Natalie. 1975. *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford, CA: Stanford University Press.
Desrosières, Alain. 1998 [1993]. *The Politics of Large Numbers: A History of Statistical Reasoning*. Translated by C. Naish. Cambridge, MA: Harvard University Press.
DiMaggio, Paul. 1987. "Classification in Art." *American Sociological Review* 52(4):440–55.
DiMaggio, Paul. 1997. "Culture and Cognition." *Annual Review of Sociology* 23:263–87.
DiTomaso, Nancy. 2000. "Why Anti-Discrimination Policies are Not Enough: The Legacies and Consequences of Affirmation Inclusion—for Whites." Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, August 16, Washington, DC.
Jenkins, Emile. 1982 [1912]. *Elementarni oblici religijskog života*. Preveo A. Mimica. Beograd: Prosveta.
Ellemers, Naomi. 1993. "The Influence of Social Structural Variables on Identity Management Strategies." *European Review of Social Psychology* 4:27-57.
Emirbayer, Mustafa. 1997. "Manifesto for a Relational Sociology." *American Journal of Sociology* 103(2):281–318.
Epstein, F. Cynthia. 1981. *Women in Law*. New York: Basic Books.
Epstein, F. Cynthia. 1992. "Tinker-Bells and Pinups: The Construction and Reconstruction of Gender Boundaries at Work." Pp. 232–256 in *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, edited by M. Lamont, and M. Fournier. Chicago: The University of Chicago Press.
Epstein, F. Cynthia. 1988. *Deceptive Distinctions. Sex, Gender, and Social Order*. New Haven, CT: Yale University Press

Epstein, F. Cynthia. 2000. "Border Crossings: The Constraints of Time Norms in the Transgression of Gender and Professional Roles." Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, August 16, Washington, DC.
Erickson, Bonnie. 1996. "Culture, Class, and Connections." *American Journal of Sociology* 102(1):217–51.
Erikson, Kai. 1966. *Wayward Puritans. A Study in the Sociology of Deviance*. New York: Wiley.
Espeland, N. Wendy, and Mitchel L. Stevens. 1998. "Commensuration as a social process." *Annual Review of Sociology* 24:313–43.
Espiritu, L. Yen. 2000. "'We Don't Sleep Around Like White Girls Do:' Family, Culture, and Gender in Filipina American Lives." *Signs* 26(2):415–440.
Fiske, T. Susan. 1998. "Stereotyping, Prejudice, and Discrimination." Pp. 357-411 in *The Handbook of Social Psychology*, edited by D. T. Gilbert, S.T. Fiske, and G. Lindzey. New York: McGraw-Hill.
Foucault, Michel. 1970. *The Order of Things: An Archeology of the Human Sciences*. London: Tavistock.
Fourcade-Gourinchas, Marion. 2000. "The National Trajectories of Economic Knowledge: Discipline and Profession in the United States, Great Britain and France." PhD Thesis, Harvard University, Cambridge.
Fuller, Steve. 1991. "Disciplinary Boundaries and the Rhetoric of the Social Sciences." *Poetics Today* 12(2):301–5.
Gal, Susan, and Judith T. Irvine. 1995. "The Boundaries of Languages and Disciplines: How Ideologies Construct Difference." *Social Research: An International Quarterly* 62(4):967–1001.
Gamson, Joshua. 1998. *Freaks Talk Back. Tabloid Talk Shows and Sexual Nonconformity*. Chicago: University of Chicago Press.
Gamson, William. 1992. *Talking Politics*. New York: Cambridge University Press.
Gans, Herbert. 1999. "The Possibility of a New Racial Hierarchy in the Twenty-First Century United States." Pp. 371–390 in *The Cultural Territories of Race: Black and White Boundaries*, edited by M. Lamont. Chicago: University of Chicago Press.
Gaziano, Emanuel. 1996. "Ecological Metaphors as Scientific Boundary-Work: Innovation and Authority in Interwar Sociology and Biology." *American Journal of Sociology* 101(4):874–907.
Gecas, Viktor, and Peter J. Burke. 1995. "Self and Identity." Pp. 41–67 in *Sociological Perspectives on Social Psychology*, edited by K. S. Cook, G.A. Fine, and J. S. House. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
Gerson, M Gerson, and Kathy Peiss. 1985. "Boundaries, Negotiation, Consciousness: Reconceptualizing Gender Relations." *Social Problems* 32(4):317–31.
Gieryn, F. Thomas. 1983. "Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Interests of Scientists." *American Sociological Review* 48(6):781–95.
Gieryn, F. Thomas. 1995. "Boundaries of Science." Pp. 393–443 in *Handbook of Science and Technology Studies*, edited by S. Jasanoff, G. Markle, J. Petersen, and T. Pinch. Thousand Oaks, CA: Sage.
Gieryn, F. Thomas. *Cultural Boundaries of Science: Credibility on the Line*. Chicago: University of Chicago Press.

Gilbert, T. Daniel, Susan T. Fiske, and Gardner Lindszey, eds. 1998. *Handbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill.
Gilens, Martin. 1999. *Why Americans Hate Welfare: Race, Media, and the Politics of Antipoverty Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
Glaeser, Andreas. 2000. *Divided in Unity: Identity, Germany and the Berlin Police*. Chicago: Chicago: University of Chicago Press.
Gould, V. Roger. 1995. *Insurgent Identities. Class, Community, and Protest in Paris from 1848 to the Commune*. Chicago: University of Chicago Press.
Grusky, B. David, and Jesper B. Sorensen. 1998. "Can Class Analysis Be Salvaged?" *American Journal of Sociology* 103(5):1187–1234.
Gupta, Akhil, and James Ferguson. 1992. "Space, Identity, and the Politics of Difference." *Cultural Anthropology* 7(1):6–24.
Gusfield, Joseph. 1963. *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement*. Urbana: University of Illinois Press.
Gutierrez, G. David. 1999. "Migration, Emergent Ethnicity, and the 'Third Space': The Shifting Politics of Nationalism in Greater Mexico." *The Journal of American History* 86(2):481–518.
Hacking I. 1992. "World Making by Kind Making: Child Abuse for Example." Pp. 180–238. in *How Classification Works: Nelson Goodman among the Social Sciences*, edted by M. Douglas, and D. H. Hull. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Hall, J. Ray. 1992. "The Capital(S) of Cultures: A Nonholistic Approach to Status Situations: Class, Gender, and Ethnicity." Pp. 257–88 in *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, edited by M. Lamont, and M. Fournier. Chicago: The University of Chicago Press.
Halle, David. 1993. *Inside Culture. Art and Class in the American Home*. Chicago: The University of Chicago Press.
Hannerz, Ulf. 1992. *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
Hays, Sharon. 1996. *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
Hechter, Michael. 1975. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. Berkeley: University of California Press.
Heimer, A. Carol. 1992. "Doing Your Job and Helping Your Friends: Universalistic Norms About Obligations to Particular Others in Networks." Pp. 143–64 in *Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*, edited by N. Nohria, and R. G. Eccles. Boston: Harvard Business School Press.
Held, David. 1997 [1995]. *Demokratija i globalni poredak: od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini*. Preveli R. Nakarada i M. Pečujlić. Beograd: Filip Višnjić.
Herzfeld, Michael. 2004 [1996]. *Kulturna intimnost: socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Prevela S. Glišić. Beograd: XX vek.
Hogg, A. Michael, and Dominic Abrams. 1988. *Social Identification*. London: Routledge.
Hollander, A. Jocelyn, and Judith A. Howard. 2000. "Social Psychological Theories on Social Inequality." *Social Psychology Quarterly* 63(4):338–51.
Horowitz, L. Donald. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Howard, A. Judith. 1995. "Social Cognition." Pp. 90-117 in *Sociological Perspectives on Social Psychology*, edited by K. S. Cook, G.A. Fine, and J. S. House. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
Hunter, Albert. 1974. *Symbolic Communities: The Persistence and Change of Chicago's Local Communities*. Chicago: The University of Chicago Press.
Ignatieff, Michael. 1993. *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. New York: Farrar, Straus & Giroux
Ikegami, Eiko. 2000. "A Sociological Theory of Publics: Identity and Culture as Emergent Properties in Networks." *Social Research* 67(4):989–1029.
Jackson, L. John. 2001. *Harlemworld: Doing Race and Class in Contemporary Black America*. Chicago: The University of Chicago Press.
Jenkins, Richard 1996. *Social Identity*. London: Routledge.
Kastoryano, Riva. 2001 [1996]. *Negotiating Identities: States and Immigrants in France and Germany*. Translated by B. Harshav. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Kay, Fiona, and John Hagan 1999. "Cultivating Clients in the Competition for Partnership: Gender and the Organizational Restructuring of Law Firms in the 1990s." *Law & Society Review* 33(3):517–56.
Kearney, Michael. 1991. "Borders and Boundaries of State and Self at the End of the Empire." *Journal of Historical Sociology* 4(1):52–74.
Kearney, Michael. 1995. "The Local and the Global: The Anthropology of Globalization and Transnationalism." *Annual Review of Anthropology* 24:547–65.
Kefalas, Maria. 2002. *The Last Garden: Culture and Place in a WhiteWorking Class Chicago Neighborhood*. Berkeley: University of California Press.
Kymlicka, Will. 2004 [1995]. *Multikulturalizam: multikulturno građanstvo*. Preveo S. Divjak. Podgorica/Zagreb: CI i Jesenski i Turk.
Lamont, Michèle. 2000. *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press, NewYork: Russell Sage Found.
Lamont, Michèle. 2001a. "Symbolic Boundaries." in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, edited by N. Smelser, and P. Baltes. Oxford: Elsevier.
Lamont, Michèle. 2001b. "Culture and Identity." Pp. 171–85 in *Handbook of Sociological Theory*, edited by J. Turner. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publi.
Lamont, Michèle, and Marcel Fournier. eds. 1992. *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. Chicago: The University of Chicago Press.
Lamont, Michèle, and Joshua A. Guetzkow. 2001. "Evaluating Interdisciplinary Scholarship." *Social Science Research Council* 1(3–4):12–13.
Lamont, Michèle, and Annete Lareau. 1988. "Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments." *Sociological Theory* 6(2):153–68,
Lamont, Michèle, and Virág Molnar. 2001. "How Blacks Use Consumption to Shape Their Collective Identity: Evidence from African-American Marketing Specialists." *Journal of Consumer Culture* 1(1):31–35.
Lamont, Michèle, Ann Morning, and Margita Mooney. 2001. "Particular Universalisms: North African Immigrants Respond to French Racism." *Ethnic and Racial Studi*es 25(3):390–414.

Lamont, Michèle, and Laurent Thevenot. eds. 2000. *Rethinking Comparative Cultural Sociology: Repertoires of Evaluation in France and the United States*. New York/London: Cambridge University Press, Paris: Presses Maison Sci. l'Homme.
Lareau, Annete. 2000. "Contours of Childhood: Social Class Differences in Children's Daily Lives." Working Paper, Center for Working Families. Berkeley: University of California Press.
Lee, M. Sharon. 1993. "Racial Classification in the U.S. Census: 1890–1990." *Ethnic and Racial Studies* 16:75–94.
Levitt, Peggy. 2001. *The Transnational Villagers*. Berkeley: University of California Press.
Lichterman, Paul. 2005. *Elusive Togetherness*. Princeton: Princeton University Press.
Lieberson, Stanley. 2000. *A Matter of Taste: How Names, Fashions, and Culture Change*. New Haven, CT: Yale University Press.
Lightfoot, G. Kent, and Antoinette Martinez. 1995. "Frontiers and Boundaries in Archeological Perspective." Annual *Review of Anthropology* 24:471–92.
Löfgren, Orvar. 1999. "Crossing Borders: The Nationalization of Anxiety." *Ethnologia. Scandinavica* 29:1–27.
Logan, R. John, Alba, D. Richard, and Shu-Yin Leung. 1996. "Immigrant Access to White Suburbs: A Multiregion Comparison." *Social Forces* 74:851–81.
Lorber, Judith. 1984. *Women Physicians. Careers, Status and Power*. New York: Tavistock.
Luker, Kristen. 1984. *Abortion and the Politics of Motherhood*. Berkeley: University of California Press.
Malkki, Lisa. 1995. *Purity and Exile: Violence, Memory and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: The University of Chicago Press.
Manza, Jeffrey. 1992. "Classes, Status Groups, and Social Closure: A Critique of Neo-Weberian Social Theory." Current *Perspectives in Social Theory* 12:275–302.
Markus, R. Hazel, and Shinobu Kitayama. 1991. "Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion and Motivation." *Psychological Review* 98:224–53.
Martin, Karin. 2001. "Engaging Hegemonic Femininity: Gender and Appearance on Campus." Paper presented at University of Michigan Sociology Colloquium, March, Ann Arbor, MI.
Marx, K. 1979 [1852]. „Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea." u *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, priredili A. Dragičević, V. Mikecin i M. Nikić. Preveo H. Klajn. Zagreb: Stvarnost.
Massey, S. Douglas, and Nancy A. Denton. 1993. *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
McAdam, Doug, Sidney D. TarrowS, and Charles Tilly. 2001. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
Melluci, Alberto. 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
Moore, Kelly. 1996. "Organizing Integrity: American Science and the Creation of Public Interest Organizations, 1955–1975." *American Journal of Sociology* 101(6):1592–627.
Morawska, Ewa. 2001. "Cultural Repertoires' in a Structuration Process. Theoretical and Research Implications." Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, August 16, Anaheim, CA.

Newman, S. Kathrine. 1999. *No Shame in My Game: The Working Poor in the Inner City*. New York: Knopf.
Nippert-Eng, Christena. 1995. *Home and Work*. Chicago: The University of Chicago Press.
Ong, Aihwa. 1996. "Cultural Citizenship as Subjectmaking. Immigrants Negotiate Racial and Cultural Boundaries in the United States." *Current Anthropology* 37(5):737–62.
Parkin, Frank. 1974. "Strategies of Closure in Class Formation." Pp. 1–18 in *The Social Analysis of Class Structure*, edited by F. Parkin. London: Tavistock
Pattillo-McCoy, Mary. 1999. *Black Picket Fences: Privilege and Peril among the Black Middle Class*. Chicago: The University of Chicago Press.
Peterson RA, Kern R. 1996. "Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore." *American Sociological Revi*ew 61(5):900–907.
Portes, Alejandro. 2001. "Leaving the Ancestors Behinds: The Case for a Flexible Approach to Class Analysis." Political *Power and Social Theory* 14:333–345.
Portes, Alejandro, and Rubén G. Rumbaut. 2001. *Legacies. The Story of the Immigrant Second Generation*. Berkeley: University of California Press.
Prentice A. Deborah, and Dale T. Miller T. 1999. *Cultural Divides: Understanding and Overcoming Group Conflicts*. New York: Russell Sage Foundation.
Ragin C. Charles. 1987. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley: University of California Press.
Reicher, Stephen, and Nick Hopkins. 2001. "Psychology and the End of History. A Critique and a Proposal for the Psychology of Social Categorization." *Political Psycho*logy 22(2):383–407.
Reskin B. Barbara. 2000. "Theorizing Employment Discrimination." Paper presented at Inequality Summer Institute, Multidisciplinary program on Inequality and Social Policy, June 14–16, Cambriddge, MA.
Reskin B. Barbara, and Heidi Hartmann. eds. 1986. Women's Work, Men's Work: Sex Segregation on the Job. Washington, DC: National Academic Press.
Ridgeway CL. 1997. "Interaction and the Conservation of Gender Inequality: Considering Employment." American *Sociological Review* 62(2):218–35.
Rieder, Jonathan. 1985. *Canarsie: The Jews and Italians of Brooklyn against Liberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Roediger, David. 1991. *The Wages of Whiteness: Race and the Making of the American Working Class*. London: Verso.
Rosaldo, Renato. 1993. *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press.
Rosenfield, Sarah. 1998. "Social Inequality and the Self." Paper presented at Culture and Inequality Workshop, Departemnt of Sociology, Princeton University. Princeton, NJ.
Rueschemeyer D, and Theda Skocpol. eds. 1996. *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Saguy, Abigail. 2002. *Defining Sexual Harassment in France and the United States*. Berkeley: University of California Press.
Sahlins, Peter. 1989. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press.
Sarfatti-Larson, Magali. 1979. *The Rise of Professionalism*. Berkeley: University of California Press.
Schwartz, Barry. 1981. *Vertical Classification. A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge*. Chicago: University of Chicago Press.

Sewell, H. William. 1992. "A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation." *American Journal of Sociology* 98(1):1–29.
Shanahan, Suzzane, and Susan Olzak. 1999. "The Effects of Immigrant Diversity and Ethnic Competition on Collective Conflict in Urban America: An Assessment of Two Moments of Mass Migration, 1869–1924 And 1965–1993." *Journal of American Ethnic History* 18(3):30–64.
Sidanius, Jim, and Felcia Pratto. 1999. *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. New York: Cambridge University Press.
Simmel, G. 2008. „Stranac" Str. 154-160 u *Georg Zimel 1858-1918*, priredio D. Marinković. Novi Sad: Mediterran.
Small, L. Mario. 1999. "Departmental Conditions and the Emergence of New Disciplines: Two Cases in the Legitimation of African-American Studies." *Theory and Society* 28:659–707.
Somers, R. Margaret. 1994. "Reclaiming the Epistemological 'Other': narrative and the social constitution of identity." Pp. 37–99 in *Social Theory and the Politics of Identity*, edited by C. Calhoun. Cambridge, MA: Blackwell.
casal, Yasemin. 1994. *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
Spinner, Jeff. 1994. *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity, and Nationality in the Liberal State*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
Star, L. Susan, and James R. Griesemer. 1989. "Institutional Ecology, 'Translations' and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–1939." *Social Studies of Science* 19(3):387–420.
Starr, Paul. 1992. "Social Categories and Claims in the Liberal State." *Social Research* 59:262–295.
larson, Arlene. 1997. *Sex and Sensibility: Stories of a Lesbian Generation*. Berkeley: University of California Press.
Stinchcombe, L. Arthur. 1995. *Sugar Island Slavery in the Age of Enlightenment: The Political Economy of the Caribbean World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Suttles, Gerald. 1968. *The Social Life of the Slum*. Chicago: University of Chicago Press.
Swidler, Ann. 2001. *Talk of Love: How Culture Matters*. Chicago: University of Chicago Press.
Tajfel, Henri, and Jogn C. Turner. 1985. "The Social Identity Theory of Intergroup Behavior." Pp. 7–24 in *Psychology of Intergroup Relations*, edited by S. Worchel, and W.G. Austin. Chicago: Nelson- Hall
Tamir, Yael. 2002 [1993]. *Liberalni nacionalizam*. Preveo M. Đurković. Beograd: Filip Višnjić.
Taylor, Charles. 2003 [1992]. *Multikulturalizam: ispitivanje politike priznanja*. Preveo T. Kargačin. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
Taylor, Verta, and Nancy Whittier. 1992. "Collective Identity in Social Movement Communities: Lesbian Feminist Mobilization." Pp. 104–29 in *Frontiers in Social Movement Theory*, edited by A. Morris, and C. Mueller. New Haven, CT: Yale University Press.
Thelen, David. 1999. "Rethinking History and the Nation-State: Mexico and the United States." *Journal of American History* 86(2):439–453.
Thevenot, Laurent 1984. "Rules and Implements: Investment in Forms." *Social Science Information* 23(2):1–45.
Tilly, Charles. 1998. *Durable Inequality*. Berkeley: University of California Press.

Tilly, Charles. 2001. "Political Identities in Changing Polities." Keynote address at Conference on Redefining Europe. New York University, November 30, New York, NY.
Vallas, P. Steven. 2001. "Symbolic Boundaries and the Newdivision of Labor: Engineers, Workers and the Restructuring of Factory Life." *Research in Social Stratification and Mobility* 18:3–37.
Verdery, Katherine. 1994. "Ethnicity, Nationalism, and State-Making. Ethnic Groups Boundaries: Past and Future." Pp. 33–58 in *The Anthropology of Ethnicity: Beyond "Ethnic Groups and Boundaries*," edited by H. Vermeulen, and C. Govers. Amsterdam: Het Spinhuis.
Wagner, Peter, Carol Hirschon-Weiss, Bjorn Wittrock, and Hellmut Wollmann. 1991a. *Social Sciences and Modern States: National Experiences and Theoretical Crossroads*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
Wagner, Peter, Bjorn Wittrock, and Richard Whitley. eds. 1991b. *Discourses on Society: The Shaping of the Social Sciences Disciplines*. Vol. 15. Dordrecht: Kluwer Academic.
Waters, C. Mary. 1999. *Black Identities.West Indian Immigrant Dreams and American Realities*. New York: Russell Sage Found/ Cambridge, MA: Harvard University Press.
Weber, Max. 1976 [1922]. *Privreda i društvo*. Tom I. Preveli O. Kostrešević i T. Kostrešević. Beograd: Prosveta.
West Candace, and Don H. Zimmerman. 1987. "Doing Gender." *Gender & Society* 1(1):125–51.
White, Harrison. 1992. *A Structural Theory of Social Action*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Williams, L. Christine. 1995. *Still a Man's World: Men Who Do "Women's" Work*. Berkeley: University of California Press.
Wilson, M. Thomas, and Hastings Donnan. eds. 1998. *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*. NewYork: Cambridge University Press.
Wuthnow, Robert. 1989. *Communities of Discourse: Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Young Jr. Alford. 2002. *The Minds of Marginalized Black Men: Making Sense of Mobility, Opportunity, and Future Life Chances*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
Zelizer, A. Vivivana. 1985. *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*. New York: Basic Books.
Zerubavel, Eviatar. 1997. *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Zolberg, R. Aristide, and Woon L. Long. 1999. "Why Islam is Like Spanish: Cultural Incorporation in Europe and the United States." *Politics & Society* 27(1):5–38.

V

PRIKAZI

OPOJNOST KRAJNOSNOG

O knjizi Predraga Krstića *Korenovanja: čari radikalizma,* Novi Sad: Akademska knjiga, 2025.

Aleksandar Čučković

Sve zove, –
ostajem.

Momčilo Nastasijević

Celokupan tekst kao da se rukovodi onim Eliotovim uvidom koji kaže da tradicija ne može jednostavno da se nasledi, nego se, iako tek uz veliki trud, može samo usvojiti. Naravno, pojam radikalnog ne vezuje se samo za tradicionalistički radikalizam, nego i onaj sasvim suprotan – avangardni, ne samo onaj romantičarski, nego i prosvetiteljski, ne samo politički, nego, i to ponajviše, i filozofski. Ukratko, saznajni interes autora usmeren je na ispitivanje dometa radikalnog, ma kako da ga razumeju njegovi zagovornici ili njihovi kritičari.

Ako se osvrnemo na jednu Čerčilovu opasku da „onaj ko nije bio liberal sa dvadeset godina, nema srca, a onaj ko nije postao konzervativac sa četrdeset – nema pameti", mogli bismo da kažemo da je ovo knjiga i za „mlade i za stare", jer njen autor neprestanim relativizovanjem – a to ovde znači: neumornim dovođenjem u međusobne odnose svih značajnih činilaca – opominje da slepoj potrazi za novinom valja suprotstaviti zaboravljene mogućnosti baštine, a krutom tradicionalizmu – neophodnost njegovog originalnog tumačenja.

Rukopis *Korenovanja* sadrži šest poetično naslovljenih poglavlja: *U potrazi za izgubljenim korenjem*, *Čupamo, pa sadimo*, *Ničija klica do svoja*, *Ontobiogramatopsihofizikologika korenja*, *Biljka uzvraća udarac* i *Ni na nebu ni na zemlji*. Metafora korena ovde treba da posluži promovisanju „radikalnog misaonog zahvata", a katkad i „delatnog nastupa". Svoje napore

Aleksandar Čučković, Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu: aleksandar.cuckovic@ef.uns.ac.rs

CC BY NC ND

autor usmerava na razumevanje mnoštva međusobno raznolikih pokušaja da se metafori korena obezbedi fiksno značenje, ne bi li njen ilustrativni karakter bio žrtvovan saznajnoj upotrebi. Helderlinov stih: „ko je mislio ono najdublje, taj ljubi ono najživlje", koji stoji kao epigraf jednog poglavlja ove knjige, mogao bi da se odnosi na nju u celosti, kao zajednički imenitelj svih autorovih napora, tako prilježnih, strpljivih i dubinskih, u raskrivanju morfologije, fiziologije, pedologije korena.

„Koren", kao metafora, ali i kao čitava figura ili sklop asocijacija koje se za nju vežu – ukorenjenost, iskorenjenost, raskorenjenost, pa onda – drvo, biljka, grane i sl. – odavno igra važnu ulogu u izgradnji teorijskih pristupa kada nastoji da se ukaže na radikalnost misaonog zahvata. Taj zahvat, međutim, obećava ili preti da zadobije fiksno mesto u jezičkoj igri, da stekne postojano značenje, da se „okameni" i uđe u saobraćaj jezičkih znakova ravnopravno sa drugim odomaćenim rečima „prirodnog jezika". Treba mnogo vremena, a, iznad svega, teorijskog napora da se prevaziđe „pojmovna nedozrelost" i „slikovita nepreciznost" korena. Uz to, bogat je i dijapazon pravaca u kojima može da se potraži značenje „radikalnog": osnovno, temeljno, duboko, podležuće, izvorno, iskonsko, prvobitno, konstitutivno, unutrašnje, suštinsko, urođeno, prirodno, primitivno, kardinalno, ekstremno, prevratničko. Ovaj popis, naravno, može lako biti produžen. Međutim, ukoliko sve pomenuto na neki način potpada pod „radikalno", moglo bi se ispostaviti, kada za to u konkretnom kontekstu postoji interes, da se bilo šta, prema ovom ili onom tumačenju, može okititi ovim epitetom.

U tekstu se, dakle, razmatraju veoma različite dimenzije i konteksti upotrebe „radikalnog". Tako su, na primer, na terenu političkog radikalizma, u 19. veku u Britaniji radikalima bili smatrani buntovni liberali koji su zahtevali izbornu reformu, dok su u Francuskoj republikanci, kao naslednici revolucionarne tradicije, u starim radikalima kasnije raspoznali začetke moderne levice, a, opet, u nekim drugim zemljama Evrope, kao što su Italija, Španija, Bugarska, Danska ili Holandija, ali i u dalekom Čileu i Argentini, pod radikalizmom se podrazumevala borba za univerzalno pravo glasa, republikanski oblik vladavine i neklerikalnu organizaciju društva. Ova raznolikost istorijskih poimanja radikalnog ukazuje na to da radikalizam postoji uvek kada se pojedino gledište odnosi podrivački spram društvenog okruženja kojem pripada, što nužno vodi najrazličitijim kontekstualnim mutacijama ovog termina i njegovom vezivanju za raznolike političke doktrine, reformističke, republikanske ili monarhističke, konzervativne ili liberalne, monarhističke ili socijalističke, demokratske ili autoritarne. Kako radikalizam nije povezan samo sa revolucijom, nego i sa liberalizmom, pa čak i sa konzervativizmom, bilo bi bolje, smatra autor, potražiti izdanke kritičke osetljivosti na metaforu korena. Ukratko, izgleda da termin „radikalno" nije zadržao ni najmanji stepen jedinstva i da se ispraznio od supstantivnog značenja, usled čega se može reći da se politički radikalizam već duže vreme manje definiše principima, a više – njihovom primenom.

Inventar autora, filozofa, ali i pesnika koji su doprineli „promišljanju korenitog" i „korenitom promišljanju", uistinu je impresivan, pa ga ovde nećemo navoditi, nego ćemo pomenuti samo neke, rizikujući da reprezentativnost izbora bude manjkava.

Na primer, prosvetitelji poput Rusoa i Sen-Žista ili Hobsa i Loka tražili su poslednje uporište društvene organizacije u samoj prirodi čoveka, De Sad u razbijanju okova monarhije i religije, De Mestr, suprotno, u obnovi reformisane monarhije, a protiv protestantskog individualizma i, na njegovom tragu, Baresa koji je zahtevao očuvanje načina življenja mrtvnih predaka, dok je za Vejovu ukorenjenost ništa drugo do zatomljena potreba za aktivnim učešćem u životu zajednice.

Analizirajući potanko odnos nemačkih romantičara, a pre svega Helderlina, prema grčkim izvorima, autor poseže za Veberovim uvidom kako nikada nije bilo takve uravnoteženosti najprotivrečnijih snaga: vezanosti za zavičaj i otvorenosti prema svetu. Ipak, on se okreće i Šileru, zagledanom u budućnost, koji smatra da je na modernima da dovedu do kraja ono što ni priroda ni Grci nisu mogli sami da iznesu. Izgleda da sve ukazuje na to da odgovore treba neprestano tražiti, jer jedino nas traganje ostavlja otvorenim za ono Drugo: ako je ukorenjivanje uopšte neophodno, ono bi svakako moralo da se tiče onog budućeg, a ne prošlog. Ili, kako to stoji na jednom mestu, ako je tradicija sudbina, onda je politička filozofija sredstvo oslobođenja.

Neretko rizikujući da na stranici više prostora pripadne fusnoti nego glavnini teksta, autor je uveren – slično kao i u svojoj prethodnoj knjizi, u kojoj se bavio putovanjem – kako je izravan put, možda, primamljiv, ali je ujedno i zavodljiv, pa je sklon da bira obilaznice, svestan opasnosti stranputica, ne bi li fenomen korenovanja rasvetlio iz mnoštva uglova, ponekada sasvim neočekivanih, a ponekada tek zaboravljenih.

Suvereno se krećući kroz „istoriju promišljanja korena", od antike do modernog doba, autor u završnici posebnu pažnju posvećuje „rizomskom mišljenju" Deleza i Gatarija, koje čuva i zemnost i neuzemljenost, omogućavajući „mišljenje izvan podela na subjekte i objekte, na transcendentno i imanentno, a kroz otvaranje za transformativni i preplićući proces... koji oslobađa i spaja sile omeđene binarnom logikom", te umesto podele na stvarnost, reprezentaciju i subjekt računaju na spojeve iz mnogostrukosti svakog od tih područja. Kao protivtežu Hajdegerovom insistiranju na zavičaju, uprkos tehničkom iskorenjivanju čoveka, autor priziva Liotara, koji konstatuje da je megalopolis već zbrisao domus, ako je on ikada i bio išta više od fantazma.

Pošto je poznato kako je Krstić posvećen razumevanju obrazovanja, nećemo se začuditi da njegovu pažnju posebno zaokuplja onaj radikalizam koji se odnosi na potrebu za negovanjem korenja. Ipak, s korenjem se ne izlazi lako na kraj, jer nas čak ni negiranje „radikalnog" ne spasava od radikalnosti, već to čini tek naš napor da raščaramo idolatrije korenja. Ispostavlja se da od mišljenja u kategorijama „radikalizma" ne odstupa čak ni onaj koji ga jednostavno napušta, nego tek onaj ko je „radikalniji od radikalizma".

Kao što to obično sa filozofskim tekstovima biva, zadovoljstvo razumevanja može da usledi tek po okončanju čitaočevih misaonih napora. Stoga, ova knjiga nije za svakoga, ali oni koji odluče da se sa njom uhvate u koštac, valjalo bi da budu strpljivi, kako bi obnovili svoje razumevanje istorije filozofije, ali i kako bi se suočili sa jednom novom istorijom – istorijom promišljanja radikalizma – čiji pojavni oblici neretko i sami bivaju radikalni dok se usredsređuju na baštinu, zavičajnost, prirodnost i izvornost. Ako se setimo da je Hegel primetio kako se

duhovni gubitak javlja upravo u tački u kojoj duh počinje da oseća zadovoljstvo svojim postignućem, onda je odlaganje okončanja napora cena istrajavanja, u ovoj knjizi tako odlučnog, u traganju za istinom. Uostalom, pošto je knjiga dobra onoliko koliko je podsticajna, vrlo je indikativno da se ova završava jednim pitanjem.

Autor nastoji da tematizovanjem korena razgrne put ka trajnim vrednostima, budući da je svestan da se izdanci prostaštva – koji lako izniču u pretencioznom pozivanju na tradiciju, baš kao i pri otvorenom suprotstavljanju tradiciji – mogu podseći samo njenim tananim preispitivanjem i brižnim negovanjem, što znači njenim oživljavanjem i njenom nadogradnjom u kontekstu savremenosti. Ako, prema onoj jevrejskoj, deci možemo da ostavimo u amanet samo dve stvari: koren i krila, onda je proces ukorenjivanja ključan, ali samo pod uslovom da se ne zaboravi da se mora razviti dispozicija za letenje.

EMOCIJE KAO NAČIN BIVANJA-U-SVETU

O knjizi Igora Cvejića *Emotivno suočavanje sa svetom. Utelovljenost, logika, autentičnost i društvena priroda emocija*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2024.

Anastasija Filipović

Osnovna teza knjige autora Igora Cvejića, *Emotivno suočavanje sa svetom. Utelovljenost, logika, autentičnost i društvena priroda emocija* može se pročitati već u prvim pasusima u kojima autor piše da njegova „metodološka pretpostavka jeste da su nam emocije najbliže kada nam na svoj način otkrivaju stvarnost (Cvejić 2024:18)". Ideja da emocije ne treba da upoznamo fokusirajući se samo na ono što se dešava u našoj unutrašnjosti, već upravo suprotno, fokusirajući se na našu spoljašnjost, na način na koji one učestvuju u kreiranju slike sveta koju imamo, prožima se kroz čitav tekst. Ovom osnovnom tezom autor nastoji da uspostavi tok knjige kojim će se čitalac kretati. Pažnja čitaoca biće usredsređena na tekst, ali i na njegovu okolinu. Iako nam uobičajeno deluje da čitanje literature izoluje čitaoca od spoljašnjosti, u ovom slučaju autor je uspeo da transformiše izolovanost čitaoca u njegovu angažovanost, čime je filozofski cilj knjige zadovoljen.

Knjiga ostavlja utisak da je pisana pre svega za stručnu publiku. Ipak, ovo delo obiluje primerima i referencama na različite aspekte svakodnevice, što ga čini pitkim i za publiku koja nije formalno filozofski obrazovana. Strukturno, sastoji se od četiri glavna poglavlja, sa više potpoglavlja. U nastavku teksta osvrnućemo se na osnovne teze iz sva četiri poglavlja pojedinačno, dok ćemo na kraju ponuditi sopstvenu kritičku refleksiju pročitanog.

Prvo poglavlje pod naslovom *Afektivna utelovljenost* sa svojih šest potpoglavlja predstavlja najobminiji deo knjige. U njemu autor razjašnjava osnovne elemente emocija, prolazeći kroz različite teorije i paralelno izoštravajući sopstveno stanovište. Ovo poglavlje predstavlja ključno mesto, jer u njemu autor uspostavlja teorijski okvir razumevanja emocija i afektivnosti. U tu svrhu, izdvojićemo nekoliko osnovnih teza prvog poglavlja koje će nam ukratko predstaviti osnovnu autorovu poentu.

Anastasija Filipović, Institut za filozofiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu: anastasijafilipovic@yahoo.com

CC BY NC ND

Afektivna intencionalnost predstavlja samosvojan odnos sa svetom koji se ne može redukovati na propozicionalne stavove (Goldie 2000), a koji se karakteriše kroz angažman sa svetom i specifičnu afektivnu usmerenost (Cvejić 2024). Dakle, emocije podrazumevaju da se njihova usmerenost odnosi na objekat, svet i nas same, tako da način na koji je objekat doživljen transformiše doživljaj sveta i nas samih (Cvejić 2024). Ovako shvaćene, emocije podrazumevaju poseban način aktivnosti u svetu. Aktivnost nužno podrazumeva i telesnost, i to na najdublji način, kroz iskustvo našeg tela kao onog koje dela i nad kojim se dela. To je razlog zbog čega se emocije doživljavaju kao *utelovljene*. Ipak, treba naglasiti da utelovljenost ne podrazumeva samo osete telesnih promena, kao što je npr. lupanje srca, već i emocije koje mogu biti pozitivno ili negativno okarakterisane (Colombetti 2014; Cvejić 2024). Stoga, kao što afektivna intencionalnost predstavlja vrstu odnosa sa svetom koji se može samo fenomenološki doživeti, tako afektivna utelovljenost podrazumeva osećaj koji oblikuje taj odnos.

Autor insistira na razumevanju afektivnosti kao *aktivnog fenomena*, a ne kao tradicionalno shvaćenog, pasivnog fenomena. Iako sposobnost da budemo aficirani podrazumeva pasivnost, odnosno mogućnost da na nas utiču objekti i događaji iz spoljašnjeg sveta, svaka aficiranosti takođe biva transformisana u aktivnost. Upravo tokom emotivnog iskustva dolazi do ove transformacije (Slaby and Wüshner 2014). Prema tome, emocije predstavljaju kompleksan fenomen. Njih odlikuje sposobnost prihvatanja uticaja iz spoljašnjosti, ali i prevođenje tih uticaja u aktivno razumevanje spoljašnjeg sveta. Razumevanje sveta predstavlja rezultat procesa pridavanja značenja stvarima u našoj okolini; mi na taj način postajemo aktivni delatnici u svetu. Aktivnost u svetu autor naziva *angažovanošću* (Cvejić 2024:88). Zbog njegove složenosti, Cvejić upravo ovaj pojam stavlja u kontekst afektivnosti. Angažman sa svetom autor definiše kao „način aktivnog odnošenja sa svetom u koji smo upleteni ili kome smo izloženi" (Cvejić 2024:91). Međutim, autor naglašava da ne treba misliti da doživljaj stvarnosti koji je zasnovan na afektivnom angažmanu ne odgovara kognitivnom doživljaju realnosti. Afektivni aspekt se nikada ne može redukovati na kognitivni, već predstavlja naš odnos *prema* kognitivnom doživljaju. Njime razumemo emotivno relevantne aspekte stvarnosti koji u suprotnom ostaju nezabeleženi (Cvejić 2024).

Afektivni doživljaj sebe kroz afektivno sopstvo takođe konstituiše naš doživljaj stvarnosti, time što taj doživljaj sebe određuje, i to, kako Cvejić (2024) navodi, u jednom praktičnom smislu. Naime, kroz afektivno sopstvo mi otkrivamo sopstveni odnos sa svetom.

„Emocije sa drugima"

U drugom, izuzetno zanimljivom poglavlju, pod naslovom *Angažman sa drugima*, Cvejić se okreće ispitivanju emotivnih odnosa koje imamo sa drugima. Autor se posebno fokusira na tri fenomena: empatiju, kolektivna afektivna stanja i ljubav.

Empatija predstavlja jednu od glavnih začkoljica teoretičara socijalne kognicije. Na koji način mi pretpostavljamo da znamo kako se neko drugi oseća? Autor smatra da empatija nije postavljanje sopstvenog „znanja" o tome kako se neko oseća na primarno mesto. Zapravo, empatija predstavlja uvažavanje tuđih osećanja uz

poštovanje ranjivosti i privatnosti drugog (Cvejić 2024:177). U skladu sa fenomenološkom tradicijom, autor ističe da je važno biti uočen od drugog, ali i dalje biti *drugi*. Takođe, empatiju treba razlikovati od kolektivnih emocija iliti „emocija sa drugima". Kolektivne emocije podrazumevaju emotivnu reakciju u skladu sa našom pripadnošću određenoj grupi. Mi osećamo da pripadamo nekoj grupi time što sa njenim pripadnicima delimo određene normativne obrasce, koji dovode do sličnih evaluacija i emotivnih reakcija. U skladu s tim, kolektivne emocije podrazumevaju zajedničke emotivne reakcije koje osećamo, bez obzira da li smo fizički prisutni u određenoj grupi, društvu ili ne.

S druge strane, *deljene emocije* podrazumevaju da zajedno sa drugima učestvujemo u nekoj emociji u tom trenutku i da imamo osećaj da ona pripada svima nama. Stoga, one povezuju grupu ljudi, ali na plićem i kratkotrajnijem nivou. Poseban skup kolektivnih emocija na koji se autor osvrće jesu *političke emocije* (Cvejić 2024:2000). Slabi (*Jan Slaby*) i Santo (*Thomas Szanto*) (2020:482) tvrde da političke emocije karakterišu: 1) afektivni i intencionalni fokus na nešto što je od značaja kako za politiku, tako i za zajednicu, 2) zahtev za priznavanjem njihovog značaja i 3) recipročan odnos između zajednice i emocija koje je karakterišu i pojedinačnih emocija članova. Dakle, političke emocije se razlikuju od drugih kolektivnih emocija po svojoj široj društvenoj važnosti i recipročnom uticaju na emocije pojedinačnih članova zajednice. Zbog toga Cvejić piše da upravo u društvenim krizama treba tražiti realan objekat političkih emocija (2024:203). U kriznim situacijama naš svet biva uzdrman i mi smo primorani da odgovorimo na tu uzdrmanost; moramo da se suočimo sa društvenom promenom i da na nju odgovorimo, a način na koji se to dešava jeste upravo putem *angažmana*.

Drugo poglavlja Cvejić završava refleksijama o ljubavi. Autor razlikuje prijateljsku od partnerske ljubavi upravo po tome koliki prostor ostavljamo nekome da deli svoj svet sa drugim. Tako, u prijateljskoj ljubavi podrazumevamo da nećemo biti ta osoba sa kojom će neko deliti *sve*, dok u ljubavnoj vezi upravo to pretpostavljamo (Cvejić 2024). Ljubavna veza zahteva da naš odnos bude takav da to ko smo i ko ćemo postati ne zavisi samo od nas, već i od našeg partnera ili partnerke. Upravo ovakva vrsta ljubavi zahteva angažovani odnos dve jedinke u realizaciji krajnjeg zajedničkog cilja.

Ordo amoris i veritas motus

Dok prva dva poglavlja zauzimaju najveći deo teksta u knjizi, poslednja dva su znatno kraća. Zbog toga ćemo im posvetiti manje prostora i predstaviti osnovne teze oba poglavlja u jednom odeljku.

Treće poglavlje nosi pomalo kontradiktoran naziv, *Logika emocija*. Uglavnom se na emocije i na razum gleda kao na dve suprotstavljene kategorije koje se međusobno ne preklapaju. Međutim, autor nam u ovom poglavlju pokazuje kako ipak postoji određena racionalnost i logičnost koja je prisutna i kod emocija. Dakako, nije reč o kolokvijalnom značenju na koje pojam racionalnost upućuje, a tiče se odlučivanja i promišljanja „hladne glave" – reč je o logici emocija.

Prva odlika racionalnosti emocija, prema autoru, jeste njihova podesnost. Emocije su podesne kada nam je jasno šta objekat emocije znači za subjekta emocije. Nekada je osnova emocija

u samoj stvari, tj. objektu emocija, a nekada u subjektu. Ipak, u oba slučaja postoji određena razložnost prisutnosti date emocije. Upravo se logika te emocije očituje u onome što autor naziva *uvažavanje značaja* (Cvejić 2024:270). Postoje četiri kategorije uvažavanja značaja: uvažavanje značaja (sopstvenih) vrednosti, uvažavanje značaja situacije/objekta, uvažavanje značaja sveta kao prostora delanja i uvažavanje značaja konstrukta sopstva. Emocije funkcionišu kao forme usaglašavanja i harmonizacije ovih kategorija; one nisu odvojene, već nužno povezane. Sama baza emotivnog iskustva jeste upravo u uviđanju važnosti sopstvenih vrednosti, njihovom usklađivanju sa objektima i situacijama u svetu, kao mestu u kom ispoljavamo te iste vrednosti i usklađujemo ih sa sopstvenim Ja.

Četvrto poglavlje nosi naziv *Autentičnost emocija* i u njemu autor diskutuje upravo o tome šta čini emocije integralnim u odnosu na nas. Cvejić (2024:272) smatra da je za autentičnost neophodna integralnost – neophodno je da nešto doživimo kao da je deo *nas* i da se *baš nama* dešava. Zbog toga telesne ili mentalne reakcije ne mogu da budu autentične; one ne mogu da zadovolje zahtev integralnosti. Ono što je nužno za autentičnost, iako se sa njom ne može izjednačiti, jeste *iskrenost*. Iskrenost podrazumeva spontanost emocija, odnosno njihovu neusmerenost i slobodu da ih doživimo takve kakve jesu. Takođe, ona obuhvata i prihvatanje. Iskreno emotivno iskustvo podrazumeva da prihvatimo ono što osećamo, a to ponekada nije lako. Ipak, ono što u krajnjoj liniji odlikuje autentičnost, prema Cvejiću (2024), suštinski je – relacionalnost. Relacionalnost se shvata kao suočavanje sa svetom oko nas, sa kompleksnošću našeg bivanja u svetu. Dakle, autentičnost se ne može redukovati na iskrenost ili identifikaciju, već „moramo da se pitamo sa čim, sa kim, prema kome ili prema čemu i u čemu se susrećemo sa nečim što je uzdrmalo naš svet" (Cvejić 2024:296).

Kritički osvrt

Delo *Emotivno suočavanje sa svetom. Utelovljenost, logika, autentičnost i društvena priroda emocija* autora Igora Cvejića predstavlja zanimljivu knjigu vrednu čitanja. Sa stanovišta stručnosti, knjiga je savremena, bazirana na aktuelnoj i relevantnoj literaturi, što je čini jednim od važnijih naučnih radova iz oblasti filozofije emocija na našem govornom prostoru. Ona kombinuje ideje fenomenološke filozofske tradicije sa savremenim saznanjima iz neuronauka, primenjujući ovakav teorijski okvir na različita aktuelna društvena pitanja.

Najzanimljiviji deo knjige je njeno drugo poglavlje. U njemu autor reflektuje o različitim tipovima kolektivnih emocija. Polje bavljenja kolektivnim afektivnim stanjima još uvek je nedovoljno istraženo, a ovaj fenomen ima različite implikacije, kako u političkoj teoriji, tako i u oblasti umetnosti i antropologije. Autor navodi različite relevantne primere koji otvaraju put povezivanju sa raznovrsnim disciplinama. Pojam angažmana, upravo u kontekstu kolektivnih afektivnih stanja, otvara vrata shvatanju načina funkcionisanja zajednica. Šta je ono što razlikuje zajednice koje bismo okarakterisali kao kooperativne od onih koje nam deluju kao da ne poseduju osećaj kolektiva? Teza o kolektivnoj afektivnosti mogla bi da nam ponudi odgovor na pomenuto pitanje, te se nadamo da će se autor posvetiti takvom smeru istraživanja u budućnosti.

Pitanja koja se tiču sopstvenih emocija i njihove uloge u komunikaciji sa drugima i svetom oko nas, ne zamiru kroz vreme. Naprotiv, ona se samo redefinišu, ali bazično interesovanje za upoznavanje sebe i svoje okoline ne smanjuje se. Emocije, kao nužan deo svakog našeg iskustva, postaviće se na prvo mesto u tom lancu ispitivanja. Iz tih razloga, iako knjiga nije primarno pisana za širu publiku, može biti relevantna i korisna svima, kao svojevrsni vodič u pojmovnoj artikulaciji afektivnih doživljaja. Stoga, kako zbog naučnog, tako i zbog edukativnog aspekta, najtoplije je preporučujem.

Literatura

Goldie, Peter. 2000. *The Emotions. A Philosophical Exploration*. Oxford – New York: Oxford University Press.

Colombetti, Giovanna. 2014. *The Feeling Body. Affective Science meets the Enactive Mind.* Cambridge (MA) – London: MIT Press.

Cvejić, Igor. 2024. *Emotivno suočavanje sa svetom. Utelovljenost, logika, autentičnost i društvena priroda emocija*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Slaby, Jan and Phillip Wüschner. 2014. "Emotion and Agency." Pp. 212 – 228 in *Emotion & Value*, edited by S. Roeser and K. Tod. Oxford – New York: Oxford University Press.

Szanto, Thomas, and Slaby, Jan. 2020. "Political Emotions." Pp. 478 – 494 in *The Routledge Handbook of Phenomenology of Emotions,* edited by T. Szanto and H. Landweer. London – New York: Routledge.

VI

ŽIVOT TEORIJE

OSPORAVANI IZBORI U 21. VEKU

Radionica „Osporavani izbori u 21. veku" održana je na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju 3. oktobra 2025. godine. Razlozi za organizovanje ove radionice bili su dvojaki.

Prvo, literatura o osporavanim izborima predstavlja polje u razvoju koje se grana u brojnim pravcima. Ipak, ona ostaje sadržinski nedovoljno razvijena: i dalje više znamo na osnovu komparativnih studija malog broja slučajeva i pojedinačnih studija slučaja nego na osnovu širih, kumulativnih istraživanja. Radionica je stoga imala za cilj da okupi naučnike sa stručnim znanjem o Srbiji i one sa znanjem o komparativnim slučajevima iz Centralne Evrope, Jugoistočne Evrope i Centralne Azije.

Drugo, neposredni povod za organizovanje radionice u oktobru 2025. godine bila je dvadeset peta godišnjica izbora iz 2000. godine i demokratske tranzicije koja je usledila. Iako ovi događaji ostaju živi u javnom diskursu, postoje njihove suprotstavljene interpretacije, posebno u pogledu toga kako su izbori iz 2000. godine i njihove posledice odjeknuli, i na domaćem planu i u regionu.

Organizatori su nastojali da podsticanjem horizontalne integracije izgrade veze između različitih regija i tema. Učesnici su predstavili svoje radove u različitim fazama: neki su tek okončali obimne projekte, drugi su se nalazili na samom početku, spajajući uvide komparativista i stručnjaka za pojedine zemlje. Na radionici su izlagali Nataša Vunš (Univerzitet u Friburu), Nebojša Vladisavljević (Univerzitet u Beogradu), Dušan Spasojević (Univerzitet u Beogradu), Adam Balcer (Koledž Istočne Evrope u Vroclavu), Vujo Ilić (Univerzitet u Beogradu), Ludvika Vlodek (Univerzitet u Varšavi), Marko Kmezić (Univerzitet u Gracu) i Fernando Kasal Bertoa (Univerzitet u Notingemu), navedeni redosledom izlaganja.

Sesije su moderirali Tara Tepavac i Vujo Ilić iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, dok su u organizaciji učestvovali Luka Glušac, Dejan Bursać, Andrej Ševo i Nemanja Anđelković. Radionicu su podržali Fondacija Hajnrih Bel i Poljski institut u Beogradu.

Ovaj tekst sadrži uređene verzije uvodnih izlaganja sa radionice, prevedene na srpski jezik za domaću čitalačku publiku.

CC BY NC ND

Nataša Vunš
Univerzitet u Friburu

Demokratska opredeljenost: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje

Knjiga *Demokratska opredeljenost: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje* upravo je objavljena. Na koricama se nalazi mađarski parlament pod vodom, sa svom simbolikom koju to sa sobom nosi. Pitanje koje u ovoj knjizi postavljam glasi: Zašto građani tolerišu demokratsko nazadovanje? Zato što često imamo, barem na početku procesa demokratskog nazadovanja, a moglo bi se reći da je to bilo i u slučaju Srbije, izbore koji funkcionišu na pošten način, i na vlast dovode lidere koji potom počinju da razgrađuju demokratiju, a ipak nastavljaju da uživaju podršku birača na narednim izborima. To je zagonetka kojom se moja knjiga bavi.

U literaturi postoje dva ustaljena objašnjenja. Prvo, koje se javlja pretežno u američkom kontekstu, usredsređeno je na ideju partijske polarizacije. Postoji partijski dvostruki standard, odnosno demokratsko licemerje, u slučaju kada birači odlučuju da nastave da podržavaju svog lidera koji urušava demokratiju samo zbog partijske lojalnosti, jer radije bi da je „njihova strana" na vlasti nego suprotna, čak i ako to podrazumeva prihvatanje narušavanja demokratskih principa od strane partije koju podržavaju.

Drugo ustaljeno objašnjenje usredsređeno je na pravljenje kompromisa između vrednosti. I u ovom slučaju građani uviđaju da se demokratija urušava, ali daju prednost ekonomskim ili kulturnim orijentacijama koje kandidati za javne funkcije zastupaju, svesno previđajući demokratske prekršaje. Oba ova objašnjenja počivaju na ideji kompromisa, pretpostavljajući da građani vide šta se događa, ali biraju neke druge prioritete.

U svojoj knjizi razvijam drugačiju perspektivu: možda, iz perspektive istraživača, precenjujemo značaj tvrdnje da u svetu postoji široko rasprostranjena podrška demokratiji. Jer kada razgovaramo s ljudima neposrednije, uočavamo veoma različita razumevanja demokratije, od kojih su neka zapravo sasvim kompatibilna s postupcima demokratskog nazadovanja koje sprovode lideri. To je nešto što sam želela dublje da istražim.

Teorijski argument koji iznosim jeste da se razumevanja demokratije građana prevode u različite stepene demokratske opredeljenosti, i da ona, zauzvrat, oblikuju njihovo izborno opredeljenje. Argument ima dimenziju potražnje i dimenziju ponude. Od građana se očekuje da imaju prethodno, mada ne u potpunosti, formirane demokratske stavove. No, i na strani elita postoje aktivni napori da uvere građane kako su postupci koje preduzimaju zapravo demokratski i stoga kompatibilni s nastavkom njihove izborne podrške.

Argument se dalje razvija u tri koraka. Najpre, na strani potražnje, a ovo je zapravo argument koji prevazilazi kontekst postkomunizma na koji se u ovoj knjizi fokusiram, opredeljenost prema liberalnoj demokratiji ostaje neravnomerna među građanima. To čini delove biračkog tela podložnim kompromisima prisutnim u nekim ustaljenim objašnjenjima, kao i većinskim i iliberalnim apelima političkih elita koje nastoje da demokratiju prikažu kao nešto drugačije od liberalne verzije koju su istraživači skloni da uzimaju kao standard.

Na strani ponude, tvrdim da političke elite namerno nastoje da mobilišu ta divergentna razumevanja kako bi osigurale kontinuiranu izbornu podršku, čak i dok se upuštaju u demokratske prekršaje. Konačno, kada ove dve strane povežemo, pretpostavka je da su građani s nižim stepenom opredeljenosti prema liberalno-demokratskim normama skloniji tolerisanju demokratskih prekršaja u odnosu na one s višim stepenom opredeljenosti. Obrnuto, od građana s višim stepenom opredeljenosti prema liberalnoj demokratiji očekivala sam veću verovatnoću da kazne kandidate koji krše liberalno-demokratske norme.

Dva slučaja koja ovde razmatram su Mađarska i Poljska. Upravo sam od Švajcarskog nacionalnog naučnog fonda dobila istraživačko finansiranje za naredne četiri godine kako bih ovu pojavu ispitala u još osam zemalja, uključujući i zapadnoevropske. Nije reč o tome da postkomunistički građani ne razumeju demokratiju, već o mnogo širem precenjivanju onoga što ta podrška zapravo znači.

Nije potrebno posebno naglašavati da je način na koji trenutno merimo podršku demokratiji u komparativnoj perspektivi relativno površan. Često ispitanicima postavljamo pitanja poput: „Da li vam je demokratija važna?" – ko će reći ne u odsustvu alternative? „Mislite li da je demokratija bolja od ostalih sistema?" Na osnovu ovih ustaljenih mernih instrumenata, postoji tendencija da se zaključi da postoji paradoks: „Građani podržavaju demokratiju, a ipak podržavaju lidere koji sprovode demokratsko nazadovanje." Nasuprot tome, predlažem da možda treba da zađemo malo dublje u značenje tog pojma, primenom kompozitnog pristupa.

Nije dovoljno pitati: „Podržavate li liberalne ideje demokratije?" Većina ispitanika ih podržava, ali moramo uzeti u obzir i druge koncepcije razumevanja demokratije. Klasičnom liberalnom naglašavanju jednakih prava i ograničenja izvršne vlasti dodajem još tri koncepcije. Prvo, razmatram podršku redistributivnom razumevanju demokratije, odnosno demokratiji kao sistemu koji obezbeđuje javna dobra, što je razumevanje koje je više usmereno na ishode. Drugo, ispitujem većinsko razumevanje demokratije, prema kojem vlada, kada osvoji većinu na izborima, može da čini šta god želi. Ovu pojavu identifikovala sam i kroz fokus grupe u kojima se

pokazala posebno izraženom, naročito u Poljskoj. Na kraju, razmatram otvoreno autoritarna razumevanja koja mogu delovati kao protivrečna, ali kada pitamo građane šta je za njih demokratija i oni odgovore „To je kada građani plaćaju poreze i čekaju naredne četiri godine da uzvrate", takvo razumevanje bilo bi bliže autoritarnom.

Na osnovu skorova ispitanika duž sve četiri dimenzije, sprovela sam analizu latentnih profila. Identifikovala sam pet posebnih grupa faktora koje ću kratko obrazložiti. Generalno se javlja veoma visoka podrška liberalnoj dimenziji, a među onima koje kvalifikujem kao izražene liberale prisutna je i snažna podrška redistributivnoj dimenziji. Podrška većinskoj i autoritarnoj dimenziji znatno je niža. Ovde imamo jasnu opredeljenost prema liberalnoj demokratiji, a ne prema drugim oblicima.

Kako se krećemo kroz grupe, uočavamo mnogo veću grupu s relativno visokom podrškom većinskim stavovima, ali i dalje s veoma visokom podrškom liberalnim stavovima. Ambivalentne demokrate smatraju da je sve podjednako važno, pa je teško zaključiti šta to znači u pogledu njihovog razumevanja demokratije. U jednoj varijanti imamo veoma veliku grupu indiferentnih ispitanika koji odgovaraju: „Kada se ovako postavi pitanje, to je komplikovano, pa ću sve oceniti manje-više na sredini skale." I potom imamo malu, ali ipak postojeću grupu autoritaraca koji imaju visoke ocene na autoritarnim i veoma niske ocene na liberalnim stavovima.

Kada pogledamo distribuciju grupa u Mađarskoj, ukratko, ispostavlja se da velika većina spada u kategoriju slabih liberala, koji su veoma otvoreni za kooptaciju. Ako naglašavate većinsku i redistributivnu dimenziju, bićete skloniji da kažete: „Na kraju krajeva, šta znači nezavisno pravosuđe; radije ću se opredeliti za stambene kredite ili naknade za brigu o deci."

U Poljskoj je zanimljivo to što je indiferentna grupa gotovo jednako velika kao grupa slabih liberala. Dolazimo do tačke u kojoj građani kažu: „Više nisam siguran, jer čujem toliko suprotstavljenih stavova o tome šta je demokratija, da je teško mogu definisati u apstraktnom smislu. Ali kada pogledam u praksi, nisam siguran da li je to nešto u šta zaista možemo da verujemo."

Prelazeći na stranu ponude, izdvajam dve stvari preuzete iz *V-Party* indeksa: antipluralistički diskurs, koji osporava ono što bi trebalo da bude legitimni politički pluralizam i koji se vezuje za osporavane izbore, naročito je izražen u slučaju Fidesa, ali ne i kod ostalih stranaka. Ovde nije reč o polarizovanom diskursu u kojem svi počinju da tvrde da je druga strana loša. Radi se o tome da Fides osporava potrebu za pluralizmom. Ovo podrobnije ispitujem kroz analizu diskursa, uz veoma snažan naglasak, u mađarskom slučaju, na vrednostima, iliberalnim vrednostima, hrišćanskim vrednostima i ideji da je to daleko važnije od zapadnog liberalnog modela.

U Poljskoj imamo sličnu situaciju, Stranka prava i pravde (PiS) usvaja sve izrazitiji antipluralistički diskurs, s nešto raznovrsnijim diskursom u pozadini, koji uključuje, na primer, snažan naglasak na ekonomskom rastu, odlažući liberalnu dimenziju demokratije za kasniju fazu i trenutno se fokusirajući na poboljšanje životnog standarda građana, uz citate koji glase: „Demokratija se tiče poboljšanja ekonomskih ishoda."

Kada ove dve strane povežemo (radila sam na dva kombinovana eksperimenta sa različitim kolegama, a zatim ih ponovo analizirala koristeći ove grupe), u oba slučaja nalazi potvrđuju moju glavnu hipotezu o relevantnosti liberalne demokratske opredeljenosti.

U Poljskoj, kada razmatramo prve dve stavke, sudije i medije, imamo dva suprotstavljena kandidata s različitim pozicijama o ekonomiji, poreskoj politici, kulturnim pitanjima koja smo uključili, pravu na abortus, ali i o dve demokratske stavke. Možemo uočiti da su upravo demokratski atributi oni kod kojih se javljaju najveći efekti, a zajednička partijska pripadnost potvrđuje prvu preovlađujuću hipotezu.

Kada razmatramo ove različite grupe, *izražene liberale*, *slabe liberale*, i tako dalje, upravo su *izraženi liberali* oni koji su najskloniji da nagrade liberalne pozicije u pogledu sudija i slobode medija, i istovremeno najskloniji da kazne one autoritarnije, a ovde i većinske, kada je reč o sudijama. Ovo je zapravo istaknut aspekt koji neposredno oblikuje i izbornu opredeljenost.

Kada posmatramo partijske podgrupe u Poljskoj, vidimo da su glasači PiS skloniji da manje kažnjavaju neliberalne pozicije, što je razumljivo s obzirom na to da je PiS bio na vlasti u vreme sprovođenja ankete. Nalazi u Mađarskoj su uporedivi, uz visoku istaknutost demokratskih atributa, ali i duboku kulturnu podelu. Tako da možemo videti da postoje argumenti o tome kako različiti nivoi demokratske opredeljenosti oblikuju izborne opredeljenosti.

Zašto je ovo važno za osporavane izbore? Na strani potražnje, ako kod dela građana postoji niži stepen posvećenosti liberalnoj demokratiji, to oblikuje njihovu sposobnost da, pre svega, prepoznaju, a potom i njihovu volju da kazne demokratske prekršaje izabranih lidera. Ako neko ne uočava da je nešto problem, nije u mogućnosti da postupi u smislu reakcije na taj problem.

Na strani ponude, a uverena sam da je to slučaj i u drugim zemljama, zaista imamo aktivnu mobilizaciju alternativnih razumevanja koja čini postupke elita manje osporivim. Ako elite tvrde da ne nameravaju da uruše nezavisnost pravosuđa, već da je reč o pitanju lustracije, to odjednom na papiru zvuči više demokratski.

No, i ovo je noviji nalaz do kojeg sam došla u saradnji sa svojom koleginicom Terezom Gesler. Postoje, naime, slučajevi, kao što pokazujemo

na primeru Mađarske, u kojima demokratska podela unutar biračkog tela može ujediniti inače ideološki heterogenu opoziciju u odbrani demokratije od dominantne vladajuće stranke. Pitanje je, međutim, da li je teren u tom trenutku možda toliko nagnut u korist vladajuće stranke, da to nije dovoljno. Nažalost, čini se da je upravo to ono što se dogodilo u Mađarskoj.

Nebojša Vladisavljević
Univerzitet u Beogradu

Osporavani izbori i protesti u takmičarskom autoritarizmu

Sporovi oko izbora imaju različite posledice u različitim oblicima režima i označavaju važno mesto ukrštanja institucionalne politike, čiji su deo izbori, i politike protesta ili osporavanja.

Kada je reč o obliku režima, osporavane izbore, očigledno, viđamo u svim vrstama poredaka, u demokratijama i u svim oblicima autoritarnih režima. U demokratijama, međutim, sporovi oko izbora, ma koliko bili kontroverzni, možda i zato što akteri nisu navikli na takve situacije, obično se razrešavaju pravnim putem. Imamo, na primer, američke izbore 2000. i 2020. godine, uz mnogo buke, ali na kraju, nije bilo značajnijih posledica.

Potom imamo autoritarne režime, uključujući hegemonski izborni autoritarizam sa višestranačkim izborima. Ipak, u takvom režimu nema stvarne političke utakmice, svrha izbora je konsolidacija autoritarne vlasti. Ima izuzetaka, kao što je Belorusija pre nekoliko godina, ali veoma su retki.

Zanimljivi su takmičarski autoritarni režimi u kojima osporavani izbori proizvode ozbiljne posledice. Postoji više primera – u Srbiji, sredinom devedesetih, potom 2000. godine, u Gruziji 2003. godine, zatim u Ukrajini u nekoliko navrata, te u Turskoj na lokalnim izborima. I uvek postoji veza s politikom protesta ili osporavanja.

Pre nego što dođem do te tačke, pokušaću da ukratko situiram ovaj argument u širi kontekst. Postoji široka rasprava o ulozi izbora u demokratizaciji u različitim oblicima režima. Imamo dva suprotstavljena argumenta: jedan ističe da puko ponavljanje višestranačkih izbora u dužem razdoblju, čak i kada nisu slobodni i pošteni, podstiče demokratizaciju, demokratske vrednosti i građanske slobode, a podiže troškove represije i smanjuje troškove tolerancije. Kritičari pak kažu da izbori u takvim kontekstima nisu proizveli značajnije političke promene. Reč je prevashodno o legitimisanju onoga što se već dogodilo ili o otkrivanju pojedinosti, tako da ponavljanje izbora ne redistribuira moć između opozicije i vlasti, već zapravo samo sankcioniše ranije promene.

Moja istraživanja takmičarskog autoritarizma, posebno u Srbiji tokom devedesetih i, šire, u drugim postkomunističkim autoritarnim režimima, podudaraju se s ovim drugim argumentom. Izbori teže da pokažu samo ono što se već dogodilo u širem kontekstu sukoba između autoritarne vlasti i opozicije. Važni oblici sukoba odvijaju se znatno pre izbora, a mnogo toga zapravo se tiče politike protesta.

Kada govorimo o raspravi koja postoji o pokradenim ili osporavanim izborima, nameće se pitanje: koje su implikacije? Argument koji nam može pomoći u traženju odgovora u osnovi je Takerov, a dalje su ga razvijali Tompson i Kunc. Izborna prevara podstiče proteste delegitimisanjem režima, razotkrivanjem ili fokusiranjem nezadovoljstva građana, olakšavanjem koordinacije između opozicionih snaga i građana, te pokretanjem podela unutar elita na vlasti i prelaska na stranu opozicije.

Ipak, mislim da su stvari zapravo bitno složenije. Moja istraživanja pokazuju da ogorčenje građana izbornom krađom izaziva veliku antirežimsku mobilizaciju samo u onim slučajevima u kojima postoje snažni opozicioni identiteti, mreže i organizacije, koji potiču iz ranijih talasa protesta ili iz ukrštanja politike unutar i van institucija. Podele režimske elite ne izviru iz krađe izbora i moralnog ogorčenja protagonista, već predstavljaju posledicu velikih protesta.

Sada ću reći nešto više o širem problemu ukrštanja institucionalne politike i politike protesta u takmičarskim autoritarnim režimima. Takav kontekst je po prirodi nestabilan, jer zvanično proglašene slobode, uključujući slobode izražavanja, medija, udruživanja i okupljanja, zajedno s takmičarskim izborima, otvaraju politički prostor, kako za opozicione stranke tako i za druge izazivače vlasti da se angažuju u institucijama i van njih. Ipak, zbog velikog jaza kada je reč o moći vlasti i opozicije, odnosno izrazito neravnopravnog terena na kojem se takmiče, sistematski se ograničava delovanje opozicionih snaga, što proizvodi veliko nezadovoljstvo i ogorčenje među građanima. Tako se podstiču sukobi unutar institucija i posebno izvan njih u obliku velikih talasa protesta.

Takođe, institucionalni prostor za organizovanje i delovanje opozicionih snaga u najširem smislu, uprkos praktičnom sistematskom podrivanju zvanično proglašenih sloboda, zapravo usmerava sve opozicione snage, kako unutar tako i van institucija, ka nenasilnom delovanju.

Kada su veliki protesti već u toku, dolazi do najrazličitijih ishoda. Neki ishodi su očigledni i neposredni, kao što su promene politike, smene funkcionera, odbrana zvanično proglašenih ali realno ugroženih sloboda, krize režima, promene garniture na vlasti ili čak promene oblika režima. Ipak, još zanimljivije jesu srednjoročne i dugoročne posledice, koje nazivam

konstitutivnim. Veliki talasi protesta aktivno oblikuju identitete, interese i kapacitete, kako vladajućih elita tako i opozicionih snaga.

Stoga, velike kampanje protesta podstiču polarizaciju, što smanjuje broj demobilisanih i neodlučnih građana. Veliki protesti krnje podršku režimu, a istovremeno učvršćuju solidarnost među preostalim pristalicama režima. Zapravo, podstiču represiju i isključivanje, kao što smo videli u Srbiji u poslednjih nekoliko meseci. Potom, velike protestne kampanje socijalizuju građane u antirežimskom delovanju i jačaju mreže i organizaciju opozicije, što je posebno važno kada je reč o izborima, i posebno po okončanju osporavanih izbora. Veliki protesti olakšavaju izgradnju trajnih programskih društvenih i političkih koalicija. Ako pogledamo šta su te kampanje u devedesetima zapravo učinile, stvorile su dva politička bloka koji su opstali tokom više od jedne decenije posle pada Miloševića.

Pošto politika protesta dramatično oblikuje institucionalnu politiku, trebalo bi, dakle, osporavane izbore analizirati u znatno širem kontekstu sukoba vlasti i opozicije u autoritarnim režimima.

Dušan Spasojević
Univerzitet u Beogradu

Srpska opozicija između participacije i konfrontacije

Izložiću rad koji je objavljen i zasnovan na konferenciji u Gracu. Govorio sam o unutrašnjoj borbi opozicije i dilemama unutar našeg društva oko participacije i neparticipacije.

Kada ste već pre mene zaključili da bojkoti nikada ne funkcionišu, žao mi je što niste bili ovde 2020. godine, kada je čitavo društvo bilo angažovano u toj raspravi. Nekolicina nas koji smo i trenutno prisutni, predstavljala je veoma malu manjinu, a svi ostali su bili veoma entuzijastični: „Kad se bude desio bojkot, sve će se promeniti, svet će razumeti kakav je Vučić…" i tako dalje. Ništa od toga se nije dogodilo, a taj duh bojkota, ta avet bojkota, i dalje je prisutna.

Zahvaljujem i tebi, Nebojša, što ne moram da trošim mnogo reči da objasnim širi kontekst. To je uobičajena dilema unutar kompetitivnog autoritarnog režima – ako učestvuješ, pristaješ na to da trčiš uzbrdo i takmičiš se u neravnopravnim uslovima, i time daješ svoju saglasnost. Čak i ako kažeš da ne daješ saglasnost, ona je implicitna. Možeš ili bojkotovati, ili se angažovati u nekim oblicima ilegalnih aktivnosti, ili učestvovati. A postoji i srednji put. On proističe i iz karaktera samog režima. Reč je, naime, o određenim pregovorima, okruglim stolovima o poboljšanju izbornih uslova, kao što vidimo ovde, najčešće u kontekstu odnosa sa Zapadom.

Izborni uslovi su važni, jer svi ovi režimi žele da se predstave kao demokratije u što većoj meri. Zašto je srpski slučaj zanimljiv i pomalo drugačiji? Postoji rad dvojice uticajnih autora, Levickog i Veja, koji je donekle zanemaren. Naslovljen je *Novi kompetitivni autoritarizam*, objavljen je u časopisu *Journal of Democracy*, i nije metodološki rigorozan niti koherentan kao njihovi uobičajeni radovi. Ipak, u osnovi je inspirisan mađarskim slučajem i donekle srpskim. Oni naglašavaju ove nijanse novog tipa režima i njegovu prilagodljivost, kao i činjenicu da je Vučićeva demokratija znatno demokratičnija od Miloševićeve. Postoje značajne razlike između elemenata sistema, a napori koji se danas ulažu u prikrivanje nepravilnosti su efikasniji, što znači da u ovoj fazi postoji ograničen efekat tih okruglih stolova ili razgovora.

Zbog toga smo u Srbiji morali da pauziramo svaki institucionalni rad civilnog društva ili opozicije tokom prošle godine ili godinu i po dana, jer nije bilo napretka, uprkos tome što su se svi koji su bili uključeni angažovali i uložili mnogo truda. Donošeni su novi zakoni, novi podzakonski akti, najrazličitije stvari, ali, ništa se značajno nije promenilo.

Druga pojava koja bi mogla biti zanimljiva u vezi sa Srbijom jeste moja nova fascinacija – to je čitava priča o antipolitičkim, antipartijskim elementima u srpskom društvu. Naravno, možete ih videti svuda, ne samo u Srbiji. Ipak, kada ih smestite uporedo s ovim nepravednim izborima, oni stvaraju izazovnije okruženje, a rasprava između participacije u pregovorima i participacije na izborima postaje oštra i centrifugalna, te deli društvo. Potom možete dodati i ideološke elemente, jer srpske institucije komuniciraju s institucijama Evropske unije o izbornim poboljšanjima, a ne s Rusijom ili Kinom, čime se ojačava podela. Takođe, javljaju se nove stranke na desnom delu političkog spektra, potpuno evroskeptične, populističke ili čak antipolitičke. Ovi novi tipovi aktera zatim dovode u pitanje komunikaciju, pregovaranje i institucionalnu participaciju političara, između ostalog i zato što to koriste kao sredstvo u ideološkoj borbi protiv Evropske unije ili Zapada. Sve je to isprepletano i međusobno se pojačava.

Rasprava o participaciji ili bojkotu nije samo rasprava o tome kako poboljšati izbore, ili kako pobediti na izborima, ili kako se boriti protiv režima, već i o tome gde povući granicu i ko je prava, a ko lažna opozicija. A kada postoji takvo nepoverenje ili nepoštovanje između aktera, to smanjuje sposobnost za saradnju ili čak komunikaciju. Zanimljivo je da kada uzmete u razmatranje perspektivu od deset godina, možete videti kako svaka novonastala stranka menja svoju poziciju za gotovo sto procenata, od potpune nekooperativnosti do kooperativnog odnosa s režimom i učešća u institucijama. To je prilično zanimljivo.

Završni deo slagalice su studenti. Imamo deset do jedanaest meseci studentskog pokreta. I šta se ovde dogodilo? Oni generišu nadu i uzbuđenje,

jer stotine hiljada ljudi izlazi na ulice, a potom većina društva prestaje da razmišlja o izbornim uslovima i kaže „želimo izbore!" Moj prijatelj, novinar, intervjuisao me je pre nekoliko dana. Rekao je: „Dobro, šta se dešava sa izbornim uslovima?" Rekao sam: „Znam da nema razgovora o njima", što me je podsetilo na to da, kada smo poslednji put pričali, izborni uslovi su bili ključna stvar. Tada su poslanici iz Srbije bili u Evropskom parlamentu, i to je bio centralni politički narativ – kako popraviti izborne uslove.

Danas postoji nada da može da se pobedi na izborima, jer je gomila ljudi na ulicama, super motivisanih, koji donose promene. Ali onda sedimo u salama poput ove i razmišljamo: „Da li mi znamo bolje od tih ljudi na ulici? Treba li da izrazimo zabrinutost?" Treba li da kažemo: „U redu, čekajte, potrebno je nekako i ovo uzbuđenje preneti u institucije, ili treba jednostavno pustiti da se stvari odvijaju same od sebe?" I to je ključna enigma s kojom se borimo, i s kojom ćemo se boriti i u budućnosti.

Takođe, budući da smo imali nekoliko lokalnih izbora koje su opozicija i javnost u jednoj drugačijoj fazi snažno osporavali, znamo da će i naredni veliki parlamentarni izbori biti osporavani. Da li gledamo u gruzijski scenario, u kojem još jednu godinu protesta prolazimo bez mogućnosti da utičemo na ishod, ili će doći do nekog efekta, ili nečeg između? Osećam da bi trebalo da postoji nešto između, jer alternativni scenariji mogu biti zabrinjavajući i zaista, zaista nepredvidivi.

Adam Balcer
Koledž Istočne Evrope u Vroclavu

Protesti, izbori i opozicija u Srbiji, Turskoj i Mađarskoj

Nadovezaću se na ono što je već rečeno, posebno na Dušanovo izlaganje. Nataša je već pokrenula temu o tome da imamo raznovrsnost demokratija: potpune demokratije, liberalne demokratije, izborne demokratije, konsolidovane demokratije, polukonsolidovane demokratije, demokratije sa manjkavostima, i tako dalje. Isto važi i za autokratije – možemo da identifikujemo autoritarne režime, takmičarske izborne režime, zatvorene režime, hibridne režime i tako dalje. I definitivno ću se, sasvim kratko, a siguran sam da ću malo pojednostaviti, izvinjavam se zbog toga, osvrnuti na tri zemlje: Tursku, Mađarsku i Srbiju.

Sve tri zemlje često se svrstavaju u istu kategoriju u raznim indeksima demokratije, na primer, u kategoriju izbornih autokratija. To može biti i neka druga kategorija u kojoj bi bile zajedno svrstavane. Turska je definitivno najautoritarniji slučaj među ove tri države. Sledi Srbija. Na kraju, relativno manje autoritarna zemlja u ovoj grupi je Mađarska.

Naravno, one su do određene mere jedinstvene. Mađarska je, na primer, jedina država članica EU koju *Freedom House* prepoznaje kao delimično slobodnu zemlju. I Srbija spada u ovu kategoriju. *Freedom House* je, na primer, Tursku pre nekoliko godina svrstao u kategoriju neslobodnih zemalja. Ovde se može videti razlika između Turske, Mađarske i Srbije. Sličnosti između ovih zemalja potiču iz činjenice da su sve tri nesumnjivo doživele spektakularno demokratsko nazadovanje i razgradnju vladavine prava.

Ako pogledate Indeks percepcije korupcije, zaista je zapanjujuće koliko brzo je korupcija uznapredovala u sve tri zemlje. I ponovo, Turska je najkorumpiranija zemlja, potom, sa gotovo istim skorom, sledi Srbija, i konačno, Mađarska, nešto manje korumpirana od Srbije, ali najkorumpiranija članica Evropske unije, u ravni sa Bugarskom.

Još jedna sličnost među njima su protesti, demonstracije i masovni skupovi. Mogu ih nabrojati mnogo u Turskoj. Na primer, u novijim godinama: Gezi park 2013. godine, Marš pravde 2017. godine, i protesti nakon hapšenja Ekrema Imamoglua, gradonačelnika Istanbula. U Mađarskoj, 2014. godine protesti protiv internet poreza, 2018–2019. godine nekoliko meseci protesta protiv napada vlade na obrazovanje i pravosuđe. A u Srbiji postoji bogata istorija protesta u devedesetim, posebno početkom decenije. Danas se i srećemo ovde zbog godišnjice protesta. A u novijim godinama, protestovalo se protiv diktature, u okviru protesta „1 od 5 miliona", „Srbija protiv nasilja", i, poslednji su, ali ne i najmanje važni, kao što je već pomenuto, studentski protesti.

Definitivno možete videti da su ovi protesti dosta redovni, i odziv je visok. U Mađarskoj i Turskoj masovni skupovi su posebno veliki tokom izbornih kampanja, i izlaznost na izborima je visoka. Ovde možemo videti da je preplitanje između protesta, demonstracija i opozicije u unutrašnjoj politici verovatno najočiglednije. Možemo konstatovati sledeću razliku: u Srbiji je prosečna izlaznost na parlamentarne izbore oko 55 posto. To je izlaznost u poslednjim godinama, i ona je ispod evropskog proseka. Naravno, možete pronaći zemlje u kojima je izborna mobilizacija još niža nego u Srbiji, posebno na Zapadnom Balkanu, ili nedavno u Moldaviji. U Mađarskoj je izlaznost više od 70 posto, dakle veoma visoka, i za Centralnu Evropu. A Turska je definitivno poseban slučaj: 85 posto, što je takođe veoma visoka ozlaznost.

U sve tri zemlje, Srbiji, Mađarskoj i Turskoj, možemo primetiti da, poslednjih godina, usled raznih ekonomskih, društvenih i političkih problema i masovnih protesta, dolazi do pada podrške vladajućim strankama i vladi. Rekao bih da, u ovom trenutku, te snage u sve tri zemlje generalno uživaju podršku manjine stanovništva, to je izvesno. Ovde se nazire ključna razlika, a Dušan je već pomenuo ovo pitanje: „Imamo proteste, i onda,

dobro, izbori, šta će se desiti? Kakve implikacije, kakvo pozitivno prelivanje možemo da očekujemo od ovih protesta na izbore?"

Jer ovde možete videti razliku: u Turskoj postoje dve snažne stranke, jedna u opoziciji, Republikanska narodna stranka (CHP), koja trenutno uživa podršku više od 30 posto, i Stranka pravde i razvoja (AKP), s podrškom koja je, u ovom trenutku, neznatno porasla, ali i dalje iznosi oko 30 posto. CHP i AKP imaju manje saveznike čija zajednička podrška iznosi oko 15 posto. A u Mađarskoj imate Fides i Tisu, stranku Petera Mađara. Zajedno, te dve stranke uživaju podršku 85 posto birača, što je verovatno jedinstven slučaj u Evropi i govori o ogromnoj polarizaciji.

U obe zemlje, i u Turskoj i u Mađarskoj, postoji jedan „gazda" koji vlada zemljom, poput Erdogana ili Orbana (možda uskoro Mađara), i postoji alternativa, veoma jasna alternativa. U Turskoj imate čak nekoliko ličnosti u opoziciji: Ekrem Imamoglu i Mansur Javaš, gradonačelnik Ankare, koji je čak popularniji od Ekrema Imamoglua u scenariju predsedničkih izbora protiv Erdogana. Tu je i Ozgur Ozel, novi lider Republikanske narodne stranke.

Istovremeno, opozicija je na lokalnom nivou snažnija, daleko snažnija nego u Srbiji. Opozicija u Mađarskoj kontroliše Budimpeštu, koja, sa predgrađima, čini skoro 30 posto stanovništva Mađarske, Segedin, treći najveći grad, i Pečuj, peti. Erdogan je 2024. godine izgubio lokalne izbore, a opozicija kontroliše Istanbul, Izmir i Ankaru, tri najveća grada. Osvojili su Bursu, četvrti najveći grad, a to je bio ogroman uspeh, s obzirom da je to konzervativni grad.

Pogledajmo, na kraju, Srbiju. Ovde bih rekao da je slika, kada je reč o opoziciji, prilično sumorna, jer u parlamentu trenutno imamo opoziciju koja je ideološki veoma raznovrsna. Dušan je već pomenuo evoluciju njihovih političkih ideja, pozicija i slično. Opozicija kontroliše nešto manje od 40 posto poslaničkih mesta, ali raspoređenih na 11 poslaničkih grupa, od kojih su četiri kombinacija više stranaka, uz čak sedam nezavisnih poslanika, dok najveća opoziciona grupa broji svega 12 poslanika. To znači da je opozicija u Srbiji, za razliku od Mađarske i Turske, veoma razjedinjena. No, to ne znači da je Srbija osuđena na neuspeh, niti da je Turska predodređena za promenu režima, ili da će redemokratizacija Mađarske prevladati na duži rok.

Vujo Ilić
Univerzitet u Beogradu

Obojene revolucije, nekad i sad: Suprotstavljeni okviri i osporavani izbori

Govoriću o obojenim revolucijama, šta su nekada značile, šta znače danas, i o dva suprotstavljena okvira u vezi sa osporavanim izborima. Prateći literaturu, pozicioniram obojenu revoluciju kao niz događaja između demokratskih tranzicija posle 1989. godine i Arapskog proleća 2011. godine, koncentrisanih u postsocijalističkoj Evropi i Evroaziji. Ono što ovaj niz događaja razlikuje od prethodnih i kasnijih jeste to da se radilo o promenama režima koje su podrazumevale masovnu demokratsku mobilizaciju s ciljem obezbeđivanja demokratskih ishoda, odnosno izbornih ishoda, po okončanju izbora.

Suprotstavljeni načini uokviravanja bili su prisutni i tada, tokom obojenih revolucija. Ipak, dobili su na većoj težini u poslednjoj deceniji, naročito od kada su revolucije okončane 2011. godine, a ja se fokusiram na dva takva okvira. Nazvao sam ih emancipatorski i konspirativni, mada nisam potpuno zadovoljan ovim nazivima.

Najpre ću govoriti o emancipatorskom okviru. Rekao bih da je bio dominantan u periodu od 2000. do 2011. godine, od izbora u Srbiji do izbora u Rusiji 2011. godine. Centralna tvrdnja ovog okvira jeste da čak i u autoritarnim režimima, osporavani izbori mogu omogućiti demokratizaciju putem pravnih institucija i građanske mobilizacije. Ova centralna tvrdnja smešta mogućnost delovanja prvenstveno u domaće okruženje. Reč je o strankama, građanima i domaćim institucijama. Postoje važne transnacionalne mreže koje ovim akterima pomažu, kroz monitoring i difuziju praksi, ali one ne određuju ishode. Građani i stranke su ti koji utiču na ishode.

Putanja delovanja unutar ovog okvira prilično je jasna, i mislim da svi znamo kako funkcioniše. Postoji posmatranje ili monitoring izbora, razotkrivanje izbornih manipulacija, pravno osporavanje i mirni protesti, koji dovode do ustupaka onih koji su na vlasti ili pregovora o ponovnom glasanju. Jezik koji se obično koristi u ovom okviru jeste „odbrana glasa" i „moć naroda". Ako pogledate publikacije organizacije Kanvas, koja je bila deo međunarodnog promovisanja demokratije u tom periodu, ove fraze doslovno stoje na koricama njihovih priručnika.

Postoji i drugi okvir koji je bio prisutan i tada, ali je dobio na težini nakon 2014. godine i Majdana u Ukrajini. Centralna tvrdnja ovog okvira jeste da su masovni protesti deo spolja organizovane promene režima koja podriva državni suverenitet, dakle, da se moć delovanja nalazi van zemlje,

a da su svi domaći akteri instrumenti stranih sponzora. Strani sponzori su države, međunarodne organizacije ili međunarodne nevladine organizacije, i oni određuju ishode ukoliko ih legitimne vlasti države u tome ne spreče.

Putanja delovanja unutar ovog okvira takođe nam je poznata. Postoji određeni politički spor ili sukob koji prethodi izborima. Demonstranti u tom sporu označeni su kao deo obojene revolucije. Oni se kroz ovaj okvir sekuritizuju, što znači da, budući da su uključeni u navodne antidržavne aktivnosti, mogu biti suočeni s različitim sankcijama, ograničenjima u radu, zabranama udruživanja, negativnom medijskom kampanjom i slično. Ovo uokvirivanje zapravo povećava prednost onih koji su na vlasti na narednim izborima. Kao što možeda se vidi, postoji nekoliko ključnih razlika, uključujući to da je jedan okvir postizborni, a drugi predizborni. Tipičan jezik koji se koristi, umesto „odbrane glasa" i „moći naroda", je – „hibridni rat", „strano mešanje" i slično.

Zašto su ovi okviri važni danas? Rekao bih da postoje dva glavna razloga. Jedan je analitička jasnoća, jer želimo da stvari nazivamo terminima koji ih dobro odražavaju. U toj perspektivi, verovatno postoji nešto istine u konspirativnom okviru, jer uvek postoji neko strano mešanje. Ali, rekao bih da je, kada pogledamo sve primere obojenih revolucija od 2000. do 2011. godine, domaća moć delovanja uvek bila sasvim evidentna, pa i dominantna. Dozvolite mi da navedem nekoliko primera u prilog tome.

Ko je određivao ishode obojenih revolucija? Pojednostaviću donekle, ali želim da ponudim prikladnu ilustraciju. Na prvim izborima u ovom nizu, u Srbiji 2000. godine, to je bio Savezni ustavni sud. U Gruziji 2003. godine, Vrhovni sud je poništio rezultate parlamentarnih izbora. U Ukrajini 2004. godine, Vrhovni sud je poništio drugi krug izbora i naredio ponovljeno glasanje. Godine 2005, Vrhovni sud Kirgistana je, na proceduralnim osnovama, poništio odluku Izborne komisije o registraciji poslanika, što je izazvalo institucionalnu krizu. U Moldaviji 2009. godine, Ustavni sud je proglasio izbore zakonitim, ali nije bilo parlamentarne većine, pa su raspisani novi izbori, što je dovelo do promene režima. Počevši od Srbije 2000. godine, u svim ovim slučajevima, upravo su domaće pravne institucije te koje određuju ishod osporavanih izbora.

Možemo postaviti razna pitanja o tome zašto se to događa. U tim institucijama su ljudi koji su, u autoritarnom kontekstu, verovatno tamo jer su bili lojalni režimu. No, oni su i racionalni akteri koji skeniraju svoje okruženje i vide kuda se stvari kreću. I to svakako utiče na način kako oni određuju ishode. I ako pogledate slučajeve s negativnim ishodima, Belorusiju 2006. godine, Jermeniju 2008. godine, Rusiju 2011. godine, a mislim da tu spada i Azerbejdžan, ponovo domaće institucije potvrđuju izborne ishode, čak i kada postoje ozbiljne optužbe i sporovi u vezi s tim izborima. To

je ono što pokušavam da kažem o prvoj stvari. Centralna tvrdnja drugog okvira jednostavno nije tačna.

No, što je još važnije, upotreba konspirativnog okvira nema samo analitičke, već i preskriptivne efekte. Baš kao što su uspešne demokratske tranzicije uticale na širenje određenih znanja i podizale očekivanja u pogledu izbora u hibridnim režimima, konspirativni okvir takođe utiče na učesnike u izbornoj utakmici. On mobiliše stranke na vlasti da preduprede izborne izazove, a literatura pokazuje da se to sve više koristi. Ovaj okvir se koristi u poslednjih petnaest godina, i razumemo zašto, ali nemamo dovoljno podataka o njegovim efektima.

Tvrdio bih, i jasno je da je ovo tek konceptualna skica, da bi se efekti konspirativnog okvira mogli manifestovati na dva načina. Jedan je direktan (već sam pomenuo kako funkcioniše) – diskvalifikovanjem aktera iz izborne utakmice po osnovu bezbednosti ili državnog interesa. Možda još važnije je posredno, smanjivanjem podrške opoziciji ili izazivačima na izborima, jer oduzima moć delovanja narodu. Ako ljudi počnu da veruju da do promene režima može doći samo kada spoljašnji akteri to odluče, to ih navodi da preispitaju da li žele da budu deo toga i da li to ima smisla. Kada se ovaj okvir koristi, dolazi do određenog smanjivanja opozicione mobilizacije.

Kako bi se ovo testiralo? Rekao bih, na dva načina. Jedan bi bio komparativno ispitivanje obrazaca upotrebe ovih okvira. Kada se ovaj okvir koristi? Na koga se primenjuje? U kojim okolnostima? Jer, kao što smo već spominjali, to se ne dešava samo pred izbore, već i tokom čitavog perioda između izbornih ciklusa.

Druga stvar bi bila identifikovanje efekata, kauzalna analiza: kako birači reaguju kada su izloženi emancipatorskom ili konspirativnom okviru? Iz različitih anketa znamo da mnogi ljudi ne veruju baš u ovu priču. Ove godine sprovedena je anketa koja je pokazala da 30 posto stanovnika Srbije veruje da su studentski protesti deo obojene revolucije. Ali, šta je s onih 70 posto? Oni su čuli tu poruku, ali joj ne veruju. No, kako to na njih utiče? To bi bilo zanimljivo saznati.

Ludvika Vlodek
Univerzitet u Varšavi

Osporavani izbori u Centralnoj Aziji

Želela bih da govorim o parlamentarnim izborima u Kirgistanu u oktobru 2020. godine i da ih smestim u širi kontekst izbora u Centralnoj Aziji. Naravno, da bi izbori uopšte bili osporavani, ljudi moraju imati nade povezane

sa izborima. Ako nemaju nikakva očekivanja, ne protestuju protiv rezultata za koje smatraju da su falsifikovani.

Kirgistan je nekada bio jedina zemlja u regionu sa izvesnim političkim pluralizmom. To se promenilo 2021. godine, ali do te godine u Kirgistanu su postojali stvarni politički sukobi i različite političke partije koje su se međusobno nadmetale. Sve to bez nezavisnog pravosuđa i uz relativno slabe medije, ali ipak, u poređenju sa drugim zemljama u regionu, Kirgistan je bio znatno demokratičniji, nije uvek bilo očigledno ko će pobediti na izborima.

Izbori o kojima želim da govorim održani su tokom pandemije, u oktobru 2020. godine. Kovid je zaista pogodio društva u Centralnoj Aziji, uključujući i Kirgistan. Država je potpuno podbacila, bolnice su bile prepune, ljudi nisu dobijali adekvatnu pomoć. To je ponovo probudilo interesovanje ljudi za politiku.

Neposredno pre izbora formirana je Reformska partija. Njeni članovi bili su relativno mladi i dobro obrazovani ljudi, što nije baš tipično za politički život u regionu. Mnogi od njih bili su aktivisti, članovi nevladinih organizacija. Mnogi su koristili različite grantove i stipendije na Zapadu pre nego što su ušli u politiku. Predsednica partije bila je Klara Sooronkulova. Pre toga je bila sudija Ustavne komore Vrhovnog suda.

Upravo su Reformska partija i njeni birači započeli proteste nakon izbora. Oni su prvi izašli na ulice. Oni su prvi pokrenuli kampanju na društvenim mrežama. Ali vrlo brzo su te proteste preuzele druge društvene grupe koje nisu imale nikakve veze sa tim relativno mladim, dobro obrazovanim ljudima iz urbane srednje klase. Posle dva dana protesta, Izborna komisija je priznala da izbori nisu bili pošteni. Ono što se kasnije dogodilo nije imalo nikakve veze sa onim što su inicijatori protesta želeli. Čak bih rekla da to nije imalo nikakve veze sa demokratijom.

Proteste su preuzele grupe povezane sa klanovskom politikom u regionima. Podržavali su ih biznismeni povezani sa politikom. Te mase su počele da oslobađaju zatvorenike. Jedan od oslobođenih zatvorenika bio je sadašnji predsednik Sadir Žaparov.

On nije imao nikakve veze sa miljeom Reformske partije. Bio je na čelu jednog antikorupcijskog tela tokom vladavine Kurmanbeka Bakijeva (2005–2010) i bio je zatvoren 2017. godine zbog postupaka koje je preduzeo nekoliko godina ranije. Protestovao je za nacionalizaciju rudnika zlata Kumtor. Njegova agenda bila je nacionalistička i izrazito populistička.

Gotovo odmah nakon izlaska iz zatvora izabran je za premijera, bez kvoruma, od strane starog parlamenta, koji se okupio na potpuno drugoj lokaciji jer je njegova zgrada bila uništena tokom protesta. Zapravo, niko ne dovodi u pitanje činjenicu da je Žaparov izabran za premijera neustavno.

Kasnije je podneo ostavku i najavio da će se kandidovati za predsednika. Prethodni predsednik, Soronbaj Žeenbekov, podneo je ostavku tokom protesta. Upravo je Žaparov započeo ovaj antidemokratski zaokret u Kirgistanu.

Ono što je najzanimljivije u celoj priči jeste da su proteste inicirali ljudi koji su verovali u demokratiju. Tokom studija i boravka na stranim stipendijama, učeni su da izbori imaju značaj. Obučavali su ih evropski nevladini akteri i pokušali su da primene ono što su naučili u Kirgistanu. Ali njihove proteste preuzele su tradicionalne interesne grupe u Kirgistanu, koje oduvek utiču na politiku u toj zemlji.

Promena vlasti u Kirgistanu 2020. godine nema nikakve veze sa takozvanim obojenim revolucijama. One uspešne sprovodilo je civilno društvo. Tako je bilo u Gruziji 2003. i u Ukrajini 2004. godine. U Kirgistanu je civilno društvo bilo suviše slabo da bi imalo presudan značaj.

Intelektualci koji su započeli proteste bili su na neki način odvojeni od društva. Bili su slabi jer nisu imali podršku u regionima. Na kraju krajeva, politika u Kirgistanu u velikoj meri povezana je sa klanovskim sistemom. Bez takve podrške ništa ne može da se dogodi.

U jesen 2020. godine došlo je do promene vlasti u Kirgistanu. Pojavio se novi snažni lider. Žaparov je izabran za predsednika 2021. godine; promenio je ustav i započeo antidemokratski zaokret. Paradoks je u tome što je na vlast došao zahvaljujući određenim demokratskim nadama koje je delio deo društva, ali je nakon dolaska na vlast bio prvi koji je ugušio te nade u demokratske promene.

Marko Kmezić
Univerzitet u Gracu

Osporavani izbori u kontekstu promovisanja stabilitokratije od strane EU

Zahvaljujem organizatorima na organizovanju ove radionice i na pozivu. Kada sam razmišljao o zadatku, razmišljao sam o osporavanim izborima, a moja prva ideja bila je da rasvetlim drugi deo slagalice. Nekoliko puta smo ovde čuli pitanje da li angažovanje Evropske unije (EU) zapravo funkcioniše tamo gde za to nema domaće podrške. No, moje pitanje je donekle obrnuto: kakve su šanse da protesti i demokratske građanske inicijative zapravo funkcionišu u kontekstu bez međunarodne podrške?

Fokusiram se na studiju slučaja Srbije. Razmatram autoritarni zaokret Srbije, istovremeno kritički procenjujući nedovoljnu uključenost EU u demokratske procese u toj zemlji. Da bih pripremio teren, počeću od onoga što je rečeno na prvoj sesiji: kriza demokratije nije inherentna Balkanu niti

samoj Srbiji. Demokratija se suočava s izazovima širom sveta, pa tako i u Srbiji, a situaciju dodatno pogoršava niz tekućih oružanih sukoba koji preoblikuju globalni politički poredak i doprinose krizi demokratije.

U Srbiji imamo režim pod predsednikom Aleksandrom Vučićem, koji je uspeo da sekuritizuje građane i građansko angažovanje, delegitimiše izborne procese nakon nekoliko izbornih ciklusa, uvede nove oblike masovnog nadzora i, uopšte uzev, podstiče represivniju politiku prema građanima. Problem s ovakvim stanjem u Srbiji je što autokratski karakter srpskog režima nije tek prolazna disfunkcija ili kriza demokratije, već pre stabilan i ukorenjen tip režima koji Srbiju smešta na dno političkog kontinuuma, od liberalne demokratije do otvorenog autoritarizma.

Ovo se može dobro povezati s Natašinim pitanjem o tome kada i kako se građani angažuju. Ono što ja uočavam, na komparativnoj skali, u Severnoj Makedoniji i u Srbiji danas, ponekad poprima oblik prelomnog trenutka koji se ne može predvideti. I očigledno znamo koji je bio prelomni trenutak u oba istraživana slučaja, i da se dogodio u Srbiji. Kao odgovor na taj prelomni trenutak i na uočen autoritarni zaokret, sada imamo niz protesta u zemlji koji traju više od godinu dana i predstavljaju najozbiljniji izazov trinaestogodišnjoj vladavini Aleksandra Vučića do danas.

Ne možemo tvrditi da tokom ovih trinaest godina nije bilo ozbiljnih protesta, „1 od 5 miliona", „Srbija protiv nasilja" i slično. No, ovi protesti se fundamentalno razlikuju od prethodnih po obimu, prisutnosti u celoj državi, taktikama i centralnoj ulozi studenata. Ali i dalje, ključno pitanje je kako ovi protesti mogu dovesti do promene u Srbiji? Znamo studentske zahteve, znamo zahteve demonstranata, ne samo za izborima, već i za tim da institucije funkcionišu u skladu s ustavom. No, to se ne događa bez blagoslova predsednika koji kontroliše ključne institucije u zemlji.

U osnovi, režim Aleksandra Vučića fundamentalno je nedemokratski, ne može obnoviti vladavinu prava a da time ne ugrozi sebe, i ukoliko bi to učinio, veoma teško bi opstao. Na osnovu toga, a ovo nije hipoteza, već zaključak, mogući bliski izbori definitivno će biti osporavani. A na osnovu teorije, ili preciznije, „sendvič-pristupa" Ivana Krasteva, koji se primenjuje i u teoriji demokratizacije, prema kojem je potrebna podrška demokratskim procesima odozgo i odozdo, u Srbiji se sada javlja veoma snažna građanska inicijativa. Ovaj pristup odozdo definitivno postoji, ali gornji deo sendviča potpuno nedostaje. I veoma je razočaravajuće što nedostaje.

Deo problema u Srbiji nastao je delom zbog, blago rečeno, letargičnog odgovora EU na situaciju u regionu. Vidimo da EU nastavlja svoju politiku stabilitokratije. Režimi osciliraju između autokratije i demokratije, a podržavaju ih strani akteri koji ne uspevaju da priznaju to stanje i nastavljaju da

sarađuju s ovim režimima uprkos njihovoj autokratskoj prirodi. Na takav način, EU neposredno i učvršćuje nedemokratski režim u sferi svog uticaja.

Evropske integracije se većinom percipiraju kao primarni mehanizam za jačanje demokratije i stvaranje pravnog okvira u kojem bi države funkcionisale u skladu sa vladavinom prava. Početna ideja, da će postepeni proces pristupanja doprineti procesu reformi i ojačati demokratiju, u velikoj meri je doživela neuspeh tokom protekle decenije, jer Srbija je zemlja kandidat za članstvo od 2014. godine, i, prema demokratskim indeksima poput *Freedom House*, *BTI* i sličnim, ne smatra se liberalnom demokratijom. Od te godine, nasuprot pretpostavci o demokratskoj konverziji kao neposrednoj posledici približavanja EU, situacija se nije poboljšala, naprotiv, pogoršala se.

Takođe je jasno da do pristupanja neće doći bez demokratskih promena. Još jedni namešteni izbori u zemlji samo bi učvrstili autoritarni režim i dalje normalizovali politiku neodgovornosti i nekažnjivosti za gruba kršenja ljudskih prava i izborne legislative. Zbog toga je presudno uspostaviti princip odgovornosti i izravnati teren pre prevremenih izbora. Tu vidim ulogu EU kao potencijalno ključnu. EU ima neformalne mehanizme za to, i ima veoma dobar primer kako bi mogla da postupi. Nebojša je pomenuo Severnu Makedoniju kao malu zemlju u kojoj je EU 2015. godine prevagnula odnos snaga u korist opozicije nasuprot duboko autoritarne i korumpirane vlasti Nikole Gruevskog, uprkos njegovoj bezuslovnoj saradnji s EU u pitanjima poput zaustavljanja ilegalnih migracija duž tzv. „Balkanskog koridora".

Angažovanje EU u periodu 2014–2015. godine u političkoj krizi Severne Makedonije, predstavlja obrazac za EU politike u Srbiji danas. Sećam se da se EU veoma nevoljno uključila u slučaj Severne Makedonije, i to tek nakon dugog oklevanja. No, kada se komesar Han angažovao, stvari su se brzo pokrenule s mrtve tačke. EU je promenila unutrašnju dinamiku u toj zemlji, koristeći svoj uticaj kako bi otvorila izlaz iz političke krize, zasnovan na kriterijumima pristupanja EU i izveštajima Rajnharda Pribea, koji su izrazili zabrinutost u pogledu temeljnih načela vladavine prava. Ovi jasni principi pokazali su se delotvornim uprkos tome što Severna Makedonija tada još nije otpočela pregovore o pristupanju EU, nije imala status pregovaračkog kandidata za članstvo, i bila je jednostrano blokirana na putu ka članstvu od strane Grčke.

Moglo bi se očekivati da će EU replicirati ovo dostignuće u Srbiji, posebno s obzirom na to da je Srbija zemlja kandidat za članstvo u EU. Ali, zašto do sad nije, šta su najveći problemi? I zašto do sada u Srbiji nije došlo do „makedonskog scenarija"? Rekao bih da za delotvorno angažovanje EU, uostalom i da bi se EU uopšte angažovala, postoje dva ključna preduslova,

i jedna poteškoća sa kojom se suočavamo. Navešću ih, i rekao bih da bi kockice mogle da se poklope u prilog njihovom ostvarenju.

Prvi je onaj koji sam već pomenuo: EU se neće angažovati sama od sebe, za to je potrebno domaće okruženje, a to je nešto što veoma jasno vidimo u Srbiji tokom protekle godine, uglavnom kroz studentske i građanske proteste koji traju već više od godinu dana. Isto se dogodilo u Makedoniji: protest i obojena revolucija trajali su mesecima i godinama. Dakle, to je prvi preduslov.

Drugo, EU se angažuje kako bi možda prevagnula ravnotežu na vagi ili pomogla u postavljanju pravila, ali mora da zna ko je glavni sagovornik. Očigledno, u Srbiji je drugačija situacija nego u Severnoj Makedoniji ili u drugim zemljama. Politička opozicija u Srbiji je strašno fragmentirana, gotovo nepostojeća. Zrak novog svetla dolazi od još uvek neobjavljene studentske liste, koja, prema brojnim relevantnim izvorima i nezavisnim analizama, ima realne šanse da se suprotstavi režimu, na izborima koji možda neće biti pošteni, ali to je već druga priča.

Stvar je u tome da bi iznošenje liste, ili bar nekih imena, pomoglo u kontekstu međunarodnog angažmana, jer bi tako mogli komunicirati s međunarodnom javnošću, dok bi na domaćem planu to moglo biti kontraproduktivno, jer bi ta imena i lista očigledno usmerili medijsku kampanju i sve ostalo. Tako da nije jednostavno odlučiti šta učiniti i kako nastaviti, ali mislim da je ključno da se studentska lista, kao i studenti šire, međunarodno angažuju.

I konačni preduslov je pravosudna situacija, ali ovde ću stati, i relativna autonomja nezavisnih državnih institucija koje će izvesno trpeti veliki pritisak nakon zatvaranja biračkih mesta u Srbiji, kada će, izvesno je, biti neophodno braniti institucionalnim sredstvima izbornu volju građana Srbije.

Fernando Kasal Bertoa
Univerzitet u Notingemu

13 preporuka za period posle tranzicije

Zašto sam sastavio ove predloge? Već sam pomenuo da verujem da je opoziciji potreban jasan program. Nije reč o tome da se bude protiv Vučića ili za promenu režima. Reč je o tome da se ljudima kaže šta nameravate da uradite. Mislim da se to uklapa u ovaj optimizam, u tu ideju da smo ozbiljni u onome što radimo. Nije reč o tome da jednu vladu zamenjujemo drugom. Reč je o tome da imamo demokratsku budućnost.

Takođe, verujem da u životu ponekad moramo da se borimo ne direktno, već posredno. I usmeravanje pažnje na određene teme koje nisu direktno

povezane s ovim dihotomijama, da li smo demokratija ili ne, da li glasamo za Vučića ili ne, izuzetno je važno. Znam da postoje rasprave o tome da li treba da se formiraju političke stranke, a trebalo bi definitivno da se formiraju, jer mislim da istorija pokazuje da neće biti drugog izbora nego da se osnuje politička stranka. Ja dolazim iz Španije, i, kao što znate, i mi imamo različite vrste pokreta, za koje je jedini izbor bio, iako to nisu želeli, osnivanje političke stranke, ako su želeli da imaju ikakvu mogućnost uticaja. Uzmite Podemos, koji je trenutno bez budućnosti, ali to je iz drugih razloga.

Fokusiranjem na ove jasne tačke, bili bi dobro pozicionirani da postanu snažna politička stranka. To je preduslov, a sada o samim preporukama. U svojoj knjizi koju je objavio *Oxford University Press* 2021. godine, jasno sam pokazao da su političke stranke u Srbiji slabe, kako organizaciono, tako i u pogledu povezivanja s društvom. Prisutno je mnogo personalizacije. Reč je o „preduzetničkim strankama", kako ih naziva Nikol Bolejer. Ovo ima važne implikacije po stabilnost stranačkog sistema, koji je nekoherentan, posebno u poređenju s drugim, čak i unutar regiona. U toj knjizi sam pokazao koliko je ovaj stranački sistem važan za konsolidaciju demokratije. Putanja deluje jasna.

Kada imamo ovaj preduslov, čemu ove preporuke? Zato što je u Srbiji važno olakšati partijsku socijalizaciju, kako bi se izbegla personalizacija. Mislim da ovde postoji važna boljka partijske politike. Potrebno je unaprediti unutrašnju partijsku demokratiju, jer demokratsku zemlju na sistemskom nivou možete imati samo ako imate demokratske stranke. Treba negovati stabilan stranački sistem, povećati rodnu ravnopravnost, ojačati antikorupcijske mere, i garantovati transparentnost. Mislim da je jedna od stvari koja je takođe bila veoma uspešna, ne u smislu promene režima, već u smislu smene vlasti, bilo usmeravanje fokusa na borbu protiv korupcije kao izvor snažne mobilizacije.

Pošto sam sve ovo rekao, u osnovi razmišljam o periodu posle tranzicije, ali, kao što sam pomenuo, ovo mora biti jasno već sada. Studentski pokret ili neka nova politička stranka već sada predlaže promene za budućnost, jer to osnažuje profilisanje i podstiče optimizam – a to je poželjno. Kasnije ćete možda dobiti manje od predloženog, ali na početku morate da želite sve. Morate postaviti ciljeve veoma visoko.

Pre svega je važno da se u Srbiji promeni celokupan tip režima. Smatram da je „prvobitni greh" u Srbiji bio direktno biranje predsednika. To nije stvorilo jasnu ravnotežu, što bi inače bilo poželjno. Drugo, znamo da izbori možda nisu demokratski, ili barem nisu toliko demokratski koliko bi trebalo da budu. Ni to ne rešava problem. Takođe, ovaj problem je podstakao personalizaciju i, po mom mišljenju, negativno uticao na institucionalizaciju

političkih stranaka, što sam jasno pokazao u članku objavljenom prošle godine u *British Journal of Political Science*.

Prošle nedelje sam govorio u Mongoliji, gde sam izložio poglavlje iz svoje nove knjige koju je objavio *Cambridge University Press* o istoj temi, ali u azijskom kontekstu. Dakle, rezultati su izuzetno robusni. Parlamentarizam može imati mnoge druge probleme, ali ima pozitivne efekte koji su odsutni kod semiprezidencijalizma. Čak i sa slabijim predsednikom, ovo je problem. Na primer, i poljski slučaj pokazuje kako polupredsednički sistem može istovremeno i sprečiti i olakšati promenu režima. Poljski predsednik može staviti veto na svaku pojedinačnu zakonodavnu promenu, a opozicija trenutno nema neophodnu većinu. To je prva stvar.

Druga stvar je da bi bilo važno izvršiti određene promene izbornog sistema. Zaista verujem da u Srbiji ima previše stranaka. Ima previše „taksi-stranaka", kako ih nazivam. Previše stranaka u parlamentu. Ja sam za olakšavanje osnivanja stranaka, ali ipak nisam za olakšavanje ulaska stranaka u parlament. To su dve potpuno različite stvari, jer u parlamentu postoji previše beskorisnih stranaka, što je važno. I tu su, kao što sam pomenuo, promene u veličini izbornih jedinica koje treba razmotriti, i možda povećanje izbornog cenzusa na 5 posto, kao što je urađeno u Nemačkoj. Mislim da bi to stranački sistem učinilo razumljivijim za sve i favorizovalo razumnije stranke.

U vezi s tim, čak i ako izgleda kao protivrečnost u pojmovima, ali nije, Srbija je jedna od najrestriktivnijih zemalja u OEBS regionu kada je reč o osnivanju političkih stranaka, jer za to zahteva 10.000 potpisa. Imate samo 6, 5 miliona birača. To vas svrstava uz Kazahstan, ili uz neku od drugih nedemokratskih zemalja, kada je reč o osnivanju političkih stranaka. Verujem da treba da se olakša promocija stranaka – i nisam s□m u tome: kada pročitate smernice Venecijanske komisije, OEBS ili EU o regulisanju političkih stranaka, one bi podržale moje upravo izneto razmišljanje. Za dobru demokratiju treba malo tržišne ponude i potražnje. Pomenuli ste ponudu i potražnju ranije. Ponuda može biti dobra, ali ako potražnja nije, ove stranke neće ući u parlament niti biti uspešne.

Ranije sam pomenuo važnost unutrašnje demokratičnosti političkih stranaka. Čitao sam Zakon o političkim strankama u Srbiji. Ne pominje ništa o takvim obavezama političkih stranaka, a to je nešto na šta međunarodni standardi i dobra praksa jasno ukazuju. Takođe sam radio studiju za OEBS/ODIHR u kojoj sam mapirao etičke kodekse stranaka u 25 zemalja OEBS regiona, obuhvativši 90 političkih stranaka. U Srbiji je bilo šest političkih stranaka. Samo jedna trećina srpskih političkih stranaka uopšte ima kodekse ponašanja. To je povezano sa onim što sam ranije govorio o važnosti unutrašnje demokratičnosti političkih stranaka. Na primer, u Španiji

je za sve političke stranke obavezno da imaju kodekse ponašanja, a to ima važne implikacije, ne samo u smislu činjenja stranaka demokratičnijim, već i, na primer, u pogledu drugog aspekta koji sam ranije pomenuo: rodne ravnopravnosti. Zbog razmera zloupotreba usmerenih prema ženskim kandidatkinjama i članicama u mnogim političkim strankama, posebno u društvu u kojem dominiraju muškarci, poput Srbije i velikog dela postkomunističke Evrope, situacija je problematična. Tamo gde postoji kodeks ponašanja, žene imaju mehanizme da se bore protiv toga.

Na kraju, završiću ovim. Znam da je promenjen Zakon o finansiranju stranaka, to je bilo pre tri godine, otprilike. Ali smatram da i dalje postoje važna pitanja koja treba rešiti. Na primer, Srbija je jedna od retkih evropskih zemalja koje ne obezbeđuju javno finansiranje vanparlamentarnim strankama. I ovo je, ponovo, suprotno dobroj praksi u tom pogledu. Stvar je u tome da, ako, na primer, povećate izborni cenzus na 5 posto, i dalje možete zadržati prag za finansiranje na 3 posto, što znači da i dalje olakšavate preživljavanje izborno relevantnih stranaka.

Što se rodne ravnopravnosti tiče, Srbiji, kao i mnogim drugim zemljama, premda broj zemalja koje uvode ove reforme eksponencijalno raste, nedostaje pravilna raspodela javnog finansiranja kojom bi se podsticalo angažovanje žena u politici, ali i mladih. Štaviše, ako ste studentski pokret, to je ono što biste mogli da podstičete. Na participaciju i angažovanje mladih, naravno, i žena, često utiče to što ne poseduju sredstva za učešće u politici. Zbog toga je to važno.

Treba imati u vidu i zabranu korporativnih donacija. Smatram da u politici oligarsi i kompanije ne bi trebalo da imaju nikakvu ulogu. Uvek govorim da korporacije nikada nisu donatori. Prvo, zato što korporacije nikada neće imati javni interes, one misle samo o sopstvenim interesima. Drugo, ako razmišljate o demokratiji, „jedna osoba, – jedan glas", a potom dozvolite korporativne donacije, u stvarnosti dopuštate jednoj osobi dve donacije, jednu kao pojedinac, drugu preko kompanije.

I poslednja stvar koju bih želeo da spomenem jeste uvođenje ograničenja potrošnje i unapređenje transparentnosti i efikasnosti finansijskog sistema, što je takođe veoma važno.

Priredili *Vujo Ilić i Tara Tepavac*